

**ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ
МАҢЫЗДЫ МӘСЕЛЕЛЕР**

Халыаралық ғылыми журнал

Международный научный журнал

**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
СОВРЕМЕННОСТИ**

The international scientific journal

**ACTUAL PROBLEMS OF THE
PRESENT**

№3 (33)

**Журналдың бөлімдері бойынша
редакциялық алқасының құрамы:
РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ**

Бас редактор: Меңлібаев Қ.Н., филос.ғ.к., профессор, ҚПҒА академигі (Қарағанды)
Бас редактордың орынбасары: Кадырова Г.А., э.ғ.к., доцент (Қарағанды)

Заңтану

Ғылыми редактор және атқарушы хатшысы: Хан А.Л., э.ғ.к., профессор (Қарағанды)
Редакциялық алқа мүшелері:
Нұрғалиев Б.М., э.ғ.д., профессор (Қарағанды)
Ким Д.В., э.ғ.д., профессор (Барнаул, РФ)
Симонович Б., э.ғ.д., профессор (Сербия)

Педагогика

Ғылыми редактор: Сарбасова К.А., п.ғ.д., профессор, ҚПҒА академигі (Нұр-Сұлтан)
Атқарушы хатшысы: Бокижанова Г.К., п.ғ.к., доцент (Қарағанды)
Редакциялық алқа мүшелері:
Тәжіғұлова Г.О., п.ғ.д., профессор (Қарағанды)
Храпченко В.Г., п.ғ.д., профессор (Новосибирск, РФ)
Данияров Т.А., п.ғ.к., профессор (Түркістан)

Экономика

Ғылыми редактор: Омарова Б.А., э.ғ.д., профессор (Қарағанды)
Атқарушы хатшысы: Дарибекова А.С., э.ғ.к., доцент (Қарағанды)
Редакциялық алқа мүшелері:
Нурумов А.А. э.ғ.д., профессор (Нұр-Сұлтан)
Трохимец Е.И., э.ғ.д., доцент (Запорожье, Украина)
Бутрин А.Г., э.ғ.д., профессор (Челябинск, РФ)

Филология

Ғылыми редактор: Хамзин М.Х., филол.ғ.д., профессор (Қарағанды)
Атқарушы хатшысы: Баймұрынов Ж.М., филол.ғ.к., доцент (Қарағанды)
Редакциялық алқа мүшелері:
Насипов И.С., филол.ғ.д., профессор (Уфа, Башкортостан Республикасы)
Жақыпов Ж.А., филол.ғ.д., профессор (Нұр-Сұлтан)
Утяев А.Ф., филол.ғ.к., доцент (Стерлитамак, РФ)

Гуманитарлық ғылымдар

Ғылыми редактор: Еликбаев Н.Е., филос.ғ.к., профессор (Қарағанды)
Атқарушы хатшысы: Касенов Е.Б., т.ғ.к., доцент (Қарағанды)
Редакциялық алқа мүшелері:
Алексеев А.П., филос.ғ.д., профессор (Мәскеу, РФ)
Акмолдаева Ш.Б., филос.ғ.д., профессор (Бішкек, Қырғызстан)
Исмагамбетова З.Н., филос.ғ.д., профессор (Алматы)

Техникалық ғылымдар

Ғылыми редактор және атқарушы хатшысы: Шашанова М.Б., т.ғ.к., доцент (Қарағанды)
Редакциялық алқа мүшелері:
Грузин В.В., т.ғ.д., профессор (Нұр-Сұлтан)
Волокитин Г.Г., т.ғ.д., профессор (Томск, РФ)
Яворский В.В., т.ғ.д., профессор (Қарағанды)

Фармация, химия

Ғылыми редакторы: Абдуллабекова Р.М., фарм.ғ.д., профессор (Қарағанды)
Атқарушы хатшысы: Қалдыбаева А.К., х.ғ.к., доцент (Қарағанды)
Редакциялық алқа мүшелері:
Жаугашева С.К., м.ғ.д., профессор (Қарағанды)
Ишмуратова М.Ю., б.ғ.к., доцент (Қарағанды)

ISSN 2312 – 4784

Состав редакционной коллегии
по разделам журнала:

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Главный редактор: Менлибаев К.Н., к.филос.н., профессор, академик АПНК (Караганды)
Заместитель главного редактора: Кадырова Г.А., к.э.н., доцент (Караганды)

Юриспруденция

Научный редактор и ответственный секретарь: Хан А.Л., к.ю.н., профессор (Караганды)

Члены редакционной коллегии:

Нургалиев Б.М., д.ю.н., профессор (Караганды)
Ким Д.В., д.ю.н., профессор (Барнаул, РФ)
Симонович Б., д.ю.н., профессор (Сербия)

Педагогика

Научный редактор: Сарбасова К.А., д.п.н., профессор, академик АПНК (Нур-Султан)

Ответственный секретарь: Бокижанова Г.К., к.п.н., доцент (Караганды)

Члены редакционной коллегии:

Тажигулова Г.О., д.п.н., профессор (Караганды)
Храпченков В.Г., д.п.н., профессор (Новосибирск, РФ)
Данияров Т.А., к.п.н., профессор (Туркестан)

Экономика

Научный редактор: Омарова Б.А., д.э.н., профессор (Караганды)

Ответственный секретарь: Дарибекова А.С., к.э.н., доцент (Караганды)

Члены редакционной коллегии:

Нурумов А.А., д.э.н., профессор (Нур-Султан)
Трохимец Е.И., д.э.н., доцент (Запорожье, Украина)
Бутрин А.Г., д.э.н., профессор (Челябинск, РФ)

Филология

Научный редактор: Хамзин М.Х., д.филол.н., профессор (Караганды)

Ответственный секретарь: Баймұрынов Ж.М., к.филол.н., доцент (Караганды)

Члены редакционной коллегии:

Насипов И.С., д.филол.н., профессор (Уфа, Республика Башкортостан)
Жакыпов Ж.А., д.филол.н., профессор (Нур-Султан)
Утяев А.Ф., к.филол.н., доцент (Стерлитамак, РФ)

Гуманитарные науки

Научный редактор: Еликбаев Н.Е., д.филос.наук, профессор (Караганды)

Ответственный секретарь: Касенов Е.Б., к.и.н., доцент (Караганды)

Члены редакционной коллегии:

Алексеев А.П., д.филос.н., профессор (Москва, РФ)
Акмолдаева Ш.Б., д.филос.н., профессор (Бишкек, Кыргызстан)
Исмагамбетова З.Н., д.филос.н., профессор (Алматы)

Технические науки

Научный редактор и ответственный секретарь: Шащанова М.Б., к.т.н., доцент (Караганды)

Члены редакционной коллегии:

Грузин В.В., д.т.н., профессор (Нур-Султан)
Волокитин Г.Г., д.т.н., профессор (Томск, РФ)
Яворский В.В., д.т.н., профессор (Караганды)

Фармация, химия

Научный редактор: Абдуллабекова Р.М., д.фарм.н., профессор (Караганды)

Ответственный секретарь: Калдыбаева А.К., к.х.н., доцент (Караганды)

Члены редакционной коллегии:

Жаугашева С.К., д.м.н., профессор (Караганды)
Ишмуратова М.Ю., к.б.н., доцент (Караганды)

ISSN 2312 - 4784

© Частное учреждение Академия «Bolashaq»
РИО «Болашак-Баспа», 2021

Международный научный журнал «Актуальные проблемы современности» зарегистрирован Министерством культуры и информации Республики Казахстан (Свидетельство о постановке на учёт периодического печатного издания и№ 15583-Ж от 25.09.2015г.).

Периодичность издания: 1 раз в квартал

Основная тематическая направленность ППИ: разные направления науки. Журнал публикует научные статьи, материалы исследований, сообщения, рецензии и др.

При перепечатке ссылка на журнал обязательна. Авторы несут ответственность за достоверность приведенных фактов, цитат, имен собственных, в том числе географических названий.

Подписка на территории Республики Казахстан по индексу 75319

Федеральная служба по надзору за соблюдением законодательства в сфере массовых коммуникаций и охране культурного наследия Российской Федерации разрешает распространение международного журнала «Актуальные проблемы современности» (Республика Казахстан) на территории РФ. Разрешение на распространение продукции зарубежных периодических печатных изданий РП № 78 от 6 июля 2006 г. Подписка на территории РФ по индексу 88044 в объединенном каталоге «Пресса России» № 000053

Международный научный журнал «Актуальные проблемы современности» включен в национальную информационно-аналитическую систему «Российский индекс научного цитирования» (РИНЦ) – Договор № 75-02/2016 от 18 февраля 2016 г.

ISSN 2312 – 4784

Members of the editorial board by sections of the journal:

EDITORIAL BOARD:

Chief editor: Menlibaev K.N., candidate in philosophy, professor, academician APSK (Karagandy)

Deputy chief editor: Kadyrova G.A., candidate of historical sciences, associate professor (Karagandy)

Jurisprudence

Academic editor and corporate secretary: Khan A.L., candidate of laws, professor (Karagandy)

Members of editorial board:

Nurgaliev B.M., doctor of law, professor (Karagandy)

Kim D.V., doctor of law, professor (Barnaul, RF)

Simonovich B., doctor of law, professor (Serbia)

Pedagogy

Academic editor: Sarbasova K.A., doctor of pedagogical sciences, professor, academician APSK (Nur-Sultan)

Corporate secretary: Bokizhanova G.K., doctor of pedagogical sciences, associate professor (Karagandy)

Members of editorial board:

Tazhigulova G.O., doctor of pedagogical sciences, professor (Karagandy)

Khrapchenkov V.G., doctor of pedagogical sciences, professor (Novosibirsk, RF)

Daniyarov T.A., candidate of pedagogical sciences, professor (Turkistan)

Economics

Academic editor: Omarova B.A., doctor of economics, professor (Karagandy)

Corporate secretary: Daribekova A.S., candidate of economics, associate professor (Karagandy)

Members of editorial board:

Nurumov A.A., doctor of economics, professor (Nur-Sultan)

Trokhimets E.I., doctor of economics, associate professor (Zaporozhie, Ukraine)

Butrin A.G., doctor of economics, professor (Chelyabinsk, RF)

Philology

Academic editor: Khamzin M.Kh., doctor of philology, professor (Karagandy)

Corporate secretary: Baimyrnov Zh.M., candidate of philology, associate professor (Karagandy)

Members of editorial board:

Nasipov I.S., doctor of philology, professor (Ufa, Republic of Bashkortostan)

Zhakypov Zh.A., doctor of philology, professor (Nur-Sultan)

Utyaev A.F., candidate of philology, associate professor (Sterlitamak, RF)

Human sciences

Academic editor: Yelikbaev N.E., doctor of philosophy, professor (Karagandy)

Corporate secretary: Kasenov E.B., candidate of historical sciences, associate professor (Karagandy)

Members of editorial board:

Alekseev A.P., doctor of philosophy, professor (Moscow, RF)

Akmoldaeva Sh.B., doctor of philosophy, professor (Bishkek, Kyrgyzstan)

Ismagambetova Z.N., doctor of philosophy, professor (Almaty)

Technical sciences

Academic editor and corporate secretary: Shashchanova M.B., candidate of technical sciences, associate professor (Karagandy)

Members of editorial board:

Gruzin V.V., doctor of technical sciences, professor (Nur-Sultan)

Volokitin G.G., doctor of technical sciences, professor (Tomsk, RF)

Yavorskiy V.V., doctor of technical sciences, professor (Karagandy)

Pharmacy, chemistry

Academic editor: Abdullabekova R.M., doctor of pharmacy, professor (Karagandy)

Corporate secretary: Kaldybaeva A.K., candidate of chemistry, associate professor (Karagandy)

Members of editorial board:

Zhaugasheva S.K., doctor of medicine, professor (Karagandy)

Ishmuratova M.Yu., candidate of biological sciences, associate professor (Karagandy)

ISSN 2312 - 4784

© Private Institution «Bolashaq» Academy
EPD «Bolashaq-Baspa», 2021

The international scientific journal «Actual problems of the present» was registered by the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan (Certificate of registration of periodicals and № 15583-Ж dated September 25, 2015).

Frequency of publication: quarterly

The main thematic focus : different branches of science. The journal publishes scientific articles, materials of the research, reports, reviews, etc. When reprinting, a link to the journal is required. The authors are responsible for the accuracy of the facts, quotes, proper names, including geographical names. Subscription on the territory of the Republic of Kazakhstan on the index 75319

The Federal Service for the Supervision of Compliance with the Law in the Field of Mass Communications and the Protection of the Cultural Heritage of the Russian Federation allows the distribution of the international journal "Actual Problems of the Present" (Republic of Kazakhstan) on the territory of the Russian Federation. Permission to distribute products of foreign periodicals of the RF № 78 dated July 6, 2006. Subscription on the territory of the Russian Federation by the index 88044 in the joint catalog "Press of Russia" № 000053

The international scientific journal «Actual problems of the present» включен в национальную информационно-аналитическую систему «Российский индекс научного цитирования» (РИНЦ) – Договор No. 75-02 / 2016 dated February 18, 2016

МАЗМУНЫ ОГЛАВЛЕНИЕ CONTENTS

ЗАҢТАНУ / ЮРИСПРУДЕНЦИЯ / JURISPRUDENCE

Воротин В.Е., Шинкарев А.Н. Ресурсное обеспечение регионального и местного развития как объектов публичного управления в Украине.....	8
Коваль О.М. Финансовая децентрализации в Украине и механизмы взаимодействия участников информационного общества в контексте реформирования субрегионального уровня.....	15
Крынин А.А. Тактические особенности проведения допроса потерпевшего при расследовании кражи из дачного дома или с дачного участка.....	21
Нукушева А.А. Вопросы применения заимствованной юридической терминологии в гражданском законодательстве.....	23
Проданик В.М. Заимствования государства в условиях децентрализации власти: вопрос взаимосвязи и целесообразности.....	29
Садвакасова А.Т., Ханов Т.А. Следует ли отождествлять дефиниции «уголовное преследование» и «обвинение»?	35
Ханов Т.А., Садвакасова А.Т. О процессуальных издержках и расходах, понесенных при производстве по уголовному делу.....	41
Шаймуханов А.Д. Проблемы совершенствования оперативно – розыскного законодательства Республики Казахстан.....	45
Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors.....	51

ПЕДАГОГИКА / ПЕДАГОГИКА / PEDAGOGY

Асакаева Д.С. Қосманова А.Б. Мектептегі инновациялық үдерісі ретінде мектепшілік қосымша білім беруді дамыту.....	53
Жанысбаева Р.М., Бақарамова С.А. Білім беру үрдісінде интерактивті құралдарды пайдалану арқылы білім сапасын арттыру.....	56
Калижанова А.Н., Аупенова А.У. Воспитательный потенциал проекта POSTCROSSING как инновационная технология популяризации родного края.....	60
Коростелева Н.А. Профилактика дезадаптационных состояний у детей и подростков в условиях школьного обучения.....	67
Коростелева Н.А., Храпченкова Н.И. Особенности педагогического проектирования в профессиональной деятельности.....	73
Никифорова О.В., Таликова Г.Т. Базальные конструкты ювенальности как значимого онтогенетического периода становления личности.....	78

Нуркенова Г.К., Таликова Г.Т., Есмагулова А.А. Білім алушылардың танымдық белсенділігін арттырудағы оқытудың интербелсенді әдістерінің мүмкіндіктері.....	81
---	----

Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors.....	87
--	----

ЭКОНОМИКА / ЭКОНОМИКА / ECONOMICS

Ахметова Б.Т. Еуразиялық интеграция контекстінде халықтың қаржылық сауаттылық деңгейін арттырудың өзекті мәселелері	89
Байтасова Ә.Б. Қосылған құн салығын есептеу жолдары.....	93
Дарибекова А.С. Национальный банк как регулятор финансового рынка Республики Казахстан.....	97
Дарибекова Н.С. Анализ современного состояния и развития накопительной пенсионной системы в Казахстане.....	102
Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors	106

ФИЛОЛОГИЯ / ФИЛОЛОГИЯ / PHILOLOGY

Асанова Ж.С. Қадір Мырза Әлі өлеңдеріндегі ұлттық мінез.....	107
Аскарова Ж.Т. Ахмет Байтұрсынұлы педагогикалық идеяларының құндылығы.....	110
Ахметова Н.Т. Батырлар жырының сипаты мен зерттелуі.....	113
Гнатюк О.В. Педагогические взгляды и деятельность Ибрая Алтынсарина.....	116
Досманбетова Г.А. Дулат Исабеков – шынайы суреткер жазушы.....	119
Егизбекова А.С. Мағжанның ақындық шеберлігі.....	123
Егизбекова Г.С. Жыраулар поэзиясын оқытудың тиімді жолдары.....	128
Иманбаева Р.И. Әңгіме жанрын оқытудың ерекшелігі.....	133
Қаппарова Қ.Е. Көркем әдебиеттегі адам және табиғат қарым-қатынасының көрінісі.....	137
Сембиев Қ.З., Айтжанова М. Антропонимдер – тілдің өзара әрекеттесуінің және қоғам өміріндегі мәдени-тарихи көрінісі.....	142
Сембиев Қ.З., Айтжанова М. Есімдер-композиітер қазақ антропонимдерінің ерекше формалары ретінде.....	147
Серімов Е., Джанталиева А. Ресейдің шешендік өнеріндегі Ф.П. Плеваконың орны.....	150
Серімов Е., Төлеген К. Соттағы ділмарлықтың кейбір тұстары.....	153
Онгарбаева А.А. Мектептерде лирикалық шығармаларды оқытудың жолдары	156

Чочкина М.П., Арчанов Д.В. К проблеме изучения символики Алтайской народной игры «Шатра».....	161
Чочкина М.П., Емегенова Э.А. Эпос «Очы-бала» (очи-бала): сценическое воплощение.....	163

Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors	166
---	-----

ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР / ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ HUMAN SCIENCES

Елікбаев Н., Елікбаева Ж.Н. Құқықтық тәрбие әлеуметтік тәртіптің негізі.....	168
Қосманова Ә.Б. Отбасындағы құндылықтарды сақтау мен дамыту қоғамның рухани жаңғыруының кепілі.....	172
Соегов М. О жертвах режима по одному из зловещих списков.....	176

Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors	180
---	-----

ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР / ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ TECHNICAL SCIENCES

Мехтиев А.Д. Теоретические исследования рабочих процессов гибридного когенерационного источника энергии.....	181
Югай В.В., Алькина А.Д., Калиаскаров Н.Б., Мехтиев А.Д. Измерение механических напряжений и деформаций металлических поверхностей при помощи оптических волокон.....	185
Тохметова К.М., Нурмаганбетова Ж.С., Нурмагамбетова Г.С., Жумагулова Д.К. «FESTO мехатрондық желісі» стендінің басқару жүйесін жасау.....	190

Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors	197
---	-----

ФАРМАЦИЯ, ХИМИЯ / ФАРМАЦИЯ, ХИМИЯ PHARMACY, CHEMISTRY

Colin Honnold, Baibulanova A.A. Mechanical activation of oil and petroleum products processing.....	199
Исмаилова Ф.М., Ишмуратова М.Ю., Ускенова А. Сравнение видового состав ольшаников Северного Тургая, гор Баянаул и Буйратау.....	202
Исмаилова Ф.М., Ишмуратова М.Ю., Ускенова А. К разработке экологического каркаса Карагандинской области.....	208

Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors	213
---	-----

УДК 35.975(477)
МРНТИ 10.07

Воротин Валерий Евгеньевич
vevorotin@gmail.com

**Институт законодательства Верховной Рады Украины,
Киев, Украина**

Шинкарев Андрей Николаевич
800305sh@gmail.com

**Высшее учебное заведение «Межрегиональная академия управления персоналом»,
Киев, Украина**

РЕСУРСНОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ РЕГИОНАЛЬНОГО И МЕСТНОГО РАЗВИТИЯ КАК ОБЪЕКТОВ ПУБЛИЧНОГО УПРАВЛЕНИЯ В УКРАИНЕ

В статье исследовано современное состояние и процесс модернизации механизмов и инструментов ресурсного обеспечения регионального и местного управления. Раскрыты теоретические основы современного этапа процесса децентрализации властных полномочий как объекта публичного управления в современных условиях реформирования системы государственного и регионального управления в Украине. Предложенные научные положения теоретического обоснования роли механизмов регионального и местного управления в формировании современной хозяйственной системы.

Установлено, что с позиции науки государственного управления, глубокие рыночные изменения в национальном хозяйствовании требуют обновления механизмов, отдельных инструментов публичного управления и администрирования с целью обеспечения управления на местном уровне.

Доказаны дальнейшие направления процесса децентрализации и подведены определенные итоги первых этапов внедрения передачи власти в систему местного управления при использовании европейских практик реализации механизмов взаимодействия на уровне общины, в частности существенного обновления механизмов в сфере государственного управления и местного самоуправления.

Ключевые слова: механизмы и инструменты, публичное управление, региональная политика, децентрализация.

Постановка проблемы. Формирование конкурентоспособной социально ориентированной рыночной экономики с развитым хозяйственным сектором и его важной составляющей - экономической (ресурсная) среда - является стратегическим курсом государственной политики в Украине. Приоритетность развития управленческого и экономического сектора в национальной экономике и ее регионах, обусловлено исключительным значением и незаменимостью предоставления услуг, трудоустройством, и другое для качественной жизни человека в Украине.

Исследование механизмов публичного (государственного) управления и администрирования, которые являются одним из основных рычагов управления экономикой и имеют резервы для расширения рыночного потенциала страны, развития других отраслей и является основой обеспечения формирования действенной управленческой и хозяйственной системы государства, а также для реализации разноплановых инициатив населения Украины. Современный упрощенный подход, основанный на концепции самообеспечения и уменьшения реального производства, непрозрачная бюджетная поддержка и система налоговых льгот уже показали свою несостоятельность в стимулировании формирования действенной системы публичного управления и администрирования в Украине, в частности по росту национальной экономики.

Так согласно Конституцией Украины 1996 года (ст. 133) властно-пространственной основой организации власти является административно-территориальные единицы, систему которых составляют: автономные республики, области, районы, города, районы в городах, поселки и села. Именно региональное управление формируется на уровне областного, районного, городского

административной единицы и представляет собой особый вид управленческой деятельности по регулированию социально-экономических процессов на данной территории.

На каждом уровне управления осуществляются еще несколько видов управленческой деятельности в экономической сфере: отраслевое управление; судебное, правовое управление различных уровней; управления негосударственных органов; общественное управление (ассоциации, объединения, союзы - профсоюзные, защиты прав потребителей, молодежные, экологические, ветеранские организации и т.п.).

С одной стороны, такая разветвленная структура должна обеспечивать защиту и представление экономических интересов различных субъектов социально экономической деятельности, но с другой, актуализирует расхождение, пересечение интересов каждого из участников. В основном они заключаются в стремлении присвоить максимальный объем ресурсов, обеспечить себе определенные выгоды. А конечной целью регионального управления является разрешение противоречий, возникающих между общественными, отраслевыми и региональными интересами, а также создание гибкой системы сочетание всех интересов в пределах территории.

Собственно региональное управление экономическими процессами, одновременно включает общегосударственное управление со стороны центральных органов власти, и управление со стороны местных органов исполнительной власти и органов местного самоуправления, а также отраслевое, межотраслевое управление. Итак, региональное управление включает в себя все эти виды интегрировано.

В теоретическом плане сегодня существует настоятельная необходимость изменения концептуальной модели развития регионов в направлении усиления их способностей реализовывать собственный потенциал с учетом объективных внешних условий и эволюции форм публично-управленческих и экономических отношений.

Анализ исследований и публикаций. Принципы эффективного функционирования первичных (местных) организационных звеньев управления, взаимодействия совокупности управленческих отношений с экономической системы в целом, нашли ведущее место в исследованиях многих ученых, в частности, в научных трудах зарубежных ученых: М.Альберта, Р.Акоффа, Д.Вурворда, Дж.Грейсона, П.Друкера, Р.Дорнбуша, Б.Карлоффа, Э.Мэйо, Ф.Котлера, А.Маслоу, М.Мескон, У.Оучи, М.Портера, Г.Саймона, Ф.Тейлора, Г.Фалмер, Г.Форда, С.Фишера, Ф.Хедоури, Л.Якокка и других.

Вопросы практического применения публичного управления и администрирования изучались в многочисленных исследованиях зарубежных ученых. Среди них можно отметить работы таких исследователей как Ф.Барка, А.Ван де зовете, С.Боголюбов, А.Борн, В.Гарашук, Б.Гурне, А.Дрюма, Х.Макиндер, Е.Маштакова, К.Морган, В.Оутс, А.Пике, Д.Форея, С.Шарбит, Л.Шарп и др.

Аналізу теоретико-методологічних основ державного управління, механізмів формування і реалізації державної політики в різних сферах суспільного життя присвячені твори М.Билинської, В.Вакуленко, К.Ващенко, Л.Воротини, Л.Гаєвський, Л.Гонюкової, І.Дегтяревої, В.Куйбиди, М.Кравченко, А.Малиновської, А.Петроє, А.Пухкала, С.Романюка, Г.Рябцева, А.Савкова, С.Серегіна, І.Сурай, А.Суходоли, В. В.Трощинського, С.Хаджирадєвої і др.

Особенностям функционирования изучаемого общественного явления в Украине и его влияния на демократизацию государственного управления посвятили свои работы отечественные ученые Б.Аверьянов, А.Амосов, А.Андрюша, В.Бакуменко, Ю.Битяк, Л.Воронова, Н.Воротина, А.Васильева, И.Голосниченко, А.Дудко, Е.Додин, С.Дубенко, Р.Калюжный, В.Копейчиков, Л.Кривенко, А.Крупник, Ю.Куц, Е.Кубко, А.Лазор, В.Малиновский, Н.Мальшева, Т.Мамадова, А.Машков, М.Орзих, Ю.Пахомов, Н.Плахотнюк, Л.Приходченко, А.Прохоренко, П.Рабинович, А.Селиванов, М.Селивон, В.Семчик, В.Сиренко, А.Сушинский, В.Ушинский, А.Фрицкий, В.Цветков, В.Шаповал, Ю.Шемшученко, А.Чухно и др.

Изложение основного материала. Развитие рыночных отношений требует от государства разработки и внедрения стратегии формирования механизмов открытого взаимодействия с органами публичного управления, побуждает к необходимости научно-теоретического обоснования предложений и разработки концептуальных основ системной модернизации государственной политики в сфере регулирования и поддержки экономического роста. Исследования современных открытых механизмов государственного регулирования объясняется также необходимостью совершенствования действующего законодательства Украины относительно регулирования отношений между органами государственной власти и различными субъектами хозяйствования и общественных отношений.

Формирование отечественного публичного управления и администрирования на качественно новых принципах в связи с интенсификацией некоторых общественных процессов и потребностью в решении системных проблем социально-экономического развития определенных территорий Украины вызывает необходимость глубокого теоретико-методологического и научно-методического обработки проблемы несовершенства функционирования системы публичного управления и администрирования в условиях ресурсной ограниченности. В то же время, несмотря на активизацию усилий ученых в сфере развития методологического инструментария, еще не разработаны универсальные подходы к решению проблем недостаточной эффективности деятельности органов публичного управления и администрирования.

Современное состояние развития нашего государства осложняется объективной необходимостью неотложного внедрения комплекса реформ всех сфер жизнедеятельности украинского общества, в частности публичного управления и администрирования. Сегодня доминирующую роль занимают задачи научного обоснования, выявления и преодоления противодействия эффективному функционированию целостной системы государственного управления ее взаимосвязи с региональной системой и внешней средой.

Отметим, что вопросы развития системы публичного управления и администрирования определяются проблемным и научно-познавательным полем отрасли науки «Государственное управление». Однако ввиду сложности и комплексности указанных вопросов, существенные методологические наработки других отраслей наук, весомый мировой и практический опыт по развитию государственного, публичного управления, возникает потребность интеграционных исследований проблемы макроэкономического управления и регулирования с помощью экономической и юридической науки и практики, в частности законодательства. Эффективное публичное управление и администрирование по своей сути является доминантой гражданского общества, сферой реальной демократии в государстве, однако они до сих пор не выполняют в полной мере соответствующие функции. Предыдущие попытки реформ системы публичного управления и администрирования оказались недостаточно эффективными, поскольку осуществлялись без учета специфических проявлений темпоральной парадигмы, каковы тенденции сложной экзогенной и эндогенной цикличности.

Существующий комплекс средств публичного управления и администрирования нуждается в расширении перечня инновационных управленческих подходов по счет таких, которые не нуждаются в дополнительном финансировании и способны актуализировать скрытые нематериальные ресурсы.

Не соответствует современным потребностям существующий уровень взаимодействия социально-экономических систем и их элементов, функционирующих в публичном управлении и администрировании. Это касается как системы национальных, региональных и местных органов публичного управления, так и институтов гражданского общества и субъектов хозяйствования; фактически отсутствует целостная система территориальных общин как сообществ, способных вырабатывать и реализовывать решения исходя из статуса носителя права на местное самоуправление, закрепленного в Конституции Украины, которой исполнилось в этом году уже 25 лет.

Современные глубокие рыночные преобразования, которые в последнее время происходят в национальной экономике, сопровождаются значительными институциональными изменениями в системе публичного управления и администрирования, в частности в сфере модернизации системы управления региональным и местным развитием в Украине в условиях реформы децентрализации властных полномочий. Формирование конкурентоспособной социально ориентированной рыночной экономики с развитыми регионами и субрегионами и ее важной составляющей финансовой самодостаточным средой общины - является стратегическим курсом децентрализованной системы публичного управления где роль государственного управления в сфере регионального и местного развития не только не уменьшается, а наоборот, растет, приобретая новое качество и действенности [1].

Реформа децентрализации создала новую модель территориальной организации власти и предусматривает постановки новых задач (ресурсного обеспечения), закрепление полномочий и ответственности: развитие системы власти на местах и формирование способных территориальных общин, совершенствование государственной региональной и субрегиональной (местной) политик и тому подобное.

Наши исследования показывают, что глобальная тенденция современного мирохозяйственного развития является феноменом межгосударственного регионального и трансграничного

сотрудничества - это рост роли регионов в роли главных субъектов обеспечения социально-экономического развития государства, его конкурентоспособности на мировой экономической и политической арене. Регионы и субрегионы способны, с одной стороны, уменьшить нагрузку на центральные органы власти, взяв на себя часть их полномочий, а с другой - максимально учитывать потребности новых общин, субъектов хозяйствования и других организаций при принятии решений в производстве на предоставлении публичных услуг.

Мы уже же говорили, что в целом качество и действенность публичного управления и администрирования - одна из важнейших проблем формирования развитых рыночных отношений в Украине и ее регионах, в частности в условиях формирования новой системы (механизмов и инструментов) в сфере ресурсного обеспечения децентрализованной модели управления на местах. Формирование конкурентоспособной социально ориентированной рыночной экономики с развитым хозяйственным сектором и его важной составляющей - предпринимательской средой - является стратегическим курсом государственной экономической политики в Украине. Приоритетность развития управленческого и экономического сектора в национальной экономике и ее регионах, обусловлено исключительным значением и незаменимостью предоставления услуг, трудоустройством, и другое для качественной жизни человека в Украине.

Несмотря на то, что Украинским государством в последнее время уже приняты меры по реформе публичного управления и администрирования, существует целый ряд объективных сдерживающих факторов, по которым прогнозируемый результат не всегда достигается в сроки. В этом контексте исследования факторов деятельности органов публичного управления и администрирования представляется вполне актуальным, ведь это позволит уточнить определенные ресурсные механизмы и временные приоритеты в сфере развития всей национальной хозяйственной системы Украины.

Мировая практика последних десятилетий показывает, что обновление инструментария организационно-правовых и экономических механизмов ресурсного обеспечения системы публичного управления и администрирования, форм реализации политики и многоуровневой интеграции должно опираться на принципиально новые - гибкие и согласованные формы взаимодействия, инициативно трансформируя слабые места в возможности и нейтрализуя конфликты интересов.

Реформа публичного управления и территориальной организации власти сформировали новые рамочные условия и требования по усилению роли управления в Украине в части обеспечения качества жизни населения, безусловного вступления большей экономической ответственности и усиления своей ресурсной способности. Итак, национальные и региональные органы власти получили дополнительные полномочия по обеспечению устойчивого социально-экономического развития, появились новые возможности для роста качества жизни населения через использование дополнительных ресурсов, правильной экономической политике и стратегии развития.

Как отмечается в Государственной стратегии регионального развития на 2021-2027 годы (постановление КМУ от 5 августа 2020 № 695): меры реализации государственной региональной политики направлены на поддержку потенциальных центров экономического роста, которые могут распространять свое положительное влияние на развитие соседних территорий и влиять на развитие региона в целом, а также на поддержку интегрированных проектов развития территорий с особыми проблемами развития, что должно способствовать снижению уровня межрегиональной и внутрирегиональной асимметрии в развитии территориальных общин и качества жизни и труда человека. Мероприятия региональной политики формироваться на основе полученного опыта, собранных данных, выводов, рекомендаций, результатов анализов и оценки для обеспечения и поддержания высоких стандартов управления и реализации региональной политики, требует функционирования соответствующих специализированных аналитических средств, баз данных формирования и оценки политики [2].

Отметим, что согласно Национальной экономической стратегии на период до 2030 года, реализацию реформы в сфере управления и экономики определены одной из первоочередных задач. Практически данная стратегия конкретизирует внедрения новейших механизмов и инструментов государственного управления, которые были заложены в Стратегии реформирования до 2020 года. Определены целевую организационную структуру министерств, цели, а также основные шаги для реализации Стратегии [3].

К моменту принятия Стратегии, работа по формированию организационно-правовых и экономических механизмов ресурсного обеспечения сводилась к реформированию центральных

органов исполнительной власти и главным образом сосредотачивалась на осуществлении мероприятий, направленных на усиление институциональной способности министерств по формированию и координации государственной политики и лишения их несвойственных полномочий.

Учитывая указанное одобрение этой Стратегии, которая определяет руководящие принципы организации системы органов региональной и местной власти, является крайне важным шагом в процессе внедрения реформы публичного управления, в частности на местном уровне в условиях современного процесса децентрализации властных полномочий.

Целью этой стратегии является определение руководящих принципов организации системы органов исполнительной власти на местах для обеспечения выполнения такими органами всех необходимых функций, подотчетности, подконтрольности и максимальной эффективности и результативности их деятельности в контексте организационно-правовых и экономических механизмов ресурсного обеспечения системы.

В современной украинской науке и практике публичного управления только начинают формироваться подходы и одиночно внедряются отдельные инструменты публичной инициативы, учитывающие решения разнополярных задач - обеспечение социально-политической стабильности и привлечения инвестиций (ресурсов) в инфраструктуру. Проблема осложняется тем, что института управления в Украине традиционно неактивны в поиске дополнительных источников и возможностей для развития, а реформированы институты ресурсного обеспечения только появляются и есть неразвитыми. Местные бюджеты, увеличиваются благодаря финансовой децентрализации, и первые государственные структурные фонды пока не могут обеспечивать устойчивого решения большинства проблем, особенно в части инфраструктурного развития. Все это указывает на отсутствие целостного и достаточного научного основания своевременному обновлению экономической политики на основе комплекса соответствующих механизмов модернизации сферы ресурсного и предпринимательского потенциала.

Наибольшую актуальность в практическом смысле и решении проблемы модернизации национальной управленческой системы, региональной экономической политики поставлена задача последовательного формирования логики обновления современных ресурсных политик регионов с разработкой комплекса функциональных механизмов модернизации на основе выгод от разноуровневой интеграции и инициативы регионов Украины. В теоретико-методологическом плане это означает актуальность изменения концептуальной модели развития регионов в направлении усиления их способностей реализовывать собственный потенциал с учетом объективных внешних условий и эволюции форм публично-управленческих и экономических отношений.

Как мы уже обращали внимание, что в бывших программах экономических реформ были заложены основы развития новой управленческой системы, но ее реализация была полностью не выполнена. Главной целью управленческих реформ было построение такой модели, которая бы обеспечивала бы равный и справедливый доступ всех членов общества к необходимым услугам, высокое качество и экономичность этих услуг при сохранении социально приемлемого объема государственных гарантий, но все осталось только на бумаге.

Следует отметить, что по мнению экспертов, сегодня одной из важных задач реформирования национальной системы государственного и регионального Управления на современном этапе децентрализации является подготовка условий для перехода к действенному (обеспеченного ресурсами) публичного управления и администрирования (с использованием обязательного общественного контроля в этой сфере).

Развитие законодательства в сфере ресурсного обеспечения публичного управления и администрирования является одним из приоритетных направлений работы любого государства. Проведение эффективной законодательной работы в этой сфере является одной из предпосылок для преодоления тех глобальных вызовов, которые существуют на сегодняшний день. Не менее важную роль играет международное сотрудничество на национальном и региональном уровнях в данной сфере [4].

Именно поэтому особую важность указано выше вопрос нашел отражение во многих международных нормативно-правовых актах и в законодательстве стран с разным уровнем развития рыночных отношений.

Выводы. Представители различных научных управленческих школ по-разному рассматривают механизмы ресурсного обеспечения и взаимодействия в системе. Вместе с тем в публичных управленческих теориях четко прослеживается усиление роли государства в развитии от

минимального вмешательства в начальный период (рыночная школа) к активному участию и влияния на более поздних стадиях (дирижистское направление). Поэтому на начальном этапе развития стран и, как следствие, усиление регионализма особое внимание уделяется экономической деятельности субъектов микроуровня, а впоследствии - влияния различных инструментов государственного воздействия на сбалансированное развитие процессов в государстве [5].

Теоретический и практический интерес представляет опыт тех стран, государственное управление которых функционирует эффективно, а авторитет служащих в обществе достаточно высок. В данном случае опыт организации и законодательного обеспечения публичного управления стран-членов ЕС и АСЕАН будет полезен для построения новой модели государственного управления, которая будет соответствовать вызову времени [6]. Поэтому формирование законодательства в сфере публичного управления Украины должно оптимально сочетать мировые стандарты нормативной качества с традиционными особенностями отечественного опыта, представляет собой необходимый элемент законодательного обеспечения преобразований, осуществляемых на современном уровне государственного строительства.

Другим важным для Украины выводом из зарубежного опыта ресурсного обеспечения является внедрение «умной специализации» как магистрального пути обновления экономических политик малых стран ЕС на основе их относительных преимуществ. Это создает реальный стратегический и даже мировоззренческий вызов для срочного пересмотра ценностных ориентиров для национальных и местных экономик, особенно для Украины.

Список литературы:

1. Воротин В.Е., Проданик В.М. От регуляторной политики в государственно-частного партнерства в публичном секторе Украины. / В.Е. Воротин, В.М. Проданик // Научные записки Института законодательства Верховной Рады Украины. 2019. № 1. С. 95-102.
2. Об утверждении Государственной стратегии регионального развития на 2021-2027 годы. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text> (дата обращения: 11.03.2021).
3. «Об утверждении Национальной экономической стратегии на период до 2030 года» Постановление КМУ от 3 марта 2021 № 179.
4. Valerii Vorotin, Nataliia Vorotina, Olena Antyptseva, Kyrylo Husarov. For mation of a matrix of financial and credit benefits in the system of state / Scientific and practical international conference: Public Administration in the 21st Century: Problems and Development Prospects. 20 November 2020 Article 3.
5. Воротин В.Е., Коваль А.Н. Построение местного самоуправления и приоритеты власти относительно представительства на соответствующей территории. Международные и европейские стандарты местного самоуправления: проблемы имплементации в Украине [Текст]: материалы Международной научно-практической конференции (20 декабря 2019, г.. Львов) / за наук. ред. проф. М. Микиевич, проф. А. Сушинского, доц. Р. Бедрия. - Львов: ЛРИДУ НАГУ, 2020. С. 141-143.
6. Воротин В.Е., Коваль А.Н. Модернизация механизмов ресурсного обеспечения системы публичного управления (анализ проектов законодательных актов, включенных в повестку дня четвертой сессии Верховного Совета Украины девятого созыва, август 2020 - январь 2021). / В.Е. Воротин., О.Н. Коваль / Вестник Киевского национального университета имени Тараса Шевченко. Государственное управление. Выпуск 1 (3) - 2021 - С. 13-25.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Воротин Валерий Евгеньевич

Украина Жоғарғы Рада Заңнама институты, Киев, Украина

Шинкарев Андрей Николаевич

«Персоналды басқару өңіраралық академиясы» Жоғары оқу орны, Киев, Украина

**УКРАИНА МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУ НЫСАНДАРЫН АЙМАҚТЫҚ ЖӘНЕ ЖЕРГІЛІКТІ ДАМУ
РЕСУРСТЫҚ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ**

Мақалада аймақтық және жергілікті басқаруды ресурстық қамтамасыз етудің тетіктері мен құралдарын жаңғыртудың қазіргі жағдайы мен процесі зерттелген. Украинадағы мемлекеттік және аймақтық басқару жүйесін реформалаудың қазіргі жағдайында мемлекеттік басқарудың объектісі ретінде билікті орталықсыздандыру процесінің қазіргі кезеңінің теориялық негіздері ашылды. Қазіргі экономикалық жүйені қалыптастырудағы аймақтық және жергілікті басқару тетіктерінің рөлін теориялық негіздеудің ұсынылған ғылыми ережелері.

Мемлекеттік басқару ғылымы тұрғысынан ұлттық шаруашылықтағы терең нарықтық өзгерістер Жергілікті деңгейде басқаруды қамтамасыз ету мақсатында жария басқару мен әкімшілендірудің тетіктерін, жекелеген құралдарын жаңартуды талап ететіні анықталды.

Орталықсыздандыру үдерісінің одан арғы бағыттары дәлелденді және қоғамдастық деңгейінде өзара іс-қимыл тетіктерін іске асырудың еуропалық тәжірибелерін, атап айтқанда мемлекеттік басқару және жергілікті өзін-өзі басқару саласындағы тетіктерді айтарлықтай жаңартуды пайдалану кезінде билікті жергілікті басқару жүйесіне беруді енгізудің алғашқы кезеңдерінің белгілі бір қорытындылары шығарылды

Тіпек сөздер: тетіктері мен құралдары, мемлекеттік басқару, аймақтық саясат, орталықсыздандыру.

Vorotin Valerii

Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine, Kiev, Ukraine

Shinkarev Andrii

Higher educational institution «Interregional Academy of Personnel Management»

Kiev, Ukraine

RESOURCE SUPPORT OF REGIONAL AND LOCAL DEVELOPMENT AS OBJECTS OF PUBLIC MANAGEMENT IN UKRAINE

The article examines the current state and process of modernization of mechanisms and instruments of regional and local government. The theoretical foundations of the current stage of the process of decentralization of power as an object of public administration in the modern conditions of reforming the system of state and regional administration in Ukraine are revealed. The proposed scientific provisions for the theoretical substantiation of the role of mechanisms of regional and local government in the formation of a modern economic system.

It has been established that from the standpoint of the science of public administration, deep market changes in the national economy require the renewal of mechanisms, individual instruments of public administration and administration in order to ensure governance at the local level.

Proved further directions of the decentralization process and identified certain results of the first stages of implementing the transfer of power to the local government system using European practices for implementing interaction mechanisms at the community level, in particular, a significant renewal of mechanisms in the field of public administration and local self-government.

Key words: mechanisms and tools, public administration, regional policy, decentralization.

List of references:

1. Vorotin V.Ye., Prodanyk V.M. Vid rehuliatornoj polityky do derzhavno-pryvatnoho partnerstva v publichnomu sektori Ukrainy. / V.Ye. Vorotin, V.M. Prodanyk // Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoy Rady Ukrainy. 2019. № 1. S. 95–102.

2. Pro zatverdzhennia Derzhavnoi stratehii rehionalnoho rozvytku na 2021-2027 roky. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text> (Data zvernennia: 11.07.2021).

3. «Pro zatverdzhennia Natsionalnoi ekonomichnoi stratehii na period do 2030 roku» Postanova KМУ vid 03 bereznia 2021 r. № 179.

4. Valerii Vorotin, Nataliia Vorotina, Olena Antyptseva, Kyrylo Husarov. For mation of a matrix of financial and credit benefits in the system of state / Scientific and practical international conference: Public Administration in the 21st Century: Problems and Development Prospects. 20 November 2020. Article 3.

5. Vorotin V.Ye., Koval O.M. Pobudova mistsevoho samovriaduvannia ta priorityty vlady shchodo predstavnytstva na vidpovidnii terytorii. Mizhnarodni ta yevropeiski standarty mistsevoho samovriaduvannia: problemy implementatsii v Ukraini [Tekst] : materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii (20 hrudnia 2019 r., m. Lviv) / za nauk. red. prof. M. Mykiiievycha, prof. O. Sushynskoho, dots. R. Bedriia. - Lviv : LRIDU NADU, 2020. S. 141-143.

6. Vorotin V.Ye., Koval O.M., Modernizatsiia mekhanizmiv resursnoho zabezpechennia systemy publichnoho upravlinnia (analiz proektiv zakonodavchykh aktiv, vkluchenykh do poriadku dennoho chetvertoi sesii verkhovnoi Rady Ukrainy deviatoho sklykannia, serpen 2020 r. – sichen 2021 r.). / V.Ye. Vorotin, O.M.Koval / Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Derzhavne upravlinnia. Vypusk 1(3) – 2021 r. – S. 13-25.

Коваль Олег Михайлович
kom555ok@gmail.com

**Национальная академия государственного управления при Президенте Украины,
Киев, Украина**

ФИНАНСОВАЯ ДЕЦЕНТРАЛИЗАЦИИ В УКРАИНЕ И МЕХАНИЗМЫ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ УЧАСТНИКОВ ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЩЕСТВА В КОНТЕКСТЕ РЕФОРМИРОВАНИЯ СУБРЕГИОНАЛЬНОГО УРОВНЯ

На современном этапе развития местные власти сталкиваются с большим количеством сложных и острых проблем, от которых зависит реальное формирование и функционирования разного уровня территорий и общин. Решение всех текущих вопросов развития требует много управленческих и информационных ресурсов, не оставляя возможности привлечения других специалистов по развитию общин. Это приводит к накоплению проблем, не создаются качественные преобразования и теряются конкурентные преимущества территорий, в частности в сфере финансов. В такой ситуации, когда местные органы исполнительной власти и органы местного самоуправления принимают управленческие решения в самостоятельном режиме, развитие территорий становится, прежде всего, делом самой территориальной общины. Это и обуславливает необходимость и перспективность внедрения механизмов финансовой децентрализации и планирования в Украине.

Ключевые слова: публичное управление и администрирование, финансовая децентрализация, органы власти, региональное развитие.

Постановка проблемы. В условиях информационной революции, которая произошла в мире в конце XX - начале XXI века, одной из ключевых особенностей мирового социально-экономического прогресса является рост значимости информации в общественных отношениях, в частности в сфере публичного управления и администрирования.

Постоянное совершенствование технологических средств сбора, хранения, использования и распространения информации и максимально широкое их внедрение привели к стремительному развитию отдельного вида отношений - информационных отношения в обществе. В странах с различным уровнем рыночных отношений, за последние несколько десятилетий мы наблюдаем, как различные концепции развития общества, государства и управления является предметом научных изысканий и стратегическими направлениями развития, в частности в сфере информационных коммуникаций. В украинском научной среде активные исследования этой сферы общественных отношений проводятся в рамках отрасли науки государственное управление, в частности было защищено несколько диссертаций в направлении информационного обеспечения системы публичного управления в Украине.

В целом, развитие информационных услуг, контроля и аудита становится новым видом как информационных, так и экономических отношений, а новые структурные элементы информационной сферы приобретают стремительного развития и коммерциализируются за счет современных информационных технологий. Производство и тиражирование информации становится определяющим элементом экономического успеха и развития любой социальной системы, в частности на уровне региона.

Анализ исследований и публикаций. Важный вклад в исследование проблемы государственного и регионального управления сделали западные экономисты Д.Рикардо, А.Смит, М.Браунриг, С.Вайнтрауб, Х.Джонсон, А.Экстайна, Дж.Кейнс, А.Лаффер, А.Лернер, Р.Масгрейв, М.Фридман и другие. Теоретические основы финансово управления освещаются в трудах таких украинских ученых, как: А.Д.Василик, В.Е.Воротин, А.С.Гальчинский, Г.Н.Климко, В.В.Корнеев, А.В.Плотников, И.Я.Софищенко, В.М.Сутормина, В.А.Степаненко, и др.

В то же время в Украине недостаточно исследованы вопросы, касающиеся проблем управления информацией на местном уровне, особенностей его формирования и развития в условиях формирования рыночных отношений в экономике. перехода к рыночной экономике.

Изложение основного материала. Отметим, что информационное общество - это гражданское общество с развитым информационным производством и высоким уровнем информационно-

правовой системы управления и контроля, в котором эффективность деятельности людей обеспечивается разнообразием услуг, основанных на интеллектуальных информационных технологиях и технологиях связи, в частности в части информационного обсуждения проектов законодательных актов в различных сферах национального развития. В целом информационное общество - это общество, в котором решающую роль играет приобретение, обработки, хранения, передачи, распространения, использования информации и знаний, в частности, с помощью интерактивного взаимодействия и технических возможностей, постоянно совершенствуются. Информационное общество имеет свою концепцию развития, которое выдвигает на первый план новую отрасль - информационную индустрию, связанную с производителем информационных технологий, методов и технологий производства знаний, форм контроля и аудита важнейшими составляющими которых становятся все виды информационных технологий особенно телекоммуникации в период глобализации [1]. Поэтому, предлагается рассматривать информационное общество как предпосылку формирования общества знаний. В основе общества знаний лежит возможность находить, создавать, обрабатывать, преобразовывать, распространять и использовать информацию для получения и применения необходимых для человеческого развития знаний. Это общество опирается на концепцию развития информационных отношений, которое способствует расширению прав и возможностей, включает в себя понятие численности, интеграции, солидарности и участия. Как подчеркивается в соответствующем докладе ЮНЕСКО, понятие «общество знаний» шире и эффективнее способствует расширению прав и возможностей, чем понятие «технологии» и «доступ к связи», что довольно часто находится в центре дискуссии по вопросам информационного общества. Создание обществ знаний открывает путь к гуманизации процесса глобализации. Общество знаний - это общества, источником развития которых является собственно многообразие и собственные способности. К основным признакам информационного общества можно отнести следующие: каждый член общества имеет возможность своевременно и оперативно получать с помощью глобальных информационных сетей полную и достоверную информацию любого вида и назначения, с любого государства при нахождении практически в любой части географического пространства; реализуется возможность оперативной, почти мгновенной коммуникации не только каждого члена общества, но и определенных групп населения с государственными и общественными структурами независимо от места проживания; трансформируется деятельность СМИ по форме создания и распространения информации, развивается и интегрируется в информационных сетей цифрового телевидения. Формируется новая среда - мультимедиа, в которой распространяется также информация из традиционных СМИ; исчезают географические и геополитические границы государств в рамках информационных сетей, происходит «столкновение» и «ломка» законодательства стран [2].

При таких условиях перед Украиной как суверенным государством и субъектом международного права возникает ряд новейших задач, требующих всестороннего научного обработки. К основным из них эксперты относят комплекс теоретических и прикладных проблем становления и развития информационных отношений, информационной деятельности, социальных коммуникаций и информационного права, информатики и информатизации, контроля и аудита, международных и государственно-правовых проблем интеграции в мировое информационное пространство, обеспечения информационной безопасности и информационного суверенитета Украины.

Отметим, что современная мировая хозяйственная система в конце XX - начале XXI века претерпела радикальных управленческих, политических, экономических, социальных, духовных, технологических и экологических изменений. Человечество столкнулось с целым рядом невиданных ранее глобальных проблем, в частности, таких, как проблемы выживания, системных преобразований, рыночных трансформации и развития. Особый характер новейших глобальных трансформационных процессов обуславливает необходимость их глубокого осмысления с целью дальнейшей оптимизации общественного развития в направлении развитых рыночных отношений. Без понимания глобальных проблем нельзя квалифицированно подойти к формированию национальных целей и стратегий и надеяться на безопасное развитие в будущем. В этом контексте, как сказал Б. Патон, заслуживают поддержки слова Михаила Драгоманова, который в далеком XIX веке писал, что «вся практическая мудрость человеческая может быть в том, чтобы усмотреть направление движения мирового, его мере, закон и послужить тем движением».

Сегодня, в начале XXI века, эти слова остаются актуальными для Украины, перед которой после обретения независимости появилась важная и сложная проблема адаптации и интеграции в

современном мире, который стремительно развивается. Как и остальные государства, Украина не может решить собственные проблемы без учета влияния глобальных факторов, вызовов и угроз. Об этом свидетельствуют и последние мировые события, связанные с Covid-19.

Отметим, что современные информационные технологии позволяют проводить профессиональные обсуждения проектов определенных государственных документов, законодательства и изменений в законодательные акты даже в Основной Закон Украины, особенно это стало актуальным с введением карантина в середине марта этого года.

Так в рамках проекта изменений в Конституцию Украины в части децентрализации власти идет постоянный информационный диалог между представителями Парламента, Исполнительной власти, экспертами и специалистами этой реформы. Такой диалог уже в течение года проходит очно, но в последние месяцы больше идет обсуждение с использованием новейших информационных технологий и программ общения, в частности Zoom и Skype. На этих платформах проходит профессиональное обсуждение и экспертные дискуссии, в частности в части изменений в Конституцию Украины. Это полезный опыт обсуждений, свидетельствующий о постоянном совершенствовании информационных ресурсов и средств (инструментов) в сфере публичного управления. Представители Института законодательства Верховной Рады Украины принимают активное участие в таких обсуждениях и экспертных совещаниях, принятии решений о дальнейших направлениях проведения реформы децентрализации, сегодня нуждается в новых импульсах и открытого общения по ее участия.

Следует отметить, что в Украине уже заложены конституционные основы регионального развития и местного самоуправления, ратифицирована Европейская хартия местного самоуправления, принят ряд базовых нормативно-правовых актов, создающих правовые и финансовые основы деятельности органов управления на местах. Однако со времени принятия Конституции Украины и базовых нормативно-правовых актов по вопросам субрегионального вектора, развитие местного самоуправления фактически осуществлялось на уровне территориальных общин городов областного значения, поскольку подавляющее их большинство за чрезмерной раздробленностью и чрезвычайно слабой материально-финансовую базу оказались несостоятельными выполнять все задачи и решать личные вопросы на региональном и местном уровне.

Система управления на местах сегодня не удовлетворяет потребностей общества. Функционирование органов местного самоуправления в большинстве территориальных общин не обеспечивает создание и поддержание благоприятного жизненной среды, необходимого для всестороннего развития человека, его самореализации, защиты его прав, предоставления населению органами местного самоуправления, созданными ими учреждениями и организациями высококачественных и доступных административных, социальных и других услуг на соответствующих территориях.

Начиная с 1991 года численность сельского населения уменьшилась на 2,5 млн. человек, а количество сельских населенных пунктов - на 348 единиц. Вместе с тем количество сельских советов увеличилось на 1067 единиц.

В Украине образовано около 12 тыс. территориальных общин, а в более 6 тыс. общин численность жителей составляет менее 3 тыс. человек. Из них в 4809 общинах - менее 1 тыс. человек, а в 1129 общинах - менее 500 человек. В большинстве из них не созданы исполнительные органы соответствующих сельских советов, отсутствуют учреждения, коммунальные предприятия и тому подобное. Органы местного самоуправления таких общин практически не могут осуществлять предоставленные им законом полномочия.

Дотационность 5419 бюджетов местного самоуправления составляет более 70 процентов, 483 территориальные общины на 90 процентов содержащихся за счет средств государственного бюджета. Осуществление постоянной финансовой поддержки через районные бюджеты малочисленных территориальных общин с использованием системы дотаций выравнивания является обременительным для государственного бюджета и сдерживает развитие малых городов и крупных поселков.

Согласны с мнением многих экспертов, усовершенствования требует также система территориальной организации власти с целью повышения эффективности и действенности управления общественным развитием на соответствующих территориях. Сохранение диспропорции административно-территориального устройства как основы существования нерациональной организации власти (отсутствие целостной территории единицы базового уровня, пребывание территориальной общины села, поселка, города в составе другой общины или на территории другой

единицы, территориальной общины района в городе) приводит к конфликту между органами местного самоуправления и между местными органами исполнительной власти.

Проведение структурных реформ позволит достичь устойчивого экономического эффекта при условии гармонизации приоритетов и этапов указанных реформ с реформой местного самоуправления и территориальной организации власти.

В настоящее время эффективного и быстрого решения требуют следующие проблемы:

- сложная демографическая ситуация в большинстве территориальных общин (старение населения, малочисленность сельских территорий и монофункциональных городов)

- несогласованность местной политики по социально-экономическому развитию с реальными интересами территориальных общин;

- неразвитость форм прямого народовластия, неспособность членов общин к солидарным действиям, направленным на защиту своих прав и интересов, в сотрудничестве с органами местного самоуправления и местными органами исполнительной власти и достижения общих целей развития общества;

- ухудшение качества и доступности публичных услуг вследствие ресурсной несостоятельности подавляющего большинства органов местного самоуправления осуществлять собственные и делегированные полномочия;

- изношенность тепловых, канализационных, водопроводных сетей и жилого фонда и риск возникновения техногенных катастроф в условиях ограниченности финансовых ресурсов местного самоуправления;

- снижение уровня профессионализма должностных лиц местного самоуправления, в частности вследствие низкой конкурентоспособности органов местного самоуправления на рынке труда, снижение уровня престижности должностей, приводит к низкой эффективности управленческих решений;

- корпоратизация органов местного самоуправления, закрытость и непрозрачность их деятельности, высокий уровень коррупции, что приводит к снижению эффективности использования ресурсов, ухудшение инвестиционной привлекательности территорий, рост социальной напряженности;

- чрезмерная централизация полномочий органов исполнительной власти и финансово-материальных ресурсов;

- отстранение местного самоуправления от решения вопросов в сфере земельных отношений, усиление социальной напряженности среди сельского населения вследствие отсутствия вездесущности местного самоуправления.

Указанные проблемы осложняются из-за проблем правового и институционального характера, а также несогласованности реформ в разных сферах с реформированием системы субрегионального уровня, местного самоуправления и административно-территориального устройства государства.

Также актуальными сегодня информационное обсуждение следующих шагов финансовой децентрализации, которая является основой обеспечения образования способных общин и территорий в Украине. В рамках такого обсуждения вынесен законопроект, подготовленный Минрегионом в части финансовых изменений и нуждается сегодня информационного обсуждения в экспертной среде.

Документом подготовлены предложения изменений в налоговое законодательство, которые расширят возможности наращивания поступлений в местные бюджеты. Предложения подготовлены в контексте реализации задач финансовой децентрализации и базируются на основополагающем документе реформы - Концепции реформирования местного самоуправления и территориальной организации власти.

Следует отметить, что сегодня Минрегион предлагает для широкого общественного обсуждения следующие шаги финансовой децентрализации:

- зачисление НДС по месту нахождения обособленных подразделений юридических лиц;

- упрощение регуляторной процедуры для органов местного самоуправления при установлении местных налогов и сборов;

- расширение полномочий органов местного самоуправления относительно администрирования налогов и сборов, поступающих в местные бюджеты;

- отмена льгот по плате за землю за земельные участки, предоставленные горнодобывающим предприятиям;

- восстановление индексации нормативно-денежной оценки земли [3].

Отметим, что сегодня все налогоплательщики, которые расположены на территории общины, и имеющие обособленные подразделения (филиалы, представительства, отделения и т.п.), платят НДС не по месту их расположения, а по месту регистрации и территориального размещения материнской структуры (по основному месту учета). С точки зрения действующего налогового законодательства - это не является нарушением, поскольку налог на доходы физических лиц налоговыми агентами были начислены, задекларировано, удержан и перечислен в бюджет. В последние препозицией предлагается внести изменения в Налоговый кодекс и ими урегулировать вопрос уплаты НДС обособленными и структурными подразделениями предприятий, расположенных на другой, чем юридическое лицо, территории. В частности, предлагается дополнить соответствующие статьи Налогового кодекса Украины полным перечнем всех видов подразделений, которые может иметь субъект хозяйствования - юридическое лицо согласно ст.64 Хозяйственного кодекса Украины, и осуществляющих свою деятельность на другой территории, чем такое юридическое лицо, а также путем внесения изменений в статью 127 Налогового кодекса установить ответственность за нарушение порядка зачисления НДС в местные бюджеты [4].

Обозначенными изменениями предлагается не применять требования законодательства о регуляторной политике к решениям о местных налогах и сборах. Упрощение процедуры внедрения местных налогов и сборов даст возможность органам местного самоуправления уменьшить затраты человеческих и финансовых ресурсов и повысить эффективность их использования для выполнения других важных задач. Поддерживаем мнение авторов о необходимости избежать рутинного процесса и чрезмерного бюрократизма в местных советах о создании комиссий по вопросам реализации государственной регуляторной политики и последующим отслеживанием результативности регуляторного воздействия (разработка планов, анализ влияния и обнародования, получения замечаний и предложений, проведение общественных слушаний, круглых столов, принятие регуляторного акта; официальное обнародование принятого регуляторного акта, проведение отслеживания результативности регуляторного акта, подготовку и обнародование отчета об отслеживании результативности регуляторного акта [5]. Бесспорно, что такая процедура довольно утомительное, но это требование Закона о регуляторной политике, который четко обязывает регуляторные органы соблюдать определенную этим Законом процедуру подготовки, принятия и отслеживания результативности регуляторных актов. Такая процедура предусматривает: разработку планов деятельности по подготовке проектов регуляторных актов, подготовку проекта самого регуляторного акта; подготовку анализа его регуляторного влияния; опубликования сообщения об обнародовании проекта регуляторного акта и многое другое.

Выводы. Такие новеллы требуют экспертного обсуждения, поскольку по нашему мнению, полномочия органов местного самоуправления по установлению местных налогов и сборов четко регламентированы нормами Налогового кодекса Украины. Им определены элементы местных налогов и сборов, предельные ставки местных налогов и сборов, порядок их введения и уплаты налога на соответствующей территории. Органы местного самоуправления обязаны соблюдать определенный Налоговым кодексом не могут вводить нормы, которые им не установлены. То есть, принятие решений о местных налогах и сборах не создает новых административных отношений между органами местного самоуправления и субъектами хозяйствования и также не может привести к принятию экономически нецелесообразных и неэффективных решений [6].

Требуют информационного пространства (обсуждение) и другие вопросы финансовой деятельности управленческой составляющей и субъектов хозяйствования на субрегиональном уровне. Этот вопрос расширения полномочий ОМС относительно администрирования налогов и сборов, поступающих в местные бюджеты, полномочия в части администрирования местных налогов и сборов, отмена льгот по плате за землю за земельные участки, предоставленные горнодобывающим предприятиям и об индексации нормативно-денежной оценки земли. Все эти вопросы уместно оговорить в информационном пространстве на современных платформах обсуждения. Так, широкое использование информационно-коммуникативных технологий в экономической, научно-технической, информационной и правовой сферах, приведет к повышению качества и действенности организационно-правовых механизмов в сфере публичного управления и администрирования на субрегиональном уровне.

Список литературы:

1. Стратегічне планування у громаді (навчальний модуль) / А. Ткачук і ін. – К.: ІКЦ «Легальний статус», 2016. – 96 с.

2. Воротін В. Є., Проданик В. М. Від регуляторної політики до державно-приватного партнерства в публічному секторі України. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2019. № 1. С. 95–102.

3. Європейська хартія місцевого самоврядування від 15 жовтня 1985 року (м. Страсбург) // *Офіційний вісник України від 03.04.2015 р.* – № 24. http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036/print (Дата звернення: 10.03.2021).

4. Инструментарий для оценки воздействия на конкуренцию. Том II: Руководство / OECD. URL: <http://www.oecd.org/daf/competition/49167929.pdf> (Дата звернення: 10.03.2021).

5. Shulga, M. A., Nelipa, D. V., Vorotin, V. Y., Korchak, N. M., & Vashchenko, K. O. (2021). When does the state disappear? (in memory of Rudolf Kjellen). *Linguistics and Culture Review*, 5(S2), 795-804. <https://doi.org/10.37028/lingcure.v5nS2.1421>

6. Воротін В.Є., Коваль О.М. Модернізація механізмів ресурсного забезпечення системи публічного управління (аналіз проектів законодавчих актів, включених до порядку денного четвертої сесії верховної Ради України дев'ятого скликання, серпень 2020 р. – січень 2021 р.). / В.Є. Воротін., О.М. Коваль / Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Державне управління. Випуск 1(3) – 2021 р. – С. 13-25.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Коваль Олег Михайлович

Украина Президенті жанындағы Ұлттық мемлекеттік басқару академиясы

Київ, Украина

АЙМАҚТЫҚ ДЕНГЕЙЛЕРДЕ РЕФОРМАЛАУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ АҚПАРАТТЫҚ ҚОҒАМДА ҚАТЫСУШЫЛАРДЫҢ ӨЗАРА ІС-ҚИМЫЛ ҮШІН УКРАИНА МЕН ТЕТІКТЕРІН ҚАРЖЫЛЫҚ ОРТАЛЫҚСЫЗДАНДЫРУ

Дамудың қазіргі кезеңінде жергілікті билік көптеген күрделі және өткір проблемаларға тап болады, бұл аумақтар мен қауымдастықтардың әртүрлі деңгейлерінің нақты қалыптасуы мен жұмыс істеуіне байланысты. Дамудың барлық ағымдағы мәселелерін шешу көптеген басқарушылық және ақпараттық ресурстарды қажет етеді, қауымдастықтарды дамыту үшін басқа мамандарды тарту мүмкіндігін қалдырмайды. Бұл проблемалардың жинақталуына әкеледі, сапалы қайта құрулар жасалмайды және аумақтардың, атап айтқанда қаржы саласындағы бәсекелестік артықшылықтары жоғалады. Жергілікті атқарушы органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдары басқару шешімдерін дербес режимде қабылдайтын жағдайда аумақтарды дамыту, ең алдымен, аумақтық қоғамдастықтың ісіне айналады. Бұл Украинада қаржылық орталықсыздандыру және жоспарлау тетіктерін енгізу қажеттілігі мен болашағын анықтайды.

Тірек сөздер: мемлекеттік басқару және басқару, қаржылық орталықсыздандыру, билік, аймақтық даму.

Koval Oleg

National Academy of Public Administration under the President of Ukraine

Kiev, Ukraine

FINANCIAL DECENTRALIZATION IN UKRAINE AND MECHANISMS OF INTERACTION OF PARTICIPANTS OF THE INFORMATION SOCIETY IN THE CONTEXT OF REFORMING THE SUB-REGIONAL LEVEL

At the present stage of development, local authorities are faced with a large number of complex and acute problems on which the real formation and functioning of different levels of territories and communities depends. Addressing all current development issues requires a lot of management and information resources, leaving no room for other community development specialists. This leads to the accumulation of problems, qualitative transformations are not created and the competitive advantages of the territories are lost, in particular in the field of finance. In such a situation, when local executive authorities and local self-government bodies make management decisions on their own, the development of territories becomes, first of all, the business of the territorial community itself. This makes it necessary and promising to introduce mechanisms for financial decentralization and planning in Ukraine.

Key words: public administration and administration, financial decentralization, authorities, regional development.

List of references:

1. Stratehichne planuvannia u hromadi (navchalnyi modul) / A. Tkachuk i in. – K.: IKTs «Lehalnyi status», 2016. – 96 s [in Ukrainian].

2. Vorotin V. Ye., Prodanyk V. M. Vid rehuliatornoj polityky do derzhavno-pryvatnoho partnerstva v pbulichnomu sektori Ukrainy. Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2019. № 1. S. 95–102 [in Ukrainian].

3. Ievropeiska khartiia mistsevoho samovriaduvannia vid 15 zhovtnia 1985 roku (m. Strasburh) // Ofitsiinyi visnyk Ukrainy vid 03.04.2015 r. – № 24. http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036/print (Data zvernennia: 10.03.2021).

4. Ynstrumentaryi dlia otsenky vozdeistvyia na konkurentsyyu. Tom II: Rukovodstvo / OECD. URL: <http://www.oecd.org/daf/competition/49167929.pdf> (Data zvernennia: 10.03.2021).

5. Shulga, M. A., Nelipa, D. V., Vorotin, V. Y., Korchak, N. M., & Vashchenko, K. O. (2021). When does the state disappear? (in memory of Rudolf Kjellen). *Linguistics and Culture Review*, 5(S2), 795-804. <https://doi.org/10.37028/lingcure.v5nS2.1421>

6. Vorotin V.Ye., Koval O.M. Modernizatsiia mekhanizmiv resursnoho zabezpechennia systemy publicnoho upravlinnia (analiz proektiv zakonodavchyykh aktiv, vkluchenykh do poriadku dennoho chetvertoi sesii verkhovnoi Rady Ukrainy deviatoho sklykannia, serpen 2020 r. – sichen 2021 r.). / V.Ye. Vorotin., O.M. Koval / Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Derzhavne upravlinnia. Vypusk 1(3) – 2021 r. – S. 13-25 [in Ukrainian].

УДК 343.123.1
МРНТИ 10.79.21

Крынин Алексей Андреевич

krynin.a.a@yandex.ru

ФГКОУ ВО «Барнаульский юридический институт Министерства внутренних дел Российской Федерации», Барнаул, Алтайский край, Российская Федерация

ТАКТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОВЕДЕНИЯ ДОПРОСА ПОТЕРПЕВШЕГО ПРИ РАССЛЕДОВАНИИ КРАЖИ ИЗ ДАЧНОГО ДОМА ИЛИ С ДАЧНОГО УЧАСТКА

В статье рассматриваются особенности допроса потерпевшего, как следственного действия, направленного на получение имеющей значения для дела информации о событии, с момента совершения которого прошел определенный период времени, обусловленный обнаружением кражи с дачного участка в связи с возобновлением сезонных полевых работ. Кража чужого имущества является наиболее распространенным видом преступления. Причины совершения краж обусловлены актуальными во все времена внутренними проблемами страны, такими как снижение жизненного уровня населения, безработица, отсутствия регулярных выплат заработной платы, что является далеко не исчерпывающим перечнем причин, которые приводят к росту доли неимущих элементов, потенциально готовых к совершению преступления против собственности. По мнению автора, при совершении данного вида преступления, наиболее актуальное для выяснения у потерпевшего является обстоятельство, подлежащее доказыванию, предусмотренное пунктом 4 частью 1 статьи 73 Уголовно-процессуального кодекса Российской Федерации – характер и размер вреда, причиненного преступлением. Актуальность обусловлена затруднением в воспроизведении потерпевшим, из-за долговременного отсутствия, обстановки до совершения преступления, указания им на расположение, количество и точные характеристики похищенного. Автор статьи на основании изучения следственной практики, интервьюирования следователей, приводит некоторые необходимые тактические особенности, способствующие оптимизации и улучшения качества работы следователей.

Ключевые слова: кража, дачный дом, похищенное имущество, допрос потерпевшего, тактический прием.

Практика показывает, что в весенне-летний период времени увеличивается количество заявлений граждан, поступающих в территориальные отделы полиции, о фактах краж имущества из дачных домов или с дачных участков. Данный поток заявлений соответствует периоду времени, когда собственники впервые приезжают в свои владения после последнего осеннего их визита и обнаруживают отсутствие либо повреждения своего имущества.

Первоначальным следственным действием после возбуждения уголовного дела по факту кражи из дачного дома является допрос потерпевшего. Данному следственному действию необходимо уделить особое внимание, поскольку посредством допроса устанавливаются обстоятельства, подлежащие доказыванию (характер и размер вреда, причиненного преступлением, возможные подозреваемые и т.д.). По категории преступлений «кражи из дачных домов» допрос потерпевшего приобретает еще большую значимость, поскольку множество факторов обрекают на скудный по информативности результат допроса. Одним из таких факторов, как правило, является продолжительный период времени с момента последнего визита потерпевшего на своем участке до

момента обнаружения кражи, в связи с чем потерпевший с трудом воспроизводит обстановку до совершения преступления. В данном случае в качестве тактического приема, способствующего восстановлению в памяти потерпевшего забытых фактов (явлений) может послужить допрос на месте события [1], в нашей ситуации в дачном доме, являющимся местом совершения преступления. Таким образом, потерпевший, находясь непосредственно в том месте, где он последний раз контактировал с похищенными предметами, уже на стадии свободного рассказа может вспомнить и дать наиболее подробные показания, воспроизведя полноценную обстановку до совершения преступления. В случае невозможности по каким-либо причинам провести допрос потерпевшего в дачном доме, то необходимо применить такой тактический прием, как предъявление допрашиваемому фотоснимков, имеющих отношение к расследуемому событию [1]. В нашем случае такими фотоснимками может выступить фототаблица к протоколу осмотра места происшествия.

Если потерпевшие не находятся на дачном участке в осеннее-зимний период, то и в весенне-летний период они находятся на дачных участках изредка, в связи с чем они также в ходе допроса сталкиваются с затруднением в описании похищенного имущества. Как правило их описание сводится к наименованию предмета и его цвета, упуская при этом точную марку, модель, технические характеристики, дату, место и цену приобретения. Обозначим данную ситуацию вторым фактором. В данном случае ориентиром установления истинности может послужить применение все того же тактического приема, как предъявление допрашиваемому фотоснимков, имеющих отношение к расследуемому событию, но уже в качестве таких фотоснимков будут выступать витрины интернет-магазинов и сайты купли-продажи при совместном с потерпевшим их мониторинга, который стоит начинать с известных первоначальных характеристик похищенного имущества, с целью поиска похожего предмета и установления дополнительных характеристик похищенного. Также в ходе мониторинга эффективно комбинировать предыдущий тактический прием с таким тактическим приемом, как постановка вопросов, активизирующих в сознании допрашиваемого ассоциативные связи [1] касаемо искомым предметом.

В силу продолжительного отсутствия, а также редкого появления в сезонное время, зачастую потерпевшие не замечают кражу имущества, которое не пользовалось популярностью в применении и какое-то время не соприкасалось с потерпевшим. Обозначим данную ситуацию третьим фактором. В данном случае необходимо с интервалом в одну-две недели провести дополнительный допрос потерпевшего с целью установления новых обстоятельств кражи, поскольку последний после проведения полицией всех необходимых мероприятий у него на дачном участке, начинает наводить порядок, в процессе которого может обнаружить хищение какого-либо иного, ранее не заявленного имущества или наоборот найти заявленное похищенным имущество, о смене местонахождения которого потерпевший забыл.

Таким образом, автором перечислены наиболее встречающиеся в следственной практике особенности производства допросов потерпевших по категории преступлений «кражи из дачных домов» и приведены тактические приемы, способствующие наиболее эффективному их проведению. Вместе с тем, ввиду того, что перечисленные факторы являются человеческими и зависят от физиологии конкретного человека, то по-нашему мнению необходимо повлиять на снижение данной категории краж путем формирования образца профилактической памятки для граждан, информирующей о проведении ими необходимых мероприятий на своем дачном участке с целью недопущения совершения преступлений, в которую включить следующие пункты:

- не оставлять на даче ценные вещи, увезти их с собой по месту постоянного проживания;
- установить крепкие двери, оборудовать их сложными запирающими устройствами, на окна поставить решетки;
- как можно чаще навещать свой участок;
- попросить соседей, постоянно проживающих рядом с участком, присматривать за домом и иными постройками;
- в случае потери ключей срочно заменить замки;
- при возможности, оборудовать дом средствами видеофиксации;
- если кража произошла, незамедлительно сообщить об этом в полицию, при этом до приезда сотрудников полиции сохранить следы преступления.

Список литературы:

1. Криминалистика: учебник для прикладного бакалавриата / под ред. А.Г.Филиппова. - 3-е изд., перераб. и доп. - М.: Издательство Юрайт, 2017 - 466 с.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Крынин Алексей Андреевич

Ресей Федерациясының Ішкі істер министрлігінің Барнаул заң институты

Барнаул, Алтай өлкесі, Ресей Федерациясы

ҰРЛЫҚ ТЕРГЕУ КЕЗІНДЕ ТАКТИКАЛЫҚ ЖӘБІРЛЕНУШІДЕН ЖАУАП АЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЕЛ ҮЙІНЕН НЕМЕСЕ ЕЛ АЙМАҒЫНАН

Мақалада жәбірленушіден жауап алудың ерекшеліктері маусымдық дала жұмыстарының қайта басталуына байланысты саяжай учаскесінен ұрлықтың анықталуына байланысты белгілі бір уақыт кезеңі өткен оқиға туралы іс үшін маңызды ақпарат алуға бағытталған тергеу әрекеті ретінде қарастырылады. Біреудің мүлкін ұрлау-ең көп таралған қылмыс түрі. Ұрлықтың себептері елдің барлық уақыттағы өзекті ішкі проблемаларымен байланысты, мысалы, халықтың өмір сүру деңгейінің төмендеуі, жұмыссыздық, жалақының тұрақты төлемдерінің болмауы, бұл мүлікке қарсы қылмыс жасауға дайын болуы мүмкін мүлдіктің емес элементтер үлесінің өсуіне әкелетін себептердің толық тізімі емес. Автордың айтуынша, қылмыстың осы түрін жасаған кезде жәбірленушіні анықтау үшін ең маңыздысы Ресей Федерациясының Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 4-бабының 1-бөлігінің 73-тармағында қарастырылған дәлелденетін жағдай-қылмыспен келтірілген зиянның сипаты мен мөлшері. Өзектілігі жәбірленушінің ұзақ уақыт болмауына, қылмыс жасағанға дейінгі жағдайға, ұрланған адамның орналасқан жерін, саны мен нақты сипаттамаларын көрсетуге байланысты қиындыққа байланысты. Мақала авторы тергеу практикасын зерттеу, тергеушілермен сұхбаттасу негізінде тергеушілердің жұмысын оңтайландыруға және жақсартуға ықпал ететін кейбір қажетті тактикалық ерекшеліктерді келтіреді.

Тірек сөздер: ұрлық, саяжай, ұрланған мүлік, жәбірленушіден жауап алу, тактикалық техника.

Krynin Alexey

In the Barnaul Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation,

Barnaul, Altai Territory, Russian Federation

TACTICAL FEATURES OF THE INTERROGATION OF THE VICTIM WHEN INVESTIGATING THEFT FROM THE COUNTRY HOUSE OR FROM THE COUNTRY AREA

The article discusses the features of the interrogation of the victim, as an investigative action aimed at obtaining importance to the case of information about the event, from the moment of which there was a certain period of time due to the detection of theft from the country site due to the resumption of seasonal field work. Theft of someone else's property is the most common kind of crime. The reasons for thefts are due to the actual internal problems of the country, such as a decrease in the living standards of the population, unemployment, the lack of regular payments of wages, which is far from an exhaustive list of reasons that lead to an increase in the share of poor elements, potentially ready for committing a crime against property. According to the author, when performing this type of crime, the most relevant to clarify the victim is the circumstance to be proof, provided for in paragraph 4 of paragraph 1 of Article 73 of the Criminal Procedure Code of the Russian Federation - the nature and amount of harm caused by a crime. The relevance is due to the difficulty in reproducing the victim, due to the long-term absence, the situation before the commission of the crime, instructions on the location, the number and accurate characteristics of the stolen. The author of the article on the basis of the study of investigative practices, interviewing investigators, leads some necessary tactical features that promote optimization and improve the quality of investigators.

Keywords: theft, country house, stolen property, interrogation of the victim, tactical reception.

List of references:

1. Criminalistics: Tutorial for applied undergraduate / Ed. A.G. Filippova. - 3rd ed., Pererab. and add. - M.: Publishing House Yurait, 2017 - 466 p.

УДК 340.113.1
МРНТИ 10.31.01

Нукушева Айгуль Ашимовна

akuka007@mail.ru

Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова

Караганда, Республика Казахстан

ВОПРОСЫ ПРИМЕНЕНИЯ ЗАИМСТВОВАННОЙ ЮРИДИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ В ГРАЖДАНСКОМ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ

В статье рассматриваются вопросы применения в гражданском законодательстве иноязычной по происхождению юридической терминологии. В работе проводится анализ позитивных и негативных сторон

использовании в гражданском законодательстве заимствованной юридической терминологии. Анализ показал, что на законодательном уровне не урегулированы правила заимствования иноязычной юридической терминологии. Автор предлагает закрепить в Законе Республики Казахстан «О правовых актах» норму регуливающую использование иноязычной юридической терминологии.

Ключевые слова: иностранная юридическая терминология, заимствованные иноязычные термины, иноязычное заимствование, иноязычная по происхождению юридическая терминология, иноязычная терминология в гражданском праве.

В эпоху глобализации неизбежен процесс заимствования юридических терминов из других языков, как результат взаимного влияния правовых систем мира. В целом тенденция интернационализации юридической терминологии была актуальной во все времена, но особенно стала проявляться с момента обретения независимости Республики Казахстан и проведения активной работы по интеграции казахстанской экономики в мировое хозяйство и формирования современного рыночного законодательства.

Стремительное развитие экономических отношений в Казахстане в 90-е годы прошлого столетия стали предпосылкой появления ранее неизвестных институтов в гражданском праве и как следствие внедрение многочисленных иноязычных юридических терминов. В гражданском законодательстве Республики Казахстан наблюдается большое количество иноязычной по происхождению юридической терминологии. Такие термины как, «аккредитив», «акцепт», «акция», «банкротство», «бенефициар», «биржа», «брокер», «вексель», «виндикация», «гарантия» «дилер», «дебитор», «ипотека», «консорциум», «кондоминиум», «контракт», «лизинг», «лицензия», «негативный иск», «опцион», «оферта», «патент», «приватизация», «реабилитация», «рента», «своп», «сервитут», «цессия», «факторинг», «форвард», «франчайзинг», «фьючерс» прочно вошли в законодательные тексты нашей страны. Это объясняется тем фактом, что терминология гражданского права, как и само гражданское законодательство, находится в постоянном развитии.

Казахстанское право не существует вне иных правовых систем, что предопределяет взаимное воздействие правового регулирования. В условиях современной действительности правовые системы не находятся в изолированном развитии, интеграционные процессы гармонизации наднационального и национального частного права предопределены объективными факторами переплетения транснационального капитала и формирования единых рынков. Казахстан, безусловно, принадлежит к романо-германской правовой семье, где в основе гражданского законодательства лежит Гражданский кодекс [1]. Как отмечает В.П.Мозолин, развитие гражданского права «следует постоянно соизмерять с развитием гражданского и торгового права высокоразвитых стран мира, поскольку гражданское право России является составной частью конгломерата общемировых систем права» [2, с.4]. Думаем, это высказывание относится и Казахстану. Вместе с тем важно определить критерии оптимального обращения к зарубежному правовому опыту, учитывая, что право является отражением существующих культурных ценностей в конкретном обществе. Использование иностранного правового опыта до настоящего времени связано с различиями в используемой в науке гражданского права терминологии [2, с.7].

Здесь можно привести актуальное высказывание С.С. Алексеева «И потому национальная ограниченность правовых знаний пределами данной страны, их замкнутость на сугубо национальном позитивистском материале, при всей его важности для каждого правоведа, является в конечном счете губительной для правоправедения как истинной науки» [2, с.9], касающееся и вопроса процесса заимствования юридических терминов из других языков. Само зарождение феномена юридического языка, по мнению Ю.В. Туранина, связано «с внедрением многочисленных новаций в области тактики и техники построения закона, увеличением нормативного массива, в отечественном законодательстве существенно возросло значение формы и содержания юридического текста» [3, с.5]. В продолжение автор пишет «Основным, наиболее информативным компонентом тезауруса гражданско-правового нормативного пространства является юридическая терминология. Каждый юридический термин в законодательном тексте выполняет определенную функцию, направленную на наиболее точное выражение соответствующего понятия. Грамотность употребления юридической терминологии в контексте каждого нормативно-правового акта является основой высокого качества закона, стабильности его существования» [3, с.5].

В гражданском законодательстве присутствуют примеры удачной адаптации иноязычных юридических терминов. Вместе с тем имеются, и ряд проблем в применении заимствованной юридической терминологии на которые необходимо обратить повышенное внимание.

Для реализации поставленных целей представляется необходимым рассмотреть этимологию и сущность самого понятия «иноязычная терминология». Толковый словарь русского языка дает следующее определение: «иноязычный – относящийся к другому языку. Иноязычное слово (заимствованное)» [4, с. 248]. Большой юридический словарь также трактует данное понятие как «иноязычный – относящийся к иному языку» [5]. ТЕРМИН - [от лат. terminus — предел, граница] 1. Слово (или сочетание слов), являющееся точным обозначением определённого понятия какой-л. специальной области науки, техники, искусства, общественной жизни и т.п.; 2. Слово или словосочетание, обозначающее строго определённое понятие какой-либо области знания или деятельности [5]. ТЕРМИНОЛОГИЯ — англ. terminology; нем. Terminologie. Совокупность терминов, употребляемых в к.-л. области науки, техники, искусства и т. п. [5]. Заимствование иностранных слов - процесс, в результате которого в языке появляется и закрепляется некоторый иноязычный элемент [6].

Представляется, что «иноязычный термин» можно сформулировать как слово или сочетание слов наиболее точно обозначающее определенное понятие в какой либо области знания или деятельности и заимствованный из другого языка. Соответственно, иноязычная терминология в гражданском законодательстве – это совокупность терминов употребляемых в гражданском законодательстве и заимствованная из другого языка.

Ситуация, связанная с таким активным использованием заимствованной юридической терминологии в текстах гражданского законодательства Республики Казахстан, в настоящее время представляет как теоретический, так и практический интерес. К сожалению, вопрос использования иноязычной юридической терминологии в текстах нормативно-правовых актов Республики Казахстан никак не урегулирован на законодательном уровне в нашей стране. Вместе с тем новые слова приобретают статус официального после утверждения Республиканской терминологической комиссией при Правительстве РК [7]. На базе сайта «Termincom.kz» запущена электронная площадка, которая информирует общественность о состоянии терминологии и основных принципах терминологического образования. Создана открытая электронная площадка для обсуждения терминов с населением. При Национальной терминологической комиссии создано 18 отраслевых терминологических секций [7]. В разработанном Институтом законодательства Республики Казахстан методическом пособии «Методические рекомендации по оформлению нормативных правовых актов (юридическая техника) содержатся следующие «также по возможности следует избегать использования иностранных слов, в случае, если имеются аналоги на казахском или русском языке. В случае если аналогичных слов нет, то использовать следует устоявшееся международное понятие (например, «франчайзинг»)» [8, с.37].

Похожая ситуация наблюдается и в ряде стран СНГ. Однако, в России вопрос использования иноязычных по происхождению терминов урегулирован п.6 ст. 1 Федерального закона «О государственном языке Российской Федерации» допуская использование иностранных слов, не имеющих общеупотребительных аналогов в русском языке [9]. В ст. 7 Закона Республики Узбекистан «О государственном языке» установлено положение согласно которому «новые научно-обоснованные термины вводятся в узбекский язык после общественного обсуждения и с согласия соответствующих комитетов палат Олий Мажлиса» [10]. Исходя из смысла данного положения, мы можем сделать вывод о том, что употребление новых, в том числе иностранных научно-обоснованных терминов допустимо, при условии одобрения соответствующими органами Республики Узбекистан.

На международном уровне можно отметить успешное функционирование Международного информационного центра терминологии (**Infoterm**), целями которого является координация терминологического сотрудничества в целях «поддержки и координации международного сотрудничества в области терминологии» [11].

«Правовой язык интернационален, - отмечает языковед Л.П. Крысин, - по причине сходства правовой формы разных государств, регламентирующих сходные правоотношения» [12]. Отсюда вытекает вывод, что взаимовлияние правовых систем мира неизбежно ведет к процессам заимствования.

Вместе с тем учитывая большое количество иноязычной терминологии в гражданском праве на наш взгляд необходимо особое внимание уделить корректному применению данной терминологии, ведь от того насколько точно и правильно применяются термины в целом и заимствованные иноязычные термины в частности в текстах НПА Республики Казахстан зависит эффективность действия этих норм.

В связи с этим актуально высказывание российского исследователя В.Ю. Турина о том, что «точное и недвусмысленное употребление юридических терминов играет важную роль и в недопущении деформации правовых норм» [13, с.4].

Как отмечалось выше, гражданское законодательство Республики Казахстан переполнено юридическими терминами, имеющими иноязычные корни. В связи с этим необходимо особое внимание уделить условиям ее применения. В качестве примера рассмотрим термин «акция» (франц. action). 1. Документ о взносе определенной доли в капитал торгово-промышленного или финансового предприятия, дающий право собственности и участия в делах соразмерно внесенной сумме [5] В словаре – справочнике «Гражданское право» - акция (нем. Aktie; фр. Action) – ценная бумага, удостоверяющая долевое участие в предприятии, действующем в форме акционерного общества, и дающая право на получение части его прибылей в виде дивидендов [14, с.22]. Дивиденд (от лат. dividendum - то, что надлежит разделить) - доход, периодически (обычно ежегодно) выплачиваемый акционерам на каждую акцию из прибыли акционерного общества [5].

Согласно ст. 139 гражданского кодекса Республики Казахстан «Акция - ценная бумага, выпускаемая акционерным обществом и удостоверяющая права на участие в управлении акционерным обществом, получение дивиденда по ней и части имущества акционерного общества при его ликвидации, а также иные права, предусмотренные законодательными актами Республики Казахстан» [15].

Тождественное понятие термина «Акция» содержится п. 4 ст. 1 Закон Республики Казахстан от 13 мая 2003 года № 415-ІІ «Об акционерных обществах» - ценная бумага, выпускаемая акционерным обществом и удостоверяющая права на участие в управлении акционерным обществом, получение дивиденда по ней и части имущества общества при его ликвидации, а также иные права, предусмотренные настоящим Законом и иными законодательными актами Республики Казахстан» [16]

Проведенный сравнительный анализ позволяет сделать следующие выводы:

- 1) наличие таких иноязычных юридических терминов, которые ясно выражают сущность обозначаемых понятий;
- 2) единообразное звучание и смысловое содержание термина как в гражданском кодексе Республики Казахстан так и в специальных правовых актах а также в словарях.
- 3) отсутствие термина на казахском или русском языках.

Несмотря на примеры удачной адаптации иноязычных юридических терминов, существует и ряд проблем. В юридической литературе поднимаются ряд вопросов использования иноязычных юридических терминов. Так в частности В.Ю. Турин выделяет ряд проблем, среди которых «применение иноязычного юридического термина там, где есть реальная, а зачастую, и очевидная возможность задействовать более понятный русскоязычный (или адаптированный) термин, эквивалентный по своему содержанию заимствованию и употребление заимствованного юридического термина в неточной трактовке». [17, с.197]. Схожую позицию высказывает и В.А. Толстик предлагая ставить в приоритет национальную терминологию обоснованно использовать иноязычные термины [18, с. 305].

С точки зрения Ю.В. Турина стержнем использования иноязычной юридической терминологии в текстах российских законов в рамках долгосрочной перспективы должна являться терминологическая преемственность [17, с.202].

Импонирует по этому вопросу позиция В.А. Толстик «если в отечественной лексике имеется слово, с помощью которого можно точно отразить соответствующее понятие, следует использовать слово отечественной лексики», в то же время «недопустимость необоснованного использования иностранной терминологии не означает полный отказ от использования иностранных терминов. Дело в том, что это в принципе невозможно и, главное, нецелесообразно» [18, с.305].

Резюмируя вышесказанное на наш взгляд, выход из сложившейся ситуации видится в следующем:

- 1) используемые иноязычные термины должны быть простыми для понимания, максимально лаконичными, краткими и емкими;
- 2) необходимо придерживаться единообразного понимания как в рамках одного нормативно-правового акта, так и законодательства в целом;
- 3) необходимо стремиться к максимально возможной адаптированной международной формулировке

4) необходимо стремиться к точному соответствию вводимого иноязычного термина обозначаемому понятию.

На наш взгляд следует закрепить в Законе Республики Казахстан «О правовых актах» норму регулиющую использование иноязычной юридической терминологии.

Также следует создать доступный каждому, изданный в книжном варианте словарь на государственном и русском языках, а также размещенному на национальном сайте «Termincom.kz», который включил бы весь понятийный аппарат отечественного нормативного массива, в том числе терминологию гражданского права, придать данному словарю государственный статус, разъяснив порядок его формирования в специальном нормативном акте.

Источник финансирования - Государственный грант обладателя звания «Лучший преподаватель вуза - 2020» Нукушевой А.А.

Список литературы:

1. Сулейменов М.К. Система права и система законодательства Казахстана: выбор пути // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31102841#pos=5;-108
2. Арсланов К.М. Конвергенция российского и германского опыта гражданско-правового регулирования: история, современность и перспектива: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03 / Арсланов Камиль Маратович. – Казань, 2020. – 610 с.
3. Туранин В.Ю. Проблемы формирования и функционирования юридической терминологии в гражданском законодательстве РФ: автореферат дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Туранин, Владислав Юрьевич – Белгород, 2002. – 186 с.
4. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений. - Российская академия наук. Институт русского языка им. В.В. Виноградова. – 4-е изд., дополненное. – Москва: Азбуковик, 1999. – 944 с.
5. Большой юридический онлайн словарь // <https://gufo.me/dict/law>
6. Заимствования в русском языке // <https://ru.wikipedia.org/wiki>
7. Развитие и функционирование государственного (казахского) языка // https://m.egov.kz/cms/ru/articles/culture/kurs_kazakhskogo_yazika?
8. Методические рекомендации по оформлению нормативных правовых актов (юридическая техника): Методическое пособие / Рук. авт. колл. и ред. Р.К. Сарпеков. – Астана: ГУ «Институт законодательства Республики Казахстан», 2019. – 163 с.
9. Федеральный закон «О государственном языке Российской Федерации» от 01.06.2005 N 53-ФЗ // http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_53749/
10. Закон Республики Узбекистан от 21 октября 1989 года № 3561-XI «О государственном языке» // http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=770
11. Инфотерм // <http://ru.knowledgr.com/12551648/Infoterm>
12. Иноязычные слова и термины в праве https://studref.com/316855/pravo/inoazychnye_slova_terminy_prave
13. Туранин В.Ю. Юридическая терминология в современном российском законодательстве (теоретико-правовое исследование) автореферат дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01 / Туранин, Владислав Юрьевич – Белгород, 2017. – 48 с.
14. Гражданское право. Словарь – справочник. – М.: 1996. – 575 с.
15. Кодекс Республики Казахстан от 27 декабря 1994 года № 268-XIII. Гражданский кодекс Республики Казахстан // https://adilet.zan.kz/rus/docs/K940001000_
16. Закон Республики Казахстан от 13 мая 2003 года № 415-II «Об акционерных обществах» // https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z030000415_
17. Туранин В.Ю. Юридическая терминология в современном российском законодательстве (теоретико-правовое исследование): дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01 / Туранин, Владислав Юрьевич – Белгород, 2017. – 437 с.
18. Толстик В.А. Требования, предъявляемые к юридической терминологии: формально-логическое и социокультурное обоснование // Юридическая техника. - 2016. - №10 С. 302-307

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Нукушева Айгуль Ашимовна

**Академик Е.А.Бокетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан
АЗАМАТТЫҚ ЗАҢНАМАДА ҚАРЫЗҒА АЛЫНҒАН ЗАҢ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУ
МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Мақалада азаматтық заңнамада шетелдік құқықтық терминологияны қолдану мәселелері қарастырылады. Жұмыста азаматтық заңнамада қарызға алынған заң терминологиясын қолданудың жағымды және жағымсыз

жақтарына талдау жасалады. Талдау шет тілдік заң терминологиясын иелену ережелері заңнамалық деңгейде реттелмегенін көрсетті. Автор «Құқықтық актілер туралы» Қазақстан Республикасының Заңында шет тілдік заң терминологиясын пайдалануды реттейтін норманы бекітуді ұсынады.

Тірек сөздер: шетелдік заң терминологиясы, шетелдік терминдер, шетелдік қарыз алу, шетелдік терминология, Азаматтық құқықтағы шетелдік терминология.

Nukusheva Aigul

Karaganda University named after Academician E.A.Buketov, Kazakhstan

**QUESTIONS OF THE USE OF BORROWED LEGAL TERMINOLOGY
IN CIVIL LEGISLATION**

The article deals with the issues of the application of foreign-language legal terminology in civil legislation. The paper analyzes the positive and negative aspects of the use of borrowed legal terminology in civil legislation. The analysis showed that the rules for borrowing foreign legal terminology are not regulated at the legislative level. The author proposes to fix in the Law of the Republic of Kazakhstan "On legal acts" the norm regulating the use of foreign legal terminology.

Keywords: foreign legal terminology, borrowed foreign-language terms, foreign-language borrowing, foreign-language legal terminology by origin, foreign-language terminology in civil law.

List of references:

1. Suleimenov M. K. The system of law and the system of legislation of Kazakhstan: choosing a path // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31102841#pos=5;-108
2. Arslanov K. M. Convergence of the Russian and German experience of civil law regulation: history, modernity and perspective: dis. ... doct. jurid. sciences': 12.00.03 / Kamil Maratovich Arslanov. - Kazan, 2020 – - 610 p.
3. Turanin V. Yu. Problems of formation and functioning of legal terminology in the civil legislation of the Russian Federation: abstract of the dissertation ... cand. jurid. sciences': 12.00.03 / Turanin, Vladislav Yuryevich-Belgorod, 2002 – - 186 p.
4. Ozhegov S. I., Shvedova N. Yu. Explanatory dictionary of the Russian language: 80,000 words and phraseological expressions. - Russian Academy of Sciences. V. V. Vinogradov Institute of the Russian Language – - 4th ed., supplemented. - Moscow: Azbukovik, 1999 – - 944 p.
5. Large Online Legal Dictionary // <https://gufo.me/dict/law>
6. Borrowings in Russian // <https://ru.wikipedia.org/wiki>
7. Development and functioning of the state (Kazakh) language // https://m.egov.kz/cms/ru/articles/culture/kurs_kazakhskogo_yazika?
8. Methodological recommendations for the design of regulatory legal acts (legal technique): Methodical manual / Hand. author. call. and ed. R.K.Sarpekov. - Astana: State Institution «Institute of Legislation of the Republic of Kazakhstan», 2019. - 163 p.
9. Federal Law «On the State language of the Russian Federation» of 01.06.2005 N 53-FZ // http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_53749/
10. Law of the Republic of Uzbekistan No. 3561-XI «On the State language» of October 21, 1989 // http://base.spininform.ru/show_doc.fwx?rgn=770
11. Infoterm // <http://ru.knowledgr.com/12551648/Infoterm>
12. Foreign language words and terms in law https://studref.com/316855/pravo/inoyazychnye_slova_terminy_prave
13. Turanin V. Yu. Legal terminology in modern Russian legislation (theoretical and legal research) author. ... doct. jurid. sciences': 12.00.01 / Turanin, Vladislav Yuryevich-Belgorod, 2017. - 48 p.
14. Civil law. Dictionary-reference book. - M.: 1996 – - 575 p.
15. Code of the Republic of Kazakhstan No. 268-XIII of December 27, 1994. Civil Code of the Republic of Kazakhstan // https://adilet.zan.kz/rus/docs/K940001000_
16. Law of the Republic of Kazakhstan dated May 13, 2003 No. 415-II «On Joint-stock companies» // https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z030000415_
17. Turanin V. Yu. Legal terminology in modern Russian legislation (theoretical and legal research): dis. ... doct. jurid. sciences': 12.00.01 / Turanin, Vladislav Yuryevich-Belgorod, 2017 – - 437 p.
18. Tolstik V. A. Requirements for legal terminology: formal-logical and socio-cultural justification // Legal technique. - 2016. - No. 10, pp. 302-307

Проданик Василий Михайлович
nubiru9x9@gmail.com

**Высшее учебное заведение «Межрегиональная академия управления персоналом»
Киев, Украина**

ЗАИМСТВОВАНИЯ ГОСУДАРСТВА В УСЛОВИЯХ ДЕЦЕНТРАЛИЗАЦИИ ВЛАСТИ: ВОПРОС ВЗАИМОСВЯЗИ И ЦЕЛЕСООБРАЗНОСТИ

В статье исследовано современное состояние государственных внешних заимствований и долгов в хозяйственной системе Украины. Приведены некоторые аспекты процесса модернизации механизмов и инструментов в сфере регионального и местного управления; рассмотрены вопросы взаимосвязи между заимствованиями и ресурсным обеспечением управленческой деятельности. Раскрыты теоретические основы современного этапа процесса децентрализации властных полномочий как объекта публичного управления в современных условиях реформирования системы государственного и регионального управления в Украине. Предложены теоретические обоснования роли механизмов управления государственными заимствованиями и их влияние в направлениях регионального и местного управления в формировании современной хозяйственной системы.

Установлено, что с позиции науки публичного управления, глубокие рыночные изменения в национальном хозяйствовании требуют обновления механизмов, отдельных инструментов публичного управления и администрирования с целью обеспечения эффективного управления на всех управленческих уровнях.

Анализируются дальнейшие направления процесса совершенствования современной системы публичного управления в сфере государственных заимствований и возможности использования их в реформе децентрализации. Подведены определенные итоги первых этапов внедрения передачи власти в систему местного управления при использовании европейских практик.

Ключевые слова: государственные заимствования, механизмы и инструменты, публичное управление, региональная политика, децентрализация.

Постановка проблемы. В условиях перехода к развитым рыночным условиям хозяйствования в национальной экономике важной составляющей публичных финансов являются внешние и внутренние заимствования и государственный долг. Отметим, что дефицит государственного бюджета, привлечения и использования программ внешних заимствований для его покрытия привели к формированию и значительному росту государственного долга в Украине. Большие размеры внутреннего и внешнего долга, а также в соответствии значительный рост расходов по его обслуживанию обуславливают необходимость решения этой проблемы, а затем и поиска путей совершенствования механизмов его макроэкономического (государственного) управления. Как показывает опыт многих стран с развитыми рыночными отношениями, чем обременительным становится для государства накопленный внешний и внутренний долг, тем его обслуживания активнее включается во взаимодействие с функционированием системы национальной экономики и ее финансовой системы. Это приводит к нарушению функционирования всей системы (механизмов и инструментов), изменения государственного курса на действенное развитие национальной хозяйственной системы и сопровождается срочным поиском новых путей в направлении сбалансированной государственной экономической политики.

В современной экономике Украины государственные заимствования все больше приобретают характер не только финансовой, но и социально-политической проблемы, которая должна решаться внедрением действенных механизмов и инструментов публичного управления и администрирования в этой сфере. Государственный долг напрямую связан и с проблемой экономической безопасности страны [1].

Вопросы управления и обслуживания государственного долга является особенно важным в контексте тех экономических проблем, которые на протяжении последних лет переживает Украина. Решение проблемы обслуживания государственного долга является одним из ключевых факторов экономической стабильности в стране. От характера урегулирования долговой проблемы в значительной степени зависит бюджетная дееспособность государства, стабильность ее национальной валюты, а, следовательно финансовая поддержка международных финансовых

организаций. Необходимость решения этих вопросов требует поиска путей совершенствования механизма управления и обслуживания государственного долга в Украине.

Анализ исследований и публикаций. Важный вклад в исследование проблемы государственного долга сделали западные экономисты Д.Рикардо, А.Смит, М.Браунриг, С.Вайнтрауб, Х.Джонсон, А.Экстайна, Дж.Кейнс, А.Лаффер, А.Лернер, Р.Масгрейв, М.Фридман и другие. Теоретические основы государственного долга и о его управления освещаются в трудах таких украинских ученых, как: А.Д.Василик, А.С.Гальчинский, Г.Н.Климко, В.В.Корнеев, А.В.Плотников, И.Я.Софищенко, В.М.Сутормина, В.А.Степаненко, и др.

В то же время в Украине недостаточно исследованы вопросы, касающиеся проблем управления государственным долгом, особенностей его формирования и развития в условиях формирования рыночных отношений в экономике. перехода к рыночной экономике. В целом, государственный долг - сумма задолженности государства по выпущенным и не погашенным государственным внутренним займам, а также сумма финансовых обязательств государства по отношению к внешним кредиторам.

Изложение основного материала. В зависимости от того, из внутренних или внешних источников осуществляются заимствования, государственный долг определяется как внутренний или внешний долг. Внешний государственный долг возникает в связи с привлечением государством внешних займов. Государственный внутренний долг отражает подсистему экономических отношений между государством (включая местные органы власти) и кредиторами из числа юридических и физических лиц. Классической формой государственного внутреннего долга является долг центрального правительства и местных органов власти [2].

Состояние государственного долга зависит от ежегодных операций связанных с получением новых займов, с одной стороны, и размеров погашений и выплат процентов по этим займам - с другой. Государственные займы - это кредитные отношения между государством и физическими и юридическими лицами, в результате которых государство получает оговоренную сумму денежных средств на определенный срок за установленную плату, они распространенной формой мобилизации финансовых ресурсов. Размер государственного займа включается в сумму государственного долга страны. С их помощью мобилизуются временно свободные средства юридических и физических лиц для финансирования потребностей государства. Государственные займы с одной стороны, вызванные дефицитом государственного бюджета, с другой - обуславливают дальнейшее увеличение дефицитности бюджета, что связано с выплатой процентов по ранее выпущенным займам, необходимостью платить капитальную сумму долга. Выпуск займов позволяет правительству покрыть дефицит бюджета и расширить финансирование государственных нужд. Правда, выпуск облигаций государственных займов без тщательного и всестороннего учета всех факторов и обстоятельств может угрожать экономической безопасности, вытеснению частных инвестиций.

Анализ зарубежных и отечественных источников отмечает, что по всем направлениям исследования проблемы государственного долга можно выделить два. Первое направление - это исследование А.Лернера, который рассматривая последствия государственного долга, выделял две его части - внутренний и внешний долг. Согласно с таким мнением, что внутренний долг нельзя рассматривать как бремя, переведен на будущие поколения, а внешний долг только тогда становится бременем, когда привлеченные средства идут на текущие цели и не приводят к созданию новой стоимости и богатства. Внешние займы, привлеченные на финансирование объектов промышленного или сельскохозяйственного производства, то есть потраченные продуктивно, создают возможность вернуть средства с процентами и одновременно увеличить национальное богатство. Данный взгляд с отдельными коррекциями можно применить к условиям переходной экономики Украины.

Второе направление обосновывается кейнсианским подходом к усилению макроэкономического управления и регулирования совокупного спроса и предложения, стимулирования потребления в долгосрочном периоде, побуждает рассматривать государственный долг в контексте «эффективного спроса» и его бесспорного стимулирования.

Исследуя экономические предпосылки формирования государственного долга, отметим, что бюджетный дефицит возникает как результат кризисных явлений в экономической и политической жизни государства и приводит к образованию и росту государственного долга. Бюджетный дефицит увеличивает государственный долг, а рост долга, в свою очередь, требует дополнительных расходов бюджета на его обслуживание и тем самым увеличивает бюджетный дефицит. Дефицит может быть связан с необходимостью осуществления значительных государственных вложений в развитие экономики. В этом случае он отражает не кризисное состояние общественных процессов, а государственное регулирование экономической конъюнктуры, стремление обеспечить прогрессивные

сдвиги в структуре общественного производства. Дефицит может отражать кризисные явления в экономике, ее развал, неэффективность финансово-кредитных связей, неспособность правительства держать под контролем финансовую ситуацию в стране. В этом случае бюджетный дефицит - явление чрезвычайно угрожающее, которое требует осуществления не только срочных экономических мер по стабилизации экономики, финансовому оздоровлению хозяйства, но и соответствующих политических решений [3].

Проведенный анализ основных законодательных актов по вопросам формирования и обслуживания государственного долга в Украине показал необходимость дальнейшего их совершенствования и дополнения. Обеспечение стабильной и научно обоснованной правовой базы является главной предпосылкой регулирования и уменьшения государственной задолженности.

Относительно экономических показателей, то необходимо отметить, что по данным правительства, по состоянию на начало 2021 государственный и гарантированный государством долг Украины составлял 1 997 750 млн. грн или 82950 млн. долл. США.

Отметим, что сегодня наиболее используемая модель привлечения и использования финансовых средств, в частности в аспекте дерегуляции, поступающих в Украину из-за границы определяется правительственной стратегией максимального увеличения объемов финансовых поступлений от зарубежных источников, включая международные финансовые организации [4].

Для снижения государственной задолженности необходимо внедрить действенные меры по оптимизации задолженности, в том числе обеспечение публичной политики относительно оптимальных размеров государственной задолженности, которое возможно путем законодательного установления соответствующих размеров внутреннего и внешнего долга на определенную дату относительно макроэкономических показателей. Важно, постоянное совершенствование системы государственного управления и обслуживания государственного долга из-за удлинения срока оборота долговых обязательств и реструктуризации долговых обязательств.

Что касается динамики соотношения государственного долга и ВВП, то начиная с 2019 года в Украине рост государственного долга опережал темпы прироста валового внутреннего продукта.

Согласны с мнением специалистов из Центра им. Разумкова, что основной тенденции последних лет в мировой экономике является неприкрытое проявление государственного протекционизма в национальной экономике. Требуется решения задачи достижения сбалансированности между двумя основными тенденциями: распространение свободного экономического развития и торговли и государственным протекционизмом. Это проявляется в экономической политике, которую проводится в Соединенных Штатах Америки, и в выходе Великобритании из Европейского Союза, и в тенденциях на референдуме в Испанской Каталонии. Имея на восточной границе прямую военную агрессию со стороны России, осложнения политических отношений с Венгрией, Румынией, Украиной необходимо крайне разработать свою систему управления и регулирования в сфере формирования и реализации программ внешних заимствований и финансовой помощи Украине.

По мнению экспертов, основные причины увеличения системой управления внешними заимствованиями в 2020 году государственного и гарантированного государством долга - осуществление финансирования государственного бюджета за счет государственных заимствований, в том числе за счет привлечения средств от Европейского Союза и докапитализация ОАО «Государственный экспортно-импортный банк Украины», ПАО «Государственный сберегательный банк Украины» и ОАО КБ «ПРИВАТБАНК», существенная девальвация национальной валюты.

Отметим, что индикатором эффективности осуществления государственных заимствований (как и долговой политики в целом) является динамика их стоимости. Росту средневзвешенной процентной ставки по ОВГЗ в 2021 году способствовало существенное уменьшение объемов кредитов от МФО и ограниченность доступа к внешним рынкам. Весомой проблемой при осуществлении государственных заимствований является высокая стоимость заемных ресурсов и перспектива ее роста ввиду ожидания структурного дефицита ликвидности банковской системы.

Внешние заимствования прошлых лет в краткосрочном периоде способствовали курсовой стабилизации гривны и позволили увеличить международные резервы Украины. Привлечение внешних заимствований в краткосрочном периоде не только не приносит негативного влияния на параметры национальной денежно-кредитной политики, а, наоборот в связи с увеличением предложения на валютном рынке может рассматриваться как фактор курсовой стабилизации гривны. Учитывая, что курсовая динамика существенным фактором влияния на инфляционные ожидания и импорт инфляции, можно констатировать, что внешние заимствования содержат оперативный

антиинфляционный потенциал, а в условиях инфляционного управления расширяет возможности НБУ по проведению гибкой монетарной политики, благоприятной для экономического роста, одним из важнейших факторов которого является ценовая стабильность в государстве.

Также следует учитывать, что в средне- и долгосрочной перспективе внешние заимствования могут вызывать усиление оттока средств за границу в виде обслуживания обязательств по внешнему долгу и его возвращения, что, как показывает опыт многих стран мира (в том числе стран Латинской Америки), будет иметь негативное влияние на платежный баланс, а значит - и валютный курс. Девальвация увеличивает сумму внешнего долга во время его перечисления в национальную валюту Украины и удорожает обслуживание внешнего государственного долга.

Таким образом, проблемы формирования действенной государственной политики в сфере реализации программ внешних заимствований и финансовой помощи Украине требуют неотложного решения. Решение указанных проблем происходят в условиях реальной координации фискальной и денежно-кредитной политики в Украине и требуют дополнительных мер по макроэкономической стабилизации и согласованности бюджетной и монетарной политик.

Наши наблюдения показывают, что в условиях реального совершенствования механизмов регулирования внешними заимствованиями и помощи Украине, НБУ был вынужден использовать инструменты денежно-кредитной политики для компенсации циклических (ежегодных) колебаний ликвидности, вызванных неравномерностью в кассовом исполнении бюджета, регулярно дестабилизируют валютный рынок.

В такой ситуации и с целью повышения качества управления заимствованиями направлений координации фискальной и денежно-кредитной политики Национальный банк должен придерживаться своего обязательства избегать любых форм фискального доминирования, в том числе прямой или косвенной поддержки бюджетных расходов, а это уже положительно будет влиять на совершенствование регулирования внешних заимствований.

Внешние заимствования способствуют формированию отложенной «депрессивной ловушки». Ведь изъятые средствами для обслуживания и возврата долга средства теряются для внутреннего рынка, работает как тормозной фактор для экономики, усиливаются тормозные влияния со стороны фискальной политики. Доля ВВП, используется на погашение и обслуживание внешнего долга, изымается из продуктивного использования для нужд развития национальной экономики.

И последнее. Правительством Украины разработаны несколько новых проектов модернизации государственного и регионального управления, в частности в контексте децентрализации. По нашему мнению, без обновления всей системы заимствований это будет сделать очень сложно. Задача ученых-исследователей и практиков - дать реальные советы по их совершенствованию такой системы и довести эти предложения в органы принятия государственных управленческих решений. Модернизация управления на региональном и местном уровнях власти обязательно должно осуществляться с соблюдением следующих принципов: верховенства права; открытости, прозрачности и общественного участия; вездесущности местного самоуправления; субсидиарности; доступности публичных услуг; подотчетности и подконтрольности органов и должностных лиц местного самоуправления территориальной общине; подконтрольности органов местного самоуправления органам исполнительной власти в вопросах соблюдения Конституции и законов Украины; правовой, организационной и финансовой состоятельности местного самоуправления; государственной поддержки регионального управления и местного самоуправления; партнерства между государством и местным самоуправлением и устойчивого развития территорий.

Следует отметить, что направления реформирования предусматривают переход на новую децентрализованную модель организации государственной и региональной власти, а это без реального ресурсного обеспечения сделать невозможно. Основной задачей таких направлений является анализ актуальных проблем в сфере управления, определение основных управленческих и правовых подходов, организационных, финансовых основ их решения, согласования по времени с реформированием административно-территориального устройства. Ключевым вопросом направлений реформирования является обоснование предложений по обеспечению на региональном и местном уровне демократической и эффективной организации управления, внедрение механизма оптимального самодостаточного функционирования субъектов местного самоуправления.

Отметим, что современная украинская наука и практика публичного управления и администрирования только начинают формировать подходы и одиночно внедрять отдельные инструменты, которые учитывают решения разнополярных задач: обеспечение общественной стабильности и привлечения ресурсов в регионы. В этом контексте считаем, что именно механизмы

управления в сфере заимствований потребует существенной корректировки. Возможно, это нужно осуществлять с обновлением международных договоров и деклараций Украины, в частности в сфере международной технической помощи и интеграции.

Современные местные бюджеты, которые растут благодаря современному процессу децентрализации и государственный фонд регионального развития пока не решают вопрос эффективного регионального и местного хозяйства. Обновленные бюджеты требуют мощных ресурсов. Сегодня изменена вся логика регионального и местного развития, в частности стратегического планирования и взаимодействия с центральной властью.

Бесспорно, что сложная проблема это дотационность. Так дотационность 5419 бюджетов местного самоуправления составляет более 70 процентов, 483 территориальные общины на 90 процентов содержащихся за счет средств государственного бюджета. Такая сложная ситуация по дотационности и осуществления постоянной финансовой поддержки через районные бюджеты малочисленных территориальных общин с использованием системы дотаций выравнивания является обременительным для государственного бюджета и сдерживает развитие малых городов и крупных поселков в Украине. Отметим, что в отличие от других развитых стран в Украине не хватает действенных и эффективных институтов хозяйственного развития на региональном, муниципальном и местном уровнях. Декларирование намерений модернизации не привело пока к качественным изменениям системы управления на указанных уровнях.

Выводы. Начатые в Украине реформы публичного управления на различных уровнях и территориальной организации власти формируют новые рамочные условия и требования по усилению роли управления в Украине в части обеспечения качества жизни населения, большей экономической ответственности и усиления своей ресурсной способности. Итак, национальные и региональные органы власти получили дополнительные полномочия по обеспечению устойчивого социально-экономического развития, появились новые возможности для роста качества жизни населения через использование дополнительных ресурсов, правильной экономической политике и стратегии развития. Считаем, что государственные заимствования в условиях децентрализации власти должны существенно обновить способность регионального и местного управления и оказать реальную финансовую поддержку развития территорий Украины.

Мировая практика последних десятилетий показывает, что обновление инструментария публичного управления и администрирования и форм реализации экономической политики в условиях глобализации и многоуровневой интеграции должно опираться на принципиально новые - гибкие и согласованные управленческие формы и модели, в частности в сфере государственных заимствований и финансов. В современных условиях реформирования системы управления на региональном и местном уровне, нуждается в совершенствовании и теоретическая разработка самых направлений преобразования и их организационно-правового обеспечения в Украине в части взаимодействия с ресурсным обеспечением.

Наибольшую актуальность в практическом смысле решения проблемы модернизации национальной управленческой системы и региональной экономической политики имеет задача последовательного формирования логики обновления современных экономических политик регионов с разработкой комплекса функциональных механизмов модернизации на основе выгод от разноразмерной интеграции и инициативы регионов Украины.

Вступив в Совет Европы, Украина взяла на себя обязательства развивать местную демократию. Безоговорочно была ратифицирована Европейская хартия местного самоуправления и начал осуществляться со стороны Конгресса местных и региональных властей Европы мониторинг за соблюдением положений Хартии. Сегодня важна ресурсная составляющая этого взаимодействия.

Интегрирование Украины в европейские структуры требует выработки и реализации такой модели регионального управления, которая бы отвечала принципам региональной политики Европейского Союза на основе финансового взаимодействия, общепризнанной практике внутреннего межрегионального сотрудничества и международного сотрудничества территорий, содействием становлению новых форм сотрудничества в формате «центр-регион», в частности в сфере ресурсного обеспечения.

Осуществление административной реформы и реформы местного самоуправления дает шанс создать необходимые условия для динамичного, сбалансированного развития в Украине территорий, устранение основных региональных диспропорций, перейти к реальному местному самоуправлению с использованием финансовой помощи мирового сообщества.

Список литературы:

1. Антикризисне управління національною економікою: монографія / за заг. ред. І.Й. Малого. – К.: - КНЕУ, 2017. – 368 с.
2. Воротін В.Є. Макроекономічне регулювання в умовах глобальних трансформацій: Моногр. – К: Вид-во УАДУ, 2002. – 392 с.
3. Глобальні тенденції і перспективи: світова економіка та Україна / наук. ред. В. Юрчишин, - Київ: Заповіт, 2018. – 202 с.
4. Воротін В.Є., Проданик В.М. Від регуляторної політики до державно-приватного партнерства в публічному секторі України / В.Є. Воротін, В.М. Проданик / Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України, 2019. - № 1. – С. 95-102.
5. Shulga M.A., Nelipa D.V., Vorotin V.Y., Korchak N.M., Vashchenko K.O. (2021). When does the state disappear? (in memory of Rudolf Kjellen). Linguistics and Culture Review, 5(S2), 795-804. <https://doi.org/10.37028/lingcure.v5nS2.1421>
6. Воротін В.Є., Коваль О.М. Модернізація механізмів ресурсного забезпечення системи публічного управління (аналіз проектів законодавчих актів, включених до порядку денного четвертої сесії Верховної Ради України дев'ятого скликання, серпень 2020 р. – січень 2021 р.). / В.Є.Воротін, О.М.Коваль / Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Державне управління. Випуск 1(3) – 2021 р. – С. 13-25.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Проданик Василий Михайлович

«Адами ресурстар өңіраралық академиясы» жоғары оқу орны

Київ, Україна

ҚАУАТТЫ ОРТАЛЫҚСЫЗДАНДЫРУ ШАРТТАРЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК ҚАРЫЗ АЛУ: ӨЗАРА БАЙЛАНЫС ЖӘНЕ ТЕХНИКАЛЫҚ-ЭКОНОМИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕМЕ

Мақалада Украинаның экономикалық жүйесіндегі мемлекеттік сыртқы қарыздар мен қарыздардың қазіргі жағдайы зерттелген. Өңірлік және жергілікті басқару саласындағы тетіктер мен құралдарды жаңғырту процесінің кейбір аспектілері келтірілген; қарыз алу мен басқарушылық қызметті ресурстық қамтамасыз ету арасындағы өзара байланыс мәселелері қаралды. Украинадағы мемлекеттік және аймақтық басқару жүйесін реформалаудың қазіргі жағдайында мемлекеттік басқарудың объектісі ретінде билікті орталықсыздандыру процесінің қазіргі кезеңінің теориялық негіздері ашылды. Мемлекеттік қарыз алуды басқару тетіктерінің рөлін және олардың қазіргі кезеңінің экономикалық жүйені қалыптастырудағы аймақтық және жергілікті басқару бағыттарындағы әсерін теориялық негіздеу ұсынылды.

Мемлекеттік басқару ғылымы тұрғысынан ұлттық басқарудағы терең нарықтық өзгерістер барлық басқару деңгейлерінде тиімді басқаруды қамтамасыз ету үшін мемлекеттік басқару мен басқарудың жекелеген құралдарын жаңартуды қажет ететіні анықталды.

Мемлекеттік қарыз алу саласындағы жария басқарудың қазіргі заманғы жүйесін жетілдіру процесінің одан әрі бағыттары және оларды орталықсыздандыру реформасында пайдалану мүмкіндіктері талданады. Еуропалық тәжірибені пайдалану кезінде жергілікті басқару жүйесіне билікті беруді енгізудің алғашқы кезеңдерінің белгілі бір қорытындылары шығарылды.

Тірек сөздер: мемлекеттік қарыз алу, механизмдер мен құралдар, мемлекеттік басқару, аймақтық саясат, орталықсыздандыру.

Prodanyk Vasyl Mikhailovich

Higher educational institution «Interregional Academy of Personnel Management»

Kiev, Ukraine

BORROWINGS STATES IN THE CONDITIONS OF DECENTRALIZATION OF POWER: THE ISSUE OF INTERCONNECTION AND PERFORMANCE

The article examines the current state of government external borrowings and debts in the economic system of Ukraine. Some aspects of the process of modernization of mechanisms and instruments in the field of regional and local government are given; the issues of the relationship between borrowing and resource support for management activities are considered. The theoretical foundations of the current stage of the process of decentralization of power as an object of public administration in the modern conditions of reforming the system of state and regional administration in Ukraine are revealed. Theoretical substantiations of the role of state borrowing management mechanisms and their influence in the areas of regional and local government in the formation of a modern economic system are proposed.

It has been established that from the standpoint of the science of public administration, deep market changes in the national economy require the renewal of mechanisms, individual instruments of public administration and administration in order to ensure effective management at all management levels.

Further directions of the process of improving the modern public administration system in the field of state borrowings and the possibility of using them in the reform of decentralization are analyzed. Certain results of the first stages of implementing the transfer of power into the local government system using European practices have been summed up.

Key words: government borrowing, mechanisms and instruments, public administration, regional policy, decentralization.

List of references:

1. Antykryzove upravlinnia natsionalnoiu ekonomikoiu: monohrafiia / za zah. red. I.I. Maloho. – K.: - KNEU, 2017. – 368 s.
2. Vorotin V.Ye. Makroekonomichne rehuliuвання v umovakh hlobalnykh transformatsii: Monohr. – K: Vyd-vo UADU, 2002. – 392 s.
3. Hlobalni tendentsii i perspektyvy: svitova ekonomika ta Ukraina / nauk. red. V. Yurchyshyn, - Kyiv: Zapovit, 2018. – 202 s.
4. Vorotin V.Ye., Prodanyk V.M. Vid rehuliatoroi polityky do derzhavno-pryvatnoho partnerstva v publichnomu sektori Ukrainy / V.Ye. Vorotin, V.M. Prodanyk / Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy, 2019. - № 1. – S. 95-102.
5. Shulga, M.A., Nelipa D.V., Vorotin V.Y., Korchak N.M., Vashchenko K.O. (2021). When does the state disappear? (in memory of Rudolf Kjellen). Linguistics and Culture Review, 5(S2), 795-804. <https://doi.org/10.37028/lingcure.v5nS2.1421>
6. Vorotin V.Ye., Koval O.M. Modernizatsiia mekhanizmiv resursnoho zabezpechennia systemy publichnoho upravlinnia (analiz proektiv zakonodavchykh aktiv, vkluchenykh do poriadku dennoho chetvertoi sesii verkhovnoi Rady Ukrainy deviatoho sklykannia, serpen 2020 r. – sichen 2021 r.). / V.Ye Vorotin, O.M.Koval / Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Derzhavne upravlinnia. Vypusk 1(3) – 2021 r. – S. 13-25.

УДК 343.132.2
МРНТИ 10.79.37

Садвакасова Адель Талгатовна
adel_sadvakasova@mail.ru
Карагандинская академия МВД РК имени Б. Бейсенова
Караганда, Республика Казахстан
Ханов Талгат Ахматзиевич
thanov@mail.ru
Карагандинский университет Казпотребсоюза,
Караганда, Республика Казахстан

**СЛЕДУЕТ ЛИ ОТОЖДЕСТВЛЯТЬ ДЕФИНИЦИИ «УГОЛОВНОЕ ПРЕСЛЕДОВАНИЕ»
И «ОБВИНЕНИЕ»?**

В статье рассматривается соотношение понятий «уголовное преследование» и «обвинение». Используя метод сравнительно-правового анализа юридических норм и структурно-системный метод авторы исследовали обе дефиниции и пришли к выводу об их различном содержании. Констатируется отсутствие четкой регламентации и единообразия в подходе к определению содержания данных дефиниций. С учетом действующей редакции уголовно-процессуального законодательства, гарантирующей обеспечения прав и законных интересов лиц, вовлеченных в сферу уголовного судопроизводства, авторы предложили свое видение трактовки данных спорных понятий. Рассмотрены основные подходы и критически оценена редакция отдельных положений закона. Авторами обосновывается необходимость четкой регламентации и разграничение понятий «уголовное преследование» и «обвинение». Такой подход, по мнению авторов, будет способствовать реальному обеспечению прав и законных интересов подозреваемого и обвиняемого. Так же будет четко разграничена компетенция и повысится эффективность деятельности органов осуществляющих досудебное производство и поддержание государственное обвинения в суде.

Ключевые слова: досудебное расследование, уголовное преследование, обвинение, обеспечение прав и свобод, уголовный процесс.

Действующий уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан порождает достаточно вопросов, требующих своего разрешения. Однако, отдельные его положения, имеющие спорный

характер, переключались в новую редакцию кодекса без изменений. Имея устаревший подход к содержанию, они не вписываются в новую концепцию уголовного судопроизводства. В первую очередь это касается понятия «уголовное преследование», которое отдельными учеными и действующим законодательством отождествляется с «обвинением» (п. 22 ст. 7 УПК РК). Между тем уяснение сущности данных дефиниций имеет не только теоретическое, но и практическое значение.

Слово «обвинение» в толковом словаре русского языка интерпретируется как «признание виновным в чем-нибудь, предписывание кому-нибудь вины, осуждение в чем-либо» [1, с. 6], «осуждать за что-то, упрекать в чем-нибудь» [2].

Понятия «обвинение» в свое время сформулировал М.С. Строгович. Он считал, что с формальной точки зрения обвинение является совокупностью процессуальных действий, направленных на изобличение обвиняемого в совершении инкриминируемого ему преступления [3, с. 100].

Аналогичной точки зрения придерживается Н.Н. Полянский, добавляя, что понятие «обвинение» включает в себя процессуальную деятельность обвинителя и обвинительный тезис, поддержание обвинения в суде, обращенное к суду требование о признании обвиняемого виновным [4, с.114].

По мнению профессора П.М. Давыдова, обвинение представляет собой доказанное и закрепленное в процессуальном документе утверждение органа дознания, следователя, прокурора, судьи или суда о совершении преступления данным лицом [5, с. 11].

Такой подход ученых способствовал закреплению в законе положения отождествляющего понятия «уголовное преследование» и «обвинение».

В частности в действующем уголовно-процессуальном кодексе так и произошло, поскольку закон гласит: уголовное преследование (обвинение) - процессуальная деятельность, осуществляемая стороной обвинения в целях установления деяния, запрещенного уголовным законом, и совершившего его лица, виновности последнего в совершении уголовного правонарушения, а также для обеспечения применения к такому лицу наказания или иных мер уголовно-правового воздействия (п. 22 ст. 7 УПК РК).

Однако некоторые исследователи, пытавшиеся разобраться в сущности рассматриваемых дефиниций, предложили свой подход. Так, например, предлагается понимать термины «уголовное преследование» и «обвинение» как содержание и форму. В частности, О.А.Картохина полагает, что обвинение происходит от уголовной ответственности и является комплексом правовых действий по уголовному преследованию лица, совершившего преступление [6, с. 103]. Отдельные авторы выделяют две формы уголовного преследования: обвинение и подозрение [7, с. 38; 8, с. 197].

Н.А. Якубович полагает, что уголовное преследование включает в себя поисковую деятельность следователя и меры процессуального принуждения, являясь более широким понятием, чем обвинение [9, с. 25]. Аналогичное представление позволило А.Г. Халиулину считать обвинение лишь одной из форм осуществления уголовного преследования [10, с. 29].

Между тем, П.С.Элькинд выступила против отождествления исследуемых понятий, рассматривая обвинение только как процессуальную деятельность обвинителя в суде [11, с. 60-61].

Поддерживая данную точку зрения, следует отметить, что наличие обвинения на стадии досудебного расследования (присутствующее на сегодняшний день) породило существенное противоречие процессуальным принципам осуществления правосудия только судом (ст. 75 Конституции РК; ст.11 УПК РК), презумпции невиновности (ст.77 Конституции РК; ст.19 УПК РК) и состязательности сторон (ст.23 УПК РК).

Учитывая семантику понятия «обвинение» и положение УПК РК о представителях стороны обвинения, мы можем утверждать, что органы, осуществляющие предварительное (досудебное) расследование, уже на стадии начала досудебного производства признают лицо виновным. Такой подход позволяет утверждать, что и вся деятельность, осуществляемая согласно приведенным выше интерпретациям того, что такое обвинение, обладает исключительно обвинительным уклоном. На данный аспект уже указывали отдельные казахстанские авторы [12, с. 200]. При этом, в уголовном процессе Республики Казахстан на досудебных стадиях уголовного судопроизводства, обвинение является недопустимым вследствие существующего противоречия основным задачам и принципам уголовного процесса, а также в свете гуманизации и недавнего реформирования системы уголовного судопроизводства.

Кроме того, считаем вполне справедливым указать на точку зрения казахстанских процессуалистов, утверждающих, что на сегодняшний день целесообразно отказаться от понятия

«уголовное преследование (обвинение)» на стадии досудебного расследования в пользу концепции, согласно которой этап досудебного расследования не должен официально констатировать доказанность деяния, его совершение лицом и его виновность [13, с. 16].

Верность такого подхода подтверждает новая редакция уголовно-процессуальных кодексов стран СНГ. Так, УПК РФ разграничивает понятие «обвинение», под которым понимается - утверждение о совершении определенным лицом деяния, запрещенного уголовным законом, выдвинутое в установленном законом порядке (п.22 ст.5 УПК РФ). А уголовным преследованием признается процессуальная деятельность, осуществляемая стороной обвинения в целях изобличения подозреваемого, обвиняемого в совершении преступления (п.55 УПК РФ) [14].

Уголовно-процессуальный кодекс Кыргызской Республики вообще не разъясняет понятия обвинение, но при этом под уголовным преследованием понимается процессуальная деятельность, осуществляемая стороной обвинения в целях изобличения подозреваемого, обвиняемого в совершении преступления и (или) проступка (п.50 ст. 5 УПК КР) [15].

Исходя из приведенных выше точек зрения, считаем возможным согласиться с тем, что обвинение не может быть тождественно уголовному преследованию, поскольку последнее имеет более широкий смысл и, исходя из новой концепции уголовного судопроизводства, обвинение практически отделено от уголовного преследования, а момент его начала смещен на завершающий этап досудебного производства.

Учитывая вышеизложенное, уточним, что уголовное преследование как деятельность существует только при досудебном производстве, а обвинение – в судебном. Уголовное преследование заключается в первую очередь в осуществлении деятельности по изобличению конкретного лица, причастного к совершению уголовного правонарушения, на которого указывает потерпевший или свидетели, а также деятельность, направленная на установление виновности или невиновности такого лица и т.п. Как правило, при поступлении оконченного уголовного дела прокурору, уголовное преследование прекращается, а в случае направления уголовного дела в суд, исходя из принципа состязательности, прокурор может осуществлять только функцию обвинения, но не уголовного преследования.

По нашему мнению, обвинение возникает лишь при принятии прокурором соответствующего решения после того, как лицо, осуществляющее досудебное расследование, направит ему оконченное производством уголовное дело, поскольку, согласно ст. 65 УПК РК, обвиняемым признается лицо, в отношении которого:

- 1) прокурором утвержден обвинительный акт;
- 2) прокурором утвержден протокол об уголовном проступке и принято решение о направлении уголовного дела в суд по соответствующей статье (статьям) уголовного закона;
- 3) досудебное расследование окончено заключением процессуального соглашения в порядке, предусмотренном ч. 4 ст. 617 УПК РК.

Таким образом, можно сделать вывод, что обвиняемый, как участник уголовного процесса, так и само обвинение, возникает на завершающем этапе досудебного производства. По нашему мнению, обвинение – это исключительно деятельность прокурора либо частного обвинителя (по делам частного порядка) в суде. Лицо, осуществляющее расследование, не может и не должно придерживаться стороны обвинения, тем более являться таковой, поскольку его главной функцией является именно расследование – поиск доказательственной информации о совершенном событии и причастности либо непричастности к нему конкретного лица (подозреваемого). При этом, в действующем законодательстве относительно обозначения обвинительной деятельности прокурора имеется понятие «государственное обвинение» (п.28 ст.7 УПК РК).

Мы так же поддерживаем мнение Л.М. Карнеевой, которая не относит вынесение постановления о привлечении лица в качестве обвиняемого к элементу выполнения функции обвинения в виду того, что это лишь краткосрочное процессуальное решение, результатом которого является появление такого участника процесса как «обвиняемый» [16, с. 8].

Следует отметить, что применительно к обновленному законодательству Республики Казахстан составление обвинительного акта (или протокола об уголовном правонарушении) не является выполнением функции обвинения, т.к. в данном документе излагаются результаты проведенного расследования, а окончательное решение принимает *надзирающий прокурор*. Поэтому утверждение о том, что лицо, осуществляющее досудебное расследование, является стороной обвинения, следует признать неверным.

В этой связи следует отметить, что органы и лица, уполномоченные на осуществление досудебного расследования, в первую очередь, наделены функцией расследования уголовного дела, эффективность которого зависит от правильной организации деятельности следственных подразделений [17].

Высказанную авторскую позицию можно подкрепить следующими доводами:

- во-первых, составление обвинительного акта или протокола об уголовном проступке не гарантирует того, что лицо будет признано виновным и будет подвергнуто наказанию;

- во-вторых, это лишь процессуальная основа того, что лицо, которому инкриминируется совершение уголовного правонарушения, получает официальный статус соответствующего участника процесса для отстаивания своих прав и законных интересов в судебном заседании.

По нашему мнению, под уголовным преследованием следует понимать процессуальную деятельность, осуществляемую органами досудебного расследования, направленную на установление виновности или невиновности конкретного лица в совершении запрещенного уголовным законом деяния.

В свою очередь, «обвинение» следует трактовать как процессуальную деятельность стороны обвинения (государственного обвинителя, потерпевшего (частного обвинителя), гражданского истца и их представителей) при рассмотрении уголовного дела судом первой инстанции. Такая трактовка соответствует семантическому толкованию термина «обвинение», а также установленным принципам состязательности, осуществления правосудия только судом и презумпции невиновности [18, с.118-119].

В подтверждение вышеуказанных суждений следует осветить точку зрения О.А. Картохиной, которая полагает, что: «определенные категории лиц, совершивших общественно опасные деяния, в силу определенных обстоятельств (не достижение возраста, с которого, согласно закону, наступает уголовная ответственность, наличие психического расстройства и т.д.) не могут быть привлечены к уголовной ответственности (что исключает функцию обвинения), но могут быть подвергнуты уголовному преследованию» [6, с. 104].

Таким образом, обвинение как деятельность не совпадает по содержанию с уголовным преследованием и может начаться только по окончании досудебного расследования путем принятия прокурором решения о направлении уголовного дела в суд. В связи с этим считаем, что наделение функцией обвинения органы, осуществляющие досудебное расследование, а именно следователя, дознавателя и орган дознания, является неверным. Органы досудебного расследования могут осуществлять уголовное преследование в отношении какого-либо лица в ходе досудебного производства только в тех случаях, когда к моменту его начала будет установлено лицо, причастное к совершению деяния, запрещенного уголовным законом.

Список литературы:

1. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка: Ок.100000 слов, терминов и фразеологических выражений / под ред. проф. Л.И. Скворцова. – Изд. 28-е, перераб. – М.: Мир и Образование, 2012. – 1376 с.
2. Ушаков Д.Н. Толковый словарь русского языка // Государственное издательство иностранных и национальных слов. [Электронный ресурс]. Режим доступа: www.usakov.slovaronline.com. 17.05.2021.
3. Строгович М.С. Курс Советского уголовного процесса // Акад. наук СССР. Ин-т права им. А. Я. Вышинского. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1958. – 703 с.
4. Полянский Н.Н. К вопросу о юридической природе обвинения перед судом // Правоведение. – 1960. – № 1. – С. 106-115.
5. Давыдов П.М. Обвинение в советском уголовном процессе. – Свердловск, 1974. – 136 с.
6. Картохина О.А. Начало и прекращение уголовного преследования следователями органов внутренних дел: дис. ... канд. юрид. наук. – СПб., 2003. – 244 с.
7. Ларин А.М. Расследование по уголовному делу: Процессуальные функции. – М., 1986. – 160 с.
8. Калинин А.В. Некоторые вопросы процедуры выдвижения подозрения в уголовном процессе России // Право и его реализация в XXI веке : сб. науч. тр. (по матер. междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 80-летию Саратовской государственной юридической академии): в 2 ч. – Саратов: Изд-во ФГБОУ ВПО 34 «Саратовская государственная юридическая академия», 2011. – Ч. 1. – С. 193-198.
9. Якубович Н.А. Процессуальные функции следователя // Проблемы предварительного следствия в советском уголовном судопроизводстве. – М., 1980. – С. 15-32.
10. Халиулин А.Г. Осуществление функции уголовного преследования прокуратурой России. – Кемерово: Кузбасвуиздат, 1997. – 223 с.
11. Элькин П.С. Сущность советского уголовно-процессуального права. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1963. – 171 с.

12. Сыздыкова А.Т. Актуальные проблемы совершенствования вопросов предварительного следствия в Республике Казахстан // Вестник Института законодательства Республики Казахстан. – 2010. – № 4 (20). – С. 200-202.

13. Ахпанов А.Н., Тукиев А.С., Казиев З.Г. Уголовное досудебное производство в республике Казахстан: тренд институциональных преобразований // Уголовное право и процесс: история и современность: материалы Всероссийской научной конференции, посвящённой 95-летию заслуженного юриста России, доктора юридических наук, профессора кафедры уголовного права, уголовного процесса и криминалистики РУДН Александра Абрамовича Леви / под ред. Л.А. Букаловой. – М.: РУДН, 2017. – 184 с.

14. Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации от 18.12.2001 N 174-ФЗ (ред. от 01.07.2021) [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_34481.

15. Уголовно-процессуальный кодекс Кыргызской Республики от 2 февраля 2017 года № 20 (с изменениями и дополнениями по состоянию на 22.07.2021 г.) [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36313326.

16. Карнеева Л.М. Привлечение к уголовной ответственности. Законность и обоснованность. – М., 1971. – С. 7-13.

17. Ханов Т.А., Балгимбеков Д.У., Какимжанов М.Т. О совершенствовании организации деятельности следственных подразделений районных отделов полиции // Российский следователь. 2015. № 16. С. 44-49.

18. Садвакасова А. Т., Кадацкий С.Н. Соотношение понятий «уголовное преследование» и «обвинение», и их значение в досудебном производстве Республики Казахстан // Международный научный журнал «Гылым - Наука». – 2019. - №3 (62). - С.116-120.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Садвакасова Адель Талгатовна

Б.Бейсенов атындағы Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігі Қарағанды академиясы,

Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Ханов Талгат Ахматзиевич

Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті

Қарағанды, Қазақстан Республикасы

«ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚУДАЛАУ» ҰҒЫМЫНЫҢ АНЫҚТАМАСЫ ЖӘНЕ «АЙЫПТАУ»

АНЫҚТАУЫМЫЗ КЕРЕК?

Мақалада «қылмыстық қудалау» және «айыптау» ұғымдарының арақатынасы қарастырылады. Құқықтық нормаларды салыстырмалы-құқықтық талдау әдісін және құрылымдық-жүйелік әдісті қолдана отырып, авторлар екі анықтаманы да зерттеп, олардың әртүрлі мазмұны туралы қорытындыға келді. Осы анықтамалардың мазмұнын анықтауға көзқараста нақты регламенттеудің және біркелкіліктің жоқтығы анықталады. Қылмыстық іс жүргізу заңнамасының қылмыстық сот ісін жүргізу саласына тартылған адамдардың құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз етуге кепілдік беретін қолданыстағы редакциясын ескере отырып, авторлар осы даулы ұғымдарды түсіндіру бойынша өз пайымдарын ұсынды. Негізгі тәсілдер қаралды және заңның жекелеген ережелерінің редакциясы сыни тұрғыдан бағаланды. Авторлар «қылмыстық қудалау» және «айыптау» ұғымдарын нақты реттеу және ажырату қажеттілігін негіздейді. Авторлардың пікірінше, мұндай тәсіл күдікті мен айыпталушының құқықтары мен заңды мүдделерін нақты қамтамасыз етуге ықпал етеді. Сондай-ақ Сотқа дейінгі іс жүргізуді жүзеге асыратын және сотта мемлекеттік айыптауды қолдайтын органдардың құзыреті нақты ажыратылып, қызметінің тиімділігі артады.

Тірек сөздер: сотқа дейінгі тергеу, қылмыстық қудалау, айыптау, құқықтар мен бостандықтарды қамтамасыз ету, қылмыстық іс жүргізу.

Sadvakassova Adel

**B. Beisenov Karaganda Academy of the Ministry of Internal Affairs
of the Republic of Kazakhstan, Karaganda, Republic of Kazakhstan**

Khanov Talgat

Karaganda University of Kazpotrebsoyuz

Karaganda, Republic of Kazakhstan

**SHOULD THE DEFINITIONS «CRIMINAL PROSECUTION» AND «CHARGE»
BE IDENTIFIED?**

The article examines the relationship between the concepts of «criminal prosecution» and «charge». Using the method of comparative legal analysis of legal norms and the structural-systemic method, the authors investigated both definitions and came to the conclusion about their different content. The absence of clear regulation and uniformity in the approach to determining the content of these definitions is stated. Taking into account the current version of the criminal procedural legislation, which guarantees the protection of the rights and legitimate interests of persons

involved in the sphere of criminal proceedings, the authors proposed their own vision of the interpretation of these controversial concepts. The main approaches are considered and the wording of certain provisions of the law is critically assessed. The authors substantiate the need for clear regulation and differentiation of the concepts of «criminal prosecution» and «accusation». Such an approach, according to the authors, will contribute to the real provision of the rights and legitimate interests of the suspect and the accused. Also, the competence will be clearly delineated and the efficiency of the activities of the bodies carrying out pre-trial proceedings and the maintenance of public accusations in court will increase.

Key words: pretrial investigation, criminal prosecution, accusation, ensuring rights and freedoms, criminal procedure.

List of references:

1. Ozhegov S.I. Explanatory dictionary of the Russian language: About 100,000 words, terms and phraseological expressions / ed. prof. L.I. Skvortsova. - Ed. 28th, rev. - M.: Peace and Education, 2012. - 1376 p.
2. Ushakov D.N. Explanatory Dictionary of the Russian Language // State Publishing House of Foreign and National Words. [Electronic resource]. Access mode: www.usakov.slovaronline.com. 05/17/2021.
3. Strogovich M.S. The course of the Soviet criminal process // Acad. Sciences of the USSR. Ying t rights to them. A. Ya. Vyshinsky. - M.: Publishing house Acad. Sciences of the USSR, 1958. -- 703 p.
4. Polyansky H.H. On the question of the legal nature of the accusation before the court // Jurisprudence. - 1960. - No. 1. - S. 106-115.
5. Davydov P.M. The charge in the Soviet criminal trial. - Sverdlovsk, 1974. - 136 p.
6. Kartokhina O.A. Beginning and termination of criminal prosecution by investigators of internal affairs bodies: dis. ... Cand. jurid. sciences. - Spb., 2003. - 244 p.
7. Larin A.M. Criminal investigation: Procedural functions. - M., 1986. -- 160 p.
8. Kalinkin A.V. Some questions of the procedure for raising suspicion in the criminal process of Russia // Law and its implementation in the XXI century: collection of articles. scientific. tr. (based on mater. international scientific-practical conf., dedicated to the 80th anniversary of the Saratov State Law Academy): 2 hours - Saratov: Publishing house of FGBOU VPO 34 «Saratov State Law Academy», 2011. - Ch. 1. - S. 193-198.
9. Yakubovich H.A. Procedural functions of the investigator // Problems of preliminary investigation in Soviet criminal proceedings. - M., 1980. - S. 15-32.
10. Khaliulin A.G. Implementation of the function of criminal prosecution by the Russian prosecutor's office. - Kemerovo: Kuzbasevuzizdat, 1997. - 223 p.
11. Elkind P.S. The essence of the Soviet criminal procedure law. - L.: Publishing house Leningrad. University, 1963. - 171 p.
12. Syzdykova A.T. Actual problems of improving the issues of preliminary investigation in the Republic of Kazakhstan // Bulletin of the Institute of Legislation of the Republic of Kazakhstan. - 2010. - No. 4 (20). - S. 200-202.
13. Akhpanov A.N., Tukiev A.S., Kaziev Z.G. Criminal pre-trial proceedings in the Republic of Kazakhstan: the trend of institutional transformations // Criminal law and process: history and modernity: materials of the All-Russian scientific conference dedicated to the 95th anniversary of the honored lawyer of Russia, Doctor of Law, Professor of the Department of Criminal Law, Criminal Procedure and Criminalistics of the RUDN University Alexander Abramovich Levy / ed. L.A. Bukalerova. - M.: RUDN, 2017. - 184 p.
14. Criminal Procedure Code of the Russian Federation «from 18.12.2001 N 174-FZ (as amended on 01.07.2021) [Electronic resource]. Access mode: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_34481.
15. The Criminal Procedure Code of the Kyrgyz Republic dated February 2, 2017 No. 20 (with amendments and additions as of July 22, 2021) [Electronic resource]. Access mode: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36313326.
16. Karneeva L.M. Criminal proceedings. Legality and validity. - M., 1971. - S. 7-13.
17. Khanov T.A., Balgimbekov D.U., Kakimzhanov M.T. On improving the organization of the activities of the investigative units of the district police departments // Russian investigator. 2015. No. 16. S. 44-49.
18. Sadvakasova A.T., Kadatsky S.N. Correlation of the concepts of «criminal prosecution» and «accusation», and their significance in pre-trial proceedings of the Republic of Kazakhstan // International scientific journal «Gylym – Science». - 2019. No. 3 (62). - S. 116-120.

Ханов Талгат Ахматзиевич
thanov@mail.ru
Карагандинский университет Казпотребсоюза
Караганда, Республика Казахстан
Садвакасова Адель Талгатовна
adel_sadvakasova@mail.ru
Карагандинская академия МВД РК имени Б. Бейсенова
Караганда, Республика Казахстан

О ПРОЦЕССУАЛЬНЫХ ИЗДЕРЖКАХ И РАСХОДАХ, ПОНЕСЕННЫХ ПРИ ПРОИЗВОДСТВЕ ПО УГОЛОВНОМУ ДЕЛУ

В статье рассматриваются вопросы, связанные с институтом процессуальных издержек. В частности, цель исследования направлена на определение и конкретизацию перечня расходов, понесенных при производстве по уголовному делу. Основным методом исследования использован диалектический подход, применены сравнительно-правовой анализ и системно-структурный метод. Использование указанного подхода и данной методологии исследования позволило авторам обнаружить существенные ошибки в тексте действующего уголовно-процессуального законодательства и сформулировать предложения по внесению изменений в норму закона. Рассмотрение института процессуальных издержек и его содержания так же позволило выдвинуть предложение о необходимости объединения главы 21 и главы 22 уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан. Наряду с этим авторами внесены предложения по установлению наиболее оптимального перечня процессуальных издержек и закреплению данного перечня в уголовно-процессуальном кодексе Республики Казахстан. Указано на необходимость четкого разъяснения содержания процессуальных издержек и снятия спорных моментов, связанных с применением данного института в уголовном процессе.

Ключевые слова: досудебное расследование, процессуальные издержки, возмещение расходов, перечень иных расходов, обеспечение прав и свобод.

Одними из законодательно закрепленных прав, реализуемых гражданами в связи с участием в уголовном процессе, является выплата определенной компенсации (вознаграждения) и возмещение понесенных расходов лицам, привлеченным к производству процессуальных, следственных или судебных действий. Как правило, в последующем указанные средства взыскиваются с осужденного, однако, в предусмотренных законом случаях, могут покрываться за счет средств республиканского бюджета, а так же возлагаться на самих участников процесса.

Лица, вовлекаемые в сферу уголовного судопроизводства, претерпевают определенные неудобства, а нередко несут определенные расходы, связанные с участием в конкретном процессуальном действии, либо обеспечением производства по уголовному делу. Данные расходы, наряду с другими, понесенными в ходе уголовного судопроизводства, относятся к процессуальным издержкам. Важность данного института заключается в том, что возмещение возникших в связи с участием затрат и получение компенсации, каждому желательно получить сразу по выполнении своих процессуальных обязанностей, а не ожидать, когда они будут взысканы с осужденного [1, с.18].

К тому же взыскать их с осужденного не всегда реально, поскольку механизм взыскания, через наложение ареста на имущество не всегда эффективен, в связи с участвовавшей передачей имущества другим лицам. В свою очередь, наложение ареста на имущество третьих лиц осложнено рядом обстоятельств, на которые уже неоднократно указывалось [2; 3; 4].

В новом Уголовно-процессуальном кодексе институт процессуальных издержек выделен в отдельную самостоятельную главу (Глава 22 УПК РК). Данная глава включает лишь две статьи, первая определяет перечень процессуальных издержек, вторая регламентирует общие положения, связанные с процессуальным порядком их взыскания. Законодатель сохранил и отдельную главу 21 УПК РК, включающей в себя три статьи и регламентирующей оплату труда и возмещение расходов, понесенных в ходе производства по уголовному делу.

Между тем, анализ статьи 177, показывает, что в п.1 допущена серьёзная ошибка, поскольку наряду с 175 статьёй, приведена ссылка на статью 174, регламентирующую оплату юридической помощи, данные расходы указаны в п.5 и п.6 ст. 177 УПК РК. Поэтому ссылка должна быть сделана

на статью 176, которая регламентирует возмещение расходов, понесённых лицами, участвующими в уголовном процессе, и которые как раз и могут быть взысканы в качестве процессуальных издержек. Следовательно, необходимо внести изменения в редакцию ст.177 УПК РК.

Понимание института процессуальных издержек только в рамках редакции ст.177 и ст.178 УПК РК не ориентирует на правильное решение вопроса об эффективности уголовно-процессуальных норм. Оба рассматриваемых института тесно связаны, проникнуты общим содержанием и заслуживают совместного рассмотрения. В этой связи необходимо объединить гл.21 и 22 УПК РК.

Следует так же иметь в виду, что законодатель допускает возможность расширительного толкования перечня процессуальных издержек. Пункт 10 ст. 175 УПК РК, предусматривает иные расходы, понесенные при производстве по уголовному делу. Однако, что может быть включено в иные расходы, законодателем не определено.

Мнение о том, что к судебным (процессуальным) издержкам, должны относиться не только расходы, связанные с выплатой сумм свидетелям, потерпевшим, экспертам, специалистам, переводчикам, понятым, но и с хранением, пересылкой и исследованием вещественных доказательств, а также и иные расходы, понесенные при производстве по конкретному делу, высказывалось в юридической науке уже давно [5, с.8]. Данную точку зрения отстаивает ряд ученых процессуалистов, более того ими предлагается развернутый перечень сумм, входящих в процессуальные издержки [6, с.56-57].

Попытку разъяснения содержания иных расходов предпринял Верховный суд Республики Казахстан, который в своем Нормативном постановлении «О взыскании процессуальных издержек по уголовным делам» от 29 июня 2018 года № 10. Так, в п. 2 указывается, что под иными расходами, относящимися к процессуальным издержкам, следует понимать расходы органов дознания, следствия и суда, понесенные при производстве по делу, непосредственно связанные с собиранием, исследованием и оценкой доказательств, предусмотренные уголовно-процессуальным законом. К ним следует отнести расходы, связанные с возмещением стоимости вещей, подвергшихся порче или уничтожению при производстве следственных действий, с возмещением стоимости поврежденного имущества при производстве следственных действий, расходы по эксгумации и захоронению и т.д.

Однако такое разъяснение не вполне устраивает практикующих юристов, в связи с чем, возникают спорные ситуации.

Следует отметить, что многие спорные понятия разъясняются научным сообществом. Так, по мнению авторов комментария к общей части УПК РК, в иные расходы должны быть включены «...относительно небольшие непредвиденные расходы, связанные с производством конкретных следственных или судебных действий» [7, с.432]. Профессор Когамов М.Ч. прямо указывает в своем комментарии на то, что к иным расходам должна относиться государственная пошлина, подлежащая взысканию с ответчика. При этом он ссылается на п.28 нормативного постановления Верховного суда РК от 20 июня 2005 года № 1 «О рассмотрении гражданского иска в уголовном процессе» [8, с.350].

Авторы монографии, подготовленной коллективом Академии правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан считают, что к иным расходам следует отнести: «...выплаты подозреваемым, обвиняемым, подсудимым при отстранении их от должности, расходы на копирование материалов дела, затраты по опеке детей/иждивенцев подозреваемого/обвиняемого, обеспечение сохранности имущества, затраты по аресту/конфискации имущества; расходы на видеоконференцсвязь и т.д.» [9, с.127].

Наряду с этим, несмотря на прямое указание Верховного суда о том, что к процессуальным издержкам не относятся расходы, связанные с проведением специальных оперативно-розыскных мероприятий, негласных следственных действий. Авторы монографии предлагают отнести к процессуальным издержкам целый перечень затрат, израсходованных на проведение общих ОРМ в связи с розыском подозреваемого, обвиняемого, подсудимого, скрывшихся от следствия или суда, а также затраты по нахождению в командировке, исчисленные в соответствии с порядком, установленным Правительством Республики Казахстан [9, с.65-66].

В этой связи, следует отметить, что в п.11 Нормативного постановления Верховного суда Республики Казахстан прямо указывается, что процессуальные издержки, связанные с розыском подозреваемого, обвиняемого, подсудимого, скрывшихся от следствия или суда, состоят из:

- расходов на служебные командировки должностных лиц органа уголовного преследования при проведении розыскных мероприятий;

- стоимости проезда подозреваемого, обвиняемого, подсудимого, скрывшихся от следствия или суда, с места их задержания к месту привлечения к уголовной ответственности;

- суточных расходов, при необходимости для проживания подозреваемого, обвиняемого, подсудимого, скрывшихся от следствия или суда, в пути следования с места задержания к месту привлечения к уголовной ответственности [10].

А порядок исчисления сумм, должен регламентироваться «Правилами исчисления сумм, израсходованных в связи с розыском подозреваемого, обвиняемого, подсудимого, скрывшихся от следствия или суда» утвержденными постановлением Правительства Республики Казахстан от 21 ноября 2014 года № 1220 [11].

Поэтому, в связи с указанным разъяснением Верховного суда Республики Казахстан, считаем перечень затрат, израсходованных на проведение общих ОРМ, предложенный авторским коллективом монографии не вполне обоснованным.

Следует отметить, что авторы комментария к Уголовно-процессуальному кодексу Российской Федерации, также предприняли попытку максимально установить перечень иных расходов.

По их мнению, таковыми следует считать:

- расходы, непосредственно связанные с собиранием и исследованием доказательств не подпадающие под вышеуказанные случаи: возмещение стоимости вещей, подвергшихся порче или уничтожению при производстве следственных экспериментов или экспертиз; затраты на возмещение расходов лицам, предъявляемым на опознание (кроме обвиняемых); возмещение стоимости поврежденного имущества при законном обыске.

- расходы сторон на: отыскание и представление доказательств; юридическую помощь, оказываемую не адвокатами, или адвокатами по соглашению; снятие копий с материалов уголовного дела; погребение после эксгумации.

- расходы на принятие мер попечения о детях, об иждивенцах подозреваемого или обвиняемого и мер по обеспечению сохранности его имущества (например, охрана частного дома обвиняемого, заключенного под стражу) [12, с.508].

Следует констатировать, что к иным расходам учёные процессуалисты относят различные по своей природе затраты, при чем некоторые из них, спорно признавать процессуальными издержками. В этой связи целесообразно максимально конкретизировать перечень процессуальных издержек. Поскольку строго определённый законом перечень не позволит включать в иные расходы всевозможные траты, возникающие в ходе производства по уголовному делу и перечень которых может расти до бесконечности.

В частности, мы разделяем подход российских процессуалистов [13, с.309], предложивших включить в перечень процессуальных издержек расходы, связанные с эксгумацией и последующим захоронением трупа, затраченные родственниками покойного. С данным мнением согласился законодатель Российской Федерации и включил их в процессуальные издержки (ч.5 ст.178 УПК РФ).

Таким образом, назрела настоятельная необходимость в установлении оптимального перечня процессуальных издержек и закреплении данного перечня в уголовно-процессуальном кодексе. В свою очередь, Верховный Суд Республики Казахстан в своем нормативном постановлении, должен дополнительно разъяснить содержание процессуальных издержек, а также все спорные моменты и иные вопросы, связанные с применением данного института в уголовном процессе.

Список литературы:

1. Ханов Т.А., Бекбанова Ж.Р. Институт процессуальных издержек: нерешённые вопросы нового уголовно-процессуального кодекса // Актуальные вопросы современности. – 2015. - № 2 (8). – С.18-21.

2. Apanayev N.Zh., Khudaykulov S.A. Or asset forfeiture asset seizure in criminal proceedings in the republic of Kazakhstan // The Fourth International Congress on Social Sciences and Humanities. 2015. P. 146-156.

3. Кривошеков Н.В., Булдакова В.К. Наложение ареста на имущество как основная мера обеспечения возмещения вреда, причиненного преступлением // Юридическая наука и правоохранительная практика. 2014. № 1 (27). С. 88-97.

4. Ханов Т.А. Некоторые проблемы, связанные с наложением ареста на имущество, находящегося у других лиц // В сборнике: Уголовный закон: проблемы теоретического моделирования и правоприменения. Материалы Международной научно-практической конференции. – Омск: Омский юрид. ин-т, 2008. С. 61-64.

5. Шубин В. Судебная практика по взысканию судебных издержек по уголовным делам // Советская юстиция. - 1973. - № 22. – С.7-9.

6. Толеубекова Б.Х. Понятие и структура судебных издержек // Уголовно-процессуальное право Республики Казахстан. - Караганда, 1995. - С.56-57.

7. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан. Особенная часть: комментарий / ред.: И.И.Рогов, К.А.Мами, С.Ф.Бычкова. - Алматы: Жеті жарғы, 2003. - 686 с.
8. Когамов М.Ч. Комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу Республики Казахстан. Общая и Особенная части. – Алматы: Жеті жарғы, 2008. – 888 с.
9. Процессуальные издержки досудебного расследования в Республике Казахстан: Монография / Коллектив авторов: Шереметьев М.И., Карипова А.Т., Омаров Е.А., Шоткин Б.Ж., Әлімқұлов Н.С., Маханов Т.Г.: - Косшы, 2020. – 141 с.
10. Нормативное постановление Верховного Суда Республики Казахстан «О взыскании процессуальных издержек по уголовным делам» от 29 июня 2018 года № 10 [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P18000010S>.
11. «Правила исчисления сумм, израсходованных в связи с розыском подозреваемого, обвиняемого, подсудимого, скрывшихся от следствия или суда» Утверждены постановлением Правительства Республики Казахстан от 21 ноября 2014 года № 1220 [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1400001220#z5>.
12. Смирнов А.В. Калиновский К.Б. Комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу Российской Федерации / Под ред. А.В. Смирнова. - СПб.: Питер, 2003. – 1008 с.
13. Рыжаков А.П. Уголовный процесс. – 3-е изд., испр. и доп. - М.: 2004. – 704 с.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Ханов Талгат Ахматзиевич

**Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы
Садвакасова Адель Талгатовна**

**Б.Бейсенов атындағы Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігі Қарағанды академиясы,
Қарағанды, Қазақстан Республикасы**

ПРОЦЕДУРАЛЫҚ ШЫҒЫНДАР ТУРАЛЫ ЖӘНЕ ҚЫЛМЫСТЫҚ ІС БОЙЫНША ІС ЖҮРГІЗУ БАРЫСЫНДА ШЕККЕН ШЫҒЫСТАРДЫ ӨТЕ

Мақалада процессуалдық шығындар институтына қатысты мәселелер талқыланады. Атап айтқанда, зерттеудің мақсаты қылмыстық іс жүргізу кезіндегі шығындардың тізімін анықтауға және нақтылауға бағытталған. Негізгі зерттеу әдісінде диалектикалық тәсіл, қолданбалы салыстырмалы құқықтық талдау және жүйелік-құрылымдық әдіс қолданылды. Бұл тәсіл мен осы зерттеу әдістемесін қолдану авторларға қолданыстағы қылмыстық іс жүргізу заңнамасының мәнінен елеулі қателерді табуға және заңдылықты өзгерту бойынша ұсыныстарды тұжырымдауға мүмкіндік берді. Процессуалдық шығындар институтын және оның мазмұнын қарастыру сонымен қатар ҚР Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 21 тарауы мен 22 тарауын біріктіру қажеттілігі туралы ұсыныс енгізуге мүмкіндік берді. Сонымен бірге, авторлар процессуалдық шығындардың ең оңтайлы тізімін құру және бұл тізімді Қазақстан Республикасының Қылмыстық іс жүргізу кодексіне бекіту туралы ұсыныстар енгізді. Процессуалдық шығындардың мазмұнын нақты түсіндіру және осы институтты қылмыстық процесте қолдануға байланысты даулы мәселелерді жою қажеттілігі көрсетілген.

Тірек сөздер: сотқа дейінгі тергеу, процессуалдық шығындар, шығындарды өтеу, басқа шығыстар тізімі, құқықтар мен бостандықтарды қамтамасыз ету.

Khanov Talgat

**Karaganda University of Kazpotrebsoyuz
Karaganda, Republic of Kazakhstan
Sadvakassova Adel**

**B. Beisenov Karaganda Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan
Karaganda, Republic of Kazakhstan**

ON PROCEDURAL COSTS AND EXPENSES INCURRED IN CRIMINAL PROCEEDINGS

The article discusses issues related to the institution of procedural costs. In particular, the purpose of the study is aimed at defining and specifying the list of expenses incurred in the course of criminal proceedings. The main research method used the dialectical approach, applied comparative legal analysis and systemic-structural method. The use of this approach and this research methodology allowed the authors to discover significant errors in the text of the current criminal procedural legislation and to formulate proposals for amending the rule of law. Consideration of the institution of procedural costs and its content also made it possible to put forward a proposal on the need to combine Chapter 21 and Chapter 22 of the Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan. Along with this, the authors made proposals for establishing the most optimal list of procedural costs and consolidating this list in the Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan. The need for a clear explanation of the content of procedural costs and removal of controversial issues related to the use of this institution in criminal proceedings is indicated.

Key words: pre-trial investigation, procedural costs, reimbursement of expenses, a list of other expenses, ensuring rights and freedoms.

List of references:

1. Khanov T.A., Beckbanova Zh.R. Institute of Procedural Costs: Unresolved Questions of the New Criminal Procedure Code // Actual questions of our time. - 2015. № 2 (8). - p.18-21.
2. Apahayev N.Zh., Khudaykulov S.A. Or Asset Forfeiture Asset Seizure in Criminal Proceedings in The Fourth International Congress on Social Sciences and Humanities. 2015. R. 146-156.
3. Krivoschekov N.V., Buldakova V.K. The imposition of arrest on property as a basic measure to ensure harm caused by a crime // Legal science and law enforcement practice. 2014. No. 1 (27). P. 88-97.
4. Khanov T.A. Some problems associated with the imposition of arrest on property located in other persons // in the collection: Criminal Law: problems of theoretical modeling and law enforcement. Materials of the International Scientific and Practical Conference. - Omsk: Omsk jurid. In-T, 2008. P. 61-64.
5. Shubin V. Judicial practice to recover court costs in criminal matters // Soviet Justice. 1973. No. 22. - S.7-9.
6. Toleubekova B.H. The concept and structure of court costs // Criminal Procedure Law of the Republic of Kazakhstan. Karaganda, 1995. S.56-57.
7. Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan. Special part: Comment / Ed.: I. I. Rogov, K. A. Mami, S. F. Bychkov. - Almaty: Zheti Zhryi, 2003. - 686 p.
8. Kogov M.Ch. Comments on the Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan. General and special parts. - Almaty: Zheti Zhrya, 2008. - 888 p.
9. Procedural costs of pre-trial investigation in the Republic of Kazakhstan: monograph / team of authors: Sheremetyev M.I., Karipova A.T., Omarov E.A., Shotkin B.Zh., әLimylov N.S., Mahanov T.G. : Koschy, 2020. - 141 p.
10. Regulatory decision of the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan "On the recovery of procedural costs in criminal matters" of June 29, 2018 No. 10 [Electronic resource]. Access mode: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/p180000010s>.
11. «The rules for calculating the amounts consumed in connection with the search for the suspect, accused, the defendant, hidden from investigation or court» approved by the Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated November 21, 2014 No. 1220 [Electronic resource]. Access mode: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/p1400001220#z5>.
12. Smirnov A.V. Kalinovsky k.b. Comments on the Criminal Procedure Code of the Russian Federation / Ed. A.V. Smirnova. St. Petersburg: Peter, 2003. - 1008 p.
13. Ryzhakov A.P. Criminal process. - 3rd ed., Act. and add. - M.: 2004. - 704 p.

УДК 343.102:351.745.7
МРНТИ 10.71.43

Шаймуханов Ахметкали Дюсетаевич
thanov@mail.ru

Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза
Караганда, Республика Казахстан

ПРОБЛЕМЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ОПЕРАТИВНО – РОЗЫСКНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

В данной статье рассматриваются и анализируются проблемы совершенствования некоторых правовых норм оперативно-розыскного законодательства Республики Казахстан с учетом криминологической характеристики современной преступности и с этих позиций предлагаются дополнения в действующий закон об ОРД, вносятся предложения и рекомендации по совершенствованию правовых норм рассматриваемого закона.

Ключевые слова: закон, кодекс, оперативно-розыскная деятельность, преступность, предупреждение, оперативно-розыскные мероприятия, ущерб, профилактика.

Количественные и качественные показатели, характеризующие преступность, весьма важны в ее оценке, поскольку во взаимосвязи друг с другом эти показатели выполняют свое криминологическое назначение с позиции углубленного познания ее существенных сторон [1, 68]. Особое значение приобретает такой показатель преступности, который указывает на ее последствия и заключается в причинении преступлениями имущественного, физического, морального и иного вреда, нанесенного общественным отношениям, а также расходов, направленных на борьбу с криминогенными явлениями [2, 90]. Анализ последствий преступлений важен тем, чтобы объективно оценить в денежном выражении материальный и моральный ущерб, причиненный преступностью и определить, «сколько средств, усилий «не жалко» вложить на создание действенной профилактики правонарушений, чтобы, таким образом, в конечном счете, «выгнать» на уменьшении масштабов

нынешней и будущей преступности, снижении объема ее общественно-опасных последствий, но главное – на спасенных жизнях людей, их сохраненном здоровье, имуществе, покое [3]. Вместе с тем, уголовное преследование лиц, совершивших преступления, является основным средством борьбы с преступностью. Это, безусловно, одно из важнейших задач, направленных на реализацию в отношении правонарушителей принципа неотвратимости ответственности и наказания. Имеет она и определенное предупредительное значение. Правоохранительные органы констатируют и расследуют ту часть преступности, которую зарегистрировали. Так, например, по данным Комитета по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры Республики Казахстан, за 2020 год в Казахстане было зарегистрировано 162783 уголовных правонарушения – это меньше на 33,4 процента, чем в предыдущем году [4]. Несмотря на снижение количества зарегистрированных преступлений за пределами уголовной статистики остаются сведения о латентной преступности, которая представляет собой реальную, но незарегистрированную (по причине недостатков в учетах) часть фактически совершенных преступлений, а также оставшиеся неизвестными для правоохранительных органов [5, 31]. Фактическая преступность нередко многократно превышает ту ее часть, которая регистрируется и расследуется. Разность между учтенной преступностью и фактической и составляет латентную преступность [6, 382]. Достоверность о фактическом состоянии преступности ее уровне, динамике, структуре, размере и характере причиненного преступлением ущерба искажается последствиями латентной преступности, которая препятствует реализации принципа неотвратимости ответственности за совершенные преступления, снижают авторитет правоохранительных органов, затрудняют выработку основных направлений борьбы с преступностью. Следует заметить, что чем сложнее идет процесс выявления и раскрытия латентных преступлений, тем, длительнее по времени существуют преступные группы и отдельные преступники, продолжающие совершать преступления, и следовательно, возрастает масштаб последствий преступности в том, числе в сфере экономики [7]. Выявить и пресечь тайно подготавливаемые и совершаемые преступления посредством применения иных законных средств невозможно либо крайне затруднительно [8, 6]. Решение этой задачи во многом зависит от эффективного использования возможностей оперативно-розыскной деятельности (далее ОРД). Основным нормативным правовым актом, регламентирующим ОРД, является Закон Республики Казахстан «Об оперативно-розыскной деятельности» [9]. В нем закреплено понятие ОРД как научно-обоснованная система гласных и негласных оперативно-розыскных, организационных и управленческих мероприятий, осуществляемых в соответствии с Конституцией Республики Казахстан, настоящим Законом и иными нормативными правовыми актами Республики Казахстан органами, осуществляющими оперативно-розыскную деятельность, в целях защиты жизни, здоровья, прав, свобод и законных интересов человека и гражданина, собственности, обеспечения безопасности общества и государства от преступных посягательств (п.п. 15. статьи 1 Закона). Анализ законодательного понятия ОРД позволяет сделать вывод о том, что реализация целей и задач, стоящих перед данной деятельностью осуществляется путем как гласных, так и негласных оперативно-розыскных мероприятий (ОРМ). По существу оперативно-розыскные мероприятия, в самом деле, являются главными в ОРД, если рассматривать их служебную функцию, т.е. ее роль в оперативно-розыскной практике борьбы с преступностью [10, 82]. Следует особо подчеркнуть сугубо служебный, строго целевой, в известном смысле вынужденный характер ОРД. Законодатель не стал бы включать такой специфический механизм в арсенал средств борьбы с преступлениями, каковыми являются оперативно-розыскные мероприятия, если бы к этому не вынуждали особые обстоятельства, обусловленные характеристиками преступности. Здесь в первую очередь, как было упомянуто, заслуживают внимания такие черты современной преступности как замаскированный характер значительной части преступлений, наличие активно действующих преступных групп, применяющих тайные способы подготовки, совершения и сокрытия преступлений [11]. Указанные признаки уголовных правонарушений, по сути, являются основанием для проведения ОРМ, перечень которых предусмотрен статьей 11 Закона об ОРД. Они могут осуществляться на основании, предусмотренные в пункте 1 статьи 10 названного Закона, среди которых самыми распространенными являются: а) наличие материалов досудебного расследования; б) поступившая в органы, осуществляющие оперативно-розыскную деятельность, информация о: подготавливаемом, совершаемом или совершенном правонарушении; Обозначенное в данном подпункте основание исключает возможность инициативного (поискового) проведения оперативно-розыскных мероприятий в целях выявления преступлений, в том, числе латентных, и лиц их совершивших, поскольку изначально необходимо получить информацию о них. Между тем, как правило, сведения о признаках таких противоправных деяний получают путем: анализа и оценки оперативной

обстановки; изучения образа жизни лиц, предрасположенных, исходя из их прошлого поведения, к совершению преступлений; рассмотрения причин и условий совершения уже расследованных преступлений; анализа материалов уголовных дел, сообщений средств массовой информации; результаты проведения ОРМ; итоги деятельности других государственных органов (например, контролирующих органов) и т.д. [12, 220]. Оперативный поиск всегда ведется в условиях неопределенности: нет точных данных, кто попадет в поле зрения, когда и что произойдет. Есть лишь прогноз вероятности определяющих интерес событий, основанный на оценке оперативной обстановки и результатов аналитического поиска [13, 62]. На практике оперативный поиск сочетается с аналитическим: первичные данные, собранные в ходе оперативного поиска, систематизируются, дополняются уже имеющимися оперативными материалами, сопоставляются с ними, обобщаются и могут затем реализовываться, например, при подготовке и проведении оперативно-розыскных и иных мер в целях обнаружения и изучения лиц и их сообществ, реально или потенциально опасных для общества, а также последующего пресечения их криминальной активности [14, 469]. С учетом изложенного, представляется целесообразным результаты аналитического поиска закрепить в пункте 1 статьи 10 Закона об ОРД как повод к проведению ОРМ по выявлению преступлений, в особенности, совершенных в условиях неочевидности. Речь идет о преступлениях, которые отличаются повышенной латентностью, таких как незаконный оборот наркотиков; преступления экономической и коррупционной направленности и других, информация о которых, как правило, оперативно-розыскным органам по официальным каналам не поступает. Ряд правовых норм закона предписывает использование материалов полученных в процессе ОРД для подготовки и осуществления оперативно-розыскных мероприятий по предупреждению, пресечению уголовных правонарушений (п.1.статьи 14 Закона). При этом данная задача может решаться во взаимодействии с другими органами, осуществляющими ОРД. Этому посвящена статья 17 «Взаимодействие органов Республики Казахстан, осуществляющих оперативно-розыскную деятельность» Закона, в котором указано на обеспечение взаимного информирования о ставших известными фактах преступных деяний, относящихся к компетенции этих органов, и оказание взаимной необходимой помощи. Аналогичное правовое указание содержит Уголовно-исполнительный Кодекс Республики Казахстан, где пункт 4) части 1 статьи 100 «Оперативно – розыскная деятельность в учреждениях» предусматривает: «содействие в выявлении и раскрытии преступлений, совершенных осужденными до прибытия в учреждение». В этих целях используются правовые положения, предусмотренные статьей 14-1 «Информационное обеспечение и документирование оперативно-розыскной деятельности» Закона, соотносящиеся с понятием «результаты оперативно-розыскной деятельности - это сведения, документы, предметы либо материалы, полученные для решения задач, перечисленных в статье 2 настоящего Закона» (п.15-1 статьи 1 Закона). Вместе с тем, до настоящего времени среди задач ОРД, закрепленных в статье 2 Закона, отсутствуют указания на выявление лиц, которые подготавливают или совершают преступления и подлежат установлению. Пункт 3 этой статьи предусматривает задачу – выявление, предупреждение и пресечение преступлений. Указанный пробел частично восполняет Закон Республики Казахстан от 27 декабря 2019 года № 292 «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам совершенствования уголовного, уголовно-процессуального и усиления защиты прав личности», которым статья 2 «Задачи оперативно-розыскной деятельности» Закона об ОРД дополнена новым подпунктом 3-1) «выявление лиц, совершивших уголовное правонарушение, а также предметов и документов, имеющих значение для уголовного дела». Здесь конструкция правовой нормы, ее содержание и стиль изложения свидетельствуют о том, что на органы, осуществляющие ОРД, по существу, возлагается задача раскрытия преступлений и установление лиц их совершивших и все что с этим связано. Соответственно, новая законодательная формулировка должна была найти свое отражение в пункте 1 подпункта б) статьи 10 «Основания проведения оперативно-розыскных мероприятий» Закона об ОРД. Но в принятом дополнении к Закону об ОРД об этом не упоминается. Как было, выше сказано, в законодательном акте не рассматривается задачей ОРД «выявление лиц, подготавливающих или совершающих преступления». Подобная формулировка отсутствует и в законодательном основании проведения ОРМ (п.1 п.б) статьи 10 Закона. Между тем, основания для проведения ОРМ тесно связаны с целями и задачами ОРД. Рассматривая основания в соотношении с целями и задачами, можно сделать вывод, что для проведения ОРМ достаточно лишь предположения относительно подготовки или совершения преступления по наличию отдельных признаков, указывающих на такие деяния либо на лиц, их подготавливающих, совершающих или совершивших, причем такое предположение может носить характер версии, основанной на фактах [15, 304]. В этой связи целесообразно обратиться к аналогичным положениям Закона об ОРД России

в статье 2 которого установлена задача ОРД: «выявление, предупреждение, пресечение и раскрытие преступлений, а также выявление и установление лиц, их подготавливающих, совершающих или совершивших». В такой же интерпретации эта позиция отражена и в основании для проведения оперативно-розыскных мероприятий (ч.2.п. 2) статья 7 ФЗ об ОРД). (16). Учитывая изложенное, есть необходимость дополнить рассматриваемыми правовыми положениями пункт 3) статьи 2 «Задачи оперативно-розыскной деятельности» и соответственно пункт 1 подпункт б) первый абзац статьи 10 «Основания проведения оперативно-розыскных мероприятий» Закона Республики Казахстан «Об оперативно-розыскной деятельности». Такой подход в большей степени соответствует сущности ОРД, законодательное понятие которой было рассмотрено выше, а также полнее и точнее устанавливает цели и задачи этой деятельности и тем самым меньше возникает необходимость внесения дополнений и изменений в законодательные акты. Роль и значение оперативно-розыскной деятельности в выявлении, предупреждении, пресечении и раскрытии преступлений, а также выявление лиц их подготавливающих, совершающих или совершивших трудно переоценить. «Предупреждение преступности оперативно-розыскными мерами весьма действенное и перспективное направление деятельности органов внутренних дел. Оно позволяет достичь поставленных целей в сжатые сроки, с меньшими материальными потерями, обеспечивает надежное предупреждение вредных последствий, сужает сферу применения мер уголовного наказания. Можно с уверенностью сказать, что в перспективе значение оперативно-розыскных мер предупреждения и пресечения преступлений существенно возрастет» [17]. В этой связи очень важно разработать такие критерии оценки эффективности в данном направлении, которые стимулировали бы добросовестную, целеустремленную деятельность по выявлению лиц и фактов, представляющих оперативно-профилактический интерес, правомерному воздействию на объекты профилактики, устранению, ослаблению или нейтрализации криминогенных факторов. Разработка таких критериев дело довольно непростое, но крайне важное и нужное [18, 15]. На этом фоне вопросы научной проработки проблем оперативно-розыскной профилактики приобретают особое значение. Диагноз педагогической запущенности лиц, подлежащих профилактическому воздействию со стороны оперативно-розыскных аппаратов, прогнозирование их поведения, переориентации лиц с антиобщественной установкой, влияние на них с использованием различных методов оперативно-розыскной деятельности, разобщение оперативно-розыскным путем преступных и предпреступных групп – эти и многие другие «педагогические» вопросы оперативно-розыскной деятельности должны решаться не по наитию, не эмпирическим методом проб и ошибок, а на солидной базе научно-педагогических знаний [19, 16].

В этом контексте предупредительная функция оперативно-розыскной деятельности важна, прежде всего, ее прогностическими возможностями, которые позволяют построить возможные «сценарии» развития криминогенной ситуации и при определенных условиях влиять на эти процессы. В определении эффективных путей борьбы с преступностью должно быть знание реального состояния, структуры, динамики преступлений, социальные последствия которых нуждаются в анализе, обобщении и учитываться при внесении корректив в нормативные правовые акты, регламентирующие различные аспекты ОРД. Речь идет в данном случае, о применении правовых средств, направленных на компенсацию вреда, причиненного преступлением, обеспечение возмещения ущерба в результате преступных действий, конфискацию имущества и др. предусмотренные законом меры. С учетом изложенного, ощущается потребность включить в перечень задач, указанных в ст.2 Закона об ОРД самостоятельной задачей - обеспечение возмещения ущерба, причиненного преступлением. Вносимое предложение соотносится с обязанностями органов, осуществляющих ОРД, подпункт б-2) статьи 7 Закона предусматривает исполнение судебного акта о розыске ответчика по гражданским делам, а также санкционированные прокурором постановления судебных исполнителей о розыске должника по исполнительному производству. Аналогичное указание закреплено в содержании пункта 1 подпункта в-2) статьи 10 «Основания проведения оперативно-розыскных мероприятий» Закона об ОРД. Предлагаемое дополнение в закон конкретизирует цель и задачи оперативно-розыскной деятельности. Вместе с тем, в законодательном регулировании оперативно-розыскной деятельности профилактика правонарушений отражена лишь в фиксационной форме, о чем свидетельствует статья 2 «Задачи оперативно-розыскной деятельности», а также другие статьи рассматриваемого закона. Поэтому, возникает необходимость регламентировать правовые положения, связанных с названиями и формами результатов проведения оперативно-розыскных мероприятий в профилактике преступлений в соответствующих статьях закона об ОРД. К примеру, статья 14-1 «Информационное обеспечение и документирование ОРД», вполне может служить накопителем информации, относящимся к оперативно-розыскной

профилактике преступлений. К этому есть определенные законодательные предпосылки в виде прав и обязанностей, органов, осуществляющих ОРД. Так, пункт 2) статьи 8 «Права органов, осуществляющих оперативно-розыскную деятельность» устанавливает: «создавать и использовать оперативные учеты и информационные системы, обеспечивающие решение задач оперативно-розыскной деятельности». Указанное предписание соотносится с задачей ОРД как «выявление, предупреждение и пресечение преступлений» (п.3) статья 2 Закона), а также является обязанностью органов, осуществляющих ОРД. (пункт б) статьи 7 Закона). Принципиальной особенностью оперативно-розыскной профилактики является также то, что она сопровождается специфическим информационным обеспечением оперативно-профилактических мер, которые осуществляются в отношении лиц, обоснованно подозреваемых в подготовке или совершении преступлений. С другой стороны, оперативно-розыскная профилактика имеет своей задачей анализ оперативно-розыскной информации о факторах, определяющих состояние преступности, причинах и условиях, способствующих совершению правонарушений и преступлений [20, 14].

Таким образом, оперативно-розыскная профилактика представляет собой систему целенаправленных оперативно-розыскных и иных, предусмотренных законом мер, проводимых в отношении лиц, от которых можно ожидать совершения преступлений, с целью осуществления за ними оперативного контроля, оказания профилактического воздействия, предупреждения замышляемых и подготавливаемых преступлений, а также использования оперативно-розыскной информации в общепрофилактической работе органов внутренних дел [21,30].

Список литературы:

1. Малков В.Д. Криминология. Учебник для вузов: М. Юстицинформ. 2006. – 528 с.
2. Квашис В.Е. К проблеме цены преступности. – Россия: Уроки реформ.: Научные труды ИМПЭ им.Грибоедова А.С. Вып. 8. 2008. М; с90.
3. Бабаев М.М., Квашис В.Е. Цена преступности: проблемы теории и практики – Российский криминологический взгляд – 2009. - № 2. С.246-249.
4. [https:// www.google.com /search?q =Уровень преступности в Казахстане в 2020 г. \(дата обращения: 04.04.21\)](https://www.google.com/search?q=Уровень+преступности+в+Казахстане+в+2020+г.+&btnG=&btnI=)
5. Дубоносов Е.С. Основы оперативно-розыскной деятельности. – Курс лекций. - М.: - Книжный мир. 2002. -182 с.
6. Лунеев В.В. Курс мировой и российской криминологии. – Общая часть. Т. 1. - М.: ЮРИАЙТ. 2012. С.382.
7. Амианц К.А. Последствия преступлений в сфере экономики:(уголовно -правовой аспект): Автореферат канд., диссертации. – Краснодар: 2008. с. 9.
8. Оперативно-розыскная деятельность. Учебник. Под редакцией: К.К. Горяинова, В.С. Овчинского, Г.К.Синилова, А.Ю. Шумилова. – М.: ИНФРА-М, 2004. с.6.
9. Закон Республики Казахстан от 15 сентября 1994 года № 154 ХІІІ «Об оперативно-розыскной деятельности» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 19.12. 2020 г).
10. Елинский В.И. Основы методологии теории оперативно-розыскной деятельности. – Монография: - М.: 2001. с.82.
11. Криминалистика. - Учебник: Под общей редакцией Б.М. Нургалиева. Болашак-Баспа. Караганды. 2009. с.535.
12. Захарцев С.И., Игнащенко Ю.Ю., Сальников В.П. Оперативно-розыскная деятельность в XXI веке. – Монография: Норма. - М.: 2017.
13. Елинский В.И. Основы методологии теории оперативно-розыскной деятельности. - Монография: - М.: 2001.
14. Основы оперативно-розыскной деятельности: Учебник для юридических вузов. – СПб: Издат-во – «Лань». 2002.
15. Оперативно-розыскная деятельность. - Учебник: Под редакцией: К.К. Горяинова, В.С. Овчинского, Г.К. Синилова, А.Ю. Шумилова. – М.: ИНФРА–М 2004.
16. Федеральный закон от 12 августа 1995 года № 144-ФЗ «Об оперативно-розыскной деятельности (с изменениями на 2017 год). - Москва: Эксмо. 2017.
17. Проблемы ОРД (Сборник избранных работ профессора Лукашова В.А.) – Составители: К.К.Горяинов, А.П.Исиченко, А.С. Вандышев. - М.: 2003.
18. Исиченко А.П. Оперативно-розыскная криминология. – Учебное пособие. - М.: 2001. с. 15.
19. Исиченко А.П. Оперативно-розыскная криминология. - Учебное пособие. - М.: 2001. с.16.
20. Проблемы ОРД. (Сборник избранных работ профессора Лукашова В.А.) Составители: К.К. Горяинов, А.П. Исиченко, А.С. Вандышев. - М.: 2003. с.14.
21. Дубоносов Е.С. Основы ОРД. - Курс лекций: - М.: Книжный мир – М. 2002. с.30.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Шаймуханов Ахметкали Дюсетаевич
Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті
Қарағанды, Қазақстан Республикасы
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЖЕДЕЛ ЖӘНЕ ІЗДЕУДІ
ЖЕТІЛДІРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Бұл мақалада қазіргі қылмыстың криминологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, Қазақстан Республикасының жедел-іздігі заңнамасының кейбір құқықтық нормаларын жетілдіру мәселелері зерттелген және талданған, осы тұрғыдан қолданыстағы заңға толықтырулар (ORD бойынша) енгізу ұсынылған.

Тірек сөздер: заң, коды, жедел-іздігі іс-шаралары, қылмыс, ескерту, жедел іздеу қызметі, зақым.

Shaimukhanov Akhmetkali
Karaganda Economic University Kazdotretsyuza, Karaganda, Republic of Kazakhstan
PROBLEMS OF IMPROVING THE OPERATIONAL AND SEARCH LEGISLATION OF THE
REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

This article examines and analyzes the problems of improving some legal norms of the operational-search legislation of the Republic of Kazakhstan, taking into account the criminological characteristics of modern crime, and from this point of view, amendments are proposed to the current law on ORD.

Keywords: law, code, operational investigative activities, Crime, Warning, operational search activities, damage, Prevention.

List of references:

1. Malkov V.D. Criminology. Textbook for high schools: - M.: Yustitsinform. 2006. - 528 p.
2. Kvashis V.E. On the problem of crime rates. -Russia: Lessons from reforms. Proceedings IMPE them. AS Griboyedov Vol. 8. 2008. – M.: s.90.
3. Babaev M.M., Kvashis V.E. Price Crime: Theory and Practice - Russian Criminological Outlook - 2009. - № 2. S.246-249.
4. [https://www.google.com/search?q=crime rate in Kazakhstan in 2020](https://www.google.com/search?q=crime+rate+in+Kazakhstan+in+2020) (reference date: 04/04/21)
5. Dubonosov E.S. Fundamentals of operational and investigative activities. - Lecture course. - M.: Book World. 2002. -182 p.
6. Lunev V.V. The course of the world and Russian criminology. - A common part. T. 1. - M.: YURIAIT. 2012. s.382.
7. Amiyants K.A. Consequences of crimes in the economic sphere: (-pravovoy criminal aspect): Abstract of Cand., Dissertatsii. - Krasnodar. 2008. s.9.
8. Operativno-search activity. Textbook. Edited by: K.K.Goryainov, V.S.Ovshinsky, G.K.Sinilova, A.Y.Shumilova. - M.: INFRA-M, 2004. s.6.
9. The Republic of Kazakhstan Act of September 15, 1994 № 154 XIII «On operative-investigative activities» (with alterations and amendments as of 19.12. 2020).
10. Elinsky V.I. Basics of the methodology of the theory of operational and investigative activities. - Monograph: - M.: 2001. P.82.
11. Kriminalistika. - Tutorial: Edited by B.M.Nurgaliyev. Bolashak-Baspa. Karagandy. 2009. s.535.
12. Zakhartsev S.I., Ignashchenko Y.Y., Salmikov V.P. Operatively-search activity in the twenty-first century. - Monograph: Norma. - M.: 2017.
13. Elinsky V.I. Basics of the methodology of the theory of operational and investigative deyatelnosti. - Monograph: - M.: 2001.
14. Fundamentals of operatively-search activity: A Textbook for law schools. - St. Petersburg: Izdat of – «Lan». 2002.
15. Police searching deyatelnost. - Tutorial: Edited by: KK Goryainov, VS Ovshinsky, GK Sinilova, AY Shumilova. - Moscow: INFRA – M: 2004.
16. Federal Law of August 12, 1995 № 144-FZ On operative-search activity (modified in 2017). - Moscow: Eksmo. 2017.
17. OSA issues (collection of selected works of Professor Lukashou VA) - Sostaviteli: KK Goryainov, A.P.Isichenko, A.S.Vandyshv. - M.: 2003.
18. A.P.Isichenko Police searching criminology. - Tutorial. - M.: 2001. with. 15.
19. Isichenko A.P. Police searching criminology. - Tutorial. - M.: 2001. s.16.
20. Problems of OSA. (Collection of selected works of Professor Lukashou VA) Compiled by: K.K.Goryainov, A.P.Isichenko, A.S.Vandyshv. - M.: 2003. S.14.
21. Dubonosov E.S. Basics ORD. - Lecture Course: - M.: Book World - M. 2002. s.30.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Воротин Валерий Евгеньевич, мемлекеттік басқару ғылымдарының докторы, Украина Жоғарғы Рада Заңнама институты, Киев, Украина;

Коваль Олег Михайлович, мемлекеттік басқару ғылымдарының кандидаты, Украина Президенті жанындағы Ұлттық мемлекеттік басқару академиясы, Киев, Украина;

Крынин Алексей Андреевич, криминалистика кафедрасының оқытушысы, Ресей Ішкі істер министрлігі Барнаул Заң институты, Барнаул, Алтай өлкесі, Ресей Федерациясы;

Нукушева Айгуль Ашимовна, заң ғылымдарының кандидаты, доцент, азаматтық және еңбек құқығы кафедрасының профессоры, Академик Е.А.Букетов атындағы Қарағанды университеті;

Проданик Василий Михайлович, мемлекеттік басқару ғылымдарының кандидаты, «Персоналды басқару өңіраралық академиясы» жоғары оқу орны, Киев, Украина;

Садвокасова Адель Талгатқызы, PhD докторанты, Ішкі істер органдарының тергеу қызметінің мәселелерін зерттеу орталығының ғылыми қызметкері, Қазақстан Республикасы Бәрімбек Бейсенов атындағы Қарағанды ІІМ Қарағанды академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Ханов Талғат Ахматзиұлы, заң ғылымдарының докторы, профессор, экономикалық және құқықтық зерттеулер ғылыми -зерттеу институтының директоры, Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Шинкарев Андрей Николаевич, мемлекеттік басқару ғылымдарының кандидаты, «Персоналды басқару өңіраралық академиясы» Жоғары оқу орны, Киев, Украина;

Шаймуханов Ахметкали Дюсетаевич, заң ғылымдарының докторы, бас ғылыми қызметкер, Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы.

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ

Воротин Валерий Евгеньевич доктор наук государственного управления, Институт законодательства Верховной Рады Украины, Киев, Украина;

Коваль Олег Михайлович, кандидат наук государственного управления, Национальная академия государственного управления при Президенте Украины, Киев, Украина;

Крынин Алексей Андреевич преподаватель кафедры криминалистики Барнаульского юридического института МВД России Барнаул, Алтайский край, Российская Федерация;

Нукушева Айгуль Ашимовна, кандидат юридических наук, доцент, профессор кафедры гражданского и трудового права Карагандинского университета имени академика Е.А.Букетова, Караганда, Республика Казахстан;

Проданик Василий Михайлович, кандидат наук государственного управления, Высшее учебное заведение «Межрегиональная академия управления персоналом», Киев, Украина;

Садвакасова Адель Талгатовна, докторант PhD, научный сотрудник Центра по исследованию проблем следственной деятельности органов внутренних дел, Карагандинская академия МВД РК имени Б.Бейсенова, Караганда, Республика Казахстан;

Ханов Талғат Ахматзиевич, доктор юридических наук, профессор, директор НИИ экономических и правовых исследований Карагандинского университета Казпотребсоюза, Караганда, Республика Казахстан;

Шинкарев Андрей Николаевич, кандидат наук государственного управления, Высшее учебное заведение «Межрегиональная академия управления персоналом», Киев, Украина;

Шаймуханов Ахметкали Дюсетаевич, доктор юридических наук, главный научный сотрудник, Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза, Караганда, Республика Казахстан.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Vorotin Valerii, Doctor of Science in Public Administration, Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine, Kiev, Ukraine;

Koval Oleg, Candidate of Sciences of the State Department, National Academy of Public Administration under the President of Ukraine, Kiev, Ukraine;

Krynin Alexei, Lecturer at the Department of Criminalistics, Barnaul Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of Russia Barnaul, Altai Territory, Russian Federation;

Nukusheva Aigul, Candidate of Legal Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of Civil and Labor Law of the Karaganda University named after academician E.A. Buketov, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Prodanik Vasily, Candidate of Sciences of Public Administration, Higher Educational Institution «Interregional Academy of Personnel Management», Kiev, Ukraine;

Sadvakasova Adel, PhD doctoral student, researcher at the Center for Researching Problems of Investigative Activities of Internal Affairs Bodies, Karaganda Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named after B. Beisenov, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Khanov Talgat, Doctor of Law, Professor, Director of the Research Institute of Economic and Legal Studies of the Karaganda University of Kazdotallia, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Shinkarev Andrei, PhD in Public Administration, Higher Educational Institution «Interregional Academy of Personnel Management», Kiev, Ukraine;

Shaimukhanov Akhmetkali Dyusetayevich, Doctor of Law, Chief Researcher, Karaganda Economic University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Republic of Kazakhstan.

ӨОК 373.1.02.
ҒТАХР 14.25.09

Асакаева Дана Саламатовна
shanyrak_karag@mail.ru
Қосманова Арай Бейсенғазықызы
aray-arman2011@mail.ru
«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

МЕКТЕПТЕГІ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ҮДЕРІСІ РЕТІНДЕ МЕКТЕПШІЛІК ҚОСЫМША БІЛІМ БЕРУДІ ДАМУ

Мақаланың өзектілігі академиялық білім алудың жалпы қабылданған негіздерінің шекарасын кеңейту арқылы қазіргі әлемде білім беру миссиясын жүзеге асыру қажеттілігімен байланысты. Бұл қоғамдық құрылыстың дамуының жаңа деңгейіне енген Қазақстанның білім беру кеңістігінің өзгеруіне байланысты. Мақалада мектепшілік қосымша білім беруді енгізу мен дамытудың өзектілігі атап өтілген. Мектептегі сабақтан тыс іс-әрекетті өмірлік мақсаттарын құруға, оларға жету жолдарын анықтауға қабілетті белсенді, креативті және шығармашылық тұлғаны қалыптастырудың инновациялық процесіне айналдыру қажеттілігі туындайды. Оқушыларды оқыту мен тәрбиелеудің жаңа әдістері мен нысандарын оқу іс-әрекетінде олардың танымдық белсенділігін арттырудың шарты ретінде пайдалану ұсынылады, бұл мұғалім мен оқушының бірлескен іс-әрекетін мақсатқа, мазмұнға және ұйымдастыруға жаңаны енгізуді білдіреді. Зерттеудің осы саласына мектепшілік қосымша білім беру тұрғысынан көзқарас әр түрлі қызмет түрлерін және олардың оқудағы көріністерінің жоғары деңгейін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Мақалада Қазақстан Республикасының мысалында мектепшілік қосымша білім берудегі инновация түсінігі қарастырылған. Негізгі және қосымша білім беруді интеграциялауды қолдана отырып, мектепшілік процестерді жобалауды қажет ететін мектепте инновациялық қызметтің қажеттілігі көрсетілген.

Тірек сөздер: инновация; мектепшілік қосымша білім беру; инновациялық процесс; инновациялық қызмет; инновациялық басқару.

Кез келген елдің экономикалық дамуының және халықтың өмір сүру деңгейін арттырудың негізгі бағыты инновациялық қызметті және ең алдымен білім беруді дамыту болып табылады.

ТМД елдері, атап айтқанда Қазақстан 30 жыл бұрын қоғамдық құрылысты дамытудың жаңа деңгейіне енгендіктен және мемлекеттіліктің барлық жүйелері іс жүзінде өзгерістерге ұшырағандықтан, жаңғырту процесі қоғам дамуының барлық бағыттарын, әсіресе білім беруді қозғады. Сондықтан жаңа дамып келе жатқан өркениет туралы айтқанда, біз инновация өркениеті туралы айтамыз.

Инновациялық процестер дамудың барлық салаларында байқалады. Өндіріс, сауда және т.б. болсын, барлық жерде инновациялық технологиялар мен әдістерге енгізілген жаңа білім қолданылады.

«Білім берудегі инновация» және «педагогикалық инновация» терминдері ғылыми негізделген және Н. Р. Юсуфбекованың педагогика ұғымдық аппаратына енгізілген. Оның көптеген еңбектерінде педагогикалық инновация өзіндік объектісі, пәні және зерттеу әдістері бар педагогика ғылымдарының ерекше дербес саласы болып саналады.

«Инновация» ұғымы инновацияны, жаңалықты, өзгерісті, инновацияны білдіреді. Басқаша айтқанда, педагогикалық инновация - бұл педагогикалық практикадағы әдейі сапалы немесе сандық өзгеріс және білім беру процесінің сапасын арттыру.

«Қайта құру» уақытына дейін инновация болған жоқ деп айтуға болмайды, бірақ олардың саны аз болды, өйткені бүкіл кеңестік кеңістікте дәстүрлі білім беру және білім беру жүйесі жұмыс істеді. Біздің елдеріміздің саяси, экономикалық және әлеуметтік мәртебесіндегі өзгерістер, білім беру парадигмасының өзгеруі өзгерістерді, инновацияларды енгізуді білдіреді.

Өзгерістер нәтижесінде пайда болған проблемалық өріс хаотикалық инновациямен, осы процесті басқара алмауымен және дамудағы тұтастықтың болмауымен бірге жүретін әрекеттерді қажет етті.

Негізгі проблемалардың бірі - мұғалімнің педагогикалық ғылым мен педагогикалық тәжірибенің жетістіктерін өздігінен басқарудан басқарылатын процесс ретінде ғылымның ұсыныстарын енгізуге көшу [1].

Білім беру мекемесіндегі жаңалықтарды игеру үшін инновацияның басқару технологиясы қажет [2].

Яғни инновацияларды енгізу қажеттілігі тұтас көзқарасты талап етеді. Басқаша айтқанда, инновациялық қызмет инновациялық процесті инновациялық басқаруды талап етеді.

Негізгі мағынасы бойынша «инновация» ұғымы инновациялардың құрылуы мен таралуына ғана емес, сонымен бірге осы инновациялармен байланысты болатын өзгерістерге, іс-әрекет тәсіліндегі өзгерістерге, ойлау стиліне қатысты. «Инновация» ұғымына екі тәсіл бар: инновация процесс ретінде (А.В.Лоренсов, М.М.Поташич, В.А.Сластенин, О.Г.Хомерики), инновация инновацияның өзі ретінде (К.Ангеловский, А.Ф.Балакирев, С.Д.Ильенкова).

Бізде білім беру жүйесін жаңғыртудың тиімді процесі үшін қажетті үш негізгі ұғым қалыптасты: инновациялық қызмет, инновациялық процесс және инновациялық басқару. Осылайша, идеялардың инновацияға айналуын қамтамасыз ететін, сонымен қатар осы процесті басқару жүйесін құратын қызмет-бұл инновациялық қызмет.

Инновациялық қызмет-бұл жүйенің сапалы өзгеруіне әкелетін жаңа тәсілдермен адамдардың қажеттіліктері мен мүдделерін қанағаттандыруға бағытталған инновацияларды құру, пайдалану және таратудың кешенді, мақсатты процесі [3]. Ол оқушылардың, педагог кадрлардың, ата-аналар мен қоғамның өзара іс-қимылындағы жаңалықтарды қамтиды; қызметтің неғұрлым тиімді нәтижелеріне қол жеткізуді көздейтін материалдық-техникалық, ақпараттық, бағдарламалық-әдістемелік, кадрлық, әлеуметтік-психологиялық қамтамасыз ету жағдайларын жетілдіру.

Инновациялық процесс-бұл ғылыми идея білім беру инновациясына айналатын процедуралар мен құралдардың жиынтығы. Инновациялық процестің ерекшелігі оның циклдік сипаты болып табылады, ол инновациядан өтетін кезеңдердің келесі құрылымында көрінеді: қарсыластармен күресте пайда болу, тез өсу, жетілу, даму, таралу, қанықтыру, рутинизация, дағдарыс, аяқтау [2].

Белгілі бір нәтижелерді, жүргізілген талдауларды алғаннан кейін, мәре кезеңі инновациялық процестің аяқталуы болып табылады.

Мектепшілік қосымша білім беруге келетін болсақ, мұнда оны ұйымдастырудың екі негізгі нысанын бөліп көрсетуге болады: пән мұғалімдерінің қолда бар кадрлары есебінен үйірмелер, клубтар және секциялар арқылы; мектептен тыс қосымша білім беру ұйымдарының филиалдарын ашу.

Қазіргі уақытта мектепте сыныптан тыс жұмыстар жүйесі дамуда, оны жүзеге асырудың мақсаттары мен әдістеріндегі айырмашылықтарға байланысты ешкім мектепшілік қосымша білім деп аталмайды. Мектепшілік қосымша білім беруді ұйымдастыру бойынша жүргізген зерттеуде біз мамандандырылған мектептерде вариативтік компонент пен қосымша сағаттарды мектептегі қосымша білім беруді ұйымдастыру нысандарының бірі ретінде пайдалануды ұсындық.

Қазіргі әлемде білім беру миссиясын жүзеге асыру үздіксіз қосымша білім алуға және академиялық білім арудың жалпы қабылданған негіздерінің шекарасын кеңейтуге мүмкіндік береді. Бастапқы кезең-білім беру бағдарламаларын еркін таңдау, білім беру нәтижесінің көптеген деңгейлері бар оларды игерудің жеке логикасы, жалпыадамзаттық құндылықтарға негізделген салауатты өмір салтына деген ынтаны дамыту.

ҚР Білім туралы заңы 1 баб 39 тармағында «Қосымша білім беру - білім алушылар мен тәрбиеленушілердің жан-жақты қажеттіліктерін қанағаттандыру мақсатында жүзеге асырылатын тәрбие мен оқыту процесі» [4].

Қосымша білім берудің әртүрлі аспектілері бірқатар авторлардың (А.А.Андреев, В.И.Андреев, В.И.Байденко, В.В.Безлепкин, В.В.Белов, А.Г.Андрейченко, В.А.Березин) педагогикалық жұмыстарында зерттелді. А.К.Бруднов, О.Е.Лебедев, Н.Мен.Мерлина, Н.В.Салкина, В.А.Сластенин, М.О.Чектерді, А.И.Щетинская және т. б.).

Біз қазіргі мектептегі үйірме қызметі төленбейтінін айтуымыз керек. Бұл бағытты ұйымдастыру мұғалімдерге қызықты емес. Қазіргі уақытта барлық сабақтан тыс іс-шаралар кәдімгі мектеп ішінде сенбіліктерге, кәсіптік бағдар беру кездесулеріне және ата-аналар жиналыстарына әкелді. Сондықтан

біз қосымша білім беруді оқу жүктемесі аясында, атап айтқанда стандарттың өзгермелі бөлігінде қарастыра аламыз.

Балаларға қосымша білім беруде жеке тұлғаның танымдық белсенділігі білім беру ортасының шеңберінен әртүрлі әлеуметтік тәжірибелер саласына енеді [5].

Мектептегі вариативті компонентті оның принциптерін қолдана отырып қосымша білім ретінде қарастыру - оқу процесін ұйымдастырудың инновациялық көзқарасы.

Осы ұсыныстың инновациялылығын дәлелдеу үшін мен В.А.Сластениннің «инновация» анықтамасына мысал келтіремін. Педагогикалық процеске қатысты инновация оқыту мен тәрбиенің мақсаттарына, мазмұнына, әдістері мен нысандарына, мұғалім мен оқушының бірлескен іс-әрекетін ұйымдастыруға жаңасын енгізуді білдіреді [6].

Біздің жағдайда вариативті сағаттардың мақсаты «академиялық білімді тереңдетуден» «академиялық білімді игеру әлеуетін кеңейтуге» ауысады. Осыған сәйкес мазмұн негізгі білім беруді игеруге көмектесетін жаңа білімді игеруге бағытталатын болады.

Қосымша білім беру ұйымдарының нысандары – жеке және топтық - вариативті бөлім сабақтарында қолданылуы мүмкін. Сондай-ақ экскурсия, жорық, семинар, тренинг және т.б. оқыту әдістерін әр түрлі қолдануға болады. Проблемалық экспозиция әдісі, эвристикалық әдіс, зерттеу әдісі сияқты. Оқыту әдістерімен қатар жеке тұлғаның санасын қалыптастыру әдісі, ынталандыру және ынталандыру әдістері және бақылау, өзін-өзі бақылау, өзін-өзі бағалау әдістері сияқты білім беру әдістері қолданылады.

Қосымша білім беру элементтері мектептерде базалық және қосымша білім беруді интеграциялау арқылы енгізілуде. Бірақ ол барлық жерде бірдей бола бермейді. Яғни, бұл негізінен бір реттік сабақтар, бір реттік іс-шаралар.

Бұл іс-әрекеттің инновациялық болуы үшін негізгі және қосымша білімді біртұтас бөлінбейтін процеске біріктіре отырып, мектептегі оқу процесін педагогикалық жобалау қажет.

Демек, білім беру жүйесін жаңғырту базалық және қосымша білім беруді интеграциялауға негізделген инновациялық процестерді жобалаудың тұтас тәсілінен көрінеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Педагогикалық инновацияның жалпы негіздері: Даму тәжірибесі. инновация теориясы. білім беру процестері: (Әдістеме. нұсқаулық) / Н.Р. Юсуфбекова; Пед. РСФСР туралы, Орталық. Кеңес, АПН КСРО, Педагогика теориясы мен тарихы ғылыми-зерттеу институты. - М.: РСФСР ЦСПО, 1991. - 91 б.

2. Прикот О.Г., Виноградов В.Н. / Білім беру ұйымының дамуын жобалық басқару. - М.: Ұлттық кітап орталығы, ІФ «Қыркүйек», 2015. – 160 б.

3. Сластенин В.А., Подымова Л.С. Педагогика: инновациялық белсенділік. - М.: Мастер, 1997, - 308 б.

4. Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319-ІІІ «Білім туралы» Заңы (27.12.2019 ж. өзгерістер мен толықтырулар).

5. Балаларға қосымша білім беруді дамыту тұжырымдамасы. Ресей Федерациясы Үкіметінің 2014 жылғы 04 қыркүйектегі No 1726-р қаулысымен бекітілген.

6. Сластенин, В.А. Жалпы педагогика: Жоғары оқу орындарына арналған оқулық / В.А.Сластенин, И.Ф. Исаев, Е.Н. Шиянов; ред. В.А. Сластенин: 2 сағатта - М.: ВЛАДОС, 2003. - 2 -бөлім. - 480 б.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Асакаева Дана Саламатовна,

Косманова Арай Бейсенғазықызы

Частное учреждение «Академия «Bolashaq»

Караганда, Республика Казахстан

РАЗВИТИЕ ВНУТРИШКОЛЬНОГО ДОПОЛНИТЕЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ КАК ИННОВАЦИОННОГО ПРОЦЕССА В ШКОЛЕ

Актуальность статьи обусловлена необходимостью реализации миссии образования в современном мире через расширение границ общепринятых основ получения академических знаний. Это вызвано изменением образовательного пространства Казахстана, вошедшего на новый уровень развития общественного строя. В статье отмечается актуальность внедрения и развития внутришкольного дополнительного образования. Возникает необходимость преобразования внеурочной деятельности в школе в более инновационный процесс формирования активной, креативной и творческой личности, способной выстраивать свои жизненные цели, определять пути их достижения. Предлагается использовать новые методы и формы обучения и воспитания школьников как условие повышения их познавательной активности в учебной деятельности, что подразумевает введение нового в цели, содержание и в организацию совместной деятельности учителя и учащегося. Подход к данной области исследования с позиций внутришкольного дополнительного образования позволит

формировать различные виды активности и высокий уровень их проявления в обучении. В статье рассмотрено понятие инновации в внутришкольном дополнительном образовании на примере Республики Казахстан. Показана необходимость инновационной деятельности в школе, требующей проектирования внутришкольных процессов, используя интеграцию базового и дополнительного образования.

Ключевые слова: инновация; внутришкольное дополнительное образование; инновационный процесс; инновационная деятельность; инновационное управление.

Assakayeva Dana, Kosmanova Aray
Bolashaq Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan
DEVELOPMENT OF INTRASCHOOL ADDITIONAL EDUCATION AS AN
INNOVATIVE PROCESS AT SCHOOL

The relevance of the article is determined by the need to realize the mission of education in the modern world through an expansion of the boundaries of the generally accepted foundations for obtaining academic knowledge. This is caused by the change in the educational space of Kazakhstan, which has entered a new level of development of the social system. The article notes the relevance of the introduction and development of intraschool additional education. There is a need to transform extracurricular activities at school into a more innovative process of forming an active, creative, and creative personality for the student, capable of building their life goals, determining the ways to achieve them. It is proposed to use new methods and forms of teaching and education of schoolchildren as the means for increasing their cognitive activity in the educational process, which implies the introduction of new goals and organization of joint activities of a teacher and a student. The approach to this area of research from the point of intraschool additional education will allow the formation of various types of activities and a high level of their manifestation in learning. The article discusses the concept of innovation in intraschool additional education on the example of the Republic of Kazakhstan. It showcases the necessity of innovative activity in school, which requires a design of intraschool processes, using the integration of basic and additional education is shown.

Key words: innovation; intraschool additional education; innovation process; innovative activity; innovative management.

List of references:

1. General foundations of pedagogical innovation: An experience in development of a theory of innovational educational processes. (Method. manual) / NR Yusufbekova; Ped. about-in RSFSR, Center. Council, APN USSR, Research Institute of Theory and History of Pedagogy. - M.: TsSPO RSFSR, 1991. - 91 p.
2. Prikot O.G., Vinogradov V.N. / Project management of the development of an educational organization. - M.: National Book Center, IF «September», 2015. – 160 p.
3. Slastenin V.A., Podymova L.S. Pedagogy: innovative activity. - M.: Master, 1997, - 308 p.
4. Law of the Republic of Kazakhstan «On Education» dated July 27, 2007 No. 319-III (with amendments and additions as of December 27, 2019).
5. The concept of the development of additional education for children. Approved by the order of the Government of the Russian Federation, dated September 04, 2014 No. 1726-r
6. Slastenin, V.A. General pedagogy: Textbook for higher educational institutions / V.A.Slastenin, I.F. Isaev, E.N. Shiyanov; ed. V.A. Slastenin: In 2 hours - M.: VLADOS, 2003. - Part 2. - 480 p.

ӘОК 373.2
ҒТАХР 14.25.09

Жанысбаева Роза Мазраповна
rozaakan@mail.ru
Бакарамова Сымбат Амангельдиевна
bakaramova@inbox.ru
«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

БІЛІМ БЕРУ ҮРДІСІНДЕ ИНТЕРАКТИВТІ ҚҰРАЛДАРДЫ ПАЙДАЛАНУ
АРҚЫЛЫ БІЛІМ САПАСЫН АРТТЫРУ

Қазіргі оқыту құралдары көбінесе оқытудың жаңа әдістерін қолдануды қамтиды. Оқу жұмыстарының әдістері айтарлықтай өзгерді, өйткені олар құбылыстардың дамуын, және білімді игерудің жеке процесін басқаруға мүмкіндік алады.

Мақалада интерактивті құралдарды пайдалану және компьютермен жұмыс істеудің әдіс-тәсілдері қарастырылған.

Тірек сөздер: интерактивті, оқу құралы, кәсіби қызмет, ақпарат, оқу үрдісі, технологиялар, реформалау, аудиовизуалды, стратегия.

Интерактивті құралдарды пайдалану компьютермен жұмыс істеудің жаңалығының арқасында ғана емес, сонымен бірге оқуға деген қызығушылықты арттыруға ықпал ететін оқытудың мотивациясын арттыруға мүмкіндік береді, сонымен қатар нұсқауларға немесе сөгістерге жүгінбестен дұрыс шешімдерді қолдай отырып, мәселелерге сәйкес сұрақтардың көрінісін түзету мүмкіндігі. Бұл мәселені Е.И.Виштынецкий, Н.А.Виноградова, Т.И.Долгая, И.И.Дриг, Т.В.Журина, В.А.Извозчиков, Е.О.Иванова, А.А.Ильцова, Г.М.Кожаспирова, В.В.Красильникова және т. б. көрнекті ғалымдар зерттеді. Оқу процесінде жаңа әдістерді пайдалану қазіргі заманның өзекті мәселесі болып табылады. Осыған сүйене отырып, мұғалімнің практикалық қызметіндегі бастысы оқу іс-әрекетінде интерактивті құралдарды қолданудың рөлін түсіну. Білімді реформалаудың сәттілігі көбінесе адам факторына-мұғалімге және оның кәсібилігіне байланысты. Оқытушылық кадрлардың біліктілік деңгейі, олардың кәсіби қызметте заманауи технологияларды пайдалануға дайындығы білім беруді қазіргі қоғамның қажеттіліктері деңгейіне шығарудың күрделі процесінде басты орын алады. Ақпараттық технологиялар оқушыға ғана емес, мұғалімге де дамуға ерекше мүмкіндік береді. Балалар мен жасөспірімдердің ақпараттық кеңістігін дамыту және кеңейту мұғалімдерді бұрын зерттелмеген жаңа кеңістікті игере отырып, оқушылармен бірге оқуға шақырады. «Интерактивтілік», «интерактивтік оқыту», «интерактивтік оқыту құралдары» ұғымдарын зерттеуге Т.И.Долгой, А.А.Журин, Е.О.Иванова, Т.В.Ильцов, В.В.Красильников, А.В.Осин, Н.А.Савченко, В.С.Тоискиннің жұмыстары арналған. Осы ұғымдардың арақатынасын зерттеу интерактивтілік ақпараттық – білім беру ортасы субъектілерінің интерактивті өзара әрекеттесуінің сипаты мен дәрежесін көрсететін мазмұны жағынан өте кең ұғым екенін көрсетті. Оқытудың заманауи аудиовизуалды техникалық құралдарын қолдана отырып оқытудағы интерактивтілік өзара түсіністікке, өзара әрекеттесуге және оқушы үшін маңызды мәселелерді бірлесіп шешуге әкелетін диалогтық қарым-қатынасты ұйымдастыруды қамтиды.

Т.В.Журина интерактивті оқытуды қарым-қатынасқа негізделген оқыту ретінде сипаттайды. Интерактивті оқыту білім беру процесінің түпкі мақсаты мен негізгі мазмұнын сақтайды. Ол формаларды трансляциялардан диалогтық формаларға өзгертеді, яғни өзара түсіністік пен өзара әрекеттестікке негізделген ақпарат алмасуды қамтиды. Интерактивті оқыту кезінде диалог «оқушы – оқушы» (жүппен жұмыс), «оқушы - оқушылар тобы» (топтардағы жұмыс), «оқушы – аудитория» немесе «оқушылар тобы – аудитория» (топтардағы жұмыстың тұсаукесері), «оқушы – компьютер», «оқушы - көркем шығарма» және т.б. өзара іс-қимыл ретінде құрылады. Интерактивті өзара әрекеттесудің негізі-қарым-қатынас процесі. Қарым - қатынас толық, онда барлық үш тарап болған кезде: - ақпараттық (ақпарат алмасу); интерактивті (стратегияны әзірлеу және жеке тұлғалардың бірлескен әрекеттерін үйлестіру); перцептивті (бір-бірін барабар қабылдау және түсіну) [1].

Е.И.Виштынецкий интерактивті оқыту бір уақытта бірнеше мәселені шешетінін айтады:

- қарым-қатынас дағдыларын дамытады, оқушылар арасында эмоционалды байланыс орнатуға көмектеседі;

- ақпараттық мәселені шешеді, өйткені оқушыларды қажетті ақпаратпен қамтамасыз етеді, онсыз бірлескен қызметті жүзеге асыру мүмкін емес;

- жалпы оқу біліктері мен дағдыларын дамытады (талдау, синтездеу, мақсат қою және т. б.), яғни оқыту міндеттерін шешуді қамтамасыз етеді;

- тәрбие міндетін қамтамасыз етеді, өйткені командада жұмыс істеуге, басқа адамдардың пікірін тыңдауға үйретеді.

Оқытудың интерактивті құралдарының пайда болуы оқу іс-әрекетінің жаңа түрлерін қамтамасыз етеді, мысалы, зерттелетін объектілер туралы ақпаратты тіркеу, жинау, жинақтау, сақтау, өңдеу, жеткілікті үлкен көлемде ақпарат беру, экранда әртүрлі объектілердің, құбылыстардың, процестердің модельдерін басқару. Жоғарыда айтылғандардың негізінде интерактивті оқыту құралдары – бұл оқу процесіне қатысушылар мен нақты уақыт режимінде оқытудың техникалық құралдары арасындағы диалогты қамтамасыз ететін оқыту құралдары деп қорытынды жасауға болады.

Ғылыми әдебиеттерде оқу процесінде техникалық құралдарды кешенді пайдалануға ғалымдардың ерекше назары аударылды И.И.Дрига, В.А.Извозчиков, Т.М.Кожаспирова, И.И.Мархель, А.В.Смирнов. Кешенде интерактивті оқыту құралдарын қолдану оқу ақпаратын

ұсынудың әртүрлі тәсілдерін қамтамасыз етеді және қызығушылық атмосферасын қалыптастырады, танымдық белсенділікті арттырады.

«Оқыту құралы» ұғымының сипаттамасына тоқталайық. Педагогикалық әдебиетте «оқыту құралы» ұғымының нақты анықтамасы жоқ. Кейбір зерттеушілер бұл тұжырымдаманы тар мағынада қолданады, бұл оқыту мақсаттарына қол жеткізуге қызмет ететін құралдарды білдіреді. Басқалары, керісінше, бұл тұжырымдаманы кең мағынада қарастырады және оларды барлық мазмұнмен және барлық құралдармен-оқыту құралдарымен белгілейді. Педагогикада кеңінен қолданылатын осы тұжырымдаманың бірқатар анықтамаларын қарастырамыз:

Т.А.Ильина оқу құралдары – бұл мұғалімге сабақ беруге, ал оқушыға білім алуға көмектесетін барлық құралдар мен көздер, яғни оқушылардың танымдық іс-әрекетін ұйымдастыруға көмектесетін барлық нәрсе;

А.В.Хуторской Оқу құралдары – бұл білім беру процесіне ақпарат тасымалдаушысы және мұғалім мен оқушылардың іс-әрекетінің құралы ретінде қатысатын материалдық немесе идеалды объектілер деп санайды [2].

Оқыту құралы ұғымын анықтаудың әртүрлі тәсілдеріне қарамастан, барлық зерттеушілер олардың негізгі дидактикалық мақсатын – оқу материалын игеру процесін жеделдетуді атап өтеді. Осылайша, біздің зерттеуімізде біз оқу құралын мұғалім мен студенттер жаңа білімді игеру үшін қолданатын материалдық немесе идеалды объект ретінде анықтауға сүйенеміз. Нысан оқу процесіне қарамастан бар және оқу процесіне ассимиляция пәні ретінде немесе басқа функцияға қатысады.

Оқыту құралдарының функциясын орындайтын объектілер: қасиеттері, қызмет субъектілері, білім сапасына әсері, әртүрлі қабілеттердің дамуы, олардың Оқу процесіндегі тиімділігі бойынша жіктеледі.

Объектілердің құрамы бойынша оқу құралдары материалдық және идеалға бөлінеді. Материалдық құралдарға мыналар жатады: оқулықтар мен құралдар, кестелер, модельдер, макеттер, көрнекілік құралдары, Оқу - техникалық құралдар, оқу - зертханалық жабдықтар, Үй - жайлар, жиһаз, оқу кабинетінің жабдықтары, микроклимат, сабақ кестесі, оқытудың басқа да материалдық-техникалық шарттары.

Оқытудың мінсіз құралдары-бұл мұғалімдер мен оқушылар жаңа білімді игеру үшін қолданатын бұрын үйренген білім мен дағдылар. Л.С.Выготский сөйлеу, жазу, схемалар, белгілер, сызбалар, диаграммалар, өнер туындылары, есте сақтауға арналған мнемотехникалық құрылғылар және т.б. сияқты оқу құралдарын атап өтеді. Жалпы, идеалды құрал - бұл мәдени мұраны, жаңа мәдени құндылықтарды игеру құралы. Одан оқушы ойлау тәсілдерін алады, жүйелі оқыту процесінде алынған білім жаңа білімді игеру, тұлғаның эмоционалды, ерікті және интеллектуалдық салаларын дамыту құралына айналады. Олардың кейбіреулері негізінен оқушылардың интеллектуалды дамуына айтарлықтай әсер етеді. Бұл интеллектуалды оқыту құралдары оқушылардың ақыл-ой дамуында жетекші рөл атқарады. Идеал құралдар мұғалім немесе оқушы оларды жеткізе алуы үшін оларды тиісті түрде ұсыну қажет. Осындай формалардың бірі - вербализация - ойлау, талдау, дәлелдеу және т.б. құралдарын ауызша ұсыну. Тағы бір форма – материализация, бұл құралдарды дерексіз таңбалар түрінде ұсынады: графиктер, кестелер, диаграммалар, символдар, кодтар, сызбалар, диаграммалар. Оларға белгілі ғалым және мұғалім В.Ф. Шаталов ойлап тапқан анықтамалық жазбалар кіреді. Шығармашылықпен жұмыс істейтін мұғалімдер оң нәтиже беретін өздерінің материалдандыру құралдарын жасайды. Материалдандырылған құралдар оқушылардың мотивациясына, оқу жетістігіне және ақыл-ой дамуына оң әсер етеді.

Материалдық және идеалды оқыту құралдары қарсы емес, бірақ бір-бірін толықтырады. Барлық оқу құралдарының оқушылардың білім сапасына әсері көп жақты: материалдық құралдар негізінен қызығушылық пен зейінді оятумен, практикалық іс-әрекеттерді жүзеге асырумен, айтарлықтай жаңа білімді игерумен байланысты; идеалды құралдар-материалды түсінумен, ойлау логикасымен, есте сақтаумен, сөйлеу мәдениетімен, зияткерлікті дамытумен байланысты. Материалдық және идеалды құралдардың әсер ету салалары арасында нақты шекаралар жоқ: көбінесе олардың екеуі де студенттердің жеке басының белгілі бір қасиеттерінің қалыптасуына әсер етеді [3].

Идеал құралдар бастапқыда қарым-қатынас үшін, мұғалімдер мен студенттердің сөйлеуінде заттардың қысқаша, символдық белгісі ретінде қолданылады. Мұғалім материалды түсінуге қол жеткізе отырып, оқушылардың санасына материалдық құралдармен әсер етеді. Содан кейін студенттер оқу міндеттерін шешуде бірлескен іс-әрекетте, қарым-қатынаста, түсіндіруде және өзара көмек көрсетуде материалдық құралдарды пайдаланады. Материалдандырылған қаражат вербализацияға айналады.

Қазіргі оқыту құралдары көбінесе оқытудың жаңа әдістерін қолдануды қамтиды. Сонымен, ТСО оқу жұмыстарының әдістерін айтарлықтай өзгертеді, өйткені олар құбылыстардың дамуын, олардың динамикасын көрсетуге, оқу ақпаратын белгілі бір мөлшерде хабарлауға және білімді игерудің жеке процесін басқаруға мүмкіндік алады.

Олар баспа құралдарының көмегімен емес, оқушылардың қабылдауын ұйымдастырады және бағыттайды, мазмұнына қарсылық білдіреді; Оқу ақпаратының қайнар көзі мен шараларын олардың бірлігінде орындайды; оқушылардың танымдық мүдделерін ынталандырады; белгілі бір жағдайларда оқушылардың оқу жұмысына эмоционалды қатынасын арттырады; білімді бақылау мен өзін-өзі бақылауға мүмкіндік береді. Дербес компьютерлер негізінде оқыту-бұл оқыту мен оқытудың жаңа әдістері мен құралдарын, түрлі белгілік және графикалық модельдерді, соның ішінде мультипликациялық құралдарды пайдаланатын оқу процесінің жаңа түрі.

Оқытудың интерактивті құралдарының пайда болуы оқу іс-әрекетінің жаңа түрлерін қамтамасыз етеді, мысалы, зерттелетін объектілер, құбылыстар, процестер туралы ақпаратты тіркеу, жинау, жинақтау, сақтау, өңдеу, әртүрлі формада ұсынылған ақпараттың жеткілікті үлкен көлемін беру, әртүрлі объектілердің, құбылыстардың, процестердің модельдерін экранда көрсетуді басқару. Ғылыми әдебиеттермен жұмыс барысында біз интерактивті оқыту - білім беру процесіне қатысушылардың өзара әрекеттесуінің диалогтық формаларына негізделген таным тәсілі; қарым-қатынасқа батырылған оқыту, оның барысында білім алушыларда бірлескен қызмет дағдылары қалыптасатынын анықтадық [4]. В.С.Дьянченконың айтуынша, "барлығы бәрін үйретеді және бәрі бәрін үйретеді" деген әдіс. Білім беру саласы қазіргі заманғы ақпараттық және коммуникациялық технологияларға сәйкес өзгеріп отырады. Педагогикалық процестің даму сипаты мен бағытын анықтайтын маңызды фактор ретінде ақпараттың рөлі мен маңыздылығы артып келеді.

Ынталандыру және тарту, оқушылардың сабақта есебінен ұлғайтыла алады интербелсенді оқу құралдарын қолдануды. Компьютерлік технологиялық процестер оқытудағы көмекші «көмекші» емес, оның тиімділігін едәуір арттыратын тұтас білім беру процесінің қажетті құрамдас бөлігі болуға арналған [5].

Оқу процесінде жаңа ақпараттық технологияларды қолдану қазіргі өмір факторларына байланысты. Ақпараттық технологияларды тиімді пайдалану мақсатында интерактивті құралдар қолданылады, оларды оқытушылар оқу процесінде жиі қолданады. Соңғы жылдары мектепте жаңа ақпараттық технологияларды қолдану мәселесі күн санап артып келеді. Бұл жаңа техникалық құралдар ғана емес, сонымен қатар оқытудың жаңа нысандары мен әдістері, оқу процесіне жаңа көзқарас.

Әдебиеттер тізімі:

1. Бабанский Ю. К. Қазіргі мектептегі оқыту әдістері / Ю. К. Бабанский. - Мәскеу: 2014. – 152 б.
2. Батакова Е.Л. Сабақтарда интерактивті оқыту құралдарын қолдану оқу құралы/ - Киров: Радуга ПРЕСС, 2013. – 126 б.
3. Брусицына Ф.Г. Мектепте интерактивті тақтаны қолдану: Оқу-әдістемелік құрал / - Мәскеу: Дуфа 2012. -157 б.
4. Виноградова Л.П. Мектепте ақпараттық технологияларды қолдану. - Мәскеу: Академия, 2014. – 57 б.
5. Виштынецкий Е.И. Оқытудың интерактивті процесін ұйымдастырудың технологиялары // Информатика және білім беру. - 2014. - № 6. – 111-114 б.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Жанысбаева Роза Мазраповна
Бакарамова Сымбат Амангельдиевна
Частное учреждение «Академия «Volashaq»
Караганда, Республика Казахстан

ПОВЫШЕНИЕ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИНТЕРАКТИВНЫХ СРЕДСТВ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Современные средства обучения часто предполагают использование новых методов обучения. Методы учебной работы существенно изменились, так как имеют возможность управлять развитием явлений, а также личностным процессом усвоения знаний.

В статье рассмотрены методы и приемы работы с компьютером и использование интерактивных средств.

Ключевые слова: интерактивный, учебное пособие, профессиональная деятельность, информация, учебный процесс, технологии, реформирование, аудиовизуальная, стратегия.

Zhanysbaeva Roza, Bakaramova Symbat
Academy «Bolashaq», Karaganda, Kazakhstan
IMPROVING THE QUALITY OF EDUCATION USING INTERACTIVE
TOOLS IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Modern teaching tools often involve the use of new teaching methods. The methods of educational work have changed significantly, since they have the ability to control the development of phenomena, as well as the personal process of acquiring knowledge.

The article discusses methods and techniques of working with a computer and the use of interactive tools.

Keywords: interactive, textbook, professional activity, information, educational process, technologies, reform, audiovisual, strategy.

List of references:

1. Babansky Yu.K. Methods of teaching in a modern school / Yu.K.Babansky. - Moscow: Enlightenment, 2014. - 152 b.
2. Batakova E. L. The use of interactive learning tools in the classroom textbook / ed. by E. L.Batakova, E.V.Soboleva. - Kirov: Raduga PRESS, 2013. - 126 b.
3. Brusnitsyna F.G. Interactive whiteboard in primary school: an educational and methodological guide / F.G.Brusnitsyna. - Moscow: - M. Drofa, 2012. - 157b.
4. Vinogradova L.P. The use of information technologies in primary school /L.P.Vinogradova. - Moscow: Akademiya, 2014. - 57 b.
5. Vishtynetsky E. I. Technologies of the organization of the interactive learning process / E.I.Vishtynetsky, N.Yu.Vislobokov // Informatics and education. - 2014. - No. 6. - p. - 111-114b.

УДК 37.035.6
МРНТИ 14.91

Калижанова Анна Николаевна
anna.kalizhanova2017@gmail.com
Карагандинский университет имени Е.А. Букетова
Караганда, Республика Казахстан
Аупенова Алия Укужановна
aliya.aupenova@mail.ru
Частное учреждение «Академия «Bolashaq»
Караганда, Республика Казахстан

**ВОСПИТАТЕЛЬНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ ПРОЕКТА POSTCROSSING КАК ИННОВАЦИОННАЯ
ТЕХНОЛОГИЯ ПОПУЛЯРИЗАЦИИ РОДНОГО КРАЯ**

В статье рассматривается международный проект Посткроссинг как инновационная технология популяризации родной страны. Авторы статьи приводят примеры эффективного использования ресурсов проекта с тем, чтобы через привлечение разнообразных общественных, образовательных и других организаций заявить о Республике Казахстан на весь мир, представив в выгодном свете богатую природу, колорит и особенности страны. В статье приводятся доказательства успешной реализации задуманного через демонстрацию статистических данных и визуальных элементов веб-сайта проекта, показывающих отзывы зарубежных посткроссеров о Казахстане. Описанный в статье опыт может применяться как во внеклассной деятельности в образовательных учреждениях всех уровней, так и в процессе реализации программы «Рухани «Жангыру»».

Ключевые слова: посткроссинг, альтернативный способ общения, почтовая открытка, популяризация страны, проект.

В современном мире коммуникация осуществляется с помощью цифровых технологий, которая позволяет взаимодействовать людям из разных точек земного шара, связывая их за считанные секунды. Традиционный способ общения посредством почтовой связи практически полностью заменили месенджеры, видеозвонки, чаты и социальные сети, простота доступа и скорость обмена данными которых позволяют значительно экономить временной ресурс. Однако, в эпоху Covid-19 остро стал ощущаться недостаток человеческого общения, поскольку технологии хоть и ускорили коммуникацию, но в то же самое время ее обезличили, лишили ощущения тепла человеческого общения.

Данная проблема является актуальной для людей из многих стран, чему свидетельствует растущее число сообществ людей, объединенных желанием расширить границы общения и познавать культуру других народов, одновременно рассказывая о своей. Примером такого сообщества является международный проект «Postcrossing» (далее, Посткроссинг) (www.postcrossing.com), основанный 14 июля 2005 года португальцами Пауло Магальяйнш и Аной Кампос и почти сразу ставший популярным во всем мире, благодаря удобному интерфейсу веб-сайта со встроенным счетчиком полученных и отправленных открыток. Суть проекта заключается в обмене почтовыми открытками внутри созданного сообщества, вступить в которое может каждый желающий. Обмен происходит через почтовую связь: отправку через отделения связи или доставку почтальоном. При этом сам проект имеет свои правила и этикет. В первой в мире книге о посткроссинге отмечается, что «интернет, вместо того, чтобы окончательно погубить, дал открытке второй шанс» [1, с. 9]. Ее автор называет почтовую открытку предметом «с большим потенциалом и скрытой энергией, с широчайшим горизонтом смыслов» [1, с. 11].

Россия занимает 2-е место в проекте Postcrossing по отправленным почтовым открыткам (Таблица 1).

Таблица 1 - Лидеры международного проекта «Postcrossing»

Рейтинг на сайте	Страна	Количество участников проекта	Отправлено Открыток по всему миру	Получено Открыток со всего мира
1	Германия	57 766	10 215 472	10 187 478
2	Россия	113 926	7 573 421	7 422 299
3	США	72 310	7 199 533	7 151 349
4	Нидерланды	40 411	4 727 004	4 784 460
5	Финляндия	17 736	3 786 593	3 817 409
6	Китай	74 411	2 675 492	2 557 970
7	Тайвань	104 388	2 669 659	2 620 032
8	Беларусь	31 967	2 485 483	2 512 198
9	Чехия	21 712	1 685 377	1 713 649
10	Украина	27 301	1 543 077	1 565 439

Исходя из приведенной таблицы, составленной на основе данных с официального сайта <https://www.postcrossing.com/> на 09.09.2021г., мы видим, что главным критерием по рейтингу лидирующих государств является не количество участников проекта, а количество отправленных и полученных открыток, то есть активность посткроссеров.

Анализ литературы по теме посткроссинга показывает серьезное отношение российских ученых, в работах которых прослеживается изучение посткроссинга как явления, которое заняло особенную нишу в жизни людей. Так, например, феномен postcrossing-сообществ представляет собой процесс переосмысления и отчасти «создания заново» традиции обмена почтовыми открытками и способа популяризации печатной открытки [2, сс. 2159-2161; 3, сс. 3-6]. Принцип взаимодействия участников проекта раскрывает посткроссинговую коммуникацию как виртуально-реальный процесс, который стимулирует развитие различных иноязычных умений и навыков у студентов [4, сс. 561-563; 5, сс. 229-231]. Применение посткроссинга служит успешной технологией для формирования социокультурной компетенции студентов в профессиональном модуле «Иностранный язык», обретая форму и становясь средством межкультурной коммуникации [6, с. 38; 7, сс. 947-950; 8, сс. 21–25]. Посткроссинг становится одним из эффективных средств, повышающих вовлеченность обучающихся в учебный процесс, и в то же время способствующих их общению с представителями иноязычных культур, решая при этом проблему формирования информационной компетенции [9, сс. 87-91; 10, сс. 285-288].

Исходя из вышеперечисленного, можно сделать вывод о том, что посткроссинг развивает способность и готовность учащихся общаться с носителями изучаемого иностранного языка, а также умения ставить и решать посильные коммуникативные задачи [11, сс. 44-47]. К тому же тексты, представленные на открытках проекта, являются полнофункциональным и специфическим

лингвистическим объектом, который по праву можно считать новой формой речевого общения во всем мире [12, сс. 281-293].

Особо выделяется образовательный потенциал посткроссинга и использование проекта по обмену открытками с целью формирования коммуникативной компетентности. Это доказывает и опыт участия в проекте группы студентов педагогического направления, в результате которого было отмечено повышение уровня толерантности и готовности к ведению эффективного диалога. Следующим этапом является включение в процесс полилога культур при повышении мотивации студентов к изучению иностранных языков, успешной коммуникации с носителями иных культур, познанию себя и своей культуры через призму диалога культур [13, сс. 49-54; 13, сс. 167-170].

В проекте заложен многоуровневый творческий потенциал, имеющий прикладное значение. Создание открыток по технологии Hand-made cards на мастер-классах, проводимых на английском языке, позволяет учащимся практически овладеть навыками коммуникации на иностранном языке [13, сс. 167-170].

Проект Postcrossing заинтересовал представителей педагогического и культурного сообщества Республики Казахстан в аспекте использования его возможностей при формировании активной гражданской позиции молодежи и популяризации родной страны. В этой связи в течение 2020/2021 учебного года представители профессорско-преподавательского состава вузов Караганды и творческой интеллигенции проводили многоэтапное исследование с целью выявления влияния посткроссинга на гармоничное развитие подрастающего поколения и воспитание патриотизма. Беря во внимание рейтинговые позиции, Казахстан находится на 54 месте из 248 стран и территорий, определяемых по географической классификации ISO 3166, по численности отправленных (45 502) и полученных открыток (45 003) с общим числом зарегистрированных на сайте 893 участников (<https://www.postcrossing.com/explore/countries>). В этой связи представляется необходимым использовать ресурсы проекта Посткроссинг с целью популяризации Республики Казахстан через почтовые открытки. Примером такого использования может считаться Республиканский конкурс открыток для обучающихся на тему «История древней флоры и фауны Казахстана, которой я хочу поделиться», предпосылками к которому явились многочисленные интересные палеонтологические находки на территории современного Казахстана и интерес к ним мирового сообщества ученых-палеонтологов, прошедший в период с 15 декабря 2020 года по 1 февраля 2021 год и привлечший 147 участников со всех регионов Казахстана. Большой отклик со стороны участников конкурса явился для организаторов приятной неожиданностью, тем самым доказывая, что нынешнее поколение возможно заинтересовать и смотивировать на изучение природного и исторического наследия своей родной земли. Итоги конкурса были подведены в День города Караганды, который был выбран специально, чтобы оповестить сообщество посткроссеров и об этом знаменательном событии. Жюри конкурса оценивали работы конкурсантов в плане соблюдения цветовой гаммы, соответствия тематики конкурса, познавательности и популяризационного потенциала. Пример открытки-фаворита конкурса, которую сразу выделил известный британский ученый-палеонтолог Gareth Dyke, можно увидеть на рисунке 1 (Рисунок 1).

Рисунок 1. Конкурсная работа Кривошеевой Александры

С подробными итогами конкурса можно ознакомиться, отсканировав QR-код ниже:

Scan Me

Еще одним примером использования ресурсов проекта Посткроссинг является сотрудничество с Карагандинским областным музеем изобразительного искусства (КОМИИ), которое вылилось в серию авторских почтовых открыток о родном крае для рассылки по всему миру посткроссерами города Караганды с целью информирования мирового сообщества об особенностях Казахстана. Примером такой открытки служит открытка карагандинского художника Алексея Шапошева, воплотившая идею совместить картину «Воспоминание. Памяти А.П. Билька», посвященную истории города Караганды и непосредственно карагандинцу, скульптору, автору монумента «Шахтерская слава», посвященного женам шахтеров и вобравшую в себя целую историю края, в которую тесно вплетены судьбы ее жителей (Рисунок 2).

Рисунок 2. Первая встречная открытка посткроссеров Караганды 10.02.2021 г.

Еще одним примером популяризации страны через проект Посткроссинг является сотрудничество с Карагандинским военно-историческим клубом «Соғыс тарихы», совместно с которым была подготовлена памятная почтовая открытка к 76-ой годовщине Победы в Великой Отечественной войне (Рисунок 3).

Рисунок 3. Открытка реконструкции «Бой под Понырями. Подвиг Амантая Даулетбекова»

На почтовой открытке отражены кадры проведенной Карагандинским военно-историческим клубом «Соғыс тарихы» в 2018 году масштабной реконструкции «Бой под Поньярми. Подвиг Амантая Даулетбекова» [14].

Отдельно стоит отметить сотрудничество посткроссеров города Караганды с историко-географическим обществом «Авалон», в рамках которого состоялась безвозмездная передача трех наборов почтовых открыток, посвященных Казахстану и Караганде, один из которых был выпущен в рамках проекта по развитию экотуризма в Буйратау [15, с. 9.]. Эти уникальные почтовые открытки усилиями посткроссеров разлетелись по земному шару с целью популяризации казахстанских природных достопримечательностей. За 3 месяца 2021 года открытки из наборов дошли до адресатов - участников проекта Postcrossing, войдя в число их фаворитов, получили не просто благодарности от посткроссеров из других стран, но и подтверждение тому, что тема видов страны пользуется популярностью во всем мире (Рисунок 4). Зарубежные посткроссеры заинтересовались туристической инфраструктурой Республики Казахстан для составления маршрутов для посещения страны в будущем.

Рисунок 4. Популяризация Казахстана через открытки, выпущенные историко-географическим обществом «Авалон»

Сотрудничество карагандинских участников проекта Посткросинг с рядом организаций в плане создания авторских почтовых открыток вылилось в инициативу самих посткроссеров по выпуску набора открыток «Мелодии степного края», представляющего собой репродукции художественных работ студентов Карагандинского колледжа моды, с целью популяризации идеи великого достояния народа, отраженную в статье Первого президента Республики Казахстан «Семь граней Великой Степи» [16] и призванную познакомить иностранных получателей с традиционным казахским искусством и колоритом, отражающих быт, обычаи и традиции казахского народа. На основе академического рисунка, традиционных методов и приёмов рисования и с использованием стилистики казахского декора, юные художники отразили в своих работах предметы и элементы казахского декоративно-прикладного искусства (Рисунок 5).

Рисунок 5. Набор открыток «Мелодии степного края»

Посткроссинг вдохновляет на творческие проекты; и чем дольше им занимаешься, тем больше он дарит новых радостных эмоций и впечатлений. Жемчужины филокартических, филателистских и других коллекций – это не просто приобщение к миру прекрасного, но и расширение кругозора. Посткроссинг как нельзя лучше воспитывает гармонично развитую личность, реализуя установки программы «Рухани жаңғыру». Кроме того, это хобби может быть доступно, как показал проведенный конкурс, всем возрастам, человек может развивать свои знания о мире открыток и марок на протяжении всей жизни, включая их в круг связанных с ними областей знаний и искусства. Отвечая на вызовы пандемии, посткроссеры, посредством пересылки по обычной почте друг другу открыток, в этот сложный период объединяют людей разных уголков нашей планеты, делают мир добрее и уютнее.

Список литературы:

1. Мокеева М.О. Посткроссинг. Книга тайных знаний. – М.: AmeliePress, 2020. – 288 с.
2. Смагина Д.В., Васильева Д.А. Конструирование ностальгии вконтексте практик посткроссинга // Тезисы Всероссийской научной конференции X Ковалевские чтения. Россия в современном мире: взгляд социолога, СПб, 2015. – с. 2159-2161.
3. Варакина А.В. Посткроссинг как способ популяризации печатной открытки / А. В. Варакина // Графический дизайн: традиции и инновации: Материалы Международной научно-практической конференции, Санкт-Петербург, 27–28 сентября 2018 года / Под редакцией А.М.Сухаревой, Н.И.Дворко, М.Р.Кузнецовой. – Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский государственный университет промышленных технологий и дизайна, 2018. – С. 3-6.
4. Дудорова М. В. Посткроссинговая коммуникация как виртуально-реальный процесс / М. В. Дудорова // Когнитивные исследования языка. – 2015. – № 21. – С. 561-563.
5. Болокина В.В. Посткроссинг как современная технология обучения студентов английскому языку / В.В.Болокина, И.В.Щукина // Актуальные вопросы современной науки и образования : сборник статей Международной научно-практической конференции: в 2 ч., Пенза, 05 января 2020 года. – Пенза: «Наука и Просвещение» (ИП Гуляев Г.Ю.), 2020. – С. 229-231.
6. Борщук А.Л. Использование возможностей посткроссинга для формирования социокультурной компетенции студентов в профессиональном модуле «Иностранный язык» / А.Л.Борщук, В.П.Шестакова // Методист. – 2016. – № 5. – С. 38.
7. Кашапова А.М. Посткроссинг как форма межкультурной коммуникации / А.М.Кашапова // Студент и наука (гуманитарный цикл) - 2019: материалы международной студенческой научно-практической конференции, Магнитогорск, 21–22 марта 2019 года / Магнитогорский государственный технический университет им. Г.И.Носова. – Магнитогорск: Магнитогорский государственный технический университет им. Г.И. Носова, 2019. – С. 947-950.
8. Бондарчук А.М. Посткроссинг как средство межкультурной коммуникации / А.М.Бондарчук, Е.А.Николашина // Актуальные проблемы гуманитарных наук глазами молодежи : сборник научных трудов XII Межвузовской научно-практической конференции, Рязань, 16–17 апреля 2020 года / Рязанский государственный университет имени С. А. Есенина. – Киров: Межрегиональный центр инновационных технологий в образовании, 2020. – С. 21–25.
9. Галкина, Е. В. Посткроссинг как ресурс образовательной деятельности / Е. В. Галкина, А. В. Невская // Инновационные процессы в информационно-коммуникационной сфере: Сборник материалов Всероссийской научно-практической конференции, Краснодар, 15 марта 2018 года / Ред. А.Н.Дулатова, О.М.Уржумова. – Краснодар: Краснодарский государственный институт культуры, 2018. – С. 87-91.
10. Орлова В.Ф. Потенциал международного интернет-проекта «Postcrossing» при формировании информационной компетенции в лингвообразовании / В.Ф.Орлова // Профессиональное лингвообразование: Материалы четырнадцатой международной научно-практической конференции, Нижний Новгород, 18 сентября 2020 года. – Нижний Новгород: Нижегородский институт управления - филиал федерального государственного бюджетного образовательного учреждения высшего образования «Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации», 2020. – С.285-288.
11. Бондарь О.А. Использование проекта Postcrossing для повышения мотивации к изучению английского языка / О.А.Бондарь // Моделирование и конструирование в образовательной среде: сборник материалов IV Всероссийской (с международным участием) научно-практической, методологической конференции для научно-педагогического сообщества, Москва, 18 апреля 2019 года / Под редакцией И.А.Артемьева, В.О.Белевцовой, Н.Д.Дудиной, М.Н.Бученковой. – Москва: Государственное бюджетное профессиональное образовательное учреждение города Москвы «Московский государственный образовательный комплекс», 2019. – С. 44-47.
12. Baimuratova U.S. Postcrossing project: postcards as a new form of speech communication / U.S.Baimuratova, A.V.Lyulina Antonova // Proceedings of the Philological Readings (PhR 2019), Orenburg, 19–20

сентября 2019 года / Orenburg State University. – London, United Kingdom: EPSBS European Proceedings of Social AND Behavioural Sciences, 2020. – P. 281-293.

13. Николашина Е.А. Посткроссинг как способ развития коммуникативной компетентности будущих педагогов / Е. А.Николашина // Актуальные вопросы иноязычного образования в вузе: проблемы, вызовы, решения: сборник научных трудов по итогам круглого стола, Рязань, 14 мая 2020 года / АНО ДПО «Межрегиональный центр инновационных технологий в образовании»; Рязанский государственный университет имени С. А.Есенина. – Киров: Межрегиональный центр инновационных технологий в образовании, 2020. – С. 49-54.

14. Жагипаров С. Последний бой Амантая // Казахстанская правда. – 2019. – 9 мая.

15. Сотрудничество с Историко-географическим обществом «Авалон» // ЛиМоНаД - №6-7 (231-232), 31 мая 2021.

16. Статья Елбасы «Семь граней Великой степи» // Казахстанская правда. – 2018. – 21 ноября.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Калижанова Анна Николаевна

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті

Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Әупеннова Әлия Үкіжанқызы

«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі

Қарағанды, Қазақстан Республикасы

POSTCROSSING ЖОБАСЫНЫҢ ТӘРБИЕЛІК ӘЛЕУЕТІ ТУҒАН ӨЛКЕНІ ТАНЫМАЛ ЕТУДІҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯСЫ РЕТІНДЕ

Мақалада Посткроссингтің халықаралық жобасы туған елді танымал етудің инновациялық технологиясы ретінде қарастырылады. Авторлар әртүрлі қоғамдық, білім беру және басқа да ұйымдарды тарту арқылы Қазақстан Республикасы туралы бүкіл әлемге мәлімдеу үшін, елдің бай табиғатын, колориті мен ерекшеліктерін тиімді түрде ұсыну үшін жоба ресурстарын пайдалану мысалдарын келтіреді. Статистикалық мәліметтер мен веб-сайттың көрнекі элементтерін көрсету арқылы шетелдік посткроссерлердің Қазақстан туралы пікірлерін көрсететін жобаның сәтті жүзеге асырылуының дәлелі келтірілген. Мақалада сипатталған тәжірибе барлық деңгейдегі білім беру мекемелеріндегі сыныптан тыс жұмыстарда да, «Рухани жаңғыру» бағдарламасын жүзеге асыру процесінде де қолданыла алады.

Тірек сөздер: посткроссинг, қарым-қатынастың балама тәсілі, пошталық ашық хат, елді танымал ету, жоба.

Kalizhanova Anna

Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan

Aupenova Aliya

«Bolashaq» Academy, Karaganda, Kazakhstan

THE EDUCATIONAL POTENTIAL OF THE POSTCROSSING PROJECT AS AN INNOVATIVE TECHNOLOGY FOR POPULARIZING THE NATIVE LAND

The article considers the international project Postcrossing as an innovative technology for popularizing the native country. The authors of the article give examples of effective use of the project resources in order to introduce the Republic of Kazakhstan to the whole world through the involvement of various public, educational, and other organizations, presenting in a favorable light the rich nature, color, and peculiarities of the country. The article provides evidence of the successful implementation of the plan through the demonstration of statistical data and visual elements of the project website, showing the reviews of foreign postcrossers about Kazakhstan. The experience described in the article can be applied both in extracurricular activities in educational institutions of all levels and in the process of implementing the "Rukhani Zhangyru" program.

Keywords: postcrossing, alternative way of communication, postcard, popularization of the country, project.

List of references:

1. Mokeeva M.O. Postcrossing. Kniga tajnyh znaniy. – M.: AmeliePress, 2020. – 288 s.

2. Smagina D.V., Vasil'eva D.A. Konstruirovaniye nostalgii v kontekste praktik postcrossinga // Tezisy Vserossijskojnaučnoj konferencii X Kovalevskie chteniya. Rossiya v sovremennom mire: vzglyad sociologa, SPb, 2015. – s. 2159-2161.

3. Varakina A.V. Postcrossing kak sposob populyarizacii pechatnoj otkrytki / A.V.Varakina // Graficheskij dizajn: tradicii i innovacii: Materialy Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii, Sankt-Peterburg, 27–28 sentyabrya 2018 goda / Pod redakciej A.M.Suharevoj, N.I.Dvorko, M.R.Kuznecovoj. – Sankt-Peterburg: Sankt-Peterburgskij gosudarstvennyj universitet promyshlennyh tekhnologij i dizajna, 2018. – S. 3-6.

4. Dudorova M.V. Postkrossingovaya kommunikaciya kak virtual'no-real'nyj process / M.V.Dudorova // Kognitivnye issledovaniya yazyka. – 2015. – № 21. – S. 561-563.

5. Bolokina V.V. Postcrossing kak sovremennaya tekhnologiya obucheniya studentov anglijskomu yazyku / V.V. Bolokina, I. V. SHCHukina // Aktual'nye voprosy sovremennoj nauki i obrazovaniya : sbornik statej Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii : v 2 ch., Penza, 05 yanvarya 2020 goda. – Penza: «Nauka i Prosveshchenie» (IP Gulyaev G.YU.), 2020. – S. 229-231.

6. Borshchuk A.L. Ispol'zovanie vozmozhnostej postcrossinga dlya formirovaniya sociokul'turnoj kompetencii studentov v professional'nom module «Inostrannyj yazyk» / A.L.Borshchuk, V.P.Shestakova // Metodist. – 2016. – № 5. – S. 38.

7. Kashapova A.M. Postcrossing kak forma mezhkul'turnoj kommunikacii / A.M.Kashapova // Student i nauka (gumanitarnyj cikl) - 2019: materialy mezhdunarodnoj studencheskoj nauchno-prakticheskoy konferencii, Magnitogorsk, 21–22 marta 2019 goda / Magnitogorskij gosudarstvennyj tekhnicheskij universitet im. G.I.Nosova. – Magnitogorsk: Magnitogorskij gosudarstvennyj tekhnicheskij universitet im. G.I. Nosova, 2019. – S. 947-950.

8. Bondarchuk A.M. Postcrossing kak sredstvo mezhkul'turnoj kommunikacii / A.M.Bondarchuk, E.A.Nikolashina // Aktual'nye problemy humanitarnyh nauk glazami molodyozhi: sbornik nauchnyh trudov XII Mezhvuzovskoj nauchno-prakticheskoy konferencii, Ryazan', 16–17 aprelya 2020 goda / Ryazanskij gosudarstvennyj universitet imeni S.A.Esenina. – Kirov: Mezhregional'nyj centr innovacionnyh tekhnologij v obrazovanii, 2020. – S. 21–25.

9. Galkina E.V. Postcrossing kak resurs obrazovatel'noj deyatel'nosti / E.V.Galkina, A.V.Nevskaya // Innovacionnye processy v informacionno-kommunikacionnoj sfere: Sbornik materialov Vserossijskoj nauchno-prakticheskoy konferencii, Krasnodar, 15 marta 2018 goda / Red. A.N.Dulatova, O.M.Urzhumova. – Krasnodar: Krasnodarskij gosudarstvennyj institut kul'tury, 2018. – S. 87-91.

10. Orlova V.F. Potencial mezhdunarodnogo internet-proekta «Postcrossing» pri formirovanii informacionnoj kompetencii v lingvoobrazovanii / V.F.Orlova // Professional'noe lingvoobrazovanie: Materialy chetyrnadcatoy mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii, Nizhnij Novgorod, 18 sentyabrya 2020 goda. – Nizhnij Novgorod: Nizhegorodskij institut upravleniya - filial federal'nogo gosudarstvennogo byudzhetnogo obrazovatel'nogo uchrezhdeniya vysshego obrazovaniya «Rossijskaya akademiya narodnogo hoz'yajstva i gosudarstvennoj sluzhby pri Prezidente Rossijskoj Federacii», 2020. – S. 285-288.

11. Bondar' O.A. Ispol'zovanie proekta Postcrossing dlya povysheniya motivacii k izucheniyu anglijskogo yazyka / O. A. Bondar' // Modelirovanie i konstruirovanie v obrazovatel'noj srede: sbornik materialov IV Vserossijskoj (s mezhdunarodnym uchastiem) nauchno-prakticheskoy, metodologicheskoy konferencii dlya nauchno-pedagogicheskogo soobshchestva, Moskva, 18 aprelya 2019 goda / Pod redakciej I.A.Artem'eva, V.O.Belevcovoj, N.D.Dudinoj, M.N.Buchenkovoj. – Moskva: Gosudarstvennoe byudzhetnoe professional'noe obrazovatel'noe uchrezhdenie goroda Moskvy «Moskovskij gosudarstvennyj obrazovatel'nyj kompleks», 2019. – S. 44-47.

12. Baimuratova, U.S. Postcrossing project: postcards as a new form of speech communication / U.S.Baimuratova, A.V.Lyulina Antonova // Proceedings of the Philological Readings (PhR 2019), Orenburg, 19–20 sentyabrya 2019 goda / Orenburg State University. – London, United Kingdom: EPSBS European Proceedings of Social AND Behavioural Sciences, 2020. – P. 281-293.

13. Nikolashina E. A. Postcrossing kak sposob razvitiya kommunikativnoj kompetentnosti budushchih pedagogov / E. A. Nikolashina // Aktual'nye voprosy inoyazychnogo obrazovaniya v vuze: problemy, vyzovy, resheniya: sbornik nauchnyh trudov po itogam kruglogo stola, Ryazan', 14 maya 2020 goda / ANO DPO «Mezhregional'nyj centr innovacionnyh tekhnologij v obrazovanii»; Ryazanskij gosudarstvennyj universitet imeni S.A.Esenina. – Kirov: Mezhregional'nyj centr innovacionnyh tekhnologij v obrazovanii, 2020. – S. 49-54.

14. ZHagiparov S. Poslednij boj Amantaya // Kazhastanskaya pravda. – 2019. – 9 maya.

15. Sotrudnichestvo s Istoriko-geograficheskim obshchestvom «Avalon» // LiMoNaD - № 6-7 (231-232), 31 maya 2021.

16. Stat'ya Elbasy «Sem' graney Velikoj stepi» // Kazhastanskaya pravda. – 2018. – 21 noyabrya.

УДК 378
МРНТИ 14.85.35

Коростелева Наталья Александровна

korostel_@mail.ru

**Сибирский университет потребительской кооперации
Новосибирск, Российская Федерация**

ПРОФИЛАКТИКА ДЕЗАДАПТАЦИОННЫХ СОСТОЯНИЙ У ДЕТЕЙ И ПОДРОСТКОВ В УСЛОВИЯХ ШКОЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ

Начавшееся в начале XXI века реформирование политической и социально-экономической жизни в России привело не только к прогрессивным структурным изменениям в стране, но и к обострению различных социальных проблем, обусловленных ускорением ритма жизни в современном обществе. К одной из таких

социальных проблем относятся проблемы, связанные с возникновением у современных детей и подростков отклонений в поведении и присутствием негативных психических состояний, в основе которых лежат дезадаптационные процессы. В работе рассмотрены вопросы, связанные с профилактикой дезадаптационных состояний у современных детей и подростков в условиях школьного обучения.

Ключевые слова: профилактика, школьная дезадаптация, дети, подростки, стресс, адаптация, учебная деятельность.

Школьная дезадаптация, являясь частью социальной дезадаптации, в настоящее время является достаточно распространенным явлением среди детей и подростков в нашем обществе, которое может негативно сказаться на его развитии в целом, так как социальная адаптированность представляет собой интегральный показатель состояния человека, отражающий его возможности выполнять определенные биосоциальные функции. К таким функциям можно отнести адекватное восприятие человеком окружающей действительности и самого себя, адекватную систему отношений с окружающими людьми, способность к общественно – полезному труду, обучению, к организации собственного досуга и отдыха, изменчивость поведения в соответствии с ролевыми ожиданиями других людей [1].

Термин «дезадаптация» трактуется как социально-психологическое и социально-педагогическое явление неуспешности ребенка в обучении, связанное с субъективно неразрешимым для него конфликтом между требованиями образовательной среды и ближайшего окружения и его психофизическими возможностями и способностями. Неуспешность ребенка в учебной деятельности, проблемы в отношениях с личностно-значимыми для него людьми негативно сказываются на социально-психологическом благополучии всего личностного развития [2]. При организации профилактической работы дезадаптационных состояний у детей и подростков в образовательном учреждении, следует учитывать, что к основным факторам возникновения дезадаптационных состояний относятся: трудности в обучении, семейные дисфункции, нервно-психические заболевания, поведенческие девиации, несбалансированность современной образовательной среды.

В связи с этим особую актуальность приобретает вопрос не только изучения природы возникновения и характерных проявлений социальной дезадаптации, но и определение эффективных путей и средств ее профилактики в детской и подростковой среде образовательных учреждений. Основная идея профилактики заключается в устранении социальных предпосылок, способствующих формированию дезадаптационных состояний и принятии своевременных мер по сохранению психического здоровья школьников за счет реализации специальной психолого-педагогической работы.

Сегодня основными направлениями государственной социальной политики по улучшению положения детей являются: обеспечение их воспитания, образования и развития, поддержка детей, находящихся в особо трудных жизненных обстоятельствах и создание условий для обеспечения психологической безопасности детей в образовательных учреждениях всех без исключения уровней. Образовательный процесс должен включать психолого-педагогическое сопровождение, направленное на профилактику дезадаптивных состояний обучающихся: переутомления, гиподинамии, дистресса и т.д.

Адаптация – это процесс активного освоения учащимся новых условий обучения с целью приспособления их к своим индивидуальным потребностям и возможностям [3]. Состояние социальной дезадаптации характеризуется проблемами в социальном и личностном развитии ребенка, которые негативно влияют на характер межличностных отношений с семьей, педагогами и сверстниками. При этом социальная дезадаптация, развивается поэтапно в двух сферах – деятельности и в сфере отношений. Так, при неблагоприятных социальных и психолого-педагогических условиях, формирование дезадаптации у детей и подростков в учебной деятельности включает в себя пять взаимосвязанных этапов: первичные трудности в учебе; пробелы в знаниях; отставание в усвоении программы по одному или нескольким предметам; частичная или общая неуспеваемость; отказ от учебной деятельности, т.е. непосещение учебных занятий.

В сфере социальных отношений отрицательное влияние дезадаптации так же может быть представлено следующими пятью стадиями:

- напряженность в отношениях между ребенком и родителями, педагогами;
- образование смысловых барьеров в отношениях ребенка со взрослыми;
- эпизодические конфликтные ситуации в процессе межличностного общения;

- систематические конфликты с партнерами по общению;
- разрыв личностно-значимых для ребенка отношений.

Кроме всех выше перечисленных последствий дезадаптации, у детей и подростков могут возникать нарушения поведенческой сферы, деформации характерных черт личности, изменения состояния соматического и психического здоровья. Дезадаптация у детей и подростков проявляется и в затруднениях, вызванных необходимостью усвоения различных социальных ролей, учебных программ, норм и требований таких социальных институтов, как семья и школа. Систематическое отсутствие успехов в учебной деятельности, нарастание напряжения в отношениях с близкими людьми отрицательно сказываются на психологическом благополучии ребенка в целом. В ситуациях постоянных неудач в учебной деятельности, она перестает быть для ребенка значимой, поэтому он начинает искать тот вид деятельности, в которой он был бы более успешен и мог бы раскрыть свой личностный потенциал (досуговая деятельность, занятия спортом, неформальные подростковые группы и т.д.) [4].

В структуре дезадаптации можно выделить основные компоненты: когнитивный, эмоционально-личностный, поведенческий (таблица 1).

Таблица 1. Структура детской и подростковой дезадаптации

Компоненты дезадаптации	Содержательная характеристика
Когнитивный	трудности в учебной деятельности, несформированность или низкий уровень познавательных процессов, низкая успеваемость по отдельным учебным предметам
Эмоционально-личностный	отрицательное субъективное отношение к отдельным предметам и обучению в целом, педагогам
Поведенческий	нарушение учебной дисциплины, поведения в сфере взаимодействия с педагогами и сверстниками

К основным причинам формирования дезадаптационных состояний в детской и подростковой среде можно отнести: психофизиологические и когнитивные факторы: индивидуальные свойства темперамента, повышенная тревожность, низкий уровень произвольности, внимания, мышления, памяти и поведения, психологическая и функциональная неготовность к условиям и требованиям учебно-воспитательного процесса, нарушения психического и физического здоровья; социальные: изменение ролевой позиции ребенка, усвоение ребенком системы новых школьных требований, многообразие учебных требований, повышение уровня сложности программы обучения, увеличение интеллектуальной и психоэмоциональной нагрузки, изменение родительской позиции по отношению к ребенку, нарушение режима и т.д. [5].

В психолого-педагогической работе по предотвращению у детей и подростков дезадаптационных состояний должны быть реализованы две основные стратегические цели: содействие адаптации всех детей без исключения к школе и профилактика дезадаптационных состояний у учащихся.

Работа по профилактике дезадаптации у детей и подростков должна носить сугубо индивидуальный характер, с опорой на всесторонний анализ причин дезадаптации конкретного учащегося, которые могут быть связаны с особенностями как психики самого обучающегося, так и с условиями окружающей социально-образовательной среды [6].

Существует определенный алгоритм работы по предотвращению дезадаптации обучающихся, включающий следующие этапы (рисунок 1).

Рисунок 1. Алгоритм работы по предотвращению дезадаптации учащихся

При проведении диагностической работы следует учитывать временные рамки, так как с детьми младшего школьного возраста диагностика не может осуществляться более 30-40 минут, с подростками возможно проведение диагностики в 2 этапа, продолжительность каждого – не более одного часа. Психологическая диагностика особенностей поведенческого и личностного профиля обучающихся позволяет выявить такие характерные аспекты как: уровень адаптации учащегося к условиям школы; круг актуальных проблем в учебной деятельности школьника; отношение учащегося к самому себе; эмоционально-поведенческие проблемы ребенка; особенности межличностных взаимоотношений обучаемого со сверстниками, т.е. определение его социального статуса.

Полученные показатели позволяют определить наиболее эффективные пути коррекционной работы в рамках учебно-воспитательного процесса, конкретизировать задачи по предотвращению формирования у детей и подростков дезадаптационных состояний (переутомления, гиподинамии, дистресса), а так же выявить «группу риска» для углубленной диагностической и усиленной коррекционно-развивающей работы. Возникающие трудности в учебной деятельности детей, находящихся в дезадаптационном состоянии, как правило, способствуют снижению их учебно-познавательной мотивации в целом, поэтому сложности воспитания таких детей и подростков связаны со слабой сформированностью организационных умений (например, умение самостоятельно выполнять задание по алгоритму, умение вести тетрадь и т.д.) и навыков самоконтроля в деятельности и поведении.

При проведении воспитательной работы с детьми с признаками дезадаптации, следует учитывать тот факт, что подобное психическое состояние школьников может быть вызвано сменой учебных дисциплин и их новым содержательным наполнением, а так же сменой педагогов и многообразием с их стороны учебно-воспитательных требований к детям. Одним из эффективных приемов при проведении целенаправленного воспитательно -коррекционного воздействия на детей и подростков с высоким уровнем дезадаптации может оказаться проведение индивидуальных и групповых консультаций с информационно- рекомендательного характера с основными субъектами образовательного процесса в школе, т.е. с детьми, родителями, учителями-предметниками. Риск возникновения дезадаптационных состояний у детей и подростков значительно увеличивается в переходные периоды обучения в школе, к которым можно отнести: период адаптации первоклассников к школе; период адаптации к обучению в среднем звене школы; период адаптации на этапе перехода к профильному обучению (8-9 классы). Адаптационный период у первоклассников представляет собой достаточно длительный процесс, который обусловлен сильным напряжением всех интеллектуальных и физических сил детей, так как с началом обучения в школе перед ними ставится целый ряд задач, не связанных с их жизненным опытом. Второй кризисный период связан с переходом детей из начальной школы в среднюю, где заметно возрастает учебная нагрузка, так в

пятом классе происходит резкое изменение самих условий обучения. Следующий период риска возникновения дезадапционного состояния связан с формированием профильных классов, где старшеклассники оказываются в новой для себя социально-образовательной ситуации.

В данные кризисные периоды необходима организация систематической помощи всем детям и подросткам, а особенно тем из них, кто имеет предрасположенность к проявлению дезадапционных состояний. Одним из вариантов такой помощи может стать педагогическая поддержка, оказываемая школьникам со стороны педагогов и родителей.

В рамках настоящих методических рекомендаций она рассматривается как особый вид помощи воспитанникам, обеспечивающий возможность влияния на учащихся с целью поддержания их психологического и эмоционального здоровья, активизации познавательной деятельности каждого ребенка. Отсутствие же у родителей и педагогов понимания эмоциональных проблем детей и незнание родителями и педагогами методов позитивного воспитательного воздействия может значительно усилить уровень школьной дезадапции детей и привести в дальнейшем к более серьезным психическим расстройствам, нарушению социальной адаптации и асоциальному поведению.

Работа с детьми и подростками должна быть планомерной, последовательной, систематической и всесторонней (таблица 2).

Организация воспитательной работы с детьми и подростками, находящимися в дезадапционном состоянии в условиях образовательной среды осуществляется на основе следующих принципов:

- доступности и своевременности психолого-педагогической помощи и поддержки;
- гуманизма – веры в возможности ребенка, опоры на положительное в нем;
- реалистичности – учета реальных возможностей и способностей ребенка и конкретной ситуации;
- системности – рассмотрения ребенка как целостного, развивающегося субъекта, являющегося частью более широкой системы «человек-мир»;
- индивидуального подхода – адаптации содержания, форм и способов коррекционно-развивающей работы в зависимости от индивидуальных особенностей ребенка, целей работы, позиции и возможностей самого воспитателя;
- деятельностного подхода – опоры на ведущий вид деятельности, свойственный определенному возрасту детей;
- средового воспитания – организации такой образовательной среды для обучающихся, которая направлена на удовлетворение культурно-образовательных потребностей детей и потребностей в самореализации и самоактуализации [5].

Таблица 2. Модель психолого-педагогической поддержки детей и подростков, склонных к дезадаптации

Целевой блок	Цель: организация педагогической поддержки детей и подростков, склонных к состоянию дезадаптации		
	Задачи:	<ul style="list-style-type: none"> ➤ выявление признаков дезадаптации у детей и подростков ➤ изучение влияния школьной дезадаптации на когнитивную, поведенческую, мотивационную сферу детей и подростков ➤ осуществление педагогической поддержки учащихся, склонных к состоянию дезадаптации в условиях обучения 	
	Принципы организации педагогической поддержки детей подростков, склонных к дезадаптации		
Содержательно-процессуальный блок	Этапы педагогической поддержки детей и подростков, находящихся в состоянии дезадаптации или склонных к нему		
	Диагностический	Организационно-подготовительный	Корректирующий
	Содержание и организация социально-ориентированной деятельности с детьми и подростками с признаками дезадаптации		
	Методы	Формы	Механизмы
	Направления организации педагогической поддержки подростков, склонных к дезадаптации		

	Работа с детьми и подростками, находящимися в состоянии дезадаптации или склонных к нему	Работа с педагогами, работающими с детьми и подростками, находящимися в состоянии дезадаптации или склонных к нему	Работа с родителями детей и подростков, находящихся в состоянии дезадаптации или склонных к нему
	Педагогические условия реализации поддержки подростков, находящихся в состоянии дезадаптации или склонных к нему		
	Социально-средовые	Содержательно- организационные	Субъектно-личностные
Оценочно-результативный	Критерии и показатели результативности педагогической поддержки детей и подростков, находящихся в состоянии дезадаптации или склонных к нему		
	Когнитивный	Эмоционально-личностный	Поведенческий
	Результат	Личность ребенка, свободная от негативного воздействия дезадаптации, способная к саморазвитию и самореализации, с устойчивыми социально-приемлемыми стереотипами поведения и ориентированная на социально-значимые виды деятельности.	

Кроме этого, следует отметить, что процесс психолого-педагогического сопровождения детей и подростков, находящихся в дезадаптационном состоянии в рамках воспитательной работы является многоуровневым, так как определяется социальной структурой самого образовательного учреждения на базе возрастного, гендерного, психобиографического и индивидуального подходов. Таким образом, воспитательная работа педагогов с детьми с признаками дезадаптации так же предусматривает организацию межведомственного и междисциплинарного взаимодействия (активного привлечения психологов, социологов, врачей-суицидологов, психиатров и др.).

Список литературы:

1. Казанская В.Г. Подросток: социальная адаптация. – СПб.: Питер, 2011, 138 с.
2. Агеева Л.Г. Социально-психологическая дезадаптация современных подростков и ее причины. – Ульяновск: 2010. – 320 с.
3. Шарапановская Е.В. Социально-психологическая дезадаптация детей и подростков. – М.: Сфера, 2005. – 453 с.
4. Галушина Э., Комарова О. Игра для подростков «В чем смысл жизни» // Школьный психолог, 2005. - №5. – С.33-37.
5. Корчуганова И.П. Профессиональное развитие и поддержка педагогов, работающих с детьми «группы риска»: Методическое пособие. – СПб, 2006.- 290с.
6. Крылова Т.А., Струкова М.Л. Социально-педагогические технологии в работе с детьми и семьями «группы риска». – М.: НИИ «Школьные технологии», 2010, - С. 26-52.

ТҮЙІНДЕМЕ\RESUME

Коростелева Наталья Александровна

Сібір тұтыну кооперация университеті, Новосибирск, Ресей Федерациясы
БАЛАЛАРДЫҢ ДЕДАПТИВТІК ЖАҒДАЙЛАРЫНЫҢ ЖӘНЕ МЕКТЕПТІК БІЛІМ
ШАРТЫНДАҒЫ ЕРЕКШЕЛЕРДІҢ АЛДЫН АЛУЫ

XXI ғасырдың басында басталған Ресейдегі саяси және әлеуметтік-экономикалық өмірді реформалау елдегі прогрессивті құрылымдық өзгерістерге ғана емес, сонымен қатар қазіргі қоғамдағы өмір ырғағының жеделдеуіне байланысты әртүрлі әлеуметтік проблемалардың шиеленісуіне әкелді. Осындай әлеуметтік проблемалардың бірі қазіргі балалар мен жасөспірімдерде мінез-құлықтағы ауытқулардың пайда болуымен және зиянды процестерге негізделген теріс психикалық жағдайлардың болуымен байланысты проблемаларды камтиды. Жұмыста қазіргі балалар мен жасөспірімдерде мектеп жағдайында бейімделу жағдайларының алдын алуға байланысты мәселелер қарастырылған.

Тірек сөздер: алдын алу, мектептен бас тарту, балалар, жасөспірімдер, стресс, бейімделу, оқу әрекеті.

Korosteleva Natalia

Siberian University of consumer cooperation, Novosibirsk, Russian Federation
PREVENTION OF DEADAPTATION CONDITIONS IN CHILDREN AND ADOLESCENTS IN THE
CONDITIONS OF SCHOOL STUDY

The reform of political and socio-economic life in Russia, which began at the beginning of the 21st century, led not only to progressive structural changes in the country, but also to the aggravation of various social problems caused

by the acceleration of the pace of life in modern society. One of these social problems includes problems associated with the occurrence of behavioral deviations in today's children and adolescents and the presence of negative mental states, which are based on maladjustment processes. The paper deals with issues related to the prevention of maladjustment conditions in modern children and adolescents in school conditions.

Keywords: prevention, school disadoption, children, adolescents, stress, adaptation, learning activities

List of references:

1. Kazanskaya V.G. Teenager: social adaptation. - SPb.: Peter, 2011, 138 p.
2. Ageeva L.G. Socio-psychological maladjustment of modern adolescents and its causes. - Ulyanovsk: 2010. – 320 p.
3. Sharapanovskaya E.V. Socio-psychological maladjustment of children and adolescents. - M.: Sfera, 2005. - 453p.
4. Galushina E., Komarova O. Game for adolescents «What is the meaning of life» // School psychologist, 2005. - № 5. - P.33-37.
5. Korchuganova I.P. Professional development and support of teachers working with children at risk: Methodological guide. - SPb, 2006. - 290p.
6. Krylova T.A., Strukova M.L. Socio-pedagogical technologies in working with children and families of the «risk group». - M.: Research Institute «School technologies», 2010, - P. 26-52.

УДК 378
МРНТИ 14.85.35

Коростелева Наталья Александровна

korostel_@mail.ru

Сибирский университет потребительской кооперации

Новосибирск, Российская Федерация

Храпченкова Надежда Ивановна

chrapi@mail.ru

Частное учреждение «Академия «Volashaq»

Караганда, Республика Казахстан

ОСОБЕННОСТИ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ПРОЕКТИРОВАНИЯ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В данной работе мы остановимся на вопросах проектной деятельности в структуре профессиональной деятельности педагога в системе высшего образования. Дана характеристика сущности педагогического проектирования и раскрыты особенности проектной деятельности преподавателей высшей школы. Представлены результаты проведенного анкетирования преподавателей одного из российских вузов по вопросам педагогического проектирования. Делаются выводы о важности проектной деятельности, как необходимом компоненте педагогической деятельности и эффективном средстве профессионального саморазвития личности.

Ключевые слова: высшее образование, педагогическое проектирование, педагогический проект, профессиональная деятельность, проектная деятельность, проектная культура

Сегодня в системе высшего образования проектирование, как самостоятельный вид деятельности, не является определяющим для педагогических работников, в отличие от воспитания и обучения, но в настоящее время приобретает все большую востребованность в образовательной сфере. Проектирование как эффективное средство развития образовательной сферы формировалось в педагогической науке на протяжении достаточно длительного исторического периода и изначально распространялось на практическую область педагогики и использовалось педагогами лишь как средство обучения.

Уже в начале XX века с помощью метода проектов педагоги пытались активизировать мыслительную деятельность учащихся при усвоении учебного материала. Содержание самих проектов преимущественно было связано с изучением конкретных учебных предметов (литературные, географические, биологические проекты), а форма их реализации носила разнонаправленный характер [1].

Нынешний темп прогрессивных изменений в науке приводит к быстрому устареванию знаний и побуждает педагогов искать источник новых знаний внутри самой образовательной системы. В качестве такого источника может выступать проектирование как деятельность, направленная на эффективное положительное преобразование педагогической реальности.

В самом общем виде проект можно определить как продукт преобразовательной деятельности, цель и результат проектирования. Педагогический проект имеет свою специфику и трактуется как комплекс взаимосвязанных мероприятий по целенаправленному изменению педагогической системы в течение ограниченного временного периода, при установленном бюджете с ориентацией на четкие требования к качеству результатов и организации. В представленном определении отражены основные характеристики любого педагогического проекта: временной параметр, целенаправленность, нормированность изменений и специфика организации деятельности [2].

Одним из важных элементов процесса педагогического проектирования является проектная культура, которая является достаточно новой, но очень значимой частью профессиональной культуры современного вузовского педагога и представляет собой комплекс проектных способов инновационного преобразования педагогической действительности на основе прогнозирования, моделирования, конструирования, исполнения и оценки достижения запланированного результата. Поэтому уровень развития проектной культуры можно рассматривать как степень готовности того или иного педагога к проектной деятельности в сфере образования [3].

Следует отметить, что многофункциональность проектной деятельности в структуре профессиональной деятельности педагога в системе высшего образования обусловлена наличием множества подходов к пониманию её сущности. На современном этапе проектная деятельность рассматривается как:

- педагогическое средство внутри более широкого социально-образовательного контекста или вспомогательное педагогическое средство для обучения (воспитания);
- форма инновационного развития какого-либо педагогического объекта;
- отдельная процедура в контексте профессиональной деятельности [4].

В роли объекта проектирования может выступать окружающая действительность, среда или процесс, в рамках которых, находится предмет проектирования. Например, если в качестве объекта проектирования выступает содержание образования, то предметом могут быть образовательные стандарты, образовательные программы, учебные планы и т.д. Если в качестве объекта проектирования рассматривается структура личности (например, обучающихся), то предметом могут быть учебная мотивация, возрастные особенности, темперамент, способности и т.д.

В научной литературе можно встретить различные классификации вариантов педагогического проектирования, но самой распространенной является классификация, где в качестве дифференциации выступают такие характеристики как: объект преобразования и основная цель [5]. В соответствии с обозначенными признаками, выделяют следующие основные виды педагогического проектирования: социально-педагогическое проектирование, психолого-педагогическое проектирование, образовательное проектирование (таблица 1).

Таблица 1

Виды педагогического проектирования

<i>Виды педагогического проектирования</i>		
Социально-педагогическое	Образовательное	Психолого-педагогическое
<i>Основные объекты проектирования</i>		
Образовательные системы и их компоненты	Образовательные процессы	Инструментарий педагогической деятельности
<i>Основные цели проектирования</i>		
Изменение социальных условий педагогическими средствами	Создание и модификация целей, способов обучения и воспитания	Формирование государственно-общественных требований к образованию
Решение социальных проблем педагогическими средствами	Создание альтернативных форм организации педагогической деятельности	Проектирование качества образования
Преобразование социальных установок	Преобразование системы педагогического общения	Создание образовательных институтов и образовательных стандартов

В качестве субъектов педагогического проектирования могут выступать как взрослые, так и дети. Характерной особенностью позиции «субъекта проектирования» является осознанное преобразование существующей действительности. В зависимости от количества участников субъекты проектирования можно разделить на индивидуальные и совокупные.

В проведенном исследовании в качестве субъектов проектирования выступали преподаватели одного из вузов г.Новосибирска («Сибирский университет потребительской кооперации» (СибУПК). Исходя из основной цели нашего исследования, которая заключалась в рассмотрении специфики проектной деятельности в системе профессиональной деятельности преподавателей высшей школы, была разработана анкета по теме «Педагогическое проектирование в системе профессиональной деятельности». Разработанная анкета традиционно включала в себя «блок паспорттики», позволяющий получить первичные сведения об участниках анкетирования (возраст, пол, ученая степень, педагогический стаж, опыт проектной деятельности), и блок разнонаправленных открытых и закрытых вопросов (45 вопросов) об имеющемся опыте проектной деятельности в системе образования, о проблемах существующих в области педагогического проектирования, о готовности заниматься проектной деятельностью, о ее роли в профессиональной самореализации и т.д. В рамках данной статьи мы представим лишь часть результатов проведенного анкетирования преподавателей вуза, которые показали нам наиболее интересными.

На начало 2021-2022 учебного года профессорско-преподавательский состав СибУПК включал в себя более 250 преподавателей, которые работают в составе трех факультетов (Торгово-технологический факультет, Юридический факультет, Факультет экономики и управления) и готовят студентов более чем по 10 направлениям профессиональной подготовки в («Прикладная информатика», «Технология продукции и организация общественного питания», «Экономика», «Торговое дело», «Товароведение», «Юриспруденция», «Психолого-педагогическое образование» и др.).

В анкетировании приняли участие 87 преподавателей, в число которых были включены мужчины и женщины, преподаватели с наличием ученой степени и без нее, с достаточно большим опытом работы и молодые начинающие педагоги и т.д. (таблица 2.)

Таблица 2

Характеристика респондентов

1.	Социально-демографические характеристики		Респонденты (чел,%)	
			Женщины	Мужчины
1.	Гендерная принадлежность		45 чел., 51,7%	42 чел., 48,3%
2.	Возрастные категории	22-30 лет	27 чел., 31%	
		30-60 лет	32 чел., 36,8%	
		Старше 60 лет	28 чел., 32,2%	
3.	Наличие опыта проектной деятельности в педагогической сфере	Систематическое участие в проектной деятельности	18 чел., 20,7%	
		Эпизодическое участие в проектной деятельности	45 чел., 51,7%	
		Опыт проектной деятельности отсутствует	24 чел., 27,6%	
4.	Специализация педагогической деятельности	Социально-гуманитарные науки	20 чел., 23%	
		Экономические науки	29 чел., 33,3 %	
		Юридические науки	25 чел., 28,7%	
		Технические науки	13 чел., 15%	

5.	Педагогический стаж	0-5 лет	19 чел., 21,8%
		5-15 лет	23 чел., 26,5%
		Свыше 15 лет	45 чел., 51,7%
6.	Педагогическая квалификация	Наличие ученой степени	42 чел., 48,3%
		Отсутствие ученой степени	45 чел., 51,7%

Мы привлекли к анкетированию преподавателей с различными социально-демографическими характеристиками примерно в равном процентном соотношении для сохранности репрезентативности выборки исследования. Выяснилось, что среди всех опрошенных лишь 20,7% педагогов постоянно вовлечены в процесс педагогического проектирования (вузовские, межвузовские, государственные и международные проекты), большинство респондентов (51,7%) эпизодически занимаются проектной деятельностью в рамках проектирования содержания образования на уровне создания образовательных программ, рабочих учебных программ по дисциплинам, контрольно-оценочных материалов и т.д..

Почти у трети опрошенных (27,6 %) респондентов было выявлено отсутствие опыта в создании педагогических проектов на любом из существующих уровней проектирования. В состав данной группы преимущественно вошли молодые педагоги, с небольшим педагогическим стажем. Почти 90% из всех педагогов, которые имеют опыт проектной деятельности, выступали в качестве исполнителей, лишь двое из респондентов имеют опыт работы в роли координатора и руководителя педагогического проекта. При этом педагоги отмечают, что сами предпочитают среди всего спектра возможных проектных ролей роль исполнителя, так как не испытывают острой потребности быть инициатором создания проектного продукта.

Большинство (85%) респондентов предпочитают работу в команде индивидуальной проектной деятельности и видят себя в составе совокупного субъекта проектной деятельности (проектной команды). Данная ситуация, на наш взгляд, связана с тем, что у педагогов отсутствует желание самостоятельно работать над всеми этапами создания проекта и нести полную ответственность за полученные результаты, а так же с наличием неуверенности в своей профессиональной компетентности в области педагогического проектирования. Почти половина опрошенных педагогов, независимо от возраста и педагогического стажа, выразили готовность принять участие в сетевом педагогическом проектировании, что обусловлено возросшими сегодня возможностями сетевого взаимодействия, которое основано на неформальном общении, личном опыте участников и их социальной инициативе.

Почти все (82%) преподаватели согласны с тем, что участие в проектной деятельности открывает хорошую возможность для взаимосовершенствования и профессиональной самореализации. Но при этом, каждый третий из опрошенных преподавателей отметили отсутствие у себя положительной проектной мотивации, объясняя это большой учебной нагрузкой и недостаточным финансированием проектной деятельности со стороны государства и образовательной организации, где они трудятся.

По мнению респондентов, самыми распространенными и традиционными в профессиональной деятельности вузовских педагогов являются учебные проекты, которые представляют собой форму организации учебной работы студентов, направленную на углубленное изучение какой либо учебной темы, учебного раздела или учебного курса. В системе высшего образования учебные проекты (курсовые, дипломные, магистерские проекты) предполагают совместную деятельность обучающихся и педагогов, которая имеет общую цель и согласованные способы ее достижения. Но при создании учебных проектов педагог выступает в роли научного руководителя или научного консультанта, а основным исполнителем является студент. К самым редким проектам в опыте педагогического проектирования, респонденты отнесли международный проект, представляющий собой проектную деятельность, пространственная специфика которой состоит в том, что она осуществляется на территории разных государств, в мировом сетевом пространстве, межкультурном образовательном пространстве. Среди всех опрошенных педагогов такой опыт имеют лишь несколько человек (5,7%), которые выступали в них как исполнители и эксперты.

Преподаватели вуза к основным проблемным моментам педагогического проектирования отнесли следующие:

- проблема авторского права при создании коллективных педагогических проектов, так как каждый из участников вносит свой личный вклад в общую проектную деятельность без документированной фиксации и подтверждения их авторства;
- сложности при определении границ объекта и предмета проектирования, если проект носит интегрированный, межпредметный характер;
- недостаточный уровень компетентности участников проектирования в проведении отдельных проектных процедур в логике целостного процесса проектирования;
- отсутствие единых унифицированных правил нормирования деятельности участников педагогического проектирования;
- недостаточность финансовых и административных возможностей для работы над проектами;
- отсутствие педагогического опыта проектирования в международной образовательной практике.

В ходе проведения анкетирования преподаватели СибУПК высказали желание принять участие в работе над педагогическими проектами по темам: «Профилактика профессионального выгорания у педагогических работников в системе высшего образования», «Формирование у студентов толерантного отношения к представителям разных религиозных конфессий», «Развитие экономической и юридической грамотности у современной молодежи», «Роль национальных традиций в экологическом воспитании» и т.д.

Таким образом, мы пришли к выводу о том, что активная позиция педагогов в процессе создания педагогического проекта служит неисчерпаемым источником мотивации к самосовершенствованию и самоактуализации личности, независимо от их уровня подготовки и возраста, эффективным средством развития и саморазвития.

Список литературы:

1. Щербина Я.Ю. Историко-культурные источники развития проектирования //Символ науки. - 2016. - № 3-4 (15). - С. 118-120.
2. Колесникова И. А. Педагогическое проектирование: Учеб. пособие для высш. учеб. заведений / И.А.Колесникова, М.П.Горчакова-Сибирская; Под ред. И.А. Колесниковой. - М.: Издательский центр «Академия», 2005. - 288 с.
3. Непрокина И.В. Проектирование как тренд современной системы обучения //Общество: социология, психология, педагогика. - 2018. - № 4. - С. 90-93.
4. Жиркова З.С. Основы педагогического проектирования: учебное пособие. – М.: Акад. естествознания, 2014. - 129 с.
5. Основы педагогического дизайна / Автор-составитель С.А. Курносова. – Челябинск, 2014. – 168 с.

ТҮЙІНДЕМЕ\RESUME

Коростелева Наталья Александровна
Сібір тұтыну кооперациясы университеті, Новосибирск, Ресей Федерациясы
Храпченкова Надежда Ивановна
«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ДИЗАЙНДЫҢ КӘСІПТІК ҚЫЗМЕТТЕГІ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Бұл жұмыста жоғары білім беру жүйесіндегі мұғалімнің кәсіби қызметі құрылымындағы жобалық қызмет мәселелеріне тоқталамыз. Педагогикалық жобалаудың мәніне сипаттама беріліп, жоғары оқу орындарының оқытушыларының жобалық қызметінің ерекшеліктері ашылады. Педагогикалық дизайн мәселелері бойынша Ресей университеттерінің бірінің оқытушылары сауалнамасының нәтижелері ұсынылған. Педагогикалық қызметтің қажетті компоненті және жеке тұлғаның кәсіби өзін-өзі дамытудың тиімді құралы ретінде жобалық қызметтің маңыздылығы туралы қорытынды жасалады.

Тірек сөздер: жоғары білім, педагогикалық дизайн, педагогикалық жоба, кәсіби қызмет, жобалық белсенділік, жоба мәдениеті.

Korosteleva Natalia
Siberian University of consumer cooperation, Novosibirsk, Russian Federation
Chrapchenkova Nadezhda
Academy «Bolashaq», Karagandy, Republic of Qazaqstan

FEATURES OF PEDAGOGICAL DESIGNING IN PROFESSIONAL ACTIVITIES

In this paper, we will focus on the issues of project activity in the structure of the teacher's professional activity in the higher education system. The characterization of the essence of pedagogical design is given and the features of

the project activities of teachers of higher education are revealed. The results of the survey of teachers of one of the Russian universities on the issues of pedagogical design are presented. Conclusions are made about the importance of project activity as a necessary component of pedagogical activity and an effective means of professional self-development of a person.

Keywords: higher education, pedagogical design, pedagogical project, professional activity, project activity, project culture

List of references:

1. Shcherbina Ya.Yu. Historical and cultural sources of design development // Symbol of Science. - 2016. - No. 3-4 (15). - S. 118-120.
2. Kolesnikova IA Pedagogical design: Textbook. manual for higher. study. institutions / I.A.Kolesnikova, M.P.Gorchakova-Sibirskaya; Ed. I.A.Kolesnikova. - M: Publishing Center «Academy», 2005. - 288 p.
3. Neprokina I.The. Design as a trend of the modern education system // Society: sociology, psychology, pedagogy. - 2018. - No. 4. - P. 90-93.
4. Zhirkova Z.S. Fundamentals of pedagogical design: a tutorial. - M.: Acad. Natural Science, 2014. - 129 p.
5. Basics of pedagogical design / Compiled by S.A. Kurnosov. - Chelyabinsk, 2014. - 168 p.

УДК 159.99
МРНТИ 15.21.45

Никифорова Ольга Владимировна

agir2754@mail.ru

Таликова Галия Тюляковна

talikova_galya@mail.ru

**Частное учреждение «Академия «Bolashaq»
Караганда, Республика Казахстан**

БАЗАЛЬНЫЕ КОНСТРУКТЫ ЮВЕНАЛЬНОСТИ КАК ЗНАЧИМОГО ОНТОГЕНЕТИЧЕСКОГО ПЕРИОДА СТАНОВЛЕНИЯ ЛИЧНОСТИ

В статье представлен теоретический анализ системы психологических составляющих, выступающих конституирующими единицами ювенального периода как сложного процесса самообнаружения и самоутверждения личности.

Ключевые слова: механизм самосознания, процесс самооценивания, самоидентификация личности, обретения идентичности, «Я - концепция», интимно-личностное общение как личностно - образующий вид активности.

Ценностные преобразования в современном обществе ориентированы на креативно-свободный выбор личности, динамическое восхождение «Я».

Это усиливает внимание к проблеме побудительности как движущей силе человеческого поведения, стержню личности и смыслообразующей ее стороне.

А.Н.Леонтьев установил диалектическую взаимосвязь между мотивом деятельности, ее смыслом и готовностью к реализации цели. Единая взаимосвязанная система смыслов и мотивов деятельности, возникающая в их развитии, и составляет психологический фундамент личности.

Особенно подростково-юношеский сензитивен (открыт, благоприятен, успешен) для обретения своих главных личностных смыслов, которые способны определить ценностную перспективу всей жизни. Именно поэтому сегодня в онтогенетическом развитии личности особый интерес вызывает ювенальный, относящийся к подростковому и юношескому возрасту периоду.

В юридической практике ювенальный возраст предполагает границы от 14 до 18 лет. С психологической точки зрения этот возрастной период неоднороден, поскольку объединяет позднее отрочество и раннее юношество, которые имеют специфические особенности развития психических функций, формирующиеся под влиянием социокультурных факторов.

Ювенальный период как этап онтогенеза сопряжен со сложным процессом самообнаружения и самоутверждения личности, переживающей «вхождение во взрослую жизнь». Психологические знания о ювенальном периоде жизни человека помогут любому специалисту на практике принимать верные профессиональные решения.

Хронологически ювенальный период вбирает в свои границы позднее отрочество и раннюю юность. Поэтому внутри ювенального периода целесообразно дифференцировать, поскольку

различные глубинные физиологические и психологические механизмы определяют на этих онтогенетических этапах векторы поведения, целеполагания и выстраивания жизненного плана.

Подростково-юношеский возраст выступает особой социально-психологической и демографической группой, имеющей свои установки, мотивационные доминанты, ценностно-смысловые приоритеты, специфические нормы поведения и т.п., которые образуют особую подростково-юношескую субкультуру.

Определенное расхождение между нормами этой субкультуры и нормами «мира взрослых» выражает важнейшую потребность ювенального периода в самостоятельности, личной автономии. Вместе с тем, в подростково-юношеском возрасте важна не столько сама по себе возможность самостоятельно распоряжаться собой, сколько признание окружающими взрослыми этой возможности и принципиального равенства со взрослыми с точки зрения личностного проявления.

Именно поэтому определяющий конструкт подросткового возраста связан с возникновением нового уровня самосознания как осмысления подростком своей индивидуальности – неповторимости, уникальности гетеростаического проявления личности.

Мы полагаем следует подчеркнуть, что характерной чертой этого периода является потребность познать самого себя как личность с именно ей присущими качествами. Эта потребность актуализирует развитие рефлексии – механизма самосознания, направленного на анализ, понимание, осознание себя: собственных действий, поведения, чувств, состояний речи, способностей, характера, отношений к другим, своих целей, назначения в жизни.

Вместе с тем потребность в рефлексии у подростка функцию самооценки. Заметим, что самооценка – это ценность, значимость, которой подросток наделяет себя в целом и отдельные стороны своей личности и поведения.

Динамика самооценки как компонента самосознания подростка изучена Д.И.Фельдштейном, который указывал, что в раннем отрочестве отмечается кризис самооценки: либо подростки переживают растерянность и неумение оценить себя, либо в самооценке преобладает негативизм; в 14-15 лет критическое отношение подростков к себе развивается до возможности оперативного оценивания своих личностных особенностей, форм поведения и, главное, сопоставления их с теми нормами, которые выступают для него образцами.

Процесс самооценивания подростка значимости и предназначения своего «Я» обеспечивает самодвижение и самоотождествление его личности.

Э.Эриксон, создавший возрастную периодизацию жизненного цикла человека, в качестве основного новообразования подросткового возраста определил идентичность- тождественность с самим собой.

Особенно в пубертатный период, согласно представлениям Э.Эриксона, идентичность как поиск своего «Я» достигает в своем развитии кульминации.

Включаясь в сложный процесс обретения идентичности, подросток начинает формировать систему личностно значимых целей, ценностей и убеждений и соответственно выстраивает свою жизнь. Собственные цели, ценности и убеждения подросток переживает как личностно значимые и обеспечивающие ему направленность и осмысленность жизни.

Значимым, на наш взгляд, является то, что идентичность в подростковом возрасте – сложная развивающаяся структура, которая в своем становлении проходит через преодоление кризисов как в прогрессивном, там и регрессивном направлении.

Задача подросткового возраста – интегрировать основные представления о своем «Я» в целостную картину самосознания.

Наряду с самооценкой, устойчивым компонентом самосознания подростка является «Я-концепция» - развивающаяся система представлений о самом себе.

Отметим, что основными составляющими «Я - концепции» являются установки личности на себе:

- реальное Я (каким я, как мне кажется, являюсь на самом деле);
- идеальное Я (каким я должен был бы стать, ориентируясь на моральные нормы).

Нельзя не отметить, что расхождение между «идеальным Я» подростка и «реальным Я» является важным источником развития. Однако существенные противоречия между ними могут стать источником внутриличностных конфликтов и негативных переживаний подростка. В этом случае часто включаются механизмы психологической защиты: отрицание, регрессия, формирование реакции, вытеснение, подавление, проекция, идентификация, рационализация, сублимация; юмор.

Следует зафиксировать, что при высоком уровне притязаний и недостаточном осознании своих возможностей идеальное «Я» может слишком сильно отличаться от реального. Тогда переживаемый

подростком разрыва между идеальным образом и действительным своим положением приводит к неуверенности в себе, что внешне может выражаться в обидчивости, упрямстве, агрессивности. Когда идеальный образ представляется достижимым, он побуждает к самовоспитанию. Подростки не только мечтают о том, какими они будут в будущем, но и стремятся развить в себе желательные качества.

Мы разделяем позицию Д.Б.Эльконина, который утверждает, что подростковый возраст связан с новообразованиями, определяющими «поворот» от направленности на мир к направленности на самого себя. Подросток проходит непростой путь в развитии своего «Я»: через внутренние конфликты с самим собой и с другими, через внешние срывы и восхождения он стремится обрести чувство личности.

Именно поэтому в подростковом возрасте в относительно самостоятельную область жизни выделяется общение. Оно выступает не только важным информационным каналом, но и специфическим видом межличностных отношений и эмоциональных контактов.

Ведущей деятельностью подростков является, по Д.Б.Эльконину, интимно-личностное общение, направленное на способы построения человеческих отношений в совместной деятельности. «Интимность» подразумевает ту пристрастность, избирательность, которая очерчивает круг тех, с кем у подростка возникает необходимость общаться. Но внешние проявления коммуникативного поведения подростка противоречивы: конформность (быть «как все») – и стремление проявлять свою непохожесть любой ценой: потребность заслужить уважение в группе – и вызов ей в виде дерзкого поступка для показательной храбрости.

Поиск своего «Я», отчаянные попытки пройти через все испытания на прочность в условиях реальной жизни определяют в общении подростка две противоречивые потребности: потребность в принадлежности к группе и в обособленности (появляется свой внутренний мир, подросток испытывает потребность остаться наедине с собой).

Это определяет развитие личностной рефлексии, представляющей собой форму осознания подростком как своего внутреннего мира, так и понимания внутреннего мира других людей. Результаты рефлексивных усилий систематизируются в представлениях подростка о ценностях, идеалах, собственном жизненном стиле, социальных ролях, поведенческих кодах. Чем выше развитие рефлексии, тем избирательнее поиск значимых авторитетов, которым хотелось бы следовать. И, напротив, чем непритязательнее оценка другого, тем более не критичность в следовании некоторым личностным проявлениям сверстников и взрослых.

Подражание (как следование какому-либо примеру, образцу) является характерным для подросткового возраста. И общение, являющееся в отрочестве самоценным, открывает возможности поиска «ценности значимого другого» и референтной группы, ценности которой подросток принимает, на чьи нормы и оценки поведения он ориентируется.

В семьях с гиперопекой, авторитарным или попустительским стилем воспитания, эмоциональной недостаточностью или разобщенностью родители могут быть «вытеснены» из круга значимых людей, общение с ними – дистанционно, закрыто, формально.

Референтная группа может включать не только тех ценностно-значимых людей, с которыми подросток реально общается, но и виртуальные образы (актеров, певцов, телеведущих, литературных героев и т.п.).

В процессе общения речь подростка значительной мере строится на основе языковых норм данной возрастной группы. С одной стороны, расширение словарных границ, с другой, – усвоение множества значений, которые способны закодировать известные слова через сленг (языковую символическую игру, отход от языковой нормы).

Психология возраста вызывает потребность уйти от официальности, контроля, нормированности, неприемлемых подростками, в ту форму существования в общении, которая позволяет не только обособиться в группе, но и стирать межличностные границы между общающимися.

Интимно-личностное общение как ведущий вид деятельности в подростковом возрасте направлено на самоидентичность – поиски своего «Я» и отождествление себя с другими.

Мы хотим подчеркнуть, что противоречивый и сложный процесс общения выступает для подростков личностно-образующим видом деятельности, производящим качественные изменения в их представлениях о мире, других людях и о самом себе.

Таким образом, базальными конструктами ювенальности как значимого периода онтогенеза являются те психологические составляющие, которые открывают возможность самообнаружения и самоутверждения личности, проявления ее гетеростазического начала.

Список литературы:

1. Фельдштейн Д.И. Психология развивающейся личности. – М.: ЭКСМО, 2003.
2. Эльконин Д.Б. Избранные психологические труды. - М.: Педагогика, 1989. 560 с
3. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. – М.: Прогресс, 1996.
4. Никифорова О.В. Подростково-юношеский возраст: психическое развитие и становление личности // Ювенология: под ред. Н.О.Дулатбекова. – Алматы: Жеті жарғы, 2008. – С.11-56.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Ольга Владимировна Никифорова
Галия Тюляковна Таликова
«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы
ТҮЛҒАНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ МАҢЫЗДЫ ОНТОГЕНЕТИКАЛЫҚ КЕЗЕҢІ
РЕТІНДЕ КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ
БАЗАЛДЫ ҚҰРЫЛЫМДАРЫ

Мақалада ювеналды кезеңнің құрамдас бөліктері ретінде әрекет ететін психологиялық компоненттер жүйесіне теориялық талдау тұлғаның өзін-өзі тануы мен өзін-өзі растауының күрделі процесі ретінде ұсынылған.

Тірек сөздер: өзін - өзі тану механизмі, өзін-өзі бағалау процесі, жеке тұлғаның өзіндік ерекшелігі, жеке басын табу, «мен – тұжырымдама», жеке-жеке қарым-қатынас іс-әрекеттің жеке-қалыптастырушы түрі ретінде.

Nikiforova Olga, Talikova Galiya
Akademi «Bolashak», Karaganda, Republic of Kazakhstan
BASAL CONSTRUCTS OF JUVENALITY AS A SIGNIFICANT ONTOGENETIC PERIOD OF
PERSONALITY FORMATION

The article presents a theoretical analysis of the system of psychological components that constitute the units of the juvenile period as a complex process of self-discovery and self-affirmation of the individual.

Keywords: the mechanism of self-consciousness, the process of self-evaluation, the identity of the individual, the acquisition of identity, «I-concept», intimate-personal communication as a personal-forming type of activity.

List of references:

1. Feldstein D. I. Psychology of a developing personality. - М.: EKSMO, 2003.
2. Elkonin D. B. Selected psychological works. - М.: Pedagogy, 1989. 560 p
3. Erikson E. Identity: youth and crisis. - М.: Progress, 1996.
4. Nikiforova O. V. Adolescent-youth age: mental development and formation of personality // Yuvenologiya: ed. by N. O. Dulatbekov. - Almaty: Zheti zhargy, 2008. - p. 11-56.

ӨОК 373.2
ҒТАХР 14.25.09

Нуркенова Гүлнур Канышевна
gulnur24.10.84@mail.ru
Таликова Галия Туляковна
talikova_galya@mail.ru
Есмагулова Асемгуль Айтболатовна
24.07.84@mail.ru
«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІН АРТТЫРУДАҒЫ ОҚЫТУДЫҢ **ИНТЕРБЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕРІНІҢ МҮМКІНДІКТЕРІ**

Мақалада қазіргі таңдағы өзекті мәселелердің бірі ретінде жоғарғы мектептегі білім алушылардың танымдық белсенділігін интербелсенді оқыту әдістері арқылы арттыру мәселесі қарастырылған. Әдістемелік тұрғыдан интербелсенді сабақты өткізудің алгоритмі айқындалған. Сабақтың әр кезеңінің мазмұнына сипаттама берілген. Сондай-ақ эмпирикалық тұрғыдан қазіргі таңдағы ЖОО-дағы педагогикалық білім беру бағдарламалары бойынша білім алушылардың оқыту процесінде интербелсенді оқыту әдістерінің қолдану деңгейі зерделенген.

Тірек сөздер: педагогикалық технология, интербелсенді оқыту, пассивті оқыту әдістері, белсенді оқыту әдістері, танымдық белсенділік, шығармашылық, өзара әрекет ету.

Қазіргі нарықтық қатынастар жағдайында қалыптасып келе жатқан қазақстандық жоғары білім беру жүйесі білікті кадрларды даярлау міндеттерін табысты шешу үшін басым бағыттардың бірі ретінде білім алушылардың мүдделерін ескеру қағидатын алға қоюды ерекше айқындайды. Осыған орай, жоғары білім беру жүйесіне құзыреттілік тәсілді енгізу жоғары мектеп білім алушыларының кәсіби құзыреттіліктерін тиімді қалыптастыруға аса назар аударуды талап ететін өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Біз кәсіби құзыреттілік пен кәсіби міндеттерді орындау өнімділігін анықтайтын білім, дағдылар және кәсіби маңызды жеке қасиеттерді, тәжірибе мен құндылық бағдарларын қамтитын жеке білім ретінде түсінеміз.

Кәсіби құзыреттіліктің мұндай анықтамасы ЖОО - ның оқу бағдарламасын педагогикалық қамтамасыз етуде айтарлықтай өзгерістерді, оны қажетті кешенді нәтижемен болашақ мамандарды даярлауды қамтамасыз ете алатын оқыту әдістерімен толықтыруды талап етеді. Жоғары мектептің білім беру процесінің дәстүрлі әдістері атап айтатын болсақ, мысалы түсіндіру, баяндау, жаттығу және т.б. болашақ маманның кәсіби даму үшін өте маңызды екеніне ешкімнің дауы жоқ. Алайда, олардың шектеулері құзыреттілік сияқты күрделі құбылыс пайда болған кезден бастап өткір сезілетіндігі байқалады. Осы орайда студенттердің танымдық белсенділігін арттыру мәселесі арнайы пәндерді оқыту қазіргі заманғы әдістемесінің маңызды мәселелерінің бірі болып отыр. Осыған байланысты қазақстандық ЖОО оқытушылары алдында студенттің шығармашылық әлеуетін, оның оқуға деген ынтасын жандандыруға бағытталған оқытудың осындай әдістерін жетілдіру және енгізу міндеті тұр [1].

Жоғарғы мектептегі нәтижелі оқыту тек күшті білімде ғана емес, сонымен қатар оларды әртүрлі жағдайларда қолдана білу, өз бетінше білім алу, мәселелік жағдайларды шешу тәжірибесін қалыптастыруда болып табылады. Ал ол үшін студенттердің бойында танымдық белсенділік пен дербестік болуы қажет екені анық. Ендеше танымдық белсенділікті арттыру үшін арнайы педагогикалық ортаны ұйымдастыру керек. Бұл дегеніміз оқыту процесінде педагогикалық технологияларды кеңінен жүйелі қолдану болып табылады. Осы педагогикалық технологиялардың негізгілерінің бірі ретінде оқытудың белсенді немесе интербелсенді әдістерін атауға болады. Бұл екі аталған әдістің негізгі түпкі мақсаты білім алушылардың танымдық қызығушылығы мен белсенділігін арттыру болып табылады. Екеуіне де көп жағдайда ортақ әдістер қатары енеді. Алайда бір ерекшелігі бар, ол егер белсенді оқыту әдістерінде оқытушы мен білім алушылар арасында белсенді байланыс орнайтын болса, ал интербелсенді әдістерде оқытушы мен студенттер арасында ғана байланыс орнаумен шектелмей, сондай-ақ білім алушылар арасында да өзара әрекеттестік орнайды. Ендеше бүгін біз мамандыққа қызығушылықты ынталандыратын, оқу материалдарын тиімді меңгеруге ықпал ететін, мінез-құлық үлгілерін қалыптастыратын, жоғары деңгейдегі білім, мотив, командалық рухты және өз ойын білдіру еркіндігін қамтамасыз ететін оқытудың интербелсенді әдістерін пайдалану мәселесіне тоқталмақпыз.

Интербелсенді термині ағылшын тілінен аударғанда «өзара әрекет ету» деген мағынаны білдіреді. Сәйкесінше бір нәрсемен (мысалы, компьютермен) немесе біреумен (адаммен) белсенді қарым-қатынас жасауды немесе диалог режимінде болуды білдіреді [2]. Ендеше, бір сөзбен айтқанда «интербелсенді» дегеніміз біреумен тығыз қарым-қатынаста болу, онымен бірлесе әрекет жасау, диалог құру. Ал «интербелсенді оқу» дегеніміз өзара қарым-қатынасқа (коммуникацияға) негізделген оқу (оқыту), диалог арқылы үйрену (үйрету), яғни «үйретуші - үйренуші», «үйренуші - үйренуші», «үйренуші - өзімен өзі» форматтарында жасаған қарым-қатынас («әңгіме», «сұхбат», «пікірлесу», «бірлескен әрекеттер»).

Интербелсенді оқыту - бұл өзара әрекеттесу арқылы оқыту және мұндай ұстаным айтарлықтай нәтиже беретін ең тиімді жүйе болып саналады. Осыған байланысты кезінде көне қытай ғұламасы Конфуций (Кун-цзы) былай деген екен: «Маған айтып берсең - ұмытып қаламын, көрсетсең - есте сақтармын, ал өзіме жасатсаң - үйренемін!» .

Интербелсенді әдістер арқылы студенттер келесі білім, білік, іскерлік дағдыларға ие болады:

- терең ойлау, жеке рефлексік қабілеттерін дамыту;
- өз іс-әрекеттерін талдау және бағалау;
- ақпаратты өз бетінше түсіну, жан-жақты талдау және таңдау;
- жаңа идеялар мен білімдерді өз бетінше құрастыру;
- пікірталастарға қатысу және өз ойы мен пікірін дәйектей алу [3].

Сонымен оқытудың интербелсенді әдістерін оқыту барысында қолдану арқылы біз жалпы келесілерге қол жеткізе аламыз:

1. Өтілетін тақырыптың мазмұнын, оның негізгі ұғымдарын, себеп-салдарлық байланыстарды және т.б. түсіну қабілетін қалыптастыру.

2. Бағалау іс-әрекетін қалыптастыру: өз іс-әрекетін және өзін-өзі бағалау, басқа студенттердің ұсыныстарын талқылау және т. б.

3. Танымдық қабілеттерін дамыту, яғни студенттердің танымдық іс-әрекетінің барлық элементтері - ойлау, қабылдау, есте сақтау, зейін, қиялдарын дамыту.

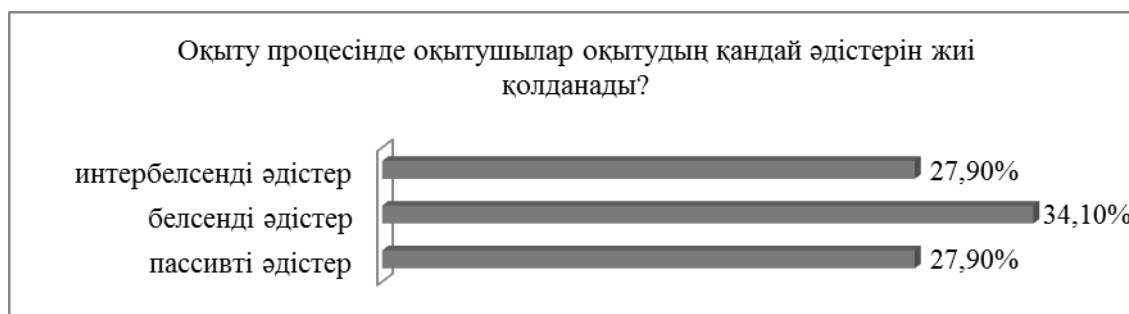
4. Ауызша және жазбаша сөйлеуді дамыту.

5. Коммуникативтік және ұйымдастырушылық қабілеттерін дамыту.

Жоғарыдағы теориялық тұрғыдан жасалған шолудан біз интербелсенді оқыту әдістерінің бізге берер өнімі зор екеніне көзіміз жетеді. Осы мәселені теориялық тұрғыдан талдауды біз тәжірибелік тұрғыдан зерделеумен ұштастырдық. Білім алушылардың пікірін және заманауи оқыту әдістерінің қолданылу деңгейін анықтау мақсатында әлеуметтік желіде сауалнама жүргіздік (сауалнаманың мәтіні және нәтижелері берілген ресурстың электрондық мекенжайының сілтемесі пайдаланылған әдебиеттердің тізімінде берілген) [4]. Мұндағы мақсатымыз, қазіргі таңдағы ЖОО-дағы педагогикалық білім беру бағдарламалары бойынша білім алушылардың оқыту процесінде интербелсенді оқыту әдістерінің қолдану деңгейін эмпирикалық тұрғыдан зерделеу.

Диагностика жүргізу үшін біз жоғары мектеп білім алушыларына бейімдеп, сауалнама әзірледік. Сауалнама педагогикалық білім беру бағдарламалары бойынша білім алушыларға өткізілді. Сауалнамаға 82 білім алушы қатысты. Сауалнама 5 сұрақтан тұрды.

Оқыту процесінде оқытушылар оқытудың қандай әдістерін жиі қолданады деген сұрақ бойынша 3 жауап нұсқасы берілген болатын. 27 білім алушы, яғни 27,9% пассивті әдістер (дәріс-монолог, оқу, сауалнама, демонстрация) деген жауап нұсқасын таңдаған, ал белсенді әдістер (студенттердің баяндамалары, семинарлар, пікірталастар) деген жауапты 34,1% (28 студент) таңдаса, қалған 27,9% (27 студент) интербелсенді әдістер (ми шабуылы, шағын топтардағы жұмыс, жоба әдісі, ойындар және т.б.) деп өз таңдауларын жасаған (1-сурет).

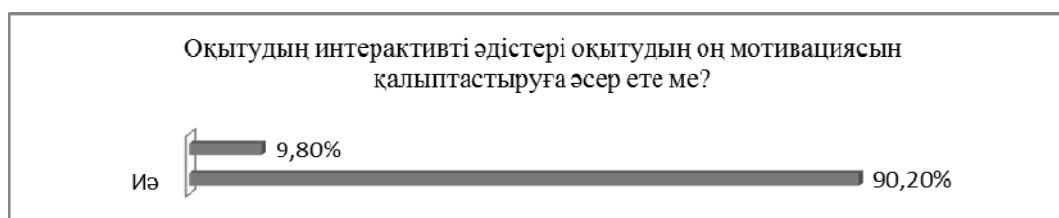
1-сурет. Оқыту процесінде оқытушылардың жиі қолданатын әдістері
(Дереккөз: құрастырушы авторлардың өзі)

Сіздің ойыңызша, педагогиканы интербелсенді оқытудың тиімділігі неде (бірнеше нұсканы атап өтуге болады)? деген сауал бойынша 7 жауап нұсқасы ұсынылды. Танымдық процесс белсенділігін арттырады деп жауап бергендер 15,9% (13 студент) құрады; білім алушылардың дербестігін дамытуға мүмкіндік жасайды дегендер - 18,3% (15 студент); сабақты қызықты етеді 20,7% (17 студент); студенттің қарқынды ойлау белсенділігіне ықпал етеді 25,6% (21 студент); өз білімінің, тәжірибесінің өзін-өзі талдауына (рефлексиясына) ықпал етеді - 11% (9 студент); оқытудың интербелсенді әдістері тиімді емес, өйткені олар ойын сауық түрлерінде болғандықтан, кәсіби оқыту мәселелерін шешумен тікелей байланысты емес - 8,5% (7 студент); оқытудың интербелсенді әдістерінің басқа оқыту әдістерінен еш айырмашылығы жоқ деген жауап нұсқасын респонденттің ешқайсы таңдамағаны анықталды (2-сурет).

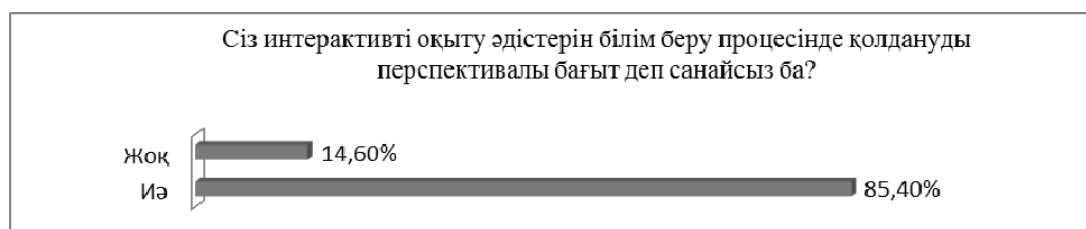
2-сурет. Педагогиканы интербелсенді оқытудың тиімділігі (Дереккөз: құрастырушы авторлардың өзі)

Оқытудың интербелсенді әдістері оқытудың оң мотивациясын қалыптастыруға әсер ете ме? деген сұраққа респонденттердің 90,2% (74 студент) «иә» деп жауап берсе, қалған 9,8% (8 студент) «жоқ» деген жауап нұсқасын таңдаған (3-сурет).

3-сурет. Оқытудың интербелсенді әдістері оқытудың оң мотивациясын қалыптастыруға әсері жайында (Дереккөз: құрастырушы авторлардың өзі)

Сіз интербелсенді оқыту әдістерін білім беру процесінде қолдануды перспективалы бағыт деп санайсыз ба? деген сұраққа респонденттердің 85,4% (70 студент) иә деп жауап берсе, қалған 14,6% (12 студент) жоқ деген жауап нұсқасын таңдаған (4-сурет).

4-сурет. Интербелсенді оқыту әдістерін білім беру процесінде қолдану (Дереккөз: құрастырушы авторлардың өзі)

Жүргізілген зерттеу жұмысының нәтижелерінен көріп отырғанымыздай, интерактивті оқыту әдістерін бүгінгі таңда қолданатын оқытушылардың қатары да жоқ емес екенін байқаймыз. Бұл дегеніміз оң нәтиже, алайда сіздің ойыңызша, интерактивті оқыту әдістерін қолдану пән бойынша дайындық деңгейінің жоғарылауына әсер ете ме? деген сауалға респонденттердің 7,3% жоқ деген жауап нұсқасын көрсеткен. Сондай-ақ сіз интерактивті оқыту әдістерін білім беру процесінде қолдануды перспективалы бағыт деп санайсыз ба? деген сұраққа респонденттердің 14,6% жоқ деген

жауап нұсқасын таңдаған. Демек, оқытудың интербелсенді оқыту әдістері арқылы өткізілген сабақ қызықтырмайтын студенттер қатары да жоқ емес деген сөз. Ендеше осы әдіс бойынша әлі де оқытушылардың білім, біліктерін жетілдіру артық етпес еді.

Оқытудың интербелсенді әдістерінің педагогикалық білім беру бағдарламалары бойынша білім алушылардың оқу сапасын арттыруда рөлі зор екендігін жүргізілген зерттеу жұмысының нәтижесінен алынған көрсеткіштерден көруге болады. Сондықтан да болашақ педагог мамандарды даярлаудағы оқыту процесінде аталған оқытудың әдістерін қолдану мәселесіне ерекше көңіл бөлген жөн. Алайда жоғарыда қарастырып өткеніміздей, оқытудың бұл әдістерін қолдануда оның әдістемелік негіздерін есепке алған абзал. Демек, қарастырылып отырған оқыту әдістерін болашақ педагогтарды даярлау барысында ұтымды, дұрыс, орнымен пайдаланатын болсақ, онда білім алушылардың оқуға деген ынтасы мен танымдық белсенділігін арттыру арқылы оқу сапасының жоғарылауына қол жеткізер едік.

Қорыта келе, интербелсенді оқыту арқылы білім алушылардың танымдық белсенділігін арттыру үшін төмендегідей әдістемелік ұсыныстар белгіленді:

- зерделеніп отырған оқыту әдістері арқылы ұйымдастырылған оқытудың формасы жоғарғы мектеп білім алушыларына мақсатты, жүйелі түрде болуы абзал;
- оқытудың интербелсенді әдістері жоғарғы мектепке қойылатын талаптарға сай болуы қажет;
- жоғарғы мектептегі оқытуды ұйымдастыру барысында әр таңдалған әдістің дидактикалық мақсаты анық, шарты түсінікті болуы қажет;
- әр интербелсенді оқытудың қорытынды бөлімі міндетті түрде болуы шарт;
- студенттердің танымдық белсенділігі мен дербестігін арттыруда өзара әрекеттестікке бағытталған оқыту әдістерін жүйелі қолдану керек;
- оқытушы оқытудың интербелсенді әдістерін қолдану үшін оны жетік меңгерген болуы тиіс.

Әдебиеттер тізімі:

1. Шаяхметова А.А. (2011 ж.) 2010-2011 оқу жылының 1 семестрінде өткізілген университет оқытушыларының ғылыми-әдістемелік семинарларының материалдары, Астана қ. URL: <http://repository.enu.kz/handle/123456789/4741?show=full>

2. Субочева А.Д., Субочева О.Н. (2014 ж.) Оқытудың инновациялық әдістері оқушылардың ақыл -ой белсенділігін арттыру жолдары ретінде. Халықаралық зерттеу журналы. № 9 (28). 136-139 б. URL: <https://research-journal.org/social/innovacionnye-metody-obucheniya-kak-sposoby-aktivizacii-myslitelnoj-deyatelnosti-studentov/>

3. Вачков IV (1999) Топтық оқыту технологиясының негіздері. Оқулық. жәрдемақы. - М: «Ос-89» баспасы. 176-177 б.

4. «Оқытудың интербелсенді әдістері студенттердің танымдық белсенділігін арттыру құралы ретінде» атты тақырыбы бойынша өткізілген сауалнамаға сілтеме: URL: https://docs.google.com/forms/d/1molqgEms1JKsRO514BtUJ3xb9ZNzk4pVb-1W4Ey_6Js/edit#responses

РЕЗЮМЕ/RESUME

Нуркенова Гульнур Канышевна

Таликова Галия Туляковна

Есмагулова Асемгуль Айтболатовна

Частное учреждение «Академия «Bolashaq»

Караганда, Республика Казахстан

ВОЗМОЖНОСТИ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ В ПОВЫШЕНИИ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ ОБУЧАЮЩИХСЯ

В статье рассматривается проблема повышения познавательной активности обучающихся Высшей школы через интерактивные методы обучения как одна из актуальных на сегодняшний день.

Ключевые слова: педагогическая технология, интерактивное обучение, пассивные методы обучения, активные методы обучения, познавательная деятельность, творчество.

Nurkenova Gulnur, Talikova Galiya, Esmagulova Asemgul

Private institution «Academy «Bolashaq»

Karaganda, Republic of Kazakhstan

POSSIBILITIES OF INTERACTIVE TEACHING METHODS IN IMPROVING STUDENTS ' COGNITIVE ACTIVITY

The article considers the issue of increasing the cognitive activity of students in high school through interactive teaching methods as one of the most pressing issues at the moment.

Keywords: pedagogical technology, interactive learning, methods of passive learning, methods of active learning, cognitive activity, creativity.

List of references:

1. Shayakhmetova A.A. (2011) Materials of scientific and methodological seminars of university teachers held in the 1st semester of the 2010-2011 academic year, Astana. URL: <http://repository.enu.kz/handle/123456789/4741?show=full>
2. Subocheva A. D., Subocheva O. N. (2014) Innovative teaching methods as ways of enhancing the mental activity of students. International research journal. No. 9 (28). 136-139 p. URL:<https://research-journal.org/social/innovacionnye-metody-obucheniya-kak-sposoby-aktivizacii-myslitelnoj-deyatelnosti-studentov/>
3. Vachkov IV (1999) Fundamentals of group training technology. Textbook. allowance. - M: Publishing house "Os-89". 176-177 p.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Асакаева Дана Саламатовна, педагогика ғылымдарының кандидаты, «Психология, педагогика және бастауыш оқыту әдістемесі» кафедрасының меңгерушісі, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Әупеннова Әлия Үкіжанқызы, заң ғылымдарының магистрі, жалпы білім беру пәндері кафедрасының аға оқытушысы, «Руханият» ғылыми-зерттеу орталығының директоры, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Бакарамова Сымбат Амангелдиевна, магистр, аға оқытушы, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Есмағұлова Асемгуль Айтболатовна, педагогика және психология магистрі, аға оқытушы, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Жанысбаева Роза Мазраповна, магистр, аға оқытушы, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Калижанова Анна Николаевна, филология ғылымдарының магистрі, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің «Аударма теориясы мен практикасы» кафедрасының және «Bolashaq» академиясының «Шет тілдері және мәдениетаралық коммуникация» кафедрасының аға оқытушысы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Коростелева Наталья Александровна, педагогика ғылымдарының кандидаты, доценті, Сібір тұтыну кооперативтерінің университеті, Новосибирск, Ресей Федерациясы;

Косманова Арай Бейсенғазықызы, педагогика ғылымдарының магистрі, «Психология, педагогика және бастауыш оқыту әдістемесі» кафедрасының оқытушысы, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Никифорова Ольга Владимировна, психология ғылымдарының кандидаты, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Нуркенова Гульнур Канышевна, педагогика және психология магистрі, аға оқытушы, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Таликова Галия Тюляковна, педагогика және психология магистрі, аға оқытушы, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Храпченкова Надежда Ивановна, педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор, мектепке дейінгі және бастауыш оқыту кафедрасының меңгерушісі, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы.

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ

Асакаева Дана Саламатовна, кандидат педагогических наук, заведующий кафедрой психологии, педагогики и методики начального обучения, ЧУ «Академии «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Аупеннова Алия Укужановна, магистр юридических наук, старший преподаватель кафедры общеобразовательных дисциплин, директор НИЦ «Руханият», ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Бакарамова Сымбат Амангельдиевна, магистр, старший преподаватель, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Есмағұлова Асемгуль Айтболатовна, магистр педагогики и психологии, старший преподаватель, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Жанысбаева Роза Мазраповна, магистр, старший преподаватель, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Калижанова Анна Николаевна, магистр филологических наук, старший преподаватель кафедры теории и практики перевода Карагандинского университета имени Е.А.Букетова и кафедры иностранных языков и межкультурной коммуникации Академии «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Коростелева Наталья Александровна, кандидат педагогических наук, доцент кафедры педагогики, психологии и социологии, Сибирский университет потребительской кооперации, Новосибирск, Российская Федерация;

Косманова Арай Бесенгазықызы, магистр педагогических наук, преподаватель кафедры психологии, педагогики и методики начального обучения, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Никифорова Ольга Владимировна, кандидат психологических наук, доцент, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Нуркенова Гульнур Канышевна, магистр педагогики и психологии, старший преподаватель, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Таликова Галия Тюляковна, магистр педагогики и психологии, старший преподаватель, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Храпченкова Надежда Ивановна, кандидат педагогических наук, профессор, заведующая кафедрой дошкольного и начального обучения, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Assakayeva Dana, Candidate of Pedagogical Sciences, Head of the Department of Psychology, Pedagogy and Methods of Primary Education of the Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Aupenova Aliya, director of the research center «Rukhaniyat» of the «Bolashaq» Academy, Master of Laws, senior lecturer of the Department of General Education Disciplines;

Bakaramova Symbat, Master's Degree Senior Lecturer, Bolashaq Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Esmagulova Asemgul, Senior Lecturer Master in Pedagogy and Psychology Academy «Bolashaq», Karagandy, Republic of Kazakhstan;

Zhanysbaeva Roza, Master's degree Senior Lecturer, the Republic of Kazakhstan, Karaganda, «Bolashaq» Academy;

Kalizhanova Anna, Master of Philological Sciences, Senior lecturer of the Department of Theory and Practice of Translation of the E.A.Buketov Karaganda University and the Department of Foreign Languages and Intercultural Communication of the «Bolashaq» Academy;

Korosteleva Natalya, c.p.s., assistant professor, Siberian University of consumer cooperation, Novosibirsk, Russian Federation;

Kosmanova Aray, Master of Pedagogical Sciences, teacher of the Department of Psychology, Pedagogy and Methods of Primary Education of the Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Nikiforova Olga, candidate psychological sciences, Associate Professor Academy «Bolashaq», Karagandy, Republic of Kazakhstan;

Nurkenova Gulnur, Senior Lecturer Master in Pedagogy and Psychology Academy «Bolashaq», Karagandy, Republic of Kazakhstan;

Talikova Galiya, Senior Lecturer Master in Pedagogy and Psychology Academy «Bolashaq», Karagandy, Republic of Kazakhstan;

Chrapchenkova Nadezhda, Associate Professor, Head of the Department of Preschool and Primary Education, Academy «Bolashaq».

ӨОК 37.032
ҒТАХР 06.58.45

Ахметова Ботагоз Телмановна
botagozakhmetova@mail.ru
«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ЕУРАЗИЯЛЫҚ ИНТЕГРАЦИЯ КОНТЕКСТІНДЕ ХАЛЫҚТЫҢ ҚАРЖЫЛЫҚ САУАТТЫЛЫҚ ДЕҢГЕЙІН АРТТЫРУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мақалада еуразиялық интеграция, атап айтқанда, Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы, Кеден одағы, Одақ мемлекеті және Еуразиялық экономикалық одақ мәселесі қаралды. Қарау нәтижелері бойынша Еуразиялық интеграция мәселелерінде азаматтардың қаржылық сауаттылығы проблемаларын шешу әдістері ұсынылды.

Тірек сөздер: қаржылық сауаттылық, ТМД, Кедендік одақ, одақтық мемлекет, ЕАЭО.

Бүгінде көптеген адамдар «Еуразиялық интеграция» деген ұғыммен бетпе-бет келді. Көбісі ЕАЭО, ЕурАзЭҚ, Кеден одағы, одақтық мемлекет, ТМД және басқа да аббревиатураларды оқыды. Түсіну хитросплетениях осы ұғымдарды жасау, жеңіл алғандығы түсінікті жүйесін құруға, өте және өте оңай емес.

Осы дәріс аясында Еуразиялық интеграция мәселесі қаралды. Жаһандану әр адамның өміріне белгілі бір дәрежеде әсер ететін жаһандық ауқымда, оның ішінде экономика саласында айтарлықтай өзгерістер тудыратыны жасырын емес.

Алдымен «экономикалық» интеграция ұғымының мазмұнын қоса алғанда, «интеграция» деген не екенін анықтап алуымыз керек.

Интеграция (латынның *integratio* сөзінен «біріктіру» дегенді білдіреді) - бұл бөліктерді тұтасқа біріктіру процесі. Контекстке байланысты интеграция ұғымдарына әртүрлі түсінік берілуі мүмкін. Бізді, ең алдымен, «экономикалық интеграция» қызықтырады. Бұл анықтама планетаның ең танымал ресурсында – Википедияда қалай бекітілгенін көрейік.

Экономикалық интеграция - бұл келісілген мемлекетаралық экономика мен саясат негізінде Өзін-өзі реттеу және өзін-өзі дамыту қабілеті бар ұлттық экономикалық жүйелерді жақындастыру, өзара бейімдеу және біріктіру процесі.

Бұл ұғым берілген редакцияда экономикалық интеграция туралы белгілі бір түсінік берсе де, бізге еуразиялық интеграцияға қатысты біздің шағын зерттеуіміздің мәнін толық көлемде көрсетпейтін сияқты. Нақты түсіну үшін бізге тағы бір ұғым қажет, атап айтқанда аймақтық экономикалық интеграция. Егер біз бұрын танымал Википедия ресурсына жүгінетін болсақ, онда «аймақтық экономикалық интеграция» терминінің мағынасын бұдан былай таба алмаймыз.

Аймақтық экономикалық интеграция [1] - бұл бірнеше елдердің нарықтарында (аймақтық нарықтарда) бір уақытта тиімді кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыру үшін қолайлы жағдайлар жасау арқылы олардың ресурстарын тиімді пайдалану үшін жекелеген елдердің ынтымақтастығын көздейтін процесс. Бірнеше мемлекеттің мұндай ынтымақтастығы жеке блоктардың құрылуына алып келеді. Мысалы, Еуроодақ (ЕО), Оңтүстік-Шығыс Азия мемлекеттерінің қауымдастығы (АСЕАН), Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы (ТМД), Солтүстік Американың еркін сауда туралы келісімі (НАФТА) құрылды. Құрылған блоктардың әрқайсысының өзіндік экономикалық интеграция деңгейі бар. Бұл жағдайда, әдетте, осы деңгейге байланысты:

1. еркін сауда аймақтары;
2. кеден одақтары;
3. ортақ нарық елдері;
4. экономикалық одақтар.

Өңірлік нарықтардағы экономикалық интеграцияның неғұрлым жоғары деңгейі экономикалық

Одақтарға тән және мұндай интеграцияның ең төмен деңгейі еркін сауда аймақтарына ие. Еркін сауда аймақтары осы бірлестіктің жекелеген елдерінің шаруашылық жүргізуші субъектілері арасындағы сауда операцияларын жүзеге асыру еркіндігімен сипатталады. Кеден одағына кіретін елдер сыртқы экономикалық қызметті жүзеге асырудың жалпы саясатына ие, ал ортақ нарықты қалыптастырған елдер еңбек ресурстарының, капиталдар мен технологиялардың қозғалысында ұтқырлыққа ие. Сонымен, экономикалық одақтарда экономикалық саясатты үйлестіру қамтамасыз етіледі. Экономикалық одақпен салыстырғанда интеграцияның неғұрлым дамыған нысаны саяси интеграция болып табылады. Дәл қазір біз экономикалық одақтан ұлттық үкіметтерден бірқатар өкілеттіктерді мемлекеттік емес институттарға беруге көшу жүріп жатқан ЕО мысалында көріп отырмыз.

Өңірлік экономикалық интеграцияның неғұрлым қарапайым нысаны еркін сауда аймағын құру болып табылады. Мұндай аймақтарда осы бірлестікке кіретін елдердегі шаруашылық жүргізуші субъектілер арасында сауда операцияларын жүргізу үшін барлық кедергілер жойылды. Сонымен бірге, осындай елдердің әрқайсысы еркін сауда аймағының құрамына кірмейтін елдерге қатысты сауда кедергілерін сақтай алады.

Еркін сауда аймақтарындағыдай, кеден одақтарында осындай одақтарға кіретін барлық елдердің кәсіпорындарының өңірлік нарығында кедергісіз қызметті жүзеге асыру үшін барлық қажетті жағдайлар жасалады. Алайда, осы Кеден одағына кірмейтін елдердегі шаруашылық жүргізуші субъектілермен сауда операцияларын жүргізудің бірыңғай қағидалары әлі белгіленбеген.

Өз кезегінде ортақ нарық Кеден Одағына тән барлық атрибуттарға ие. Сонымен қатар, жалпы нарық жағдайында еңбек ресурстарының, капиталдар мен технологиялардың ықтимал қозғалысына барлық шектеулер алынып тасталды. Соңғысы жекелеген елдердің аймақтық экономикалық интеграциясының тиімділігіне айтарлықтай әсер етеді.

Ортақ нарықты одан әрі дамыту экономикалық одақ құру болып табылады. Соңғысы жекелеген елдердің экономикалық саясатын біріктіруді көздейді. Мұндай интеграция бюджет, монетарлық және салық саясатын үйлестіруді қамтиды. Толыққанды экономикалық одақты қалыптастыру және оның қызметі үшін ұлттықтан жоғары құрылымдар құру орынды болатыны анық, бұл жекелеген мемлекеттердің ұлттық егемендігін ішінара жоғалтуға әкеп соғады. Соңғысы экономикалық интеграцияның басқа түрлеріне де тән. Алайда, ұлттық егемендікті жоғалту деңгейі соншалықты маңызды емес және экономикалық интеграция деңгейіне байланысты.

Аймақтық экономикалық интеграция жағдайында ұлттық егемендіктің белгілі бір жоғалуы оның кемшіліктерінің бірі болып саналады. Аймақтық интеграцияның тағы бір кемшілігі, әдетте, осы блок елдерінің оған кірмейтін елдермен сауда байланыстарын бұзу мүмкіндігі болып саналады. Нәтижесінде кәсіпкерлік қызмет үшін осы блокқа кіретін фирмаларға қарағанда аз тиімді қызмет ететін фирмаларға жеңілдетілген жағдайлар берілуі мүмкін. Соңғысы тауарларды ұсынуға, олардың бағасына, тұтынушылардың қажеттіліктері мен қажеттіліктерін қанағаттандыру қабілетіне теріс әсер етуі мүмкін.

Сонымен, аймақтық интеграцияның кемшілігі көбінесе осы блокқа кіретін жекелеген елдердің жұмыспен қамтылуының өзгеруі болып саналады. Бұл негізінен белгілі бір елдегі жұмыс орындарының қысқаруына және оларды басқа елде құруға байланысты, бұл, ең алдымен, жалақы, шикізат құны және басқа пайдаланылатын ресурстардың айырмашылығымен түсіндіріледі.

Осы кемшіліктерге қарамастан, тұтастай алғанда аймақтық экономикалық интеграция елдерге тиімді, өйткені бұл оларға өндіріс көлемін және тауарларды тұтынуды ұлғайтуға, демек, халықтың өмір сүру деңгейінің жоғарылауын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Бұған жекелеген елдер арасындағы сауда байланыстарының қалыптасуы мен дамуы, олардың арасында сыртқы экономикалық қызметті жүзеге асыру жолындағы бар кедергілерді жоюда неғұрлым жоғары келісім деңгейін орнату арқасында қол жеткізіледі.

Өңірлік экономикалық интеграцияны дамыта отырып, жекелеген елдер саяси одақтар құруға үлкен мән береді, бұл оларға басқа елдермен ынтымақтастыққа белгілі бір әсер етуге мүмкіндік береді, саяси және экономикалық тәуекелдерді едәуір төмендетуге мүмкіндік береді.

Бұдан әрі өңірлік экономикалық интеграция ұғымымен танысып, «еуразиялық интеграция» ұғымының ерекшелігін түсінуге тырысайық.

Ең алдымен, Еуразиялық интеграция бүгінде өңірлік экономикалық интеграцияның үлгісі екенін нақтылау қажет. Бұл ұғым бұрынғы КСРО елдерімен байланысты (Балтық республикаларын қоспағанда). Шартты түрде еуразиялық интеграция мен Еуразиялық экономикалық интеграция арасында теңдік белгісін қоюға болады. Ең алдымен (мысалы, ЕО-ға қарағанда) елдер өздерінің саяси жүйелерінің қандай да бір шамада интеграциялануға ұмтылатын болса, Еуразиялық өңір елдері еркін

сауда аймақтары, кедендік одақтар және экономикалық интеграцияның басқа да нысандары форматында бір-бірімен ынтымақтастықтан нақты экономикалық пайда алуға бағдарланған. Саяси интеграция жоспарланбаған. Бірқатар сарапшылар Ресей мен Беларусьтің Одақтық мемлекетін саяси интеграцияның мысалы деп атаса да, валюта одағын құру-яғни, қазіргі уақытта одақтық мемлекет шеңберінде бірыңғай валютаны (евроға ұқсас) шығару әлі жоспарланбаған. Саяси жүйелерді біріктіру екі мемлекет басшылығының қолдағы бар дербестік дәрежесінен бас тартқысы келмеуіне байланысты да жүргізіле алмайды. Осылайша, еуразиялық интеграция экономикалық мақсаттары бар жоба екенін түсіну керек.

Еуразиялық интеграцияны жақсырақ түсіну үшін бізге посткеңестік кеңістікте қандай елдер және қандай форматта өзара іс-қимыл жасайтынын қарастыру қажет. Айтпақшы, еуразиялық интеграция Ресейдің басымдықтарының бірі екенін еске салған жөн.

Посткеңестік кеңістіктегі интеграциялық бастамалардың негізгі қатысушылары: Ресей, Беларусь, Қазақстан, Қырғызстан, Армения, Тәжікстан, ішінара Өзбекстан және Әзірбайжан сияқты елдер де белсенді. Түркіменстан өзінің саясатын жүргізіп, оған қатысуын шектеді.

Интеграциялық жобалар. Грузия саяси режим мен саясаттың жиі өзгеруіне байланысты өзінің даму векторының бағыттарын мезгіл-мезгіл өзгертіп отырды және қазір ол интеграциялық бастамалардан алшақтайды. Украинамен де осындай жағдай.

Біз посткеңестік кеңістіктегі бірінші және ең басты интеграциялық жобаны, атап айтқанда, Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығын (ТМД) қарастырғанға дейін бір маңызды күнді – 2015 жылғы 1 қаңтарды атап өту қажет. Осы сәттен бастап Еуразиялық экономикалық одақ құру туралы шарт күшіне енді. Дәл осы Еуразиялық экономикалық одақ (ЕАЭО) бүгінде Еуразиялық интеграцияның практикалық нысаны болып табылады.

2014 жылғы 29 мамырда Беларусь, Қазақстан және Ресей президенттері Қазақстан Еуразиялық экономикалық одақты құру, оған бар 33 қосымшалар. Шарт 2015 жылғы 1 қаңтарда күшіне енді.

Одақтың органдары: Жоғары Еуразиялық экономикалық кеңес (Жоғары кеңес); Еуразиялық үкіметаралық кеңес (Үкіметаралық кеңес); Еуразиялық экономикалық комиссия (ЕЭК); Еуразиялық экономикалық одақтың соты (Одақ Соты) [2] болып табылады.

Одақ шеңберінде тауарлардың, көрсетілетін қызметтердің, капиталдың және жұмыс күшінің еркін қозғалысы, Шартта және Одақ шеңберіндегі шарттарда айқындалған экономика салаларында үйлестірілген, келісілген немесе бірыңғай саясат жүргізу қамтамасыз етіледі.

Одақтың болуы:

а) тауарлар мен көрсетілетін қызметтердің бірыңғай ішкі нарығы жұмыс істейді;

б) Беларусь, Қазақстан және Ресейдің Кеден одағы жұмыс істейді;

в) Бірыңғай кедендік тариф және үшінші тараптармен тауарлардың сыртқы саудасын реттеудің өзге де бірыңғай шаралары қолданылады;

г) бірыңғай кедендік реттеу жүзеге асырылады дегенді білдіреді;

д) шартта көзделген жағдайларды қоспағанда, кедендік декларациялауды және мемлекеттік бақылауды (көліктік, санитариялық, ветеринариялық-санитариялық, карантиндік фитосанитариялық) қолданбай, мүше мемлекеттердің аумақтары арасында тауарлардың еркін өткізілуі жүзеге асырылады.

ЕАЭО-да ЕАЭО құру туралы шарттың ниетіне сәйкес тауарлардың, көрсетілетін қызметтердің, капиталдың және жұмыс күшінің еркін қозғалысы, сондай-ақ экономика салаларында үйлестірілген, келісілген немесе бірыңғай саясат жүргізу қамтамасыз етіледі. Бүгінгі таңда Армения, Беларусь, Қазақстан, Қырғыз Республикасы және Ресей Федерациясы Еуразиялық экономикалық одаққа мүше мемлекеттер болып табылады. ЕАЭО-ны кеңейту күтілуде. ЕАЭО ұлттық экономикаларды жан-жақты жаңғырту, кооперациялау және олардың бәсекеге қабілеттілігін арттыру және мүше мемлекеттер халқының өмір сүру деңгейін арттыру мүддесінде тұрақты даму үшін жағдайлар жасау мақсатында құрылды.

Бірқатар зерттеушілер Еуразиялық экономикалық одақтың 2015 жылдан бастап жұмыс істей бастауы жағдайында интеграциялық процестердің интенсификациясы тұрғысынан еуразиялық кеңістіктегі мемлекетаралық интеграцияның мақсаттарына, бағыттары мен нәтижелеріне қатысты ЕАЭО-ға мүше мемлекеттер азаматтарының бірыңғай түсініктерін қалыптастыру тұрғысынан қоғамдық құқықтық сана-сезімнің даму мониторингінің маңызы барған сайын артып келе жатқанына назар аударады. Бұл бағыт әсіресе интеграциялық органдар мен ұйымдардағы Кадрлық проблемалар аясында маңызды болып көрінеді.

Мемлекетаралық интеграцияның маңызды проблемаларының бірі құқықтық сана мен құқықтық

мәдениеттің тиісті деңгейімен ғана емес, сондай-ақ құқықтық сана мен құқықтық мәдениеттің интеграциялық векторымен де кадрлар даярлау, яғни атқаратын лауазымдағы маңыздылығы мен қажеттілігін нақты түсінетін мамандар даярлау мемлекеттер арасындағы интеграциялық процестерді дамытуға ықпал ету, интеграциялық бірлестікке мүше елдердің мемлекеттік органдарымен белсенді өзара іс-қимыл жасау, интеграциялық заңнаманың осал жерлерін пайдаланатын көлеңкелі схемалармен күресуге күш салу болып табылады. Ресейлік зерттеушілер бүгінде қоғамдық құқықтық сананың дамуы халықтың қаржылық сауаттылығын арттырумен «қолмен» жүруі керек деп санайды. Қазіргі әлемде мемлекеттік органдардың, сондай-ақ әлеуметтік институттардың жұмыс істеуінің құқықтық және экономикалық аспектілері тығыз байланысты. Мемлекет көптеген қаржылық құқық бұзушылықтарға, заңсыз қаржылық операцияларға тап болады, олардың құрбандары көбінесе құқықтық және қаржылық салада сауатсыз азаматтар болып табылады. Сондықтан құқықтық сана мен қаржылық сана, біздің ойымызша, бір-бірімен тығыз байланысты және тек параллель дами алады [2].

Зерттеушілердің пікірінше, халықтың қаржылық сауаттылығының қазіргі мәселелерін шешу үшін [1] халықтың қаржылық сауаттылығын арттыру үшін арнайы шаралар қажет және шаралар форматы мен аудиторияны қамтуы бойынша әр түрлі болуы керек, мысалы:

1. орта білім беру мектебі шеңберінде бастауыш қаржылық білім беру бағдарламасын енгізу;
2. жетекші жоғары оқу орындарында қазіргі заманғы қаржы нарықтары бойынша қосымша мамандандырылған курстар әзірлеу және енгізу;
3. экономика және қаржы саласындағы мектеп мұғалімдерін қайта даярлау бағдарламасы;
4. әлемдік және мемлекеттік қаржы, халықаралық қаржы орталықтары туралы, әлемдегі және қаржы саласындағы еуразиялық кеңістіктегі интеграциялық процестер туралы (теледидар, Интернет, баспасөз, арнайы әдебиет шығару) халықты ақпараттандыру жүйесін мемлекеттік деңгейде ұйымдастыру.

Бұл ретте аудиторияға (ғылыми және педагогикалық қоғамдастық) қатысты негізгі міндет - бұл:

1. қаржы инфрақұрылымын жетілдіру және кеңейту еуразиялық өңір елдерінің халықаралық деңгейдегі артта қалуын еңсеруге және қаржы саласындағы көшбасшылар қатарына шығуға мүмкіндік береді;

2. ЕАЭО елдерінде қаржы - банк саласында және инвестициялық қызметте мамандануы бар профессор-оқытушылар құрамының маңыздылығын арттыру мақсатында халықтың қаржылық сауаттылығын және қаржылық білімін арттыру бағдарламаларын қолдаудың институционалдық тетіктері іске асырылатын болады [2].

Бұл бағыттың мектеп оқушылары мен студенттерге қатысты міндеттері:

1. қаржылық сауаттылыққа қызығушылық тудыру;
2. жеке қаржыға және тиімді қаржылық мінез - құлыққа жауапты қатынасты қалыптастыру;
3. кәсіби және жеке өзін-өзі жүзеге асыру саласы ретінде қаржы саласының болашағын көрсету;
4. әлемдегі және еуразиялық кеңістіктегі қаржы саласындағы интеграциялық процестер туралы түсінік беру.

Бүгінгі таңда, ең алдымен, Ресейдің, Беларусьтің және Қазақстанның белсенді қатысуымен іске асырылатын еуразиялық интеграция ЕАЭО форматында жүзеге асырылады және үлкен интеграциялық әлеуетті қамтиды. Интеграцияның нәтижесі Армения мен Қырғызстан есебінен осы тізімді кейіннен кеңейте отырып, үш елдің ортақ кеден кеңістігі болды. ЕАЭО-ға толық форматта және Тәжікстанға қосылу күтілуде. ЕАЭО-ны одан әрі дамыту экономика және қаржы саласындағы интеграцияны күшейтуді білдіреді, осыған байланысты еуразиялық интеграцияның бастаулары мен бағыттарын, қаржылық сауаттылық мәнмәтініндегі проблемалардың ілесіп кешенін түсіну өте маңызды.

Әдебиеттер тізімі:

1. К.Г.Сорокин, ғылыми дәреже алу үшін диссертациялық зерттеу «ТМД елдерімен Ресейдің кеден саясатын қалыптастырудың жағдайы мен болашағы» экономика ғылымдарының кандидаты, - М.: 2008, 30-34 б.
2. Истомин С.И., Булавин С.П., Моравек Я.И. және Еуразиялық экономикалық қоғамдастық елдерінің Кеден одағы. Пікірлер мен құжаттар. / С.И.Истомин, С.П.Булавин, Я.И.Моравек және т. б. – М.: «Экономика» баспасы ЖАҚ, 2019.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Ахметова Ботагоз Телмановна
Частное учреждение «Академия «Bolashaq»
Караганда, Республика Казахстан

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ПОВЫШЕНИЯ УРОВНЯ ФИНАНСОВОЙ ГРАМОТНОСТИ НАСЕЛЕНИЯ В КОНТЕКСТЕ ЕВРАЗИЙСКОЙ ИНТЕГРАЦИИ

В статье рассмотрен вопрос евразийской интеграции, а именно Содружество независимых государств, Таможенный союз, Союзное государство и Евразийский экономический союз. По результатам рассмотрения предложены методы решения проблемы финансовой грамотности граждан в вопросах евразийской интеграции.

Ключевые слова: финансовая грамотность, СНГ, Таможенный союз, Союзное государство, ЕАЭС.

Akhmetova Botagoz

Academy «Bolashaq», Karaganda, Kazakhstan

TOPICAL ISSUES OF IMPROVING THE LEVEL OF FINANCIAL LITERACY OF THE POPULATION IN THE CONTEXT OF EURASIAN INTEGRATION

The article considers the issue of Eurasian integration, namely the Commonwealth of Independent States, the Customs Union, the Union State and the Eurasian Economic Union. Based on the results of the review, methods for solving the problem of financial literacy of citizens in matters of Eurasian integration are proposed.

Keywords: financial literacy, CIS, Customs Union, Union State, EAEU.

List of references:

1. K.G.Sorokin, dissertation research for obtaining an academic degree «the state and prospects of the formation of customs policy of Russia with the CIS countries» candidate of Economic Sciences, - Moscow, 2008, p. 30-34.

2. Istomin S.I., Bulavin S.P., Moravek ya. I. and the customs union of the countries of the Eurasian Economic Community. Reviews and documents. / S.I.Istomin, S.P.Bulavin, ya. I. Moravek et al. – Moscow: Publishing House «economy» CJSC, 2019.

ӘОК 336.22
ҒТАХР 06.58.45

Байтасова Әмина Берікқызы

a.baitass@mail.ru

«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ҚОСЫЛҒАН ҚҰН САЛЫҒЫН ЕСЕПТЕУ ЖОЛДАРЫ

Мақалада Қазақстан Республикасындағы жанама салықтардың, соның ішінде Қосылған құн салығының есептелуі мен төлеу әдістері келтірілген.

Бюджет төлеміне жататын Қосылған құнға салынатын салық тауарды немесе жұмыс пен қызметті ақшаға айналдыру барысында салынатын салықтың сомасы мен керектелінген тауардың, я болмаса орындалған жұмыс, қызметтің төлеміне салынатын салықтың сомасы арасындағы айырмашылық ретінде анықталады.

Қазіргі таңда Қазақстан Республикасында қосылған құнға салынатын салық ставкасы 12% -ды құрап отыр.

Салық кодексінде «тіркеу табалдырығын» енгізудің аса зор маңызы бар. Ол бойынша қосылған құнға салынатын салықты төлеушілердің қатарынан тауар айналымының жылдық мөлшері 30 мың айлық есептік көрсеткішке жетпейтін кәсіпкерлер шығарылып тасталады. Ал егер жылдық айналым отыз мың АЕК – ке жеткен айдың соңына дейін ҚҚС төлеуші ретінде тіркеуге тұруға міндетті. Мұндай шара салықтық басқару тетіктерін одан әрмен жетілдіріп, оларды мықтылап, салықтық фактура-шоттары қозғалысының тазалығын қамтамасыз етеді.

Біздің Республикамыздың Қосылған құнға салынатын салыққа қатысты заңдары белгілі бір деңгейде халықаралық ережелерге сәйкестендірілген.

Тірек сөздер: қосылған құн салығы, акциз, жанама салықтар, импорт, экспорт, айлық есептік көрсеткіш, кірістер мен шығыстар.

Қосылған құнға салынатын салықты салу бірінші кезекте салық органдарының құзырына берілген, тек импортталған тауарларға салынатын Қосылған құнға салынатын салықтың жинақтарымен кеден саласының мамандары айналысады.

Қосылған құнға салынатын салық - бұл кірісті алушыға тікелей салынатын, тауардың (жұмыстың және қызметтің) бағасына қосылып, оны көтеретін жанама салықтардың бірі.

Экономиканың тұрақсыздық жағдайында қосылған құнға салынатын салықты салу тек тұтынушыларға ғана кері әсер етіп қоймай, өнім өндірушілерге да зардабын тигізеді [1].

Қосылған құнға салынатын салықты енгізген барлық мемлекеттерде (оның ішінде Қазақстан да бар) осы салықты салудың екі нысаны қолданылады.

- тауарды (жұмыс пен қызметті) ақшаға айнаодыруға;
- тауарды импорттауға.

Сонымен қатар, екі жағдайда да Қосылған құнға салынатын салықты алудың өзіндік әдіс-тәсілдерінің ерекшеліктері бар [1, 619-620 б.].

Ол нақтылық пен тұнықтыққа, оларды қолданудағы есептердің қарапайымдылығына негізделген. Бұл туралы алдағы мәтіндерде айтылатын болады.

Тауар айналымы толыққанды жүрмеген жағдайда қосылған құнға салынатын салықты салу қосылғын құн ретінде емес, сатып алушыдан салық пен керектенілген тауарды ұсынушыдан алынған салықтың арасындағы айырма ретінде салынады. Осының барлығын назарға ала отырып, қосылған құнға салынатын салықтың кейде артықшылықтары барын, кейде кемшіліктері барын айтуға болады. Ол артықшылықтар мен кемшіліктер келесі кестеде көрсетілген.

Кесте 1

Қосылған құнға салынатын салықтың артықшылықтары мен кемшіліктері

№	Артықшылықтары	Кемшіліктері
1.	Салықтық түсімнің мөлшерінің өзгермегеніне қарамастан бағаның өсуімен тікелей байланыстырады және бюджет құралдарының құнсыздану барысының алдын алатын тиімді тұтқасы	Қосылған құнға салынатын салықтың жоғарғы мөлшерлері халықтың сатып алу қабілетін төмендетіп, өнім өндірушінің өнімдерін өткізу нарығын тарылтады, сонымен қатар, сатып алушылардың мүмкіндігін шектейтіндіктен өнім өндірушілердің өнімдерін тез арада ақшаға айналдыруына шектеу қояды
2.	Қосылған құнға салынатын салық мөлшері әрқилы ету арқылы мемлекетке тұтынушылардың сұраныс қабілетін басқаруына әжептәуір қолайлылық туғызады.	Соңғы тұтынушыға дейін қосарланып жететіндіктен белгілі бір деңгейде кереғар жанама салық болады
3.	Мемлекетке кіріс кіргізетін міндетті атқарады және бағаны тұрақтандырып, құнсыздануына ауыздықтауда мемлекеттің мүддесімен қабысады.	Шикізат тауарын ұсынушының Қосылған құнға салынатын салықты төлейтін кезі сатып алушыдан тұтынатын өнімі үшін алынатын Қосылған құнға салынатын салықты алатын кезімен сәйкеспейді
4.	Мемлекеттің экономиканы басқарып отыратын құралының міндетін атқарады және шектен тыс өнім өндіруден туындайтын дағдарыспен күрестің ролін де ойнайды.	Мұны қолдану салық есебін есептеуде салық төлеудің өзіндік айналым құралын алаңдатады.
5.	Қосылған құнға салынатын салықтың мөлшерлерінде әлемдік тәжірибеде тек деңгейлері бойынша ғана емес, саны бойынша да өзгешеліктері бар, мөлшерлемелерді азайту азық-түлік өнімдеріне салынса, оны көтеру- сән салтанатбұйымдарына салынады.	Қосылған құнға салынатын салықтың жоғары мөлшерлері бағаның көтерілуін тездетіп, өзін-өзі қаржыландыру процесін қамтамасыз ете алмайды
6.	Әлемдік тәжірибеде сұраныстан тыс көп өндірілген өнімдерден болатын дағдарысты болдырмау үшін өнеркәсіпті тежеу саясатының құралы болып табылатын Қосылған құнға салынатын салық әлсіз өнім өндірушілерді нарықтан ығыстырып шығару құралының ролін де атқарады	Басқару мүмкіндіктерін орынсыз қолдану кәсіпкерлік қызметтерге, әсіресе өнеркәсіп салаларына кері әсер етеді.

Қосылған құнға салынатын салыққа мінездеме бере отырып, оның барлық тауарлар мен қызмет түрлерін қамти алатын әмбебаптығын айта кеткен жөн.

Қосылған құнға салынатын салықты анықтаудың тәсілдеріне (шетелдік және Қазақстандық тәжірибелер) назар аударайық.

1995-жылға дейін Қазақстанда қосылған құнға салынатын салықты төлеудің жаңа нысаны, кәсіпорынның кірісімен тікелей байланысты түрі қолданылып келген болатын. Әрі, керектенілген ресурстарға төленетін салық сомасы өзіндік құнның құрамында есептеліп, осы арқылы салық жинағы жүргізілген. Осыдан барып қосылған құнға салынатын салықты жинаудың өсімқор (кумулятивный) қасиеті пайда болатын. Салық салу саласындағы мамандардың ойынша қосылған құнға салынатын салықты салудың мұндай тәсілі жанама салықтарға кіру үшін қажет болатындай тұтынуға салынаты емес, кіріске салынатын, тура салық қатарына қосылып кетеді. Қазақстандық қосылған құнға салынатын салықтың мұндай қабатталуы Қазақстан тауарларының бәсекеге төтеп беру қасиеттерін төмендетіп, елге келетін шетелдік инвестициялардың ағынына бөгет жасалды.

2020 жылы Қазақстан Республикасында қосылған құнға салынатын салық ставкасы 12% -ды құрап отыр.

Салық кодексінде «тіркеу табалдырығын» енгізудің аса зор маңызы бар. Ол бойынша қосылған құнға салынатын салықты төлеушілердің қатарынан тауар айналымының жылдық мөлшері 30 мың айлық есептік көрсеткішке жетпейтін кәсіпкерлер шығарылып тасталады. Ал егер жылдық айналым отыз мың АЕК – ке жеткен айдың соңына дейін ҚҚС төлеуші ретінде тіркеуге тұруға міндетті. Мұндай шара салықтық басқару тетіктерін одан әрмен жетілдіріп, оларды мықтылап, салықтық фактура-шоттары қозғалысының тазалығын қамтамасыз етеді.

Қазақстан Республикасының салық заңдарына енгізілген №37 «Қосылған құнға салынатын салықты төлеу мен есептеудің тәртібі туралы» нұсқау бойынша, салық салынатын айналымының мөлшерін анықтау тәртібі нақтыланып, оның әртүрлі салалардағы ерекшеліктері де (тасымал, құрылыс, туризм, шикізатты өңдеу жұмыстары, кепілдік мүлік қатынастарын жүзеге асыру) нақтыланып көрсетілген. Қосылған құнға салынатын салықты есепке алудың тәртібі мен «экспорт тауарларына нөлдік мөлшелемелерді қолдануды реттеу» де, импорттық тауарларға салынатын Қосылған құнға салынатын салықтың ерекшеліктері нақтыланып көрсетілген.

Қосылған құнға салынатын салықты нольдік ставка термині ноль процентке тең ставка бойынша қосылған құнға салынатын салықты төлетуді білдіреді, яғни жалпы айтқанда, бірқалыпты түрде салық салудан толығымен босатылуы.

Бірақ, қосылған құнға салынатын салықтан толық босатылғандағы ерекшелік «нольдік ставка» бойынша салық алынған кезде салық төлеуші нольдік ставка бойынша қосылған құнға салынатын салықты төлемей, бірақ қосылған құнға салынатын салықты төлеуші болып қала отырып, нольдік ставка бойынша салық салынатын тауарларды өндіру және сату, қызметтерді көрсету кезінде тұтынылған және пайдаланылған тауарлар (жұмыстар, қызметтер) бойынша Қосылған құнға салынатын салықты сомасы орнын толтыру құқығын алады.

Қазақстан Республикасының салық кодексіне сәйкес нольдік ставка бойынша экспорт тауарларын сату бойынша салық салынады.

Салық төлеуші экспортқа тауарларын сатып, нақты экспорттық тауарларды белгілейтін салық органына құжаттарды тапсырғаннан кейін жүргізілетін Қосылған құнға салынатын салықтың орнын толтыруға құқын алады [20].

Қосылған құнға салынатын салықты есептеу кезінде келесі жағдайларда тауарлардың (жұмыстар, қызметтер көрсету) құнына енгізіледі [2, 48-49 б.].

Кесте 2

Қосылған құнға салынатын салықты есептеу кезінде тауарлардың (жұмыстар, қызметтер көрсету) құнына енгізілетін жағдайлар

Жағдай	ҚҚС-ты жатқызу
Тауарлар (жұмыстар, қызмет көрсетулер) ҚҚС төлеуші кәсіпкерлік қызметіне қатыссыз шараларда жүргізу үшін ұсынылған	ҚҚС тауарлар (жұмыстар, қызмет көрсетулер) құнына енгізіледі және салық төлеушінің салымына қатыспайды

қонақ үй ретінде пайдаланылатын ғимараттарды қоспағанда, тұрғын үй қорындағы ғимараттарды (ғимараттардың бір бөлігін) пайдалану	ҚҚС ғимараттың құнына енгізіледі және салық төлеушінің жиынтық жылдық табыс алуы үшін ғимаратты пайдалануы кезінде салықтық амортизация арқылы жатқызылады.
Негізгі құралдар ретінде жеңіл автомобильдерді сатып алу	ҚҚС жеңіл автомобильдер құнына енгізіледі және салық төлеушінің жылдық жиынтық табысты алуы үшін осы автомобильдерді пайдалануы кезінде салық амортизациясы арқылы есепке жатқызылады
жалдау шартына сәйкес жөндеу шығыстарын жалға беруші өтеген және жөндеуді жүзеге асырған жалға алушының салық салынатын айналымы болып табылатын жағдайларды қоспағанда, тұрғын үй қорындағы жалға алынған ғимараттарды жөндеуге тауарларды және қызмет көрсетулерді пайдалану	ҚҚС тауарлар мен қызмет көрсетулердің құнына енгізіледі, және салық төлеушінің жылдық жиынтық табыс алуымен жөндеуге кеткен шығындар байланысты болған кезде Кодекстің 113 бабының 4-бөлімінде қарастырылған тәртіпте жөндеу шығындары құрамында салымға жатқызылады
өтеусіз қалған мүлікті (тауарларды, жұмыстарды, қызметтерді) осындай мүлік Қазақстаннан тыс жерлерден әкелінген және осы мүлікті алушы импорт кезінде Қосылған Құн Салығын төлеген жағдайларды қоспағанда, алу	ҚҚС мүлік (тауарлар, жұмыстар, қызмет көрсетулер) құнына енгізіледі, және салық төлеушінің жылдық жиынтық табыс алуы үшін оларды пайдаланған кезде, белгіленген тәртіппен салымға жатқызылады.

Қосылған құнға салынатын салықты тауарлар (жұмыстар, қызметтер) алынған салық кезеңінде (айда немесе кварталда) есепке алуға жатқызылады.

Резидент емеске қосылған құнға салынатын салықты төлеу жағдайында төленген салық бюджетке салық нақты төленген салық кезеңінде есепке алуға жатқызылады.

Өндірісті лицензиялау және жанар-жағар май импортын шектеу бойынша нормативтік-құқықтық реттеуге өзгертулер енгізудегі болып жатқан тәжірибе оңтайлы нәтижелерге әкелуі мүмкін, бірақ басқа шектеу шараларының кері жақтары бар-олар қоршаған ортаның ластануына әкелетін мұнай өнімдерінің сапасына бақылау жүргізудің болмауымен сипатталатын жасырын айналымның өсіуіне әкеледі және мүмкіндіктер туғызады.

Бірақ, аталған мәселелерге қарамастан, Салық кодексінде көтерме және бөлшек сауда критерийлерінің, бюджет алдындағы міндеттемелердің анықталуы, сонымен қатар міндеттемелердің пайда болуының басталуы- акцизді төлеуші екендігін растайтын тіркелген карточканы алу салық төлеушінің мемлекетпен заңды қарым-қатынасқа ұмтылысының негізін көрсететіндігін атап кету керек [4].

Осыдан орай шаруалық етуші субъектілердің қатарына тексеру жүргізу, яғни жанар-жағар май материалдарының жасырын айналымын болдырмау бойынша жүргізілген шаралардың қатарында, асы салада жүйелік әкімшілендірудің тиімділігін болашақта жетілдіру және артырудың қажеттілігін көрсетті.

Әдебиеттер тізімі:

1. Худяков А.И., Бродский Г.М. Теория налогообложения: Учебное пособие. – Алматы: ТОО «Издательство «НОРМА-К», - 2012. 162-163 б.
2. Илиясов Қ.Қ., Құлпыбаев С. Қаржы: Оқулық. - А.: 2005. 552 б.
3. Бюллетень бухгалтера №2, февраль, 2019, 15-19 б.
4. Бюллетень бухгалтера №1, январь, 2019, 8-12 б.

РЕЗИЮМЕ/RESUME

Байтасова Амина Бериковна
Частное учреждение «Академия «Bolashaq»
Караганда, Республика Казахстан

ПУТИ ИСЧИСЛЕНИЯ НАЛОГА НА ДОБАВЛЕННУЮ СТОИМОСТЬ

В статье приведены методы исчисления и уплаты косвенных налогов в Республике Казахстан, в том числе налога на добавленную стоимость.

Налог на добавленную стоимость, относящийся к платежу в Бюджет, определяется как разница между суммой налога на добавленную стоимость при денежном обращении товара или работы или услуги и суммой налога на оплату необходимого товара, либо выполненной работы, услуги.

При наличии облагаемых и необлагаемых оборотов в зачет зачисляется сумма налога на добавленную

стоимость, определенная методом пропорционального или раздельного исчисления по выбору плательщика налога на добавленную стоимость.

Ключевые слова: налог на добавленную стоимость, акциз, косвенные налоги, импорт, экспорт, месячный расчетный показатель, доходы и расходы.

Baitassova Amina
Academy «Bolashaq», Karaganda, Kazakhstan
WAYS OF CALCULATING THE VALUE ADDED TAX

The article presents methods for calculating and paying indirect taxes in the Republic of Kazakhstan, including value-added tax.

Value-added tax related to payment to the Budget is defined as the difference between the amount of value-added tax on monetary circulation of goods or work or services and the amount of tax on payment for the necessary goods, or work or service performed.

If there are taxable and non-taxable turnover, the amount of value-added tax determined by the method of proportional or separate calculation at the choice of the value-added tax payer is credited to the offset. In this regard, non-taxable turnover is considered not only turnover that is exempt from value added tax, but also turnover that, according to the code, is not located in Kazakhstan.

Keywords: value added tax, excise tax, indirect taxes, import, export, monthly calculation index, income and expenses.

List of references:

1. Khudyakov A. I., Brodsky G. M. Theory of taxation: Textbook. – Almaty: NORMA-K Publishing house LLP, - 2012. 162-163 p.
2. Lesov)..., Bev S. Arzy: Owly - A.: 2005. 552 p.
3. accountant's Bulletin No. 2, February, 2019, 15-19 p.
4. accountant's Bulletin No. 1, January, 2019, 8-12 p.

УДК 366.711
МРНТИ 06.73.55

Дарибекова Айгуль Сагатбековна
aigul_daribekova@mail.ru
Частное учреждение «Академия «Bolashaq»
Караганда, Республика Казахстан

НАЦИОНАЛЬНЫЙ БАНК КАК РЕГУЛЯТОР ФИНАНСОВОГО РЫНКА
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

В статье рассмотрены некоторые проблемы финансового рынка и его регулятора Национального банка РК.

Современный финансовый рынок - достаточно организованное явление, и наряду с рыночной компонентой существует компонента с очерченными целями и способами ее достижения, система управления рынком. Сегодня вполне обоснованно говорить о системе финансового рынка как закономерном развитии рыночных элементов.

Финансовый рынок необходим при международном товарообмене и обеспечивает возможность хозяйствующим субъектам, домохозяйствам, государственным и местным органам власти приобретать иностранную валюту, рассчитываться по импортным операциям и услугам. Через финансовый рынок инвесторы финансируют выбранные ими проекты, стремясь выгоднее разместить свои средства и минимизировать риски.

Ключевые слова: Национальный банк РК, финансовый рынок, национальная экономика, денежно-кредитная политика, инфляционное таргетирование.

На сегодня проблема состоит в том, что в связи с кризисным развитием национальной экономики, влиянием негативных внешних факторов наблюдается тенденция снижения рейтинговой позиции Республики Казахстан в мировом глобальном рейтинге конкурентоспособности, в первую очередь по позиции «Макроэкономическая среда». В соответствии с Отчётом о рейтинге конкурентоспособности (ГИК ВЭФ) 2019 года Казахстан расположился на 55 месте, улучшив свою позицию на 4 места по сравнению с 2018 г. (59 место) и занимает 2 место среди стран СНГ, уступив лишь Российской Федерации (43 место).

Согласно рейтинга одной из слабой позицией Казахстана продолжает оставаться такой фактор, как «Финансовая система» – 104 место.

104 позиция в рейтинге связана с низкими объемами кредитования частного сектора -33,5% ВВП и страховых премий, включая страхования жизни и других видов страхования, что составляет 0,6% к ВВП, низкой степенью охвата фондового рынка (рыночная капитализация), так как общая стоимость зарегистрированных на бирже отечественных компаний в Республике Казахстан составляет 25,4% от ВВП [1].

Поэтому в этих условиях возрастает роль фискальной и денежно-кредитной политики государства для обеспечения макроэкономической стабильности страны. Рассмотрим более подробно эти элементы финансового рынка Казахстана.

Рассмотрим деятельность Национального Банка Республики Казахстан, нацеленную на обеспечение макроэкономической стабильности государства для вхождения страны в 30-ку развитых стран мира.

Обеспечение макроэкономической стабильности государства заключается в том, что этот процесс осуществляется в цикличного развития национальной экономики, которые неизбежно сопровождаются снижением темпов роста экономики, нарастанием инфляционных процессов, снижением курса национальной валюты, увеличением проблемных кредитов банков второго уровня, а также вызовами четвертой промышленной революции, которые требуют проведения ускоренной технологической модернизации, цифровизации, автоматизации, роботизации и компьютеризации национальной экономики для вхождения. Для решения данных задач необходимы большие финансовые ресурсы, в том числе и доступные кредитные ресурсы. В этой связи, важен системный и комплексный подход к исследованию этих взаимосвязанных процессов.

В результате пандемии COVID-19 и последовавших за ней карантинных ограничений экономика Казахстана в 2020 году испытала самый большой спад за последние 25 лет. Так, по итогам 2020 года сокращение экономики в реальном выражении составило 2,6%. В течение 2020 года наибольшее ухудшение ситуации отмечалось во втором и третьем кварталах. Темпы сокращения экономики Казахстана в четвертом квартале 2020 года замедлились до минус 2,0% в годовом выражении. В четвертом квартале 2020 года наблюдалось некоторое восстановление инвестиционной активности в результате ускорения инвестиций в машины, оборудование и транспорт в условиях роста инвестиционного импорта. Во второй половине 2020 года отмечалось постепенное восстановление спроса домашних хозяйств после существенного провала в периоды жесткого локдауна, о чем свидетельствуют показатели розничного товарооборота и рост реальной заработной платы в экономике, а также сохранение социальной направленности политики государства [2].

В начале 2021 года темпы восстановления экономики замедлились. По предварительным данным БНС АСПР, сокращение ВВП в январе 2021 года по сравнению с январем 2020 года составило 4,5% в реальном выражении.

Наращение инфляционных процессов очень опасно для экономики государства. В этих условиях, как правило, возрастает значение монетарной (денежной) политики Национального (центрального) банка, т.к. важно обеспечить контроль за предложением объема денежной массы в обращении через использование известных в мировой практике методов денежно-кредитного регулирования экономики: повышение учетной ставки процента; увеличение нормативов резервирования; операции на открытом рынке; ограничение выброса денег в обращение и ее стерилизация.

Динамика фактической инфляции соответствовала ожиданиям Национального Банка. В феврале 2021 года годовая инфляция составила 7,4%. Основной вклад в ускорение инфляционных процессов внесло удорожание отдельных видов продовольственных товаров (масла и жиры, яйца, сахар, плодоовощная продукция) в условиях ограниченного предложения, роста цен на мировых товарных рынках и роста цен производителей внутри страны. Наряду с этим, замедление роста цен на мясо и мясопродукты, хлебобулочные изделия и крупы, наблюдаемое в последние месяцы, в феврале прекратилось [2].

Денежная политика дает быстрый кратковременный эффект. В долгосрочном плане эффективность денежной политики во многом зависит от эффективности работы БВУ, следовательно, очень важно повысить уровень воздействия БВУ на развитие реального сектора экономики, обеспечив ее структурную перестройку. Эта задача актуальна в настоящее время, т.к в Республика Казахстан реализуется Государственная программа индустриально-инновационного развития на 2020-2025 годы [3].

Между тем, имеются серьезные проблемы:

- во-первых, кредиты БВУ краткосрочны;
- во-вторых, кредиты БВУ все еще продолжают идти в наиболее прибыльные сектора экономики: торговлю, недвижимость, сырьевые отрасли, но не в обрабатывающую промышленность, как показано на рисунке 1.

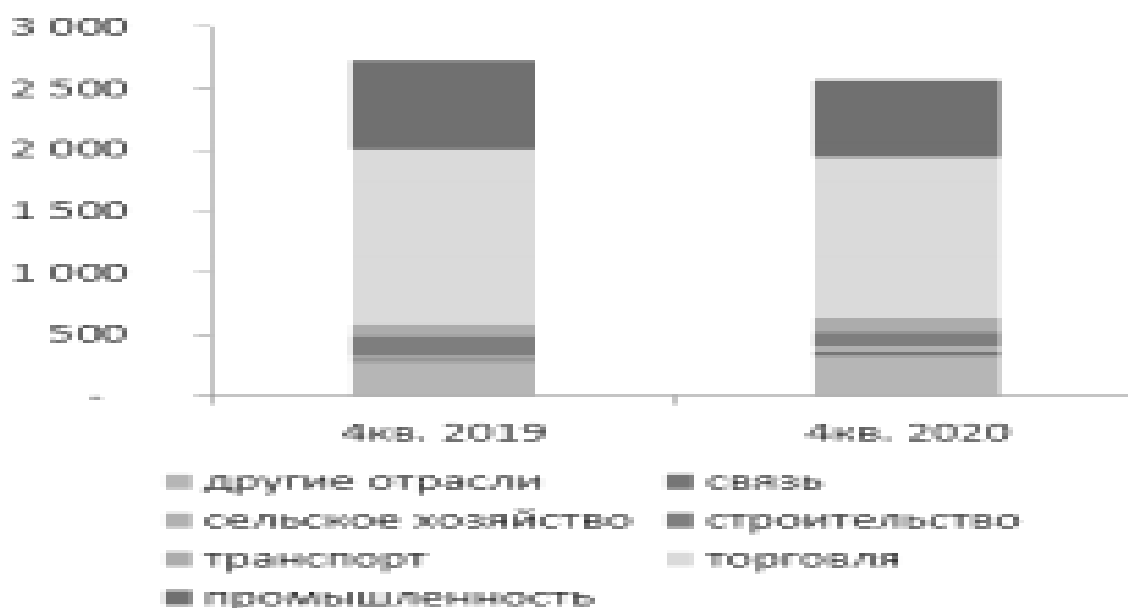

Рисунок 1- Выданные кредиты бизнесу в разрезе отраслей

Поэтому очень важно добиться снижения темпов инфляции для развития бизнеса в РК, т.к. стабильность цен помогает предпринимателям более уверенно решать вопросы среднесрочного планирования своей деятельности и финансирования реального сектора экономики.

Национальный банк в настоящее время должен уделять большое внимание вопросам оздоровления банковской системы, потому как в кризисные годы БВУ успели накопить проблемные кредиты.

По итогам 1 квартала 2020 года доля кредитов с просроченной задолженностью свыше 90 дней в общем объеме кредитного портфеля увеличилась с 8,1% до 8,9% или с 1 200,1 млрд. тенге до 1 365,1 млрд. тенге (в розничном портфеле - 6,7%, в портфеле МСБ – 15,4%, в портфеле юридических лиц – 7,1%). (Рисунок 20) [4].

В рамках дальнейшего совершенствования денежно-кредитной политики государства Национальный Банк Республики Казахстан утвердил и опубликовал основополагающий документ на ближайшие 10 лет «Стратегию денежно-кредитной политики до 2030 года».

Национальный Банк Казахстана утвердил и опубликовал основополагающий документ в сфере денежно-кредитной политики на ближайшие 10 лет – Стратегию денежно-кредитной политики до 2030 года.

С учетом принятого в феврале Национального плана развития страны до 2025 года в Стратегии отражены ключевые приоритеты, которые позволят устранить барьеры и завершить переход на полноценный режим инфляционного таргетирования.

Было проведено несколько раундов обсуждения проекта Стратегии с международными финансовыми институтами, включая МВФ, Всемирный Банк, ЕБРР, а также казахстанскими экспертами, представителями АФК и банковского сектора.

Рисунок 2- Проблемные кредиты БВУ за 1 квартал 2020 года

С момента перехода на режим инфляционного таргетирования в 2015 году Национальный Банк внедрил его ключевые элементы, так называемые «четыре столпа»:

- плавающий обменный курс;
- процентная политика;
- открытая коммуникация;
- система анализа и прогнозирования.

Данный внедренный режим можно охарактеризовать как «переходный», так как имеются структурные ограничения, в результате которых воздействие денежно-кредитной политики на инфляционные процессы в стране ослаблено, что связано, в большей степени, с низкой диверсификацией экономики, высокой зависимостью от импорта, недостаточным развитием финансового рынка, активным государственным кредитованием при мягких фискальных ограничениях. В международной практике такой режим называют «light IT».

Как только начнется преодоление перечисленных вызовов ожидается снижение подверженности экономики различным рискам и, вследствие этого, усиление воздействия денежно-кредитной политики на инфляцию. Таким образом, предполагается достичь так называемого полноценного или «full-fledged» режима инфляционного таргетирования. Это позволит повысить эффективность принимаемых решений и достичь базовых преимуществ для устойчивого развития экономики.

Развитие эффективного финансового сектора повысит доверие к национальной валюте и приведет к большей устойчивости финансовой системы страны.

Национальный Банк планирует достичь снижения инфляции до 3-4% в 2025 году. Основным инструментом воздействия денежно-кредитной политики на инфляцию останется базовая ставка, которая будет устанавливаться в зависимости от текущей и прогнозной динамики инфляции.

Национальный Банк планирует постепенный выход из программ кредитования экономики с 2023 года, по мере восстановления роста экономики. Полный выход из программ и переход на рыночные принципы кредитования в экономике планируется завершить к 2025 году. Такой своевременный выход из программ позволит устранить искажения в ценообразовании на финансовые ресурсы, что приведет к полноценному развитию финансового рынка и повышению экономической конкуренции в целом [5].

Данная стратегия будет корреспондироваться с мерами, проводимыми в рамках реализации Концепции развития финансового сектора Республики Казахстан до 2030 года.

Диверсификация финансирования экономики путем развития фондового и страхового рынков, в том числе путем вовлечения розничных инвесторов и включая реформу управления пенсионными активами, позволит расширить каналы трансмиссионного механизма денежно-кредитной политики.

Эффективному функционированию банковского сектора будет способствовать развитие регулирования финансовой системы на основе рискориентированного надзора с имплементацией лучших практик мирового опыта и по итогам проведенной оценки качества активов (AQR). При этом

пруденциальное регулирование банков второго уровня будет выстраиваться с учетом его либерализации, необходимой для развития банковского сектора, и баланса между покрытием рисков, возникающих при кредитовании реального сектора экономики.

В текущий момент финансовый рынок Казахстана, находясь под влиянием новых технологий, проходит стадию цифровой трансформации. Будет расширяться применение форм безналичных расчетов.

В рамках данного направления Национальный Банк совместно с Правительством проводят работу по развитию национальной платежной системы и цифровых технологий на платежном рынке, расширению возможности использования сервисов небанковских организаций для повышения эффективности и доступности платежных услуг.

Национальный Банк совместно с заинтересованными государственными органами работает над соответствующим законодательным регулированием для обеспечения возможности предоставления финансовых услуг в цифровом формате.

Развитие финансовых технологий и цифровизации создаст новый вектор развития финансового рынка Казахстана, создавая условия для инноваций и усиления конкуренции на финансовом рынке, снижая издержки для населения и субъектов бизнеса, а также приводя к снижению теневой экономики.

Таким образом, регулирование, контроль и надзор, являются формами управленческой деятельности.

Список литературы:

1. Подробный отчет о рейтинге конкурентоспособности (ГИК ВЭФ) 2019 года // <https://csi.kz/news/09102019> - Дата обращения 30.04.2021г.

2. Сколько будет стоить доллар в Казахстане в 2021 году // <https://kursiv.kz/news/finansy/2020-12/skolko-budet-stoit-dollar-v-kazakhstan-v-2021-godu> - Дата обращения 21.03.2021г.

3. Постановление Правительства Республики Казахстан от 31 декабря 2019 года № 1050 Об утверждении Государственной программы индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2020 – 2025 годы // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900001050> - Дата обращения 30.04.2021г.

4. Обзор финансового сектора Республики Казахстан (1 квартал 2020 года) // <https://finreg.kz/cont/> - Дата обращения 20.03.2021г

5. Нацбанк утвердил Стратегию денежно-кредитной политики до 2030 года // <https://kapital.kz/finance/93995/natsbank-utverdil-strategiyu-denezhno-kreditnoy-politiki-do-2030-goda.html> – Дата обращения 1.04.2021 г.

ТҮЙІНДЕМЕ\RESUME

Дәрібекова Айгүл Сағатбекқызы
«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ҰЛТТЫҚ БАНК ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚАРЖЫ **НАРЫҒЫН РЕТТЕУШІ РЕТІНДЕ**

Мақалада қаржы нарығы мен оның реттеушісінің ҚР Ұлттық Банкінің кейбір мәселелері қарастырылған. Қазіргі заманғы қаржы нарығы – өте ұйымдасқан құбылыс пен нарықтық компоненттер, оның мақсаттары мен оған жету жолдары, нарықты басқару жүйесі бар компоненті. Бүгінгі таңда нарықтық элементтердің табиғи дамуы ретінде қаржы нарығы жүйесі туралы айту орынды. Қаржы нарығы халықаралық сауда кезінде қажет және шаруашылық жүргізуші субъектілерге, үй шаруашылықтарына, мемлекеттік және жергілікті билік органдарына шетел валютасын сатып алуға, импорттық операциялар мен қызметтер бойынша есеп айырысуға мүмкіндік береді. Қаржы нарығы арқылы инвесторлар өз қаражаттарын тиімдірек орналастыруға және тәуекелдерді барынша азайтуға ұмтыла отырып, өздері таңдаған жобаларды қаржыландырады.

Тірек сөздер: ҚР Ұлттық Банкі, Қаржы нарығы, Ұлттық экономика, ақша-кредит саясаты, инфляциялық таргеттеу.

Daribekova Aigul
Academy «Bolashaq», Karaganda, Kazakhstan
THE NATIONAL BANK AS A REGULATOR OF THE FINANCIAL MARKET
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

The article considers some problems of the financial market and its regulator, the National Bank of the Republic of Kazakhstan. The modern financial market is a fairly organized phenomenon, and along with the market component, there is a component with outlined goals and ways to achieve it, a market management system. Today, it is quite

reasonable to talk about the financial market system as a natural development of market elements. The financial market is necessary for international commodity exchange and provides an opportunity for economic entities, households, state and local authorities to purchase foreign currency, pay for import operations and services. Through the financial market, investors finance their chosen projects, seeking to place their funds more profitably and minimize risks.

Keywords: National Bank of the Republic of Kazakhstan, financial market, national economy, monetary policy, inflation targeting.

List of literature:

1. Detailed report on the Competitiveness Rating (WEF GIC) of 2019 // <https://csi.kz/news/09102019> -Date of circulation 30.04.2021

2. How much will the dollar cost in Kazakhstan in 2021 // <https://kursiv.kz/news/finansy/2020-12/skolko-budet-stoit-dollar-v-kazakhstane-v-2021-godu> -Accessed 21.03.2021.

3. Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 31, 2019 No. 1050 On approval of the State Program of Industrial and Innovative Development of the Republic of Kazakhstan for 2020-2025 // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900001050> -Accessed 30.04.2021.

4. Overview of the financial sector of the Republic of Kazakhstan (1st quarter of 2020) // <https://finreg.kz/cont/> - Accessed 20.03.2021

5. The National Bank approved the Monetary Policy Strategy until 2030 // <https://kapital.kz/finance/93995/natsbank-utverdil-strategiyu-denezhno-kreditnoy-politiki-do-2030-goda.html> - Accessed on 1.04.2021

УДК 369.54

МРНТИ 06.73.65

Дарибекова Назгуль Сагатбековна

nazguldariko@mail.ru

Частное учреждение «Академия «Bolashaq»

Караганда, Республика Казахстан

АНАЛИЗ СОВРЕМЕННОГО СОСТОЯНИЯ И РАЗВИТИЯ НАКОПИТЕЛЬНОЙ ПЕНСИОННОЙ СИСТЕМЫ В КАЗАХСТАНЕ

Проблема материального обеспечения достойной старости актуальна для всех стран мира, в том числе и для экономически благополучных. Это обусловлено естественным увеличением доли престарелых граждан в общей численности населения вследствие эволюции социальных и экономических взаимоотношений государства и гражданина, работодателя и работника, родителей и детей.

Ключевые слова: вкладчики, государственная базовая пенсия, социальная группа населения, пенсия, пенсионеры, пенсионная система, пенсионное обеспечение, пенсионные накопления, пенсионный возраст, пенсионные выплаты, ЕНПФ.

В Концепции модернизации пенсионной системы РК до 2030 года предусмотрены меры, которые сглаживают противоречия между социальными группами населения, между мужчинами и женщинами. В соответствии с идеологией концепции на базовом уровне в целях снижения бедности среди пенсионеров и стимулирования участия граждан в пенсионной системе усовершенствован механизм назначения государственных базовых пенсий. В дальнейшем предполагается выплата минимальной гарантированной пенсии для социально уязвимых слоев населения [1].

Согласно положениям законодательства РК о пенсионном обеспечении, пенсионный возврат женщин увеличен до 63 лет, причем предусмотрено поэтапное его увеличение с 2018 по 2072 год (каждый год по полгода). Данная мера была вызвана рядом причин, в том числе старением населения, увеличением продолжительности жизни, более низкими накоплениями у женщин. На сегодняшний день уровень пенсионных накоплений у женщин в среднем на 25% ниже, чем у мужчин. Это связано с тем, что:

- во-первых, доходы от трудовой деятельности женщины в среднем ниже, чем у мужчины (на 31%);

- во-вторых, трудовой стаж женщины меньше из-за того, что они выходят на пенсию раньше.

При этом за женщинами сохранены льготы раннего выхода на пенсию:

- женщины, родившие пятерых детей и имеющие 20 лет трудового стажа, могут выйти на

пенсию в 53 года. При этом на каждого ребенка государство будет предусматривать 3 года трудового стажа, но не более 12 лет;

- при достаточности пенсионных накоплений женщины могут получать выплаты с 50,5 лет [2].

Унификация возраста выхода на пенсию мужчин и женщин - является общемировой практикой, имеющей место на протяжении последних 20 лет. Многие страны уже давно унифицировали пенсионный возраст всех граждан. Кроме того, изменены периодичность и порядок расчета пенсионных выплат из ЕНПФ. Порядок расчета пенсионных выплат производится в соответствии со следующим алгоритмом - общая сумма пенсионных накоплений на счете вкладчика, сформированная за счет обязательных пенсионных и обязательных профессиональных пенсионных взносов, умножается на коэффициент текущей стоимости пенсионных накоплений и делится на 12 месяцев. Пенсионные выплаты из средств, накопленных за счет добровольных пенсионных взносов, имеют право получать люди, достигшие 50-летнего возраста, и инвалиды. Они осуществляются на основе дополнительного соглашения между получателем и пенсионным фондом.

Важным моментом является то, что денежные средства из обязательных пенсионных и обязательных профессиональных пенсионных взносов можно получить в связи с выездом за границу на постоянное место жительства. Для этого необходимо предоставить документы, подтверждающие факт выезда. В этом случае выплата выполняется единовременно в полном объеме с вычетом подоходного налога в размере 10%.

Выплаты в случае смерти получателя, который получал пенсионные выплаты из ЕНПФ или имел накопления в нем, получает семья усопшего или человек, взявший на себя расходы по погребению. В этом случае выдается единовременная сумма в пределах 52,4 МРП, однако ее сумма не может превышать средства на пенсионном счете.

В настоящее время пенсионеры получают государственную базовую и государственную солидарную пенсию. Так называемая солидарная пенсия зависит от трудового стажа и выплачивается из бюджета. Таким образом, размер пенсии с учетом роста базовой пенсии в среднем составляет 71 тыс. тенге. Самая минимальная пенсия с 2018 года составляет около 33 тыс. тенге.

С 2040 года гражданам, выходящим на пенсию, солидарная пенсия выплачиваться не будет. Основную часть займет накопительная часть пенсии, которая формируется за счет пенсионных взносов, осуществляемых с 1998 года [3].

С 2020 года в пенсионном обеспечении добавится еще один компонент - условно-накопительный, который предполагает, что на всех работников без исключения, вне зависимости от условий их труда, работодатель будет платить 5% на условно-накопительные счета работников. Главным преимуществом таких 5% ОПВ работодателя является то, что пенсионер, за которого работодатель осуществлял эти взносы, будет получать пенсию из этого компонента пожизненно, даже если средства на его условном пенсионном счете будут исчерпаны.

Из вышеизложенного следует, что адекватная пенсия будет складываться, как минимум, из трех компонентов:

- выплаты от государства;
- выплаты работодателя;
- индивидуальные пенсионные накопления.

Новая методика получения пенсионных выплат наглядно демонстрирует, насколько важно своевременно формировать пенсионные накопления и как на размер выплат влияет сумма накоплений, которая, в свою очередь, находится в прямой зависимости от размера, полноты и регулярности пенсионных взносов.

В таблице 1 рассмотрим динамику пенсионных накоплений вкладчиков ЕНПФ [4].

Таблица 1

Динамика пенсионных накоплений вкладчиков ЕНПФ по состоянию на 01.01.2019 - 01.01.2020

гг.

Показатель	01.01.2019	01.01.2020	Изменение (+,-)
Количество ИПС вкладчиков	10 392 602	10 672 567	279 765
по обязательным пенсионным взносам:			
- количество счетов вкладчиков	9 861 482	10 108 355	+246 873

- пенсионные накопления, млрд. тенге	9 228,4	10 552,5	+1 324,1
по добровольным пенсионным взносам:			
- количество счетов вкладчиков	48 808	54 365	+ 5 557
- пенсионные накопления, млрд. тенге	1,9	1,9	-
по обязательным профессиональным пенсионным взносам:			
- количество счетов вкладчиков	482 312	509 847	27 535
- пенсионные накопления, млрд. тенге	201,7	246,1	44,4

Пенсионные накопления за анализируемый период увеличились:

- по **обязательным пенсионным взносам** - на 1 324,1 млрд. тенге или на 14,3 %;
- по **обязательным профессиональным пенсионным взносам** - на 44,4 млрд. тенге или на 22 %;
- по **добровольным пенсионным взносам** объем пенсионных накоплений остался без изменений и составил 1,9 млрд. тенге.

В таблице 2 отразим пенсионные накопления и «чистый» инвестиционный доход вкладчиков (получателей) ЕНПФ за период 2015г.- 2020г. [5].

Таблица 2

Пенсионные накопления и «чистый» инвестиционный доход вкладчиков (получателей) ЕНПФ за период 2015 г. – 2020 г.

Показатели	На 1 января			
	2015 г.	2018 г.	2019 г.	2020 г.
ВВП млрд. тенге	38 624,4	51 566,8	59 613,7	68 639,5
Отношение пенсионных накоплений к ВВП	11,7	15,1	15,7	15,7
Отношение пенсионных взносов к ВВП	9,5	11,0	10,95	10,95
Отношение «Чистого» инвестиционного дохода к ВВП	2,6	5,2	6,2	6,3
Отношение совокупного капитала фондов к ВВП	11,7	14,6	16,0	15,7
Кол-во вкладчиков	9 377 563	9 431 422	9 578 487	9 911 212
Примечание - рассчитано по данным ЕНПФ				

Данные таблицы свидетельствуют о том, что ВВП за анализируемый период увеличился по стране почти вдвое, на 30 015,1 млрд. тенге, или на 77,7%. Все это привело к увеличению таких показателей, как отношение пенсионных накоплений к ВВП, отношение пенсионных взносов к ВВП, отношение «Чистого» инвестиционного дохода к ВВП и отношение совокупного капитала фондов к ВВП. Количество вкладчиков в ЕНПФ также увеличилось на 533 649 вкладчиков, или на 10,6%.

Если доля пенсионных накоплений в величине ВВП к началу 2018г. была 15,1%, то к аналогичному периоду 2020г. - доля достигла 15,7%, увеличившись на 0,6%, тогда как отношение «чистого» инвестиционного дохода к ВВП составило 6,3%, увеличившись на 1,1 %. Общая положительная тенденция позволяет прогнозировать существенное увеличение инвестиционной роли пенсионного сектора в ближайшей перспективе.

Список литературы:

1. Указ Президента РК от 18 июня 2014г. №841 «Концепция дальнейшей модернизации пенсионной системы Республики Казахстан до 2030 года/ <http://adilet.zan.kz/rus/docs>
2. Пенсионный возраст для женщин в Казахстане [https:// www. kazyna. kz/other](https://www.kazyna.kz/other)

3. Об изменении порядка пенсионных выплат из ЕНПФ [https:// www. zakon.kz](https://www.zakon.kz)
4. Показатели ЕНПФ за 2018-2019гг. / <https://www.enpf.kz/ru>
5. Показатели ЕНПФ за 2015-2020 гг. / <https://www.enpf.kz/ru>

ТҮЙІНДЕМЕ\RESUME

Дарібекова Назгүл Сағатбекқызы
«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖИНАҚТАУШЫ ЖҮЙЕНІҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ
МЕН ДАМУЫН ТАЛДАУ

Лайықты зейнеттің болуын материалдық қамтамасыз ету проблемасы әлемнің барлық елдері үшін, оның ішінде экономикалық тұрғыдан әл-ауқаты бар елдер үшін де өзекті. Бұл мемлекет пен азаматтың, жұмыс беруші мен қызметкердің, ата-аналар мен балалардың әлеуметтік және экономикалық өзара қарым-қатынастарының эволюциясы салдарынан халықтың жалпы санындағы қарт азаматтар үлесінің табиғи ұлғаюына байланысты.

Тірек сөздер: салымшылар, мемлекеттік базалық зейнетақы, халықтың әлеуметтік тобы, Зейнетақы, зейнеткерлер, зейнетақы жүйесі, зейнетақымен қамсыздандыру, зейнетақы жинақтары, зейнетақы жасы, зейнетақы төлемдері, БЖЗҚ.

Daribekova Nazgul
Academy «Bolashaq», Karaganda, Kazakhstan
ANALYSIS OF THE CURRENT STATE AND DEVELOPMENT OF THE ACCUMULATIVE SYSTEM IN
KAZAKHSTAN

The problem of material support for a decent old age is relevant for all countries of the world, including for economically prosperous ones. This is due to the natural increase in the share of elderly citizens in the total population due to the evolution of social and economic relations between the state and the citizen, employer and employee, parents and children.

Keywords: depositors, state basic pension, social group of the population, pension, pensioners, pension system, pension provision, pension savings, retirement age, pension payments, UAPF.

List of literature

1. Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated June 18, 2014 No. 841 " The concept of further modernization of the pension system of the Republic of Kazakhstan until 2030/ <http://adilet.zan.kz/rus/docs>
2. Retirement age for women in Kazakhstan [https:// www. kazyna. kz/other](https://www.kazyna.kz/other)
3. About changing the order of pension payments from the NPF [https:// www. zakon.kz](https://www.zakon.kz)
4. NPF indicators for 2018-2019 / <https://www.enpf.kz/ru>
5. NPF indicators for 2015-2020 / <https://www.enpf.kz/ru>

АВТОР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Ахметова Ботагоз Телмановна, экономика ғылымдарының магистрі, «Қаржы» кафедрасының аға оқытушысы, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Ғылыми Кеңес хатшысы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Байтасова Әмина Берікқызы, экономика ғылымдарының магистрі, «Bolashaq» Академиясы «Қаржы» кафедрасының аға оқытушысы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Дарибекова Айгүл Сағатбекқызы, экономика ғылымдарының кандидаты, доцент, қаржы кафедрасының меңгерушісі, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Дарибекова Назгүл Сағатбекқызы, экономика ғылымдарының магистрі, қаржы кафедрасының доценті, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы.

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ

Ахметова Ботагоз Телмановна, магистр экономических наук, старший преподаватель кафедры «Финансы», секретарь Ученого Совета, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Байтасова Амина Бериковна, магистр экономических наук, старший преподаватель кафедры «Финансы» Академии «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Дарибекова Айгүл Сағатбековна, кандидат экономических наук, доцент, заведующая кафедрой «Финансы», ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Дарибекова Назгүл Сағатбековна, магистр экономических наук, доцент кафедры «Финансы», ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан.

INFORMATION ABOUT AUTHOR

Akhmetova Botagoz, master of Economic Sciences, senior lecturer of the Department of Finance, Secretary of the Academic Council, «Bolashaq» Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Baitassova Amina, master of Economics, senior lecturer of the Finance Department of the «Bolashaq» Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Daribekova Aigul, candidate of economic sciences, assistant professor, Head of the Department of Finance, «Bolashaq» Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Daribekova Nazgul, master of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Finance, «Bolashaq» Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan.

ӘОК 82
ҒТАХР 17.01.09

Асанова Жаухар Сапарбековна
asanovazhauhar@mail.ru
КММ №45 гимназия
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ҚАДІР МЫРЗА ӘЛІ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ МІНЕЗ

Қадір Мырза Әлінің бүкіл шығармашылық әлемінің тапжылмас темірқазығы – қазақ жұртының бітім-болмысы, тарихы мен тағлымы, бары мен жоғы, бүгін мен ертеңі. Осы тұрғыдан алып қарағанда, ұлттық мінез, ұлттық дәстүр, жол-жоралғы, қолтаңбалық ерекшеліктері екенін оқырман әлдеқашан аңғарған, мойындаған.

Тірек сөздер: жаңашылдық, аллелерациялар, эпитеттер, айқындаулар, тенеулер, суреткерлік шеберлік, сөз сұлулығы.

Ұлттық мінездің әдебиетте, әсіресе, поэзияда, оның ішінде өлеңде бейнеленуі - өте нәзік құбылыс. Дәл осы шындықты Қадір Мырза Әлі өлеңдеріндегі ұлттық мінездің әр түрлі қырынан және әр түрлі тәсілмен бейнеленгендігінен көруге болады. Қадір Мырза Әлі стиліне тән айрықша ерекшеліктердің бірі- бірі-біріне қарама-қарсы, қарама-қарсы, қарама-қарсы ұғымдарды қатар қолдана отырып, поэтикалық контраст жасау арқылы өлең идеясын ашып қана қоймай, оның мазмұнына философиялық тереңдік сіңіру, сөйтіп салмақты ой айту болса, ақын ұлттық мінезді бейнелеуінде де осы машығынан табылған. Бұл тәсілдің яғни өлең идеясын поэтикалық контраст арқылы ашудың, әсіресе ұлттық мінездің күрделі бітім-болмысын бейнелеудегі ұтымдылығын атап айту керек. Өйткені, ұлттық мінездің күнгейін бір, көлеңкелі тұсын екінші бөлек етіп, бірыңғай алып суреттеу мен бейнелеу мәселені өлең сияқты нәзік өнер түрінде толық ашып көрсетуге мол мүмкіндік бере алмас еді. Әрбір ұлттық мінез ерекшеліктерін бірыңғай оңды не теріс деп түсіну, түсіндіру дұрыс емес. Мәселен, қазақ ұлтының кеңдігін, дархандығын айтқанда, бір-біріне көре алмаушылық, іштарлық, алауыздық сынды мінездік сипаттарды әсте естен шығаруға болмайды.

Қадір Мырза Әлінің:

«Бір жаманы - тынымсыз көше берген,

Бір жақсысы - қимаған даланы кең.

Бір жаманы - жел сөзге ерген екен,

Бір жақсысы - тілге ерік берген.

Бір жаманы - кетпенге орашолақ,

Бір жақсысы - найзагер, мерген екен.

Бір жаманы - кешігіп әліппе ашқан,

Бір жақсысы - күйлері көбік шашқан.

Бір жаманы - қыздарын малға сатып,

Бір жақсысы - сүйгенін алып қашқан.

Бір жаманы - шаруасын мандытпаған,

Бір жақсысы - қулықпен жанды ұтпаған.

Бір жақсысы - жесірін қаңғытпаған.

Бір жаманы - сонда да үй салмаған,

Бір жақсысы - абақты тұрғызбаған, [1,84] - дегені сияқты өлеңдері ұлттық мінездің жалаң сипаттау, талдау болмайтындығы ұлттық мінездің дұрысы мен бұрысының, оңы мен терісінің арасындағы диалектикалық байланыс-бірліктің поэтикалық контраст бейнеленуінен, өлең соңында жасалатын идеялық түйіннің тереңдігінен келіп шығады.

Қадір Мырза Әлінің осы өлеңі туралы академик З.Қабдолов: «Міне, бұл – бір жағынан, осыған дейін әр қырынан суреттеліп көрінген дала шындығын енді бірде ойша байыптаудан туған жиынтық

— синтез болса, екінші жағынан, байтақ далада ғасырлар бойы ғұмыр кешкен бүтін бір халықтың бір алуан мінез-құлқы екені даусыз» - деп жазды[2].

Әрине, осы айтылғандай бір алуан – мінез-құлықты айтуға, жырлауға басқа да ақындар құқылы.

Қадір Мырза Әлінің суреткерлік бір қыры, стильдік ерекшелігі – ой мен сезімді қарама-қарсы ұғымдардың диалектикалық байланыс, бірлігінен, туғызып айтуын тек ұлттық мінезге ғана емес, ұлттық сипатқа, басқа мәселелерге де қатысты деп қабылдауға тиіспіз.

Үлкен теоретик Л.Тимофеев А.Блок шығармашылығындағы поэтикалық контрасты ақынның бүкіл поэзиясына тән деп дәлелдеп шыққан. Біздіңше, поэтикалық контраст тәсілін Қадір Мырза Әлінің де бүкіл шығармашылығына тән деп санауға болады. Ақын, мәселен, кейбір өлеңдерінде ұлттық мінез туралы тура айтпай оны оқиғадан, кейіпкерлердің, іс-әрекеттің, өзара сұхбат, пікір алысуларынан да туғызып отырады. Байқағанымыздай, бұндай жағдайларда да өлеңдегі ой мен сезім қарама-қарсы ұғымдардың ара қатынасы, байланыс-бірліктерінің негізінде жырланады. Мәселен, Қадір Мырза Әлінің «Қыз қуу» деп аталатын өлеңін алсақ, қыздың аты жүйрік, жігіттің аты шабан болғандықтан, жігіт қызға жете алмайды, жігіт аттың басын әдейі тартып тоқтаған қызды сүйеге намыстанса, сүйгізе алмағанына, жігіттің сүймей қойғанына қыз намыстанады. Өлең соңында:

Келеді төпеп тимеген үшін,

Бәрінен бұрын

Сүймегені үшін - деген шумақ осы айтқанымызға дәлел. Бұл жерде белгілі ситуацияда, ерекше жағдайда ақын өлең кейіпкерлерін оқшаулап көрсетсе, кейіпкерлердің даралануына негіз болған мінез ерекшелігі - қыздың да, жігіттің де намысқойлығы. Ал, намысқойлықтың қазақтың ұлттық мінезіндегі айрықша сапа екендігі белгілі.

Ұлттық мінездің өлеңде бейнеленуінің әр түрлі қыры бар дегенде, ақын тарапынан оның бірде тура, бірде жанамалай сипатталуын, кейде бір мінезге басым назар аударылып немесе қоғам мүшелерінің, халықтың әр түрлі топтары мен таптарына мінездеме беруі арқылы жырлануын да айтамыз. Мәселен, Қадір Мырза Әліде ақындық туралы айтылған өлеңдері баршылық. Ақын ақындық жайлы бірде туралай, енді бірде басқа ұғымдар мен сезімдердің жапсарында жиі-жиі толғанысқа түсіп отырады. Мысалы мына өлеңде:

Күншілдер өледі,

Көңілін от қарып,

Батырлар өледі

Борышын атқарып

Бұзықтар өледі

Пышаққа құлшынып,

Сұлулар өледі,

Құшақта тұншығып.

Арғымақ өледі

Артында шаң қалып

Ақындар өледі

Бәріне таң қалып, - деп ақындық мінез жайын айту үшін алдымен басқа мінездік сырларға, сипаттарға тоқталған да күншілдікті, батырлықты емес, ақындық мінез жайын толғаған, тұжырымдаған. «Бәріне таң қалып, дүниеден өту» бала мінезді ақын көрсетсе, сол ақындық мінез — халқымыздың табиғи, қаны мен жанына сіңген қасиетті мінездерінің, ерекше сапаларының бірі. Ақындық мінездің қазақ халқында басқа халықтарға қарағанда анық та айқын көрінуінің өзі де табиғи.

Ұлттық мінез өлеңде жалаң сырдаң сипатталмайды. Оны бейнелеудің әр түрлі тәсілдері мен жолдарының көп болуы белгілі дәрежеде, ақын талантына, оның тәжірибесі мен шеберлігіне күш те, сын да болатыны ақиқат. Осы орайдан келгенде, Қадір Мырза Әлі ұлт табиғатындағы, мінезіндегі мұңшылдықты, халық тарихының тауқыметті, талайлы тұстарын айтқанда әр түрлі түске, бояуға, сондай-ақ жекелеген сөздерге айрықша мән беріп, бейнелеп отырады. Мәселен, ақын дала келбетін, бейнесін жасау үстінде «боз» сөзіне ерекше ден қойған. Мысалы:

Боз белден құлады бір сағым көші,

Боз қырау қисықты ойлап езілмеші.

Баран түн қылаң таң боп бозарғанда

Басымнан сипағандай боздақ ағам,

Боздағам, сағыныштан қозғағам ән,

Боласың боза ішкендей ауа жұтып,

Боз жусан, боз көделі, боз даладан, - деген сынды өлеңдердегі «боз» сөзі тек түстік, бояулық яки анықтауыштық мағынада қолданылып тұрған жоқ, даланың айқындауышы (эпитет) болудан асып, символдық сырды білдіретіндей биікте бейнеленіп тұр.

Ұлттық мінезіміздің табиғаты мұңшылдыққа, сыршылдыққа, ойшылдыққа бейімдеу болып келсе, бұның бір ұштығы, халық тарихымен, тағдырымен тығыз байланысты. Өйткені «Ұлттық сезім ұлттардың бәрінде біркелкі болмайды. Бір ұлтта оның шеңбері кең де, бір ұлтта ол интенсивті боп келеді. Бұл сезімдер бұрын ұлттық езгіде болған халықтарда өте жедел, тез көрінеді». Ұлттық мінезіміздегі мұңшылдықты қазақ поэзиясы айна қатесіз, анық танытады десек, артық айтқандай болмас. Өлең өнеріміздің өмірінде жылтырақ, жалтырақ сөздерден гөрі, мұңлырақ, сырлырақ мағынадағы сөздердің көп болуы ұлт мінезіндегі тарихилық сипат болатыны сондықтан. Боз – сондай символ-сөздердің, сөз-образдарының бірі. Демек, ақынның басқа түсті, басқа сөзді емес «бозды» таңдауы – саналы әрекет, ұлттық мінездің

Ақынның өлеңдері байыппен құрастырылып, баппен орналастырылғанына ешкім шүбәланбас. Таңдайымыздан дәмі кетпес шұрайлы шумақтар, шымыр жолдар, мақалға, мәтелге айналуға сұранып тұрған шешен тіркестер қай кітаптарынан болса да табылады.

О, туған жер, жыр күтіп далаң менен,

Мен далаңнан нәр алып аман келем.

Екі нәрсе мәңгілік: Бірі-өзің де,

Бірі - мендік махаббат саған деген.

«Аман қалған шабуылдан жүздеген,

Батыр халық екенбіз ғой біз деген.

Аямаған жұрттан нанын, тұзбенен

Жомарт халық екенбіз ғой біз деген.

Айтысатын ақсақалмен, қызбенен,

Ақын халық екенбіз ғой біз деген

Келешектен бірде күдер үзбеген,

жарқын халық екенбіз ғой біз деген.

Біздің пайымдауымызша, Қадір Мырза Әлінің бүкіл шығармашылық әлемінің тапжылмас темірқазығы – қазақ жұртының бітім-болмысы, тарихы мен тағлымы, бары мен жоғы, бүгінгі мен ертеңі. Осы тұрғыдан алып қарағанда, ұлттық мінез, ұлттық дәстүр, жол-жоралғы, қолтаңбалық ерекшеліктері екенін оқырман әлдеқашан аңғарған, мойындаған. Сондықтан ақынның өлең өлкесіндегі барша тапқан-таянғанының, табыс-олжасының сан-салалы екенін көре, біле тұра оны ең алдымен ұлттық сананың, халықтық болмыстың суреткері деп бағалау керек.

Біздің поэзиямыз қай заманда болмасын өз шоқтығын биік ұстап, Бұқарша Абылайға ақыл қосты, Махамбетше Исатайға жебе жалғасты. Абайша «мыңмен жалғыз алысып» ар-намыстың айғағы болып өтті. Сол дүлділдер тобының бүгінгі жалғасы Қадір Мырза Әлі екені даусыз. Қадыр поэзиясының қуаты мен даралығы да оның ерекше саналы, пәлсапалы және білімдар ақылы мен бұлбұл бағы ұялаған сезімталдығында.

Әдебиеттер тізімі:

1. Мырзалиев Қ. Үш томдық шығармалар жинағы. Т.3 – Алматы: Жазушы, 1990. – 432 б.
2. Қабдолов З. Қадырдың қадыры, кітапта: (алғысөз) Мырзалиев Қ. 3 томдық шығ. Жинағы. – Алматы, 1989ж.
3. Мәшһүр-Жүсіп Қ. Мырзалиев шеберлігі. ҚР ҒМ ҒА Хабарлары. 1996. №4.
4. Нұрахметов С. Қадір Мырза Әлінің ақындық шеберлігі. Фил.ғыл.канд... автореферат. – Алматы, 1994. – 28 б.
5. Кәрібаева Б. Қадыр поэтикасы жайында //Жұлдыз1983ж. №12, 180-б

РЕЗЮМЕ/RESUME

Асанова Жаухар Сапарбековна

КТУ №45 гимназия

Қарағанды, Республика Қазақстан

НАЦИОНАЛЬНЫЙ ХАРАКТЕР В СТИХАХ КАДИР МЫРЗА АЛИ

К. Мырза Али - один из тех поэтов, у которых в мире поэзии сложился свой почерк, с каждым годом читателей становится все больше. Половина произведений посвящена размышлениям о природе, о многообразии действий и поступков живых существ, живущих в этой среде, о том, чего мы не замечаем.

Ключевые слова: новаторство, аллелерации, эпитеты, определения, сравнения, изобразительное мастерство, красота слова.

**Asanova Shauhar
№45 gymnasium**

Karaganda, Republic of Kazakhstan

THE NATIONAL CHARACTER IN THE POEMS OF KADIR MYRZA ALI

K. Myrza Ali is one of those poets who have developed their own style in the world of poetry, every year there are more and more readers. Half of the works are devoted to reflections on nature, on the variety of actions and actions of living beings living in this environment, about what we do not notice.

Key words: innovation, alleterations, epithets, definitions, comparisons, fine art, beauty of the word.

List of references:

1. Myrzaliyev K. collection of works in three volumes. Vol. 3-Almaty: writer, 1990. - 432 P.
2. Kabdolov Z. kadyr kadyr, in the book: (preface) Myrzaliyev K. issue in 3 volumes. Collection. Almaty, 1989.
3. Mashhur-the skill of Zhusup K. Myrzaliyev. Reports of the Academy of Sciences of the Ministry of science of the Republic of Kazakhstan. 1996. №4.
4. Nurakhmetov S. poetic skills of Kadir Mirza Alit. Phil.science.Kand... abstract. Almaty, 1994. - 28 p.
5. Karibayeva B. On The Poetics of Kadyr // Zhuldyz 1983 No. 12, 180-P

ӘОК 82

ҒТАХР 17.01.09

Аскарова Жанат Токташовна

Askarova.70@list.ru

КММ №45 гимназия

Қарағанды, Қазақстан Республикасы

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИДЕЯЛАРЫНЫҢ ҚҰНДЫЛЫҒЫ

Бүгінгі заманда А.Байтұрсынұлының терең мәнді өсиеттері кесектеп кіріп, мысқалдап әрең шығатын жағымсыз қылықтардан аулақ болуға тәрбиелеуде әбден қажет. Ахаң өз бойындағы шешендік қасиетті жамандықты түзеуге, жақсылықты медеуге жұмсаған, жастарды азамат етіп тәрбиелеу құралы етуге тырысқан.

Тірек сөздер: ұстаз, тәлімгер, әдіскер, ғалым, ағартушы, тіл мәселесі, ұрпақ тәрбиесі, тәлімдік-тәрбиелік мәні, оқулық шығару, оқу-ағарту ісі.

Ахмет Байтұрсынұлы - халқының болашағы жарқын болуына бар ғұмырын арнаған ұлтжанды азамат еді. Оның бойындағы ұлтжандылық қасиет отбасында қалыптасты. Отбасының сол замандағы зұлматтың қасіретіне ұшырауы, қоғамдық-әлеуметтік жағдай оның болашақтағы көзқарастарының қалыптасуына тікелей ықпал етті дей аламыз. Себебі, ғалымның балалық шағы Ресей империясының отарлау саясатымен тұстас келді.

Ахмет Байтұрсынұлының еңбек жолын ағартушылықтан бастауының өзіндік мәні бар. ХХ ғасырдың бас кезінде-ақ қазақ интеллигенциясы қалыптасты. Қазақ жастары Петербор, Омбы, Қазан, Уфа, Орынбор, Троицк, т.б. қалаларда оқып, мұсылманша немесе орысша білім алды. Олар дәулетті, шағын, кедей ортадан шыққанымен, едәуір білім алғандары әкімшілік, сот орындарында қызмет етіп, бас пайдасын, өз мүддесін көздейтін болды. Ахмет Байтұрсынұлының тілімен айтқанда, «... байға мал, оқығанға шен мақсат боп, жұрттың қамын ойлайтын адам аз боп» тұрғанда, оқу-білімнен кенде, қараңғы қазақ қауымының сауатын ашып, білім беру жолын қалап алғандардың бірі, бірі ғана емес, бірегейі Ахмет Байтұрсынұлы еді. Ағартушылық ісі сол кезеңдегі қазақтың әлеуметтік тіршілігінде ең қажет, ең игілікті әрекет болатын.

Ақаң - қазақ көсемсөзінің атасы. Өзінің көсемсөздерінде қазақ тағдырына байланысты сан алуан көкейкесті мәселелерді қозғап, халқына жеткізуге, көкірек көзін ашуға ұмтылған:

- Жастардың оқу-тәрбие жұмысы түзелмей, жұрт ісі түзелмейді;

- Егер де біз қазақ деген ұлт болып тұруды тілесек, қарнымыз ашпас қамын ойлағанда тіліміздің де сақталу қамын қатар ойлау керек;

- Ұлттың сақталуына да, жоғалуына да себеп болатын нәрсенің ең қуаттысы – тіл. Сөзі жоғалған жұрттың өзі де жоғалады, өз ұлтына басқа жұртты қосамын дегендер әуелі сол жұрттың тілін аздыруға тырысады;

Міне, осылай Ахмет Байтұрсынұлы өз заманының өзекті деген тақырыптарына қалам тартып, халқына қамқор болу, елге қызмет жасау идеясын насихаттады.

Қазақтың саяси теңдігіне, рухани кемелдігіне ғұмырын арнаған ағартушының оқу-ағарту, өнер-білім, ғылым хақындағы «Жазу тәртібі», «Бастауыш мектеп», «Оқу жайы», «Білім жарысы», «Орысша оқушылар», «Оқыту жайынан», «Баулу мектебі», тағы да басқа мақалаларының мәйегі іспеттес нақыл сөздері – руханиятымыздың алтын қорын еселеуде. Оларда ұстаз, тәлімгер, әдіскер, ғалым, ағартушы Байтұрсынұлының уақыт талабына сай ілгерілеу, озғандарға жету, өркениетке ұмтылу хақындағы саф ойлары көрініс тапты.

Қазақ тіл білімінің негізін қалаған Ахмет Байтұрсынұлы - «Оқу құралы», «Тіл- құрал», «Әліпби», «Жаңа әліппе», «Баяншы», «Сауат ашқыш», «Тіл жұмсар» атты ана тілімізде алғашқы оқулықтар, «Оқу құралы» (Т.Шонанұлымен бірге) әдістемелік оқу құралын жазған ғалым. Ұлттық жазу реформаторының тіл оқытудың әдістемелік мәселелері, әліпби тұғырнамасы туралы нақыл сөздері-қазіргі отандық білім беру қағидаттарын ұштауда өміршең.

Ғасыр басында ұлттық сананы қалыптастыру мәселелері А.Байтұрсынұлы атымен байланысты болса, ал ғасыр соңында да көтерілген мәселелер оның армандарымен астасып жатқандай. Ғалым аңсаған, ұлтына аманат еткен ғылым әлемі - тіл мәселесі адамның рухани байлығы, салауатты өмір сүру, ұлттар достығы бүгінгі күні де өзекті тақырыптардың бірі. Сол кезеңде Ахмет өмірінің мәні болған мәселе - жан-жақты дамыған, әлемдік деңгейдегі білімді меңгерген, тәрбиелі де саналы азамат қалыптастыру бүгінгі күннің де міндеті. Мұны жандандыруда ағартушының артына қалдырған мол мұрасы таптырмас тәрбие құралы.

Ахметтің педагогикалық мұраларын зерттеген сайын ешкімге ұқсамай-тын дара тұлға екенін көреміз. Оның ұлттық ерлік дәстүріне байланысты жинаған деректерінің тарихтан алатын орны ерекше. «Ер Сайын» жырын ел аузынан жинақтап, өңдеп, ұрпақ тәрбиесіне пайдалануға ұсынды. Жәнібек батырға байланысты тарихи деректерді жинап, өз еңбегіне арқау етті. Жастарды ерлікке тәрбиелеуде, азаматтық борыштылық сезімдерін оятуда бұл еңбектің орны ерекше.

Оның жинақтаған ертегілері, мақал-мәтелдері, нақыл-өсиет сөздері, жыр-жоқтаулары, қисса-дастандары бүгінгі жас ұрпақты халықтық педагогика негізінде тәрбиелеуде аса қажетті тәрбие көздері болып табылады. А.Байтұрсынұлы мақал-мәтелдердің мәнін, тәлімдік мүмкіндіктерін жақсы көрсеткен. «Мақал да тақпаққа жақын салт-санасына сәйкес айтылған пікірлер. Тақпақтан гөрі мақал маңызды, шын келеді», - дейді. Мысалы, «Мал-жаным-ның садағасы, жанарымның садағасы» деген мақалда адамға ең жоғарғы рухани байлық - ар екенін нақтылайды. «Әкім адал болмаса, халық бұзылар, сауда адал болмаса, нарық бұзылар», - деген ой - тұжырым бүгінгі нарықтық қатынас қағидасы іспетті адалдыққа үндейді [1].

Ал, ғалымның «Білім жарысы» атты мақаласында білімді жұрттарда осындай жарыс болады, қазақтың осыған ұқсас бәйге тігуінің пайдасы шамалы, далаға кеткен шығын дейді. Білім жарысы түрі жағынан осындай болғанмен мақсаты басқа әрі бұдан жұртқа келер пайда мол, шыққан шығын орны толады деп түсіндіреді. Еуропа жұртындағы білім жарысы туралы түрлі мысалдар келтіріп, пайдасына халықтың көзін жеткізгісі келеді. Білім жарысын қазақ арасында өткізу қажеттілік, тығырыққа тіреліп тұрған оқу-ағарту ісін жандандырудың бірден-бір көмекші жолы екенін уағыздайды: «Жұртқа ғылым үйретумен, көрумен, білумен жайылады. Білімнің бас құралы - кітап. Қазақ арасына білім жайылуына, әуелі оқу үйрететін орындар сайлы болу керек екінші, білім тарататын кітаптар жақсы боларға керек хәм халық арасына көп жайыларға керек. Осы мақсатқа жетуге зор себепкер болатын істің бірі - білім жарыс», - дейді [2].

Мұнда автордың мақсаты дұрыс оқулық шығару, оқу-ағарту ісіне халықты қатыстыру, кәсіби шебер мамандарды саралау.

«Қазақ арасында оқу жұмыстарын қалай жүргізу керек» атты мақаласында үкіметтің қазақ арасындағы оқу жұмыстарын ұйымдастыруы мардым-сыз, себебі қаржыландыру жағы жеткіліксіз, оқу қазақтың өзі үшін керек. Сондықтан, ел болып жұмыла кірісу керек» - дейді. Ол үшін, әр отбасы жағдайына лайық салық салып, жиналған қаржыны мектеп ашу ісіне жұмсау-ға шақырады. Кедей балаларына бірнеше тегін орын бөлуді ұсынады. Ауыл-дардың сирек орналасуына қарай кейбір мектептер жанынан интернаттар ашу қажет дейді. Ел болашағы үшін керек жұмысқа жекелеген шығынды қиынсынбай, күресуге үндейді.

А.Байтұрсынұлының 1926 жылы жарық көрген «Әдебиет танытқыш» еңбегінің де тәлімдік-тәрбиелік мәні өте зор. «Әдебиет танытқыш» еңбегінің Асыл сөз бөлімінде: «Өнер түрлі болады. Тіршілік үшін жұмсалатын -тірнек өнері, көркемшілік үшін - көрнек өнері болады», - дей келе, көрнек өнерін төмендегідей 5 тарауға жіктейді:

- 1 - Сәулет өнері (еуропаша-архитектура)
- 2 - Сымбат өнері (скульшура)
- 3 - Кескін өнері (орысша-живопись)
- 4 - Әуез өнері (еуропаша-музыка)

Сосын сөз өнеріне кеңінен тоқталып, таратып, ауыз әдебиеті үлгілерінің тәлімдік, тәрбиелік жақтарын ашып көрсетеді. Тіл мәселесіне, сөйлеу мәдениетін қалыптастыруға, тіл мен ой бірлігін дамытуға аса мән береді. Ахмет «өнердің ең алды - сөз өнері» - деп санады. «Сөз өнері адам санасының үш негізіне тіреледі: 1) ақылға, 2) қиялға, 3) көңілге.

Ақыл ісі - аңдау, яғни нәрселердің жайына ұғыну, тану, ақылға салып ойлау; қиял ісі - меңзеу, яғни ойдағы нәрселерді белгілі нәрселердің түрпатына, бейнесіне ұқсату, бейнелеу, суреттеп ойлау; көңіл ісі - түйю, талғау.

Тілдің міндеті - ақылдың аңдауын аңдағанынша, қиялдық меңзеуін меңзегенінше, көңілдің түйюін түйгенінше айтуға жарату – дейді [3].

А.Байтұрсынұлы қазақ халқының күнделікті тұрмыс-тіршілігінде кезде-сетін ғұрыптардың педагогикалық мәніне жан-жақты тоқталады. Мысалы, қыз ұзатар кезінде айтылатын жар-жар, жұбату өлеңінің мән-мағынасын ашып көрсетеді. Жар-жар өлеңі қыз үйден аттанып бара жатқан кездегі қыздар мен жігіттердің кезектесіп айтатын жұбату әні. Жалпы жұбатушы жігіттер болып табылады. А.Байтұрсынұлы жинақтаған бесік жырлары арқылы жас сәбиді тал бесікте тербете отырып, ананың мейірім мен шапағатқа, махаббатқа толы, әуезді үні арқылы адамгершілікке, ерлікке, анаға, Отанға, ұлтына, туған жер табиғатына деген сүйіспеншілікке тәрбиелеудің мәні зор.

А.Байтұрсынұлының «Тіл жұмсар» атты әдістемелік еңбегінде: «Бала білімді тәжірибе арқылы өздігінен алу керек. Мұғалімнің қызметі - оның білімінің, шеберлігінің керек орны өздігінен алатын тәжірибелі білімінің ұзақ жолын қысқарту үшін, ол жолдан балалар қиналмай оңай өту үшін, керек білімін кешікпей кезінде алып отыру үшін, балаға жұмысты әліне қарай шағындап беру мен бетін белгілеген мақсатқа қарай түзеп отыру үшін керек», - дейді.

Дегенмен де, А.Байтұрсынұлының халық ағарту, ұлттық мәдениетіміз бен өнеріміздің дамуына қосқан үлесі, педагогикалық ой-пікірлері әлі де болса талай ғылыми-зерттеу жұмысына арқау болары сөзсіз.

Сондай-ақ, ағартушының еңбектерімен бүгінгі таңда жалпы орта білім беру саласындағы іс-шараларды, өзара сабақтастыра отырып жүргізу қажет.

Ахметтану саласында атқарылған өзекті мәселелердің бір саласы, ғалым туындыларын бүгінгі, келер ұрпаққа таныстыру.

Өйткені, ХХ ғасырдың басындағы педагогикалық ой-пікірлердің даму тарихы және олардың бір-бірімен үндестігінің тарихи мәні зор, әрі жас ұрпақ тәрбиесіне берері мол.

А.Байтұрсынұлының тау сілеміндей мол мұрасы қазіргі ұстаздар қауымы үшін де баға жетпес қазына. Жас ұрпақты тәрбиелеуде Ахаң салған сара жолды кіршіксіз орындауға еліміздің ұстаздар қауымы берекелі іс атқаруда. Еліміздің жастары әлемді мойындата бастады. Ахмет аңсаған зәулім мектептер мен оқушы қауымын қанағаттандыратын оқу сарайлары бой көтерген. Қазақстанның түкпір-түкпірінде қоры мол мектеп кітапханалары қамтамасыз етілген. Көз жүгіртер болсақ, Ахаң арманы кешеуіл болса да орындалды әлі де болса орындалмақ. Биік тұлға, ұлағатты ұстаз мұрасын жас ұрпаққа насихаттау әрбір мұғалімнің алдындағы борышы дер едім. Ерен еңбегіне қайран қала отырып, қазақ ғылымы мен мәдениеті, тәлім-тәрбие, оқу ісі тарихына сіңірген орасан зор еңбегінің тарихтан өшпес орын алатынын бүгінгі ұрпақ бағалайды деген сенімдемін!

Әдебиеттер тізімі:

1. Байтұрсынұлы А. Оқу жайы. Әлем (Қоғамдық-саяси альманах. Бас редактор Сейдімбеков А.). – Алматы: Жазушы, 1991. – 496 б.
2. Байтұрсынұлы А. Жан сезімді кім түсінер. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 112 б.
3. Байтұрсынұлы А. Оқу құралы. – Орынбор, 1912.-40 б.; Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. - 448 б., Б. 160-166.
4. Қыдыршаев А. Ахмет Байтұрсынұлының әдістемелік мұрасы. – Орал, 1998. -132 б.
5. Ісімақова А. Алаш әдебиеттануы. – Алматы: Мектеп, 2009.-560 б. (Ахмет Байтұрсынұлы. Б. 153-208).

РЕЗЮМЕ/RESUME

Аскарова Жанат Токташовна

КГУ №45 гимназия

Караганды, Республика Казахстан

ЦЕННОСТЬ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ИДЕЙ АХМЕТА БАЙТУРСЫНОВА

Вклад А. Байтурсынова в развитие народного просвещения, национальной культуры и искусства, его педагогическая мысль, безусловно, положены в основу многолетней научно-исследовательской работы.

В своих выступлениях он затрагивал самые разнообразные актуальные вопросы, связанные с судьбой казахов, стремился донести до народа, открыть глаза;

Ключевые слова: учитель, наставник, методист, ученый, просветитель, проблемы языка, воспитание поколений, воспитательно - воспитательное значение, выпуск учебников, учебно-просветительская деятельность;

Askarova Zhanat Toktashovna

№45 gymnasium

Karaganda, Republic of Kazakhstan

THE VALUE OF AKHMET BAITURSYNOV'S PEDAGOGICAL IDEAS

A. Baitursynov's contribution to the development of national education, national culture and art, his pedagogical thought, of course, are the basis for many years of research work.

In his speeches, he touched on a variety of topical issues related to the fate of the Kazakhs, sought to convey to the people, open their eyes.

Key words: teacher, mentor, methodologist, scientist, educator, language problems, education of generations, educational and educational significance, textbook production, educational and educational activities.

List of references:

1. Baitursynov A. training conditions. The world (socio-political Almanac. Editor-in-Chief Seidimbekov A.). - Almaty: writer, 1991. - 496 P.
2. Baitursynov A. who understands the feelings of the Soul. Almaty: Kazakhstan, 1994. -112 P.
3. Baitursynuly A. textbook. - Orenburg, 1912. -40 P.; Language Teaching. Almaty: Ana Tili, 1992. -448 P., pp. 160-166.
4. kydyrshaev A. methodical heritage of Akhmet Baitursynuly. Uralsk, 1998. -132 P.
5. Case A. Alash literary criticism. - Almaty: Mektep, 2009. -560 P., (Akhmet Baitursynuly. P. 153-208).

ӘОК 808.5

ҒТАХР 17.82.60

Ахметова Нұрбала Темірхановна

nurbala.a@mail.ru

«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі

Қарағанды, Қазақстан Республикасы

БАТЫРЛАР ЖЫРЫНЫҢ СИПАТЫ МЕН ЗЕРТТЕЛУІ

Мақалада батырлық жырлардың ауыз әдебиетіндегі ең көне жанрлардың бірі екендігі, олардың сипаты мен зерттелуі туралы айтылады. Халық басынан өткен небір қиыншылық заманда өз Отанын қасық қаны қалғанша қорғаған қазақ батырлары туралы сөз етіледі. Бұл жырлардың маңыздылығы, өскелең ұрпақты патриоттық сезімге баулитындығы туралы айтылады.

Тірек сөздер: эпос, қаһармандық, шапқыншылық, тарихи оқиғалар, поэтика, эпика, көшпелі тайпалар, зерттеушілер, ақын-жыршылар, күрделі бейнелер, жүйрік ат, тұлпар, халық қиялы.

Батырлар жыры халықтың өткен өмірінің жанды көрінісі. Әр халықтың батырлық жыры ең алдымен сол халықтың басынан кешірген сан қилы тарихи оқиғаларымен тікелей байланысты. Батырлық жырлардың көпшілігінде қазақ халқының жоңғар, қалмақ шапқыншылығына қарсы өз елінің тәуелсіздігі үшін күресі баяндалады.

Қазақ халқының эпикалық шығармалары бір ғасырдың ғана жемісі емес, ол ондаған ғасырмен бірге жасап, талай тарихи кезеңдерді басынан кешірген.

Қазақ халқының батырлар жырының ауқымдылығына және оның маңызына көңіл аударып келіп, Мұхтар Әуезов: «Бұл дастандар сонау бір бағзы заманда Орта Азияны, Қырым мен Еділ бойын

жайлаған көшпелі тайпалар бастан кешірген нақтылы тарихи оқиғалардың поэтикалық көрінісі болып табылады» - дейді.

Батырлық жырлардың сипаты айқын. Ол халықтың бейбіт, тыныш өмір сүруді көкसेген арманынан туындайды. Елге, бейбіт еңбекке қашанда қорған керек. Батыр бейнесінің эпикалық мақсатта әсіре бейнеленуінің де үлкен мәні бар. Ол бір өзінің бойына орасан күш, ақыл, парасаттылық, адалдық қасиеттерін жинайды. Бұл жанрлық сипаттар барлық халықтардың батырлық жырына ортақ.

Батырлық жырлардың күші – халық мүддесін қорғайтын рухында, қоғамның ілгері басуына қажетті қасиеттерді адам санасына жүрегіне сіңдіре білуінде. Сондықтан да батырлар жырының әлеуметтік, мәдени тәрбиелік маңызы орасан күшті [1].

Батырлық жырда тарихтың жекелеген оқиғалары, кейбір елестері ғана суреттелмейді, Бұл жырлардан халықтың қаһармандық бейнесі – қайтпас қайсарлық, хас батырға лайық берік махаббат, адал, айнымас достық, туған жерге, елге деген сүйіспеншілік – бәрі де айқын көрінеді. Халықтың батырлық жырының, әсіресе біздің қаһармандық заманымыздағы тәрбиелік мәні де осында. Әрбір батырлық жырдың негізгі қаһармандарының бойынан халық қиялынан туындайтын ардақты қасиеттердің бәрін табамыз. Батырлық жыр өткен дәуірлерде өмір сүрген ғажайып адамдардың ерлік іс-әрекетін жырлайды. Батыр тұлғасы әрқашан да Отанын сүйетін, ел үшін жанын аямай күресетін асқан патриот, жақсылыққа жаны құмар, ізгі жан. Ол жауына қаншалықты қатал, мейірімсіз болса, туған-туысқан, жанұясына, ел-жұртына соншалықты мейірімді, жұмсақ, аңғал да ақкөңіл жан болып келеді [2].

Эпоста батыр жалғыз суреттелмейді. Батырлық жырлардың үлкен бір ерекшелігі мұнда әрқашанда батырмен қоса бірдей тұлғаланып тұрақты суреттелетін күрделі бейнелер бар: ол ең алдымен батырдың жары, (кейде қалыңдығы, кейде әйелі), ол әманда асқан сұлу, ел қадірлеп аялаған ару, ақылды, дана әйел, махаббатқа берік, батырдың айнымас досы, ең сенімді серігі (Құртқа, Ақжүніс, Гүлбаршын, Назым, т.б.). Олар да батырдың өзі сияқты ел қамын ойлаған патриоттар. Батырдың екінші бір егізіндей бірге суреттелетін сенімді серігі – оның астындағы тұлпар аты. Ат қасиетін суреттеу, оның батырға жасайтын достық әрекеттері, батырдың тілеген жеріне «көзді ашып-жұмғанша» алып баратын, қуса жетіп,, қашса құтылатын құстай жүйрік шабысы – бәрі де батырлық жырлардан ең көрнекті, ең құрметті орын алады. Ер Тарғынның Тарланы, Қамбардың Қарақасқасы, Қобыландының Тайбурылы, т.б. өз иесінің сенімді серігі болып небір қысылтаяң жағдайлардан алып шығады [3]. Тайбурылды Қобыландыға құлын кезінен жемдеп, өсіріп берген Құртқа. Батырдың ақылды, сенімді серігі Құртқа Тайбурылды өзі баптап, Қазан сапарына батыр аттанарда ғана әкеп береді. Тайбурыл бір жағынан Қобыландыдай үлкен батырдың аты. Екінші — өзін Құртқа баптап өсірген, сондықтан ол жырдың қиялын көтеріп, ертегідей ұлғайтып, мақтап айтатын аты болады.

Тайбурыл шапқанда:

Көл жағалай отырған

Көкқұтан мен қарабай,

Көтеріліп ұшқанша,

Белінен кесе басады... — дейді.

Бұл «алты айлықты алты-ақ аттайды» дейтін, алысты жақын ететін, нағыз, қиялдай жүйрік ат. Шапқанда қанат бітіп кететіндей болған. Тайбурыл иесі қысылған жерде тілге келіп, ақыл да қосады. Тайбурылдың сөйлегенін: «Астындағы бурылдың, Жоғарғы ерні көк тіреп, Төменгі ерні жер тіреп...», деп ақын-жыршылар әсірелей жырлайды.

Батырдың аты оның көлігі ғана емес, серігі де, досы да дегенді білдіреді. Батыр жалғыз өз басымен ғана батыр емес, осындай қанаты сияқты болған атымен батыр. Қобыланды бұрынғы қазақ елі сияқты әрі көшпелі, әрі бақташы болған елдің батыры. Кәсібі осындай болған елге - ат ең қымбат, ең жақын серіктің бірі боп саналады. Тайбурылдың бар сипаты сол себепті үлкен сипат боп, тіпті адам сипатындай боп, ұлғайтылып айтылады. Бұрынғы ескі тарихта: «жағалай шабыс», «құба қалмақ» деген замандар болған. Онда біреуге біреу шабуыл жасау, күшсізді күшті жем қылу заң болған. Сондай шапқыншылық-қуғыншылық заманда қашса құтылып, қуса жетіп отыратын ат ең қымбат дос болады.

Қай елдің батырлар туралы жырын алсақ та, олардың негізінде тарихи оқиға жатады. Бірақ жырда оқиға болған күйінде ғана суреттелмейді, оның тек желісі ғана алынады. Жырды туғызушы ақын ол оқиғаны өз ұғымына, өз көзқарасына қарай бейімдеп жырлайды. Батырлар жыры көбінесе Отанын сыртқы жаулардан қорғау, өз елін басқаларға тәуелді етпеу тілегін қамтиды, сол идеяны берік ұстайды. Қазақтың батырлар жырының қайсысын алсақ та, қыпшақ, ноғайлы қазақтары

қызылбастарға, қалмақтарға қарсы күреседі. Бұл жырлардың көпшілігінде, ноғайлының (қазақтардың) жерін қалмақтардың жаулап алмақшы болуына байланысты үлкен оқиғалар суреттеліп отырады.

Батыр да адам, ол да жан мен тән иесі. Ол да барша адамдар секілді қуанады, күйінеді. Жыршы оны осы асыл адамгершілік қасиеттерімен бейнелейді. Бірақ бұл жырдың негізгі өзегі емес. Оның басты, негізгі нысанасы – ел намысын қорғау, ерлік, батырлық. Олардың батырлар жыры аталуы да сондықтан [3].

Қазақтың жалпы эпостық жырларының жиналуы мен зерттелу тарихы бар. Қазақ батырлық жырларын жазып алуда Ш.Ш.Уалиханов, Н.И. Ильминский, В.В.Радлов, Г.Н.Потанин, А.В.Васильев, И.Н.Березин, Ә.Диваев, Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаев, М.Ж.Көпеевтер айтарлықтай үлес қосты. Ғылыми тұрғыда зерттеу ісінде А.Байтұрсынов, Ә.Бөкейханов, С.Сейфуллин, С.Мұқанов, М.Әуезов, Е.Ысмайлов, Қ.Жұмалиев, М.Ғабдуллин, Ә.Марғұлан, Ә.Қоңыратбаев, О.Нұрмағамбетов, және т.б. ғалымдар құнды еңбектер қалдырды. Бүгінгі фольклортану ғылымында қазақ эпосына қатысты Р.Бердібай, С.Қасқабасов, Ш.Ыбыраев т.б. ғалымдар жаңаша зерттеулерімен танылды. Батырлық эпос шығу мерзімі жағынан түркі қағанаты, оғыз-қыпшақ, ноғайлы дәуірлерімен ерекшеленеді. Батырлық жырлардың классикалық үлгілері «Алпамыс», «Қобыланды», «Ер Тарғын», «Қамбарлар» болса, тұтастану құбылысына жауап беретін «Қырымның қырық батыры» жырлары бар. Эпикалық батырлық жырларды жырлаушы көптеген өнер өкілдерінің есімдері мәлім. Жырлану барысында эпостық жырлар бірнеше нұсқаға айналып, бірнеше варианттарына байланысты версиялар құрайды. Типологиялық жағынан көптеген ұқсастықтары бар. Ұқсас жерлер, тізбектеле жырлау, негізгі мифтері – ғажайып туылу, жедел өсу, үйлену, жекпе-жек, соғысу, түс көру, мұратына жету, т.б. болып келеді. Көркемдік жағынан аллитерация мен ассонанс, гипербола мен литота, теңеу мен эпитет және т.б. көркемдік ерекшеліктер батырлық эпостан мол ұшырасады [4].

Батырлар жырының алғашқы жинақтары 1922, 1932, 1939 ж.ж. жарияланды. Бұл іс 1957 жылы қайтадан қолға алынып 1977 жылға дейінгі жиырма жыл аралығында бірнеше рет жарияланды.

«Бақыт іздеп, ғасырлар бойына сахараны шарлап шарқ ұрған қазақ халқы... бізге ең асыл мұра – жыр мұрасын мирас еткен. Жыршы халық, ақын халық есте жоқ ескі замандардан бастап дарыған ақындық даналығын қапысыз жұмсап, өзінің рухын ұмытылмас эпостық дастандарында, сан-сан әр алуан түрлі жырларында бейнеледі.» Заманымыздың заңғар суреткері Мұхтар Әуезов халық шығармашылығы үлгілеріне осындай баға береді.

Батырлар жыры өткен заман жайлы сыр шертіп қана қоймайды. Ол ездікті шенеп, ерлікті биікке көтереді. Жас ұрпақты Отанын шын сүйетін патриот етіп тәрбиелеуде батырлар жырының күні бүгін де, болашақта да мәні зор.

Әдебиеттер тізімі:

1. Ә.Қоңыратбаев. Қазақ фольклорының тарихы. - Алматы: «Ана тілі», 1991.
2. М.Әуезов. Он жетінші том. – Алматы: «Жазушы», 1985.
3. Тұрсынов Е. Тарихи жыр- өлеңдердің тегі мен дамуы. – Алматы: 1979.
4. Қазақ халық әдебиеті. «Тарихи жырлар», «Абылайхан», - Алматы: «Білім», 1985.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Ахметова Нурбала Темирхановна

Частное учреждение «Академия «Bolashaq»

Караганда, Республика Казахстан

ОПИСАНИЕ И ИЗУЧЕНИЕ ГЕРОИЧЕСКОЙ ПОЭМЫ

В статье рассказывается о том, что героические поэмы-один из древнейших жанров устного творчества, об их характере и изученности. Речь идет о казахских героях, защищавших свою Родину в трудные времена, когда народ пережил немало трудностей. Рассказывается о важности этих стихов, о патриотическом воспитании подрастающего поколения.

Ключевые слова: былины, героизм, нашествия, исторические события, поэтика, былины, кочевые племена, исследователи, поэты, сложные образы, скаковые лошади, тулпары, народные фантазии.

Akhmetova Nurbala

Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan

DESCRIPTION AND STUDY OF THE HEROIC POEM

The article tells about the fact that heroic Psalms are one of the oldest genres in oral literature, their character and study. We are talking about Kazakh batyrs who defended their homeland in times of difficulties that the people

experienced. It is said about the importance of these poems, that they instill a sense of patriotism in the younger generation.

Key words: epics, heroism, invasions, historical events, poetics, epics, nomadic tribes, researchers, poets, complex images, racehorses, tulpars, folk fantasies.

List of references:

1. A. Konyratbayev. History of Kazakh folklore. – Almaty:, «native language», 1991
2. M. Auezov. Volume seventeen. – Almaty:, «writer», 1985.
3. Tursunov E. The Origin and development of historical poems. – Almaty:, 1979.
4. Kazakh folk literature. Historical poems, Abylaykhan. – Almaty:, «bilim», 1985.

ӘОК 82
ҒТАХР 17.01.09

Гнатюк Ольга Викторовна

olga2010-01@mail.ru

Средняя общеобразовательная школа имени М.Макаатаева

Сайрам, Республика Казахстан

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ИБРАЯ АЛТЫНСАРИНА

Всю свою жизнь И. Алтынсарин посвятил просвещению родного народа. «Народ казахский сам по себе представляет благодатную почву для образования»,- писал он.

Ключевые слова: общепедагогические, дидактические, и методические наглядности, развития образования, басни, рассказы, сказки, новеллы, развитие казахского народа;

Ибрай Алтынсарин вошел в историю Казахстана как выдающийся просветитель, педагог, поэт, общественный деятель.

И. Алтынсарин, охваченный высоким стремлением принести как можно больше пользы родному народу, мечтал заниматься педагогической работой, в которой видел свое призвание.

Выдающаяся историческая заслуга И.Алтынсарина заключается в том, что по его инициативе при самом непосредственном его участии была создана в Казахстане сеть народных светских школ. Также он научно разрабатывал для них дидактические принципы обучения и воспитания детей, писал учебные и методические пособия.

«Школы - это главные пружины образования казахов, - писал Ибрай Алтынсарин,- ...на них, и в особенности на них надежда, в них же и будущее (казахского) народа». Поборник просветительства, И. Алтынсарин считал святым долгом образованного человека нести знания детям.

Педагогические взгляды И.Алтынсарина сыграли положительную роль в истории развития образования, во многом они не утрачивают своего значения. Их учения представляют собой целостную и оригинальную педагогическую систему, в которой нашли отражение многие педагогические проблемы, были введены в употребления важнейшие понятия общепедагогические, дидактические, и методические наглядности в преподавании, опыт и наблюдение. В своей просветительно-педагогической деятельности И.Алтынсарин уделяет огромное внимание воспитанию нравственных основ личности.

Чтобы расширить литературные познания детей Казахстана, просветитель занимался переводами на казахский язык русскоязычных литературных произведений. Помимо этого, его многочисленные труды включают басни, рассказы, сказки, новеллы, например: «Чистый родник»; «Драгоценная трава»; «Кибитка и дом»; «Сын бая и сын бедняка»; «Мать и сын». Знания как высшее благо и способ для каждого человека достигнуть благополучия — вот одна из главных тем, которые затрагивал в произведениях Ибрай Алтынсарин.

Воспитание детей и молодежи подчеркивал он, должно быть разумным и свободным, основываться на идее равенства природных способностей человека, на стремлении выявить и развить в каждом человеке все лучшие задатки:

«Всех ласково греет солнце,

Всем светят лучи луны,

Особо рожденных не было и нет на этой земле», - писал И.Алтынсарин, опровергая мысль об особой якобы избранности людей «благородной крови».

Стихи этого выдающегося литературного деятеля на русском и казахском языках остаются актуальными не только для народа Казахстана, но и для многих других стран мира.

Сегодня в период модернизации школы, обновления системы образования, возрастает потребность в учителях новой формации, наделённых лучшими чертами, какими обладала личность педагога – новатора И.Алтынсарина, испытывается востребованность его идей в практике работы учителей.

Ибрай Алтынсарин в этом направлении был первым педагогом, который приложил усилия для масштабного охвата образованием всего народа. Он организовал свою педагогическую деятельность таким образом, что экономическое, культурное и духовное развитие казахского народа помогли сформировать своё собственное национальное самосознание.

Проблема просветительства народа была актуальной задачей всей педагогической деятельности Ибрая Алтынсарина. Именно этим обусловлен интерес к личности педагога. В многочисленных монографиях говорится о ключевой роли демократических и прогрессивных взглядов видного казахстанского педагога Ибрая Алтынсарина. В монографии К.Джумагулова «Ибрай Алтынсарин» отражен анализ и оценка всей творческой деятельности педагога-просветителя и описаны первые дидактические проблемы, с решением которых столкнулся педагог-просветитель: нести полезные знания детям, стремление учить детей казахов таким образом, чтобы они могли быть полезными своему народу и приобщиться к достижениям земледелия, промышленности; значение, цель и польза светского образования в условиях царизма; открытие первой женской школы. «Народ казахский сам по себе представляет благодатную почву для образования», – считал И.Алтынсарин [1].

О педагогическом труде Ибрая Алтынсарина говорится в монографии А.С.Ситдыкова «Педагогические идеи и просветительская деятельность И.Алтынсарина». Автор монографии рассматривает этапы просветительской деятельности педагога-новатора на основе многочисленной исторической документации. Большое количество трудов просветителя стало достойным наследием для формирования самобытной культуры казахского народа, которая складывалась на протяжении веков из произведений героического эпоса, импровизаций народных певцов, из произведений устного народного творчества [2].

И.Алтынсарин рассматривает знания как ценный духовный капитал, обосновывает важную роль знаний, их пользу в жизни людей и общества, в развитии культуры, науки, изобретательстве, что и сегодня созвучно для современной школы.

В годы своей учительской деятельности, И.Алтынсарин неустанно следил за педагогическими новинками, за научно-популярной литературой для народа, выписывал публицистические и педагогические журналы. В его личной библиотеке имелись полные собрания таких русских классиков, как Н.А.Добролюбов, Н.Г.Чернышевский, А.И.Герцен, лучшие педагогические труды, а также переводы иностранных авторов того времени. Особенно много было работы в начале инспекторской деятельности, когда нужно было приобретать и создавать первые учебники.

Ибрай Алтынсарин перевел произведения русских писателей-просветителей, которые использовались в качестве учебников для русско-казахских школ и составляли активную часть книжного фонда школьных библиотек. В фонде нескольких библиотек имелись на казахском языке басни И.А.Крылова, рассказы Л.Н.Толстого, переводы из книг И. Паулсена, В.И. Даля и ряд других произведений:

Строит дивные дворцы
Умный знающий народ.
Сильным знанием своим
Он уверенно живет.

От книг К.Д.Ушинского «Детский мир», И.Алтынсарин был искренне восхищён содержанием этой замечательной книги. У него рождается и крепнет мысль о том, что именно такого рода книгу дать и казахским детям на их родном языке.

Одной из заслуг И. Алтынсарина является то, что он разрабатывал учебные планы и программы школ, которые были несравненно шире и глубже существовавших. Он сам написал для учащихся русско-казахских школ два учебных пособия, которые начал незадолго до назначения на должность инспектора школ Тургайской области, и закончил в 1869 г. Это - «Казахская хрестоматия» и «Начальное руководство в обучение казахов русскому языку».

В своих переводах произведений русских классиков на казахском языке пропагандировал идеалы демократического просветительства. Он плодотворно трудился для развития национальной культуры и литературы, в области формирования казахского литературного языка. Об этом свидетельствует «Казахская хрестоматия», составленная им на основе русского алфавита.

Просветитель учитывал необходимость, во-первых, сделать книгу пригодной не только для детей школьного возраста, но и для взрослых читателей; во-вторых, подобрать для книги такие материалы, которые были бы понятны и доступны именно казахскому читателю, не знакомому ни с жизнью больших городов, ни с рядом особенностей русской и западноевропейской жизни. Таких готовых материалов, за исключением небольшого числа фольклорных произведений, в Казахстане в то время ещё не было. Ибрай Алтынсарин думал о том, какой литературный жанр и какие произведения, скорее всего, дойдут до сознания казахского читателя, прежде всего юного, то есть старался учитывать его возрастные особенности. При составлении хрестоматии он умело и с большим педагогическим мастерством отобрал все лучшее из учебных книг того времени на русском языке, стремясь возможно шире удовлетворить интересы детей младшего возраста и воздействовать на развитие в них нравственных качеств. В подборе материалов руководящими его принципами являлись идеи народности, гуманизма, демократизма и любви к родине.

Тематический обзор произведений просветителя позволяет сделать вывод, что все труды его носят не описательный, а четко выраженный воспитательный характер и свидетельствует не только о жанровом разнообразии, но и показывает их автора, как одного из создателей казахского литературного языка.

Всего Ибрай Алтынсарин создал более 115 больших и маленьких произведений вместе с переводами. Среди его художественных произведений опубликовано лишь 21 стихотворение, 47 рассказов, 8 басен и 11 образцов казахского фольклора.

Ибрай Алтынсарин с большой энергией боролся за сближение и дружбу казахского и русского народов, посвятив этому благородному делу всю свою жизнь. Он стоял за приобщение Казахстана к экономическому и культурному развитию России.

В педагогических работах И.Алтынсарина выразились воззрения, во многом совпадающие с идеями передовых русских педагогов.

Замечательными казахскими просветителями-демократами второй половины XIX века - Чоканом Валихановым и Абаем Кунанбаевым – И.Алтынсарина роднит непримиримость ко всякому насилию, расовой и национальной нетерпимости и высокомерию. Горячая вера в освободительное значение творческого труда, научного знания, образования, просвещения масс, призыв к миру, дружбе и сотрудничеству разноязыких народов во имя общего прогресса.

Основные принципы педагогики И.Алтынсарина кратко можно сформулировать следующим образом:

- В образовательном процессе нет мелочей;
- Важно не только получение знаний, но и воспитание;
- Важнейшее место занимает личность учителя, его моральный облик;

Школа должна быть образцом нравственного влияния на общество, оплотом культуры в её подлинном смысле.

Эти принципы совпадают с задачами подлинно гуманной педагогики, которую формировали в своей деятельности выдающиеся педагоги не только XIX веке но и XXI века.

Личность Ибрая Алтынсарина, вошедшая в летопись развития школьного образования в Казахстане, является для нас, учителей нового времени, вдохновляющим образцом подражания и следования его прогрессивным гуманистическим идеалам.

Богатое творческое наследие дает нам сегодня право называть Ибрая Алтынсарина не только первым казахским педагогом-новатором, ученым-этнографом, фольклористом, но и одним из основоположников казахского литературного языка.

Список литературы:

1. Джумагулов К.Т. Ибрай Алтынсарин (Предисл. проф. Х.Х. Махмулова). - Ташкент: Издательство литературы и искусства им. Гафура Гуляма, 1975. 160 с.
2. Ситдыков, А.С. Педагогические идеи и просветительская деятельность И.Алтынсарина. – Алма-Ата: Мектеп, 1968. – 148 с.
3. Алтынсарин Ибрагим. Собрание сочинений. В 3-х томах. Т. 3. - Алма-Ата: «Наука» КазССР, 1978. 352 с.

4. Даулетова, Н. И возникли в степи библиотеки: [Об И.Алтынсарине, библиотеках, мавзолее И.Алтынсарина в совхозе «Мичуринский»] // Ленинский путь. – 1991. – 25 сентября.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Гнатюк Ольга Викторовна

М. Мақатаев атындағы Жалпы білім беретін орта мектебі

Сайрам, Қазақстан Республикасы

ЫБЫРАЙ АЛТЫНСАРИННИҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ

КӨЗҚАРАСТАРЫ МЕН ҚЫЗМЕТІ

Ыбырай Алтынсарин-жазушы, ақын, этнограф, көрнекті педагог және орыс-қазақ мектептері желісін құрушы, білім беруді ұйымдастырушы, аудармашы, кириллица графикасына негізделген қазақ әліпбиі нұсқаларының бірінің авторы.

Тірек сөздер: жалпы педагогикалық, дидактикалық және әдістемелік көрнекіліктер, білім беруді дамыту, ертегілер, әңгімелер, новеллалар, қазақ халқының дамуы.

Gnatyuk Olga

Secondary school named after M. Makatayev

Sairam, Republic of Kazakhstan

PEDAGOGICAL VIEWS AND ACTIVITIES OF YBRAI ALTYNSARIN

Ibrai Altynsarin is a writer, poet, ethnographer, an outstanding teacher and creator of a network of Russian-Kazakh schools, an organizer of education, a translator, the author of one of the variants of the Kazakh alphabet based on Cyrillic graphics.

Key words: general pedagogical, didactic, and methodological approaches, development of education, fables, stories, fairy tales, short stories, development of the Kazakh people;

List of references:

1. Dzhumagulov K.T. Ibrai Altynsarin (Foreword by Prof. H. H. Makhmulov). Tashkent: Publishing House of Literature and Art named after Gafur Gulyam, 1975. 160 p.
2. Sitdykov, A. S. Pedagogical ideas and educational activities of I. Altynsarin. - Alma-Ata: Mektep, 1968. - 148s.
3. Altynsarin Ibrahim. Collected works. In 3 volumes. Vol. 3. Alma-Ata: «Science» of the Kazakh SSR, 1978. 352 p.
4. Dauletova, N. I. libraries appeared in the steppe: [About I. Altynsarin, libraries, the mausoleum of I. Altynsarin in the state farm «Michurinsky»] / Leninsky Way. - 1991. - September 25.

ӘОК 82

ҒТАХР 17.01.09

Досманбетова Гульнур Абдижаппаровна

Dosmanbetovagulnurl@gmail.com

М.Мақатаев атындағы Жалпы білім беретін орта мектебі

Ақсу ауылы, Сайрам ауданы, Түркістан облысы

Қазақстан Республикасы

ДУЛАТ ИСАБЕКОВ – ШЫНАЙЫ СУРЕТКЕР ЖАЗУШЫ

Қазіргі қазақ әдебиетіндегі замандас келбетін беруде әр жазушы, әр қырынан көрініп келеді. Солардың бірі алғашқы әңгімесінен оқырман қауымды елең еткізген Дулат Исабеков.

Тірек сөздер: композиция, стиль даралығы, образдар әлемі, суреттеу тәсілі, көркемдік әдіс, концептуалдық, трагедиялық сипат, адам жаны;

Д.Исабековтің шығармалары – өмірдің өзінен алынып, айналадағы күнде көріп жүрген құбылыстар өзіндік құнарлы да қарапайым тілімен әлеуметтік деңгейге дейін көтерілген шыншыл туындылар. Суреткердің арнасынан асқақтамай, қысқа да жинақы жазылған әңгіме, повестерінде адам өмірі, табиғи тазалық, адамгершілік, қазақы мінез, қоғамдық өзгерістер шынайы суреттелген.

Жазушы шығармаларында («Ескерткіш», «Бонапарттың үйленуі», «Талахан-186», «Қара шаңырақ», «Кемпірлер», «Ай-Петри ақиқаты», «Шойынқұлақ» және т.б.) көбіне қоғамды тікелей әлеуметтік айыптау, сынау-мінеу жоқ, жазушы, керісінше, салқын қанды әңгімеші ретінде көрініп,

кейіпкерлерін әлеуметтік - психологиялық типтер деңгейіне көтере, сюжеттерді күлкілі ситуация төңірегінде өрбіте отырып, үлкен философиялық жинақтауға қол жеткізеді.

Академик С. Қирабаевтың: «XX ғасыр адам баласының тарихында ең бір күрделі, қайшылығы да, қалдырар ғибраты да мол дәуір болып табылады. Ендігі жерде біз өз тарихымызды бұрынғыдай көп ұлтты мемлекеттің құрамында емес, дербес зерттеп, ұлтымыздың тарихтың ұзақ жолында ұтқаны мен ұтылғанын, жеткені мен жете алмаған тұстарын кең ашып, бүгінгі егемендікке жетуіміздің заңды жолын көрсетуге тиіспіз» деген пікірі ұлы өзгерістерге, қайшылықтарға толы уақыт демін тап басуымен құнды. Осы ретте қазақ әдебиетінде көп зерттеле қоймаған романтикалық дәстүрдің дамуы – әдебиет тарихы үшін аса өзекті мәселелердің бірі. Әдебиеттегі көркемдік әдіс, романтизм, реализм, модернизм мәселелері төңірегіндегі пікірталастар әрісі дүниежүзілік, берісі қазіргі қазақ әдебиеттану ғылымында ешбір толастап көрген емес. Бұлай болуы заңды да [1].

XX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ қаламгерлерінің жеке шығармашылық әлемін танытатын стиль даралығы шығармалардың тілдік, композициялық ерекшеліктерін, ырғағын, образдар әлемінің қыр-сырын, психологиялық табиғатын, қақтығыс сипатын талдау арқылы айқындалады.

Көркемдік әдіс – әдебиеттану ғылымындағы күрделі әрі өзекті мәселелердің бірі. Әдебиеттің даму бағыттары, көркемдік таным арналары әдіс мәселесімен тығыз ұштасады. Өткен күн мұраларын бүгінгі күн биігінен қайта таразылаған тұста көркемдік әдістер, әдеби бағыт пен ағымдар мәселелері жан-жақты талқылауды, терең зерттеуді қажет етеді. Тіпті кеңес қоғамы дәріптеген реализмнің мазмұны мен даму мәселесін жаңаша зерттеу де қазіргі әдебиеттану ғылымының күн тәртібінде тұр.

Қазақ зерттеушілері романтизмнің XX ғасырда жаңаша қарқын алғанын атап өтеді. Т.Кәкішұлы XX ғасырдағы қазақ әдебиетінің дамуында айқын көрініп, «әлі күнге дейін тамсандырып келе жатқан көркемдік амал – романтикалық суреттеу тәсілі» екенін ашық айтады.

Қазақ романтизмі, ең алдымен, қазақ әдебиетінің өткен дәуірлерінен бастау алады, яғни романтизмді көркемдік ойлаудың типі ретінде ұлттық ойлау жүйесінің ерекшеліктерімен түсіндіруге болады.

Романтизм әдеби бағыт ретінде белгілі дәуірмен, нақты тарихи жағдайлармен байланысты болса, көркемдік әдіс ретінде әлдеқайда кең мағына береді. Академик З.Қабдолов әдістің қайталанып отыратын тұрақты құбылыс екенін нақтылай отырып, романтизмді көркемдік әдістің біріне жатқызады [2, 350].

Әдебиеттануда романтизмді зерттеудің гносеологиялық аспектісі өнердегі романтикалық бастаудың өміршеңдігін, мәңгілігін терең негіздеуге мүмкіндік берді. Романтикалық шығармашылық түрі белгілі бір деңгейде суреткер тұлғасына, оның психикалық ойлау жүйесінің ерекшеліктеріне байланысты. Романтизм – басқа әдеби әдістер сияқты болмысты бейнелеудің спецификалық бір формасы.

1970 жылдар әдебиетінде қазақ прозасында романтикалық сарындар Ә.Кекілбаев, Д.Исабеков, Т.Әбдіков, С.Санбаев, М.Ысқақбаев, О.Бөкеев, Т.Жұртбаев және т.б. қаламгерлер шығармашылығында түрлі деңгейде көріне бастады. Аталған жазушылардың туындыларын дәуірінің өзекті мәселелерін арқау ету, концептуалдық, трагедиялық сипат, адам жанын зерттеуге құлшынысы сынды белгілер біріктіргенімен, әрқайсысының жазатын тақырыптары, авторлық позициялары, стильдік мәнерлері әртүрлі, бір-біріне ұқсамады, бірін-бірі қайталамады. Әр суреткердің өзінің жеке көркемдік әлемі, дара шығармашылық концепциялары, қайталанбас стильдері қалыптасты.

XX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ прозасы үлкен көркемдік ізденістерге қол жеткізді. 1970 жылдары жарық көрген тақырыптық тұрғыдан әралуан прозалық туындыларының басым көпшілігінде романтикалық бояу анық байқалатын жазушы – Д.Исабеков. Жазушының «Гауһар тас», «Қарғын» шығармаларында реалистік және романтикалық бастаулардың синтезі көрінеді. Қаламгер туындыларында өмірдің, тұрмыс-тіршіліктің эпикалық тынысын беруге емес, адамның жан дүниесіне үңіліп, рухани әлемдердің қатынас-қақтығыстарына ден қояды. Ол 2007 жылы «Қазақ әдебиетіне» берген сұхбатында: «Қарғынды жазғанда мен де романтик болатынымын. Жазушы көп те, суреткер аз. Суреткер өмірін, болмысын өзімше танытқым келіп еді» – деп жазады [3].

Дулат Исабековтің қаламынан осы бүгінге дейін оннан астам повесть, бір роман, көптеген әңгімелер, драмалық шығармалар туған екен. Олардың бірін әрі, бірін бері деу лайықсыз, бірақ оның көркемдік табыстарының басымдау жағы повестері мен әңгімелерінде жатқанын бөліп айтсақ, одан жазушының басқа жанрдағы шығармаларына көлеңке түсе қоймас.

Қ.Ергөбек: «Дулат Исабеков – мейлі өткен күн тағылымын айтсын, мейлі бүгінгі күн шындығын жазсын, қайда да, қашан да – шынайы суреткер. Айтарын характер арқылы бейнелей

айтады, жазарын көркем детальдарды ойната құбылтып ашады, шығарманың көркемдік формасы жұтынып, композициясы дөңгеленіп шып-шымыр шығады»-деп, қаламгер туындыларына тамаша баға берді [4, 123].

Д. Исабековтің 70-жылдардағы «Гауһар тас», «Қарғын» шығармаларында романтикалық сарын айқынырақ көрінсе, кейінгі «Тіршілік», «Дермене», «Сүйекші» повестерінде адамның социомәдени құрылымнан тыс қалатын, қоршаған ортаны жатсынуынан туындайтын экзистенциализм сарыны негізгі бағдарға айналған.

«Гауһар тастан» бастап жазушы осы дүниелерін бір ғана тыныспен, бір ғана көңіл-күймен, бір ғана әуенде жазып шыққан секілді көрінеді. Әдетте, жазушылар шығарма сайын белгілі бір көркемдік бағдарларын өзгертіп, желкенін жел ыңғайына қарай керіп, тіпті объектіге қарай жазу мәнерін де әрқилы дамытып отырады еді. Ал Дулат Исабеков аталған повестерінде ондай «ала қолдық» көрсетпеген. Осы шығармалардың бәрінде ол кейіпкерлерінің қоғамдағы нақты орнына, яғни өмірбаяндық нақты мәліметтерге, тіпті олардың басындағы дәуірлік өзгерістерге бәлендей мән бермейді. Оған керегі басы жұмыр қарапайым ғана адам, сол «адам өмірінің қырық қатпар қыры». «Гауһар тастағы» Ыбыш пен Қайыркеннің, Салтанаттың қой отарын қондырған жерлері, үй тіккен орны қандай ықшам, қандай белгілі болса, әрқайсысының ұлы өмірдегі өздеріне лайық орны да сол шақтас қана. Жазушы үшін бұдан артық географиялық, өмірбаяндық дәлдіктің қажеті де жоқ. Өмірге енді ғана азаматтық көзін ашқан олардың мына дүниеде қатыгездік пен мейірімсіздік, тоқмойын надандық, көркеуде бітеулік дегеннің бар екенін көріп, түйсінуі үшін осының өзі-ақ артығымен жетіп жатыр.

Ал «Сүйекшідегі» Тұңғыш пен «Тіршіліктегі» Молдарәсілдің тайқы мандайларына тап келген қисық тағдырды түзету үшін екі дәуірлік кеңістіктің өзі дәрменсіз. Дүниеге Тұңғыш атымен келіп, содан кейін Аманат, Кеңкелес атанған, одан соң Диуана шапанын киіп, ақыры Сүйекші кебінімен көрге енген бір бейшараның қақпақылға түскен тағдырын оңға бұру үшін Ұлы Қазан төңкерісі секілді дәуірлік төңкерістің тіпті де қажеті жоқ-ты. Оған екі аяғы, екі қолы, бір басы бар адамдардың мейірімі мен қамқорлығы болса, оның еншісіне бұйырған қоңторғаи тіршілікті жүрегімен ұғынарлық жәй ғана адами сана табылса, болатын. Бірақ оған соның өзі кезікпей кетті. Кезіксе кеш, ақтық сапар алдында ғана тапты.

Неге бұлай? Неге адамдар бір-біріне сонша мейірімсіз, сонша қатыгез, безбүйрек? Бұл сауал бір «Сүйекшіде» ғана емес, Дулаттың аталған повестерінің барлығында дерлік ұдайы қойылып отырады. «Гауһар тастағы» Ыбыштың өз жары Салтанатқа деген жібимес қаттылығы қайдан келген? «Дерменедегі» Тоқсанбай шалды тақырға отырғызып кететін, сонымен қоса бұғанасы қатпаған бала Ергешті зар жылатып қоятын оғар Омаш қай атадан жаралып, қай анадан туған? «Тіршіліктегі» туған перзенті Қыжымкүлді тағдыр тәлкегіне ұшырағаны аз болғандай, өз қолынан қаңғытып жіберген әке қатыгездігінің тамыры қайда жатыр? Осылардың бәрінің ақыры неге жеткізеді? Олардың нәтижесі бірде бейкүнә Салтанаттың мезгілсіз қазасы, Сүйекшінің аянышты өлімі, Қыжымкүлдің сұрқай тіршілігі, іштен шыққан перзентін бір көре алмай көз жұмуы болса, «Дерменедегі» ол оғар күштің айдауымен амалсыз күнәға батқан Тоқсанбайдың өз ары, құдайы алдында біржола тазарып шығуымен аяқталады. Демек, қатыгездік пен қараулық ылғи да адам өмірін мән-мағынадан, негізгі нысанасынан айыра алмаған. Тағдырдың аяусыз да мейірімсіз құрығына түсіп, қорлық мазаққа ұшырап, беймәлім біреуден бала жүктеген Қыжымкүлге үйленген Молдарәсіл күндердің күнінде сол беймәлім зорлықшыдан туған баланың баласына өзінің осынау жарық дүниедегі соңғы үмітін байланыстырамын деп әсте ойлай қойды ма екен. Тіршіліктегі оң шырайын берген ең соңғы жарық сәуле сол бала болады деп те ойламаған-ды. Тіршілік, өмір дегеніңіздің жасампаздық Құдіреті осындай қиғаш-қиғаш, ешкімнің ыркы мен еркіне көнбейтін, әр пендеге өз тағдыры бұйыртқан кездейсоқ сыйлардан да нәр алатын болды ғой, сірә.

Аталған повестердің ішіндегі оқшау бір туынды - «Біз соғысты көрген жоқпыз». Мұнда өзге повестердегідей орталық яки басты кейіпкерлер жоқ десе де болғандай. Орталық кейіпкер - бүкіл бір ауыл, сонан соң уақыт, соғыс. Повесте үлкен-кішісі, әйелі-еркегі бар бір қауым адамның соғыс кезіндегі тіршілігі сөз болады. Бұл дүниенің ең басты құндылығы, уақыт психологиясының барынша шыншылдықпен, барынша дәлдікпен ашылуын, соғыс ауыртпалығының көзге көрінбес, жанды ғана зар-зардабының, салмағының көркем бейнеленуі. Мектеп оқушылары Оңғар, Құлман, Нұралы, Гүлжамалдардың мұң-наласы өз алдына бір бөлек, жесірлердің, күйеуін күткен әйелдердің қайғы-запыраны бір басқа, майданға екі аяқ, бір қолын тастап келген тобанаяқ мүгедектің қасіреті, онык әйелінің күйігі мүлде бөлек, мұның бәрінен сорақысы, майданнан дін аман оралған ағайынды төрт жігіттің ел көзіне шыққан сүйелдей болып, ақыры бұл жерден қаша көшуге мәжбүр болуы тіпті

ақылға сыймас, бірақ шындық. Қаны сорғалаған шындық. «Апыр-ау, сонда осы уақытта шын мәніндегі қуаныш деген болды ма өзі» деп ойлайсың. Жоқ. Болуы да мүмкін емес. Қасындағы көршің қан жұтып отырғанда саған қайдағы толық мәнді қуаныш.

Д.Исабеков повестерінен байқалатын бір ерекшелік - ол адам - табиғат - қоғам аталатын көркемөнердегі ажыратылмас ұғымдардың соңғысына көп мән бермейтіндей көрінетін. Оны қызытыратын, алдымен, Адам. Осы құдіреттің қазынасын игерсем, ол өмір сүрген орта, қоғам өзінен танылады деп есептейтіндей ол. Жазушы тіпті кейіпкерлерінің қоғамдағы орнын, нақты жағдайын әдейі елеусіз қалдыратындай, яки ол әуел бастан-ақ елеусіздеу жағдайдағы кейіпкерді тандап алады.

Жазушы Д.Исабеков қаламынан осы кезге дейін жалғыз ғана роман туды - «Қарғын». Романның басты тұлғалары Жасын, Бағыла, Мәли-келердің шығармада тағдырлық сыннан өтіп, іші мен тысы бірдей дәрежеде толық ашылуы, олардың бейнесі, жастарына қарамай, өз ғұмырын сарқып кешкендей әсер қалдыруы монументтік шығармаларға ғана тән сипаттар.

Майталман қаламгер Дулат Исабековті жоғарыда айтқандай адам жан-дүниесінің білгірі десек артық айтпаған болар едік. Ол қарапайым адамдардың жүрек-жарды арманы мен тілектерінің бүкіл өмір жолдарының сан-қилы себептермен өзгеріп, бұрмаланып, не бақытқа не бақытсыздыққа әкеп соғар арналарын табиғи қарапайым тілмен шебер ұқтырады. «Ағайындылар», «Бейтаныстар», «Өзен суалғанда», «Қарлығаштар», «Өжет құстар» атты әңгімелерінің жүгі де осындай азаматтық мәселелерді көтеруімен құнды.

Көркем әдебиеттің өмір күйін толғап, адамның жан дүние сырын шертетіні баршамаызға аян. Суреткер өмір сырын терең ойлап, өз қаһармандары арқылы дәуірдің ақиқат қалпын, қат-қабат қалың астарларының сырын неғұрлым шыншылдықпен сипаттасақ шығарманың дүние танытқыш қасиеті соғұрлым артық болмақ. Көркем әдебиет адам тағдырын бейнелеу арқылы адам мен қоғам қатынасын көрсетеді. Ал адам санасының, ақыл-ойының қалыптасуы және жан-жақты жетіліп дамуы қоғамдық жай-күйлер мен қоғамдық қатынастарға тікелей байланысты.

Жазушы түйсігінен жүйрік, жазушының интуициясынан сезгір ешнәрсе жоқ. Ал суреткерлік интуицияның әкесі-ой еркіндігі болса, анасы-рух тәуелсіздігі. Ал жазушының автономиялық әлемі сусымалы саясатқа бағынышсыз, құбылмалы идеологияға тәуелсіз болуы шарт. Суреткер сонда ғана уақытқа әділ безбенші, заманға әлеуметтік сарапшы бола алады.

Идеология қанша құрық салып, саясат қанша қыспаққа алғанымен айтарын айтып, берерін беделдеп кеткен жазушыларымыз жоқ емес. М.Әуезовтың, Х.Есенжановтың, І.Есенберлиннің, О.Бөкейдің, Д.Исабековтың тағы басқа қаламгерлеріміздің көркем шығармаларынан еркін ойлаудың ерекшелігі мен артықшылығын аңғарамыз.

Егер жазушыны уақыт перзенті, өзі өмір сүрген заманының ең елеулі оқиғаларын шығармасында шынайы суреттеу - оның қаламгерлік міндеті десек, осы борышын өз туындысындағы адам арқылы, сол адам характерін мүмкіндігінше терең де жан-жақты бейнелеу арқылы өтейді.

70-жылдарда танылған Д.Исабеков, Б.Нужекеев, Т.Әбдіков, К.Муханбетқалиев, О.Бөкеев, Э.Сараев, М.Қаназов және тағы басқа бір топ жазушылар шығармасында заман, заман адамының табиғаты, адам мен адам қатынасы, тартыс, конфликт қайшылықтардан гармония, үйлесімдерге ауысу барысында ашылады. Бір де үйлесім бірлік пен келісім үстемдік алса, бірде қайшылық, тартыстан жаңа бір конфликт туып жатады. Еркін ойлауды игерген, заман шындығын көркем шығармалар арқылы аша білген өз қатарластарынан ілгері тұрған суреткерлер қазіргі қазақ әдебиетінде қадау-қадау үркердей ғана топ. Соның бірі - Дулат Исабеков.

Жазушы өмірдегі ұсақ-түйек, кездейсоқ жайлардан биік талғамы арқылы жинақтау және даралау әрекетінен әдеби бейне туғызған.

Жалпы, Дулат өзінің табиғи талантының, терең логикасының, әлем классиктерінен сусындаған білімінің арқасында әңгімедегі қаһармандарын ұлттық тарихи тұрғыда өрбітіп, өзіндік соқпағын салған жазушы.

Жазушы шығармаларының қай-қайсысында көңілі тоқ, өз өміріне риза кейіпкер жоқтың қасы. Оның «Сүйекші», «Тіршілік», «Дермене» повестерінде өмірлері қара күшке, әлеуметтік жағдайға тәуелділікпен өткен адамдардың күресі суреттеледі.

Осы ретте Д.Исабеков шығармаларын оқи отырып, өмірдің басты мәні тіршілікті барынша мағыналы өткізу екенін аңғарасыз.

Жинақтай келгенде айтарымыз: әдебиеттің негізгі объектісі – адам болмысының сан қырлы құпиясын ашуда қарымды қаламгер психологизм үрдісінің өзіне тән айшықтарын қалыптастырған. Шығармашылық жолы көркемөнерге қасаң талаптар қойылған тұста дамып, өркендегенмен, өз

заманынан оқ бойы озық тұрудың әдісін тапқан суреткер кейіпкер жан дүниесіне үңілуде жалпы адамзаттың өркениет қалыптастырған ізгі дәстүрлерін ұстанған.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қирабаев С. Шығармалар 2-том / С.Қирабаев. - Алматы: Жазушы, 1992. -544 б.
2. Кабдолов З. Сөз өнері. - А.: 1982 ж.
3. Қаратаев М. Дәстүр және жаңашылдық. – Алматы: – 1980. – 158 б.
4. Ергөбек Қ. Ұлтын сүйген жүрек үні. // Қазақ әдебиеті: 1992, №10
5. Исабеков Д. II томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жалын, 1993.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Досманбетова Гульнур Абдижаппаровна
Средняя общеобразовательная школа имени М.Мақатаева
Сайрам, Республика Казахстан
ДУЛАТ ИСАБЕКОВ – ПИСАТЕЛЬ - ХУДОЖНИК

Писатель и драматург, сценарист и известный деятель культуры РК. Его произведения известны не только в Казахстане, но и во всем мире.

Благодаря своему природному таланту, глубокой логике, знаниям, полученным от мировых классиков, Дулат создал своеобразную тропу повествования, создав его в национальном историческом контексте.

Ключевые слова: композиция, индивидуальность стиля, мир образов, способ описания, художественный прием, концептуальный, трагический характер, человеческая душа.

Dosmanbetova Gulnur

Secondary school named after M. Makatayev
Sairam, Republic of Kazakhstan

DULAT ISABEKOV IS A TRUE ARTIST AND WRITER

Writer and playwright, screenwriter and famous cultural figure of the Republic of Kazakhstan. His works are known not only in Kazakhstan, but also all over the world. Thanks to his natural talent, deep logic, and knowledge gained from world classics, Dulat created a kind of narrative path, creating it in a national historical context.

Key words: composition, individuality of style, the world of images, method of description, artistic technique, conceptual, tragic character, human soul.

List of references:

1. Kirabayev S. Works Volume 2 / S. Kirabayev. - Almaty: writer, 1992. - 544 P.
2. Kabdolov Z. The Art of the word. - A.: 1982.
3. Karataev M. tradition and innovation. – Almaty: - 1980. - 158 P.
4. Ergobek K. The Voice of the heart that loves the nation. // Kazakh literature: 1992, No. 10
5. collection of works of D. Isabekov in Volume II. - Almaty: Zhalyln, 1993.

ӘОК 82

ҒТАХР 17.01.09

Егизбекова Айгерим Серикхановна

Yegizbekova87@mail.ru

М.Мақатаев атындағы Жалпы білім беретін орта мектебі
Ақсу ауылы, Сайрам ауданы, Түркістан облысы
Қазақстан Республикасы

МАҒЖАННЫҢ АҚЫНДЫҚ ШЕБЕРЛІГІ

Қазақ поэзиясында лирикалық сыршылдықтың шыңына лайық, поэмаларында суреткерлік пен ойшылдығы қат-қабат келіп жататын өлең өлкесінде өшпес мұра қалдырған ұлы ақын – Мағжан Жұмабаев.

Тірек сөздер: эстетикалық сезім, ой-сезім тереңдігі, өткірлігі, әсерлілігі, поэтикалық бейне, болжам, топшылау, түйіндеу.

XX ғасырдың бас кезі қазақ әдебиеті үшін өркендеудің басы болған, жазба әдебиетіміз жан - жақты дамыған, көркемдік танымның жаңа биігіне көтерілген кезең болып табылады.

Осы тұста төл әдебиеттің нәрін қанып ішіп, шығыс, батыс әдебиеттерінің озық үлгілерін әдебиетіміздің даму үдерісіне негіз еткен ұлттық әдебиетті тың өріске бастаған шығармашылық тұлғалар тобы шықты. Оның бастауында Шәкәрім, Ахметтер тұрса, Мағжан сынды бір туар дарындар ұлттық әдебиетті асқарға алып шықты десе болғандай. Сондықтан біз әдебиет тарихында айрықша орны бар, поэзия әлемінде толған айдай толықсып туған Мағжан Жұмабаев шығармашылығын ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиетіндегі өзгеше құбылыс деп білеміз, солай бағалаймыз да. Бұл, таласы жоқ, ақиқаттық шындық.

Мағжан поэзиясының тақырыбы әр алуан. Өзі өмір сүрген жаңа ғасыр басында Мағжан бармаған, ол жырламаған тақырып жоқ деуге болады. Ақындық өнерге енді ғана мойын бұра бастаған тұста, Мағжанның жан-дүниесін кеңейтіп, іздегені алдынан шамшырақ болып жанған бір құбылысты айтпай кету мүмкін емес. 1909 жылы қазақ оқырмандарына қазақ поэзиясының бүкіл болмыс-бітімінің бүтіндігін танытқан үш кітап арналды. Олар Абайдың «Өлеңдер жинағы», Ахметтің «Қырық мысалы», Міржақыптың «Оян қазағы» еді. Міне, осынау кітаптар ұлтын сүйген ұланның, өнерді құдірет түсінген ақынның айтар ойын, барар бағытын айқындап берді. Алдындағы толқынның асыл ойдан өрілген шығармаларына еліктей отырып, өзіндік жолын іздестіруге ұмтылды. Елінің тағдырына ортақтаса білген ақынның «Ләззат қайда», «Жазғы таң», «Зарлы сұлу», «Балалық шақ», «Қазағым» және т.б. жырларынан тұнба тұнық ойларды аңғарамыз. «Сағындым», «Сарғайдым», «Түс», «Анама», «3-ға» сияқты өлеңдері Мағжанның түрмеде жазған шығармалары. Ақын бұл өлеңдерінде темір торға қамалған жан арпалысын суреттей отырып, тілегені өлім емес ерлік екендігін дәлелдейді.

Поэзия тілінің сипат-ерекшелігін сөз еткенде, оны поэзиялық туындылардың, өлең-жырлардың мазмұнынан бөлек алып қарауға болмайды. Өйткені поэзияның, өлеңнің тілі, оның негізгі өзгешеліктері көркем шығарманың идеялық мазмұнын ашу, жеткізу талабына сай қалыптасады.

Поэзияда тек тіл, сөз ғана көркем емес, ой да көркем, бейнелі. Өлең тіліне көркемдік сипат дарытатын, қуат беретін сол ой-сезім тереңдігі, өткірлігі, әсерлілігі. Поэзия өмір шындығын асқан ойшылдықпен, ерекше сезімталдықпен ашып көрсетеді, бейнелеп суреттейді десек, тіл, сөз әлгі ақындық, көркем ой-сезімді жеткізудің құралы ғана.

Поэзиядағы, өлең-жырлардағы бейнелі, өрнекті сөздер әлде қандай бір ерекше сұлулап сөйлеуге әуестіктен емес, эстетикалық сезімнен, образды, бейнелі ойдан, дүниені ақынша, суреткерше қабылдаудан туады. Өлеңге, өлеңмен жазылған шығармадағы әрбір суретке, әрбір сөзге поэзиялық сәулет, поэзиялық нәр, көрік беретін нәрсе – ақындық ой-сезімнің тереңдігі мен көркемдігі. Өлең сөз кестесіндегі, поэзия тіліндегі көп ерекшеліктерді дұрыс түсіну үшін ақындық ойдың, көркем ойдың өзгешелігін жақсы ұғу шарт [1, 88].

Мағжан поэзиясының, оның суреткерлік шеберлігін ақындық ой асқақтығының көркем тіл үлгісінің, стилінің даралық ерекшелігі оның жыр әлемі – адам жанының нәзік қатпарларына еркін сіңісіп, мейірімділікпен сұлулыққа жетелейтін бояуы ашық, нақышы әсем, кең тынысты, ғұмырлы мәңгілік жырлар толғауында. Мағжан жырларын қайта-қайта оқыған сайын өнерінің көркемдік көкжиегіне сәнді-салтанатты жыр-керуеніне кездескендей боламыз.

Мағжан сөзінде кездесетін әдемі әуез, сыршыл ырғақ, кейде жүректі тебірентіп, кейде мұңға батырып, алыс арманға құлаш ұрғызатын, кейде мына әлемнен басқа әлемді ұғындыратын, тылсым дүниенің қаттылығы мен тәттілігіне тәнті ететін сыбызғы поэзия бұрынғы ақындарда некен-саяқ.

Мағжанның жан-дүниесін, ой-әлемін түсіну оңай емес. Ақын көңілінде тұрақты мекен жоқ. Мейлінше шыншыл, ішкі байламын сынға салып, сүзгіден өткізуді қаламайтын ақынға нақты бір идеяның соңына түсіп, шаужайын көтерумен жүру жат. Кеше жарияланған, сәл бұрын айтқан пікір, толғам, көңіл-күйіне сәйкес келмейтін, кейде тіпті мүлде қарама-қарсы, яки едәуір жаңғырып, түрленген, поэтикалық бейне, болжам, топшылау, түйіндеу сәттері қайран қалдыра қоймайды. Өзгенің жөні бөлек Мағжаннан мұндай тосын да тапқыр, оқшау жағдай, жаңалық, әрекет, шешім күтудің қызығы зор. Өйткені ақын қалыпты сана заңына бағынбайды. Даланың жүз құбылған аспанындай сиқырлы сезім патшайымына қызмет ету бақытын ақкөз фанаттарша айқайлап қол соға аяламайды. Әдеттегі қисапсыз азап қобызын сарнату есебінде ғана қабылдайды. Осы қылығының өзі жұмбақ. Ессіз деген әрекетіне де тоңазыған салқын баға беру жиі. Түп ниет ақыл, зерденің қазығына байланады да, қиял мен мінез тұлпары шылбыр үзіп, табанын жерге тигізбес қанат байлап алады. Ұшқыр ой арқылы ақын уақыт пен ортаның дөрекі қыспағынан құтылар жол іздейтіндей. Романтик символистердің мезгілі мен мекен аясындағы еркіндікке ұмтылысы Мағжан Жұмабаевтың дүниеге тарихи, философиялық көзқарасынан бүгінгі күннің шындығын байырғы дәуірлердегі тағылымды

сабақтар мен тамырлас алып, саралауынан, жыр бұрымын сұлу жарасыммен өру нәтижесіндегі ауқымды рухани серпілістермен танылады.

«Мағжан культураны зор ақын... Сондықтан бүгінгі күннің бар жазушысының ішінен келешекке бой ұрып, артқы күнге анық қалуға жарайтын сөз - Мағжанның сөзі. Одан басқамыздың бәріміздікі күмәнді, өте сенімсіз деп білемін»- деп М.Әуезов 1929 жылы айтса, одан бұрынырақта Мағжанның замандасы Ж.Аймауытов 1923 жылғы «Лениншіл жас» журналының №5 нөмірінде жарияланған «Мағжанның ақындығы» туралы мақаласында: « Қазақ әдебиетінде Мағжанның кіргізген жаңалығы аз емес, орыстың символизмін (бейнешілдігін қазаққа аударды, өлеңді күйге) музыкаға айналдырды, дыбыстан сурет туғызды, сөзге жан бітірді, жаңа өлшеулер шығарды... Мағжан ойдың ақыны емес, ұлт ақыны» деп жазды [2].

Мағжан өлеңдерін оқи отырып, өзі көп айтатын тылсым бұғандай әсерге енесің, таңғаларлық күй кешесің, ойлар мен толғамдардың терең тұңғығына сүңгіп, әсем суреттер дүниесіне кіресің. Не суық, не жылы, әлде жарық, әлде көмескі сезімнен хабар беретін алуан бояудың сырларына қанығып, ақынның құдіретті шеберлігіне бас ұрасың. 1918 жылдың өзінде Ж.Аймауытов пен М.Әуезов былай жазыпты: «Сезімге әсер берерлік суретті өлеңдер көбінесе Мағжан, Міржақып, кейде Сұлтанмахмұт һәм Ахмет Мәметовтікі. Бұлардың өлеңінде өзгеше бір сарын бар, жүрегінің сезімін суреттейтін нәрсемен жалғастырып әкететін артықша бір маңыз бар. Бұлар сыршыл (лирик) ақындар [3].

«Жазғы жолда» деген өлеңіне көңіл аударалық:

Дала. Дала. Сар дала!
Жапан түзде бір қара...
Шілде. Оттай ыстық күн,
Дала өлік. Жоқ бір үн.
Жер де жатыр тұншығып,
Жол жыландай иірілген,
Шаң ерініп, үйірілген,
Ешбір леп жоқ, тып-тымық.
Көкте жалғыз бұлт жоқ,
Көктің түсі қызғылт - көк.
Дүниені тылсым билеген.
Ыңыранған әлде кім,
Жылай ма екен елде жын?
Перілер ме күйлеген? [4].

Тұтасымен алғанда Мағжан өлеңдері қазақтың сөз өнері үшін жаңа, соны дүние. Мұндай абстракциялық ой-толғамдарды Мағжанның бұрынғы поэзиядан көру қиын. Ақын өлеңдерін оқи отырып, оның түйсіну, қабылдау қабілетінің айрықша мол, әрқилы екенін аңғарасың, сонан да терең эстетикалық ләззат табасың.

М.Жұмабаевтың «От», «Пайғамбар», «Күншығыс», «Жер жүзіне», «Мен кім?», «Сырым» атты өлеңдерінде жоғарыда сөз болып кеткен философиялық мәселелер көтеріңкі романтикалық стильде жырланады.

«Жалынмен жұмсақ сүйеді,
Сүйген нәрсе күйеді.
Жымиып өзі жорғалар.
Ұшырғанды жоқ қылар.
Шоқ қылар да, жоқ қылар.
Мұның аты от болар.
Мен де отпын - мен жанам.
От - сен, тәңірім, табынам».

«Қараңғылық дұшпаным» деп шымырқанатын автор құбылтудың мегзеу тәсілін пайдалана отырып, арнау ыңғайында, өткір интонациямен шалқи-тасып сөйлейді. (Күншығыс):

«Әй, сен кесел Күнбатыс!
Бұл жатуың қай жатыс,
Жоғал жылдам жолымнан!
Болмаса, қорықсаң өлімнен,
Үмітің болса өмірден,
Ұста менің қолымнан!»

Ақынның ескі қарсыластан есе қайырғысы келеді, бірақ жауына зорлық, зомбылық көрсету емес, ыза тоқтатып, білім, ғылым, өнер үлгісін шашатын парасат асуынан табылғысы келеді. Әрине, мұның бәрі тәтті қиял, намыс қыраны боп ұшқан өркеуде тілек еді. Ғылыми-болжамдық негізі бар топшылауға табан тірейтін Мағжан арманы кетік ауыз тұрпайы тіршіліктің балағынан тістеген күйкілігін менсінбей, зеңгір көкте сұңқардай қалықтап самғауға құмар.

«Қайғыланба, соқыр сорлы, шекпе зар,
Мен-күн ұлы, көзімде Күн нұры бар.
Мен келемін, мен келемін, мен келем,
Күннен туған, Гүннен туған пайғамбар.
Соқыр сорлы, көрмей ме әлде көзің көр?
Күншығыстан таң келеді, енді көр,
Таң келеді, мен келемін - пайғамбар,
Күт сен мені, «лахауланды» оқи бер.
Қап-қара түн. Қайғылы ауыр жер жыры,
Қап-қара түн. Күңіренеді түн ұлы.
Күншығыста ақ алтын бір сызық бар:
Мен келемін, мен пайғамбар - Күн ұлы»

Өмірді өзенге, далаға сайып, өзін апыл-тапыл басқан нәрестеге ұқсататын лирикалық қаһармен «Мен қуансам, жас баладай қуанам», «Мен қайғырсам, орнатамын қиямет» деп, ерекше жаратылысын сырт көзбен бағамдайды да, жоғарыдағы пікіріне көп қауымның, аяғы жер басқан жандардың назарымен қайта оралады:

«Өзім – тәңірі, өзіме-өзім табынам», -
Деп көпіріп, зор тәңірге табынам.
Егерде енді ауырыңқырап кетсе бас,
Сол тәңіріге жасым төгіп жалынам» («Сырым»)

Әдебиетке келген әр қаламгер өзіне дейінгі ақын-жазушылардың мұрасына сүйенетіні хақ. Біреуіне сын көзбен қараса, екіншісін жаратпай мансұқ қылады, ал тағы біріне піріндей табынады.

Халық ақындарынан Мағжанның аса қадір тұтқаны – Мұрат, Махамбет, Базар жырау, Шортанбай, Ақан сері. Бұларға ол халқының мұң-мұқтажына, қайғы-қасіретіне ортақтаса білгендігі үшін іш тартады.

Піріндей табынатыны, әрине, Абай – әдебиетіміздің бас тұлғасы. Мағжанның Мағжан Жұмабаев сынды ақын болып қалыптасуы – алдында Абайдай алыптың тұрғандығы. Мағжан Абай ақынды құлай сүйген және оны исі қазақ ұстазы, данышпан деп білген. Сондықтан Абайды «хакім» атайды. «Алтын хакім Абайға» атты арнайы өлең.

Егемен еліміздің ертеңгі қызметін атқарар лайықты тұлға - ол жастар екенін ескеріп, «Мен жастарға сенемін» өлеңінде елдің қалыптасуына жастардан үлкен үміт күтіп, аманат сенім артатындығын ағартады.

Арыстандай айбатты,
Жолбарыстай қайратты
Қырандай күшті қанатты
Мен жастарға сенемін
Көздерінде от ойнар,
Сөздерінде жалын бар,
Жаннан қымбат оларға

Мен жастарға сенемін, - деген Мағжан жастардың ерік-жігерін, күш-қайратын «аң патшасы арыстанға», «қайратты жолбарысқа», «ақиық қыран құсқа» балайды.

Ал, «Жел» атты өлеңінде:
Жел – тым тентек бір бала,
Жан сүйгені – сар дала
Дамыл алмай жүгірер,
Ерні өтірік қыбырлап,
Сыр айтқан боп сыбырлап,
Кейде өгіз боп өкірер.
Желге ешнәрсе тең келмес,
Тау да жолын бөгемес,
Сақ-сақ күліп секірер.

Жүйрік желім кім сотқар.

Біреу бетін жапса егер

Әдейі бетке түкірер, - деп, кейіптеу тәсілі арқылы жансыз «жел» бейнесін жанды, тірі адамға айналдырып, бірде ерке балаша «дамыл алмай жүгіртіп», «ернін өтірік қыбырлатып», «сыр айтқан болып сыбырлатып», бірде «сақ-сақ күлдіріп», «жорғалай басып жүгіртіп» қояды. Яғни, ақын беймаза желді құдды тірі кісідей құбылтып, оған қызық-қызық қылықтар жасату арқылы өзі суреттеп отырған шындыққа тағы бір тың шырай береді, шынайы сыр дарытады.

Ақын шығармашылығының өзіндік эстетикалық әлемін айқындаған қазыналар ретінде бірден көзге түсетіні – өзіндік образдар және образдық сонылықтары, соны толғам сарындары, түрікшілдік, лирикалық кейіпкердің рухани мөлдірлік қуаттандырған асқақтығы (Мағжанға дейінгі ақындарда мен – күнмін, пайғамбармын..., деп келетін сарындар бұлайша өр дауыспен айтыла бермейді) мен көлгірсуден аулақ сыршыл сезімталдығы. Оның лирикалық кейіпкері бұған дейінгі қазақ өлеңіндегі ешкімге ұқсамайды. Бұған дейінгі қазақ жырындағы кейіпкер субъективті өмірі жайында әсіресе жан дүниесіндегі құпияларды жайып салуға, бар шындығын ағыл-тегіл ақтарып салуға соншалықты пәрменді құштарлық білдіре қоймаса, енді лирикалық кейіпкер өзінің осалдығын да, қуатын да жасырмайды, күлбілтелеп, күмілжімейді. Бойын кернеген саналуан сезім-толғаныстарын, толғамдарын іркіп, өзін өзі сақтандырып немесе тежеп, тиып ұстаудан мүлдем аулақ. Әсіресе ынтық сезімдерді жасырмай, ақтарып айтуға құлықты. Жан сырын жарық дүниеден қымтамай, тұмшаламай, көз жасындай мөлтілдетіп, таң шығындай мөлдіретіп жеткізеді, не айтса да ағынан жарылып, адалын айтады. Лирикалық кейіпкер субъективті толғаныстарын былай қойғанда, әмбеге ортақ, драмалық сезім арпалыстары арасында да өз түйсігімен, өз түсінік-тұрпатымен дараланады.

«Мағжан өз тегін де, өз жерін де ардақтаумен өткен, өмірдегі азаматтық орнын ардақтауға ұмтылған, өлең сөзді асыл маржандай терген, сұлу жырымен оқырман жүрегін баураған, ал өзі болса, өне бойы қапаста, қайғы мен қасіретте өмір кешіп, ақырында мүлт кеткен, өзі айтатындай, соры арылмаған халқының зарлы перзенті» [5].

Мағжан Жұмабаев – қазақ поэзиясында жарқын жырларымен от шашып, өшпес із қалдырған тұлға. Көркем сөзбен көрікті өлеңдерді әдебиетіміздің әлеміне сыйлаған ерек жан.

XX ғасыр алып тұлғаларының шығармашылық тағдырын зерттеуші, академик Рымғали Нұрғалидың сөзімен айтсақ: «Мағжан поэзиясы мәңгі өлмес, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасар алтын көпір, асыл қазына, інжу- маржаны махаббат, сүйіспеншілік, ғашықтық стихиясының сан алуан тылсым, жұмбақ күйлерін шерткен, терең ақындық шабыттан толқып туған, адам жүрегінің мың сан дірілін шеберлікпен бейнелеген, ішкі мазмұны мен түр кестесі жымдаса ұласқан, ықшам, жинақы, жұп-жұмыр жауһар дүние» [6].

Әдебиеттер тізімі:

1. Қабдолов З. Сөз өнері. - Алматы: «Қазақ университеті», 1992.
2. Әуезов М. Қазақ әдебиеті, 1988.23 желтоқсан
3. Аймауытов Ж. Мағжанның ақындығы туралы // Бес арыс. -Алматы: Жалын, 1992.-293-б.
4. Жұмабаев М. Жан сөзі: Өлеңдер мен дастандар. – Алматы:, Раритет, 2005. -256 б.
5. Қанарбаева Б. Жырымен жұртын оятқан. – Алматы:, 1998.
6. Нұрғали Р. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры. – Астана:, - Күлтегін, 2002
7. Жұмабаев М. Көптомдық шығармалар жинағы. 1-том Өлеңдер,дастандар, әңгіме. - Алматы: Жазушы, 2005. - 208 б.
8. Жұмабаев М. Көптомдық шығармалар жинағы. 2-том Өлеңдер,дастандар, әңгіме. - Алматы: Жазушы, 2005. – 208 б.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Егизбекова Айгерим Серикхановна
Средняя общеобразовательная школа имени М.Макаатаева
Сайрам, Республика Казахстан
ПОЭТИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО МАГЖАНА

Мағжан Жумабаев - человек, оставивший неизгладимый след в казахской поэзии. Тема поэзии Магжана разнообразна. Поэзия Магжана бессмертна, из поколения в поколение несет Золотой мост, драгоценное сокровище, жемчужину.

Ключевые слова: эстетическое чувство, глубина мысли, острота, впечатлительность, поэтический образ, догадка, обобщение.

Egizbekova Aigerim
Secondary school named after M. Makatayev
Sairam, Republic of Kazakhstan
MAGZHAN'S POETIC SKILL

Magzhan Zhumabayev is a man who left an indelible mark on Kazakh poetry. The theme of Magzhan's poetry is diverse. Magzhan's poetry is immortal, from generation to generation it carries a Golden bridge, a precious treasure, a pearl.

Key words: aesthetic sense, depth of thought, sharpness, impressionability, poetic image, guess, generalization.

List of references:

1. Kabdolov Z. art of words. - Almaty: «Kazakh University», 1992.
2. Auezov M. Kazakh literature, December 23, 1988
3. Aimaurov zh. about the poet Magzhan // Bes arys. - Almaty: Zhalyn publ., 1992. -p.293.
4. Zhumabaev M. The Word of the Soul: poems and dastans. - Almaty, Raritet, 2005. - 256 P.
5. Kanarbayeva B. woke up the people with her poem. – Almaty:, 1998
6. Nurgali R. The Golden Age of Kazakh literature. – Astana:, - Kultegin, 2002
7. Zhumabaev M. collection of multi-volume works. Volume 1 Poems, sagas, stories. - Almaty: writer, 2005. - 208 P.
8. Zhumabaev M. collection of multi-volume works. Volume 2 Poems,sagas, stories. - Almaty: writer, 2005. - 208B.

ӘОК 82
ҒТАХР 17.71.07

Егизбекова Гулназира Серикхановна
gulnaz.yegizbekova79@bk.ru
М.Мақатаев атындағы Жалпы білім беретін орта мектебі
Ақсу ауылы, Сайрам ауданы,Түркістан облысы
Қазақстан Республикасы

ЖЫРАУЛАР ПОЭЗИЯСЫН ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ

Жыраулар поэзиясы – халқымыздың неше ғасырлық өмірін өнер өрнегіне, ақыл сөзіне бейнелеп түсірген өшпес, өлмес мұрамыз. Жыраулар поэзиясы халықтың басынан өткерген тарихи оқиғаларды, оның арман-мұратын, кешкен ауыртпалықтарын, жырлаумен ғана бағалы емес, елдің саяси-әлеуметтік тіршілігін, ой-санасын, дүниетанымын көркем бейнелі тілмен бере білуімен да бағалы.

Тірек сөздер: оқыту, ынталандыру, дамыту, тәрбиелеу, ұйымдастыру, көрнекі құралдар, оқулықтар, дидактикалық материалдар, техникалық оқыту құралдары, станоктар, оқу кабинеттері, зертханалар.

Әдіс – оқу-тәрбие жұмыстарының алдында тұрған міндеттерді дұрыс орындау үшін мұғалім мен оқушылардың бірлесіп жұмыс істеу үшін қолданатын тәсілдері. Әдіс арқылы мақсатқа жету үшін істелетін жұмыстар ретке келтіріледі. Оқыту әдістері танымға қызығушылық туғызып, оқушының ақыл-ойын дамытады, ізденуге, жаңа білімді түсінуге ықпал етеді. Оқытуда ең басты нәрсе – оқушылардың танымдық жұмыстары. Оқыту әдістері ең анық фактілерді білуді қамтамасыз етеді, теория мен тәжірибенің арасын жақындатады.

Тәсіл – оқыту әдісінің элементі. Жоспарды хабарлау, оқушылардың зейінін сабаққа аудару, оқушылардың мұғалім көрсеткен іс-қимылдарды қайталауы, ақыл-ой жұмыстары тәсілге жатады. Тәсіл оқу материалын түсінуге үлес қосады.

Оқыту тәсілдерінің түрлері:

- ой, зейін, ес, қабылдау, қиялды жақсарту тәсілдері;
- мәселелі жағдаят тудыруға көмектесетін тәсілдер;
- оқушылардың сезімдеріне әсер ететін тәсілдер;
- жеке оқушылар арасындағы қарым-қатынасты басқару тәсілдері.

Сонымен тәсілдер оқыту әдістерінің құрамына кіреді, әдістің жүзеге асуына көмектеседі.

Оқыту әдістерінің басты қызметі - оқыту, ынталандыру, дамыту, тәрбиелеу, ұйымдастыру.

Оқыту құралдары - білім алу, іскерлікті жасау көзі. Олар: көрнекі құралдар, оқулықтар, дидактикалық материалдар, техникалық оқыту құралдары, станоктар, оқу кабинеттері, зертханалар, ЭЕМ және ТВ, нақты объектілер, өндіріс, құрылыс.

Оқыту әдістері және оларды жіктеу мәселесі. Әдістер белгілі бір негіз бойынша топтарға бөлінеді.

XIX ғасырдың 20-30 жылдарында Б.Е.Райков, К.П.Ягдовский түсіндіру, тәжірибелік, зерттеу, зертханалық әдістерін жетілдірді.

Оқушылар сөзден, кітаптан, көрнекіліктен, тәжірибелік жұмыстардан білім алады. Осыны ескеріп 20-30 жылдарда Н.М.Верзилин, Е.Я.Голант сөздік, тәжірибелік, көрнекілік әдістерін ұсынады. Қазір компьютерлік жүйелер арқылы білім алу мүмкіндігі бар.

М.А.Данилов (1899-1973), Б.П.Есипов (1899-1967) дидактикалық мақсатқа жету үшін қолданылатын әдістерді топтастырды. Олар: білім алу, іскерлік және дағдыларды қалыптастыру, білімді қолдану, шығармашылық іс-әрекет, бекіту, білім, іскерлік, дағдыларды тексеру. Аталған авторлардың пікірлері бойынша оқыту әдісі - дидактикалық мақсатқа жету үшін оқушылардың іс-әрекетін реттеп, ұйымдастыру тәсілдері. Бұл саралауда әдістер оқытудың алдында тұрған міндеттермен сәйкестендірілген.

И.Я.Лернер, М.Н.Скаткин оқыту әдістерін оқушылардың танымдық жұмыстарының түріне қарай топтастырған. Авторлар балаларға ақыл-ой жұмысының, өз бетімен білім алудың жолдарын көрсетеді.

Оқытушының басшылығымен жұмыс істейтін оқушылардың танымдық белсенділігі әртүрлі.

Ю.К.Бабанский оқу-танымдық іс-әрекетті ынталандыру әдістерін топтады. Ол іс-әрекет 3 бөліктен: ұйымдастыру, ынталандыру, бақылаудан тұратынын атап көрсетіп, әдістерді оқу-танымдық іс-әрекетті ұйымдастыру, ынталандыру, бақылау әдістері деп бөледі.

М.И.Махмутов оқыту әдісіне сәйкес келетін оқу әдістерін іріктеген. Оқыту әдістері: а) ақпарат беру әдісі, ә) түсіндіру әдісі, б) ынталандыру әдісі, в) тәжірибелік әдіс.

Бинарлық әдістер бір-бірімен тығыз байланысты оқыту мен оқудың тәсілдерін (хабарлау, міндеттер қою, мұғалімнің тапсырма беруі, оқушылардың тыңдауы, жаттығулар орындауы, есептер шығаруы, мәтінді оқуы, т.б.) қолдануды талап етеді. Мысалы, мұғалім оқушыларға фактілер мен ережелерді хабарлайды, заттарды көрсетеді, фактілердің мәнін түсіндіреді, оларға сұрақтар қояды. Егер оны тәсілдердің арасында түсіндіру тәсілдері, дәлірек айтсақ фактілерді талдау, салыстыру, хабарлау, т.б. басым болса, онда оқыту әдісін түсіндірмелі деп атауға болады. Егер негізгі тәсіл - ақпараттарды, фактілерді ұсынумен шектелсе, (мысалы: мұғалім оқушыларға ережелерді жаттауды ұсынады, бірақ ереженің мәнін түсіндірмей, оны жаттау тәсілін айтады), онда оқыту әдісі ақпараттық - хабарлау немесе оны жай ғана хабарлама әдісі деп атайды. Осыған сәйкес бірінші жағдайда оқушылар заттарды бақылап, фактілерді есінде сақтайды, мұғалімнің түсіндіргенін тындайды және ой елегінен өткізеді, ақпараттық сұрақтарға жауап іздейді. Бұл жерде оқу әдісі репродуктивтік, дәлірек айтсақ жаңа ережені оқушылар дайын күйінде меңгереді (оқушылар фактілерді талдап, ережелер шығармайды). Егер оқыту әдісі хабарлау әдісі болса, оқудың негізгі тәсілі жаттау, оқушылардың үлгі бойынша жұмыс істеуі. Мұндай оқу әдісін шартты түрде орындаушылық деп атаймыз.

Шынында да жеткіншек ұрпақты ата-баба дәстүрінде тәрбиелеу бүгінгі күннің негізгі мәселесі екендігіне көзіміз жеткендей. Ал ата-баба дәстүрін, асыл мұрамызды мектеп қабырғасындағы балаларға қазақ әдебиеті пәні арқылы құю үлкен нәтиже береді.

Қазақ әдебиеті пәнін оның ішінде жыраулар шығармашылығын оқытудағы басты мақсат – асыл мұрамызды жеткіншек бойына сіңіру, оқыта отырып тәрбие беру. Тәрбие беруде халықтық педагогиканы кеңінен қолданып, әсіресе, бай ауыз әдебиетімізді, оның ішінде XV-XVIII ғасырларда өмір сүріп, қазақ халқының тарихында үлкен орын алатын жырауларымыздың жырларындағы әрбір фибрат, үлгі-өнегеге мән беріп, ұл-қыздарымыздың бойына дарыту.

Жыраулар поэзиясы – халқымыздың неше ғасырлық өмірін өнер өрнегіне, ақыл сөзіне бейнелеп түсірген өшпес, өлмес мұрамыз. Жыраулар поэзиясы халықтың басынан өткерген тарихи оқиғаларды, оның арман-мұратын, кешкен ауыртпалықтарын, жырлаумен ғана бағалы емес, елдің саяси-әлеуметтік тіршілігін, ой-санасын, дүниетанымын көркем бейнелі тілмен бере білуімен да бағалы.

Мағыналы да мәнді тақырыптың оқушыларға жоғары сыныптарда оқытылуы жай емес. Бұл жаста балалардың мінезі тұрақталып, өзіндік көзқарасы қалыптасып, қоршаған ортаға, қоғамға деген бағасы артады жақсы мен жаманның ара-жігін айыратын деңгейге жетеді. Бірақ кейде жеткіншектердің жаңсақ басуы да осы жаста болып жатады. Сондықтан да болашақ ұрпақтың бойына өкінерлік іс істемес үшін, нағыз адал, әділетті, отанын сүетін, ел, жер тағдырын ойлайтын азамат етіп тәрбиелеу үшін жыраулар поэзиясының берері мол.

Алғашқы сабақта жыраулар поэзиясы туралы түсінік беріледі. Жыр, жыршы, жырау сөздерінің мағынасы ашылып, дәлелденеді. Содан кейінгі сағаттарда жыраулардың өмірі мен шығармашылығы жеке-жеке оқытылып, жырларының тақырыбы, идеясы ашылып, мазмұны түсіндіріліп, тіліне қарай талданады, көркемдік ерекшеліктері танылады.

Оқыту әдістерін тандау әдетте сабаққа оқу материалының мазмұнын тандаған кезде жүреді. Ол дидактикалық мақсатқа, оқушылардың білім деңгейіне мұғалімнің өзінің дайындық деңгейіне байланысты.

Жырауларды оқытқанда әңгіме – оқу материалын ауызша баяндату ең тиімді әдіс.

А.Байтұрсынов «Сөзден әдемілеп әңгіме шығару өнері үй салу өнеріне ұқсас» дейді. Сөз өнерінің айшықты болуы сөздің дұрыстығына, тілдің анықтығына, дәлдігіне, көркемділігіне, тіл тазалығына байланысты екенін дәлелдеп, алмастыру, кейіптеу, бейнелеу (ұқсату), әсірелеу тәсілдерінің мәнін ашады. Міржақып Дулатов Оқытудың баяндау, әңгіме, түсіндіру әдістеріне ерекше мән беріп, тұрмыс-салтқа, әдет-ғұрыпқа байланысты тақырыптарды әсерлі баяндаудың тәсілдерін көрсетіп берді. Ол «баланы толық жауап беруге әдеттендіру керек», - дейді. Сөйтіп, оқытушы көркемдеп оқытудың жаңаша жолдарын ұсынып, мұғалімдерден соны іс-әрекеттерді талап етеді. «Балалар дұрыс оқи алмай, қиналған жерде мұғалім өзі оқып, көрсету лайық», - дейді [1].

Халқымыздың рухани көсемі А.Байтұрсыновтың: «Мұғалім әдісті көп білуге тырысуы керек, оларды өзіне сүйеніш, қолғабыс нәрсе есебінде қолдануы керек» - деген сөзін басшылыққа ала отырып, жаңа технология әдістерін Асан қайғы - өз заманының ақылгөйі тақырыбында молынан қолдану орынды. Оның еліне, жеріне деген сүйіспеншілігі қандай адамды болса да таң қалдырар. Жыраудың «Есті көрсең кем деме» толғауын оқыта отырып, ұрпақты туған-туыс, жолдастарыңды жамандаудан аулақ болуға, әрқашан кішіпейіл болуға шақырып, досқа берік, жауға қатал болуды, шыншылдық, әділдік деген адам бойындағы ізгі қасиеттерді бойларына дарытуды үйретуге болады. Ал «Еділ бол да Жайық бол» толғауы арқылы ұрпақ бойына жаман мен жақсыны айыра білетін қасиет құйылады, достарымен, көрші-қолаңмен тату өмір сүруге баулисың [2].

В.М.Шепельдің тұжырымдауы бойынша: «Технология - бұл өнер, шеберлік, ептілік, іскерлік, әдістердің жиынтығы, жағдайдың өзгеруі». Әдебиет сабағында жаңа технологияны қолданудың тиімділігі өте зор. «Оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлауды дамыту» технологиясы ең басты үш кезеңнен құралады. Осы үш кезеңді пайдалана отырып, ары қарай іске асыратын әр түрлі стратегиялар бар. Олар: «Топтау», «Ойтүрткі», «Инсерт», «5 жолды өлең», «Венн диаграммасы», «Семантикалық карта», «ЖИКСО», «Еркін жазу» т.б. «Оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлауды дамыту» технологиясын оқыту тәжірибесінде қолдану ұтымды.

Балаларымыз «өнер алды қызыл тіл» деп тіл өнерін, сөз өнерін әрқашан өнер атаулыдан биік қойған. Асан қайғының сөздің қасиеті мен құдіреті туралы жырлаған шығармаларының балаларға берері мол. Әсіресе, қазіргідей туған тілге деген құрмет төмен дәрежеде тұрғанда балаларымызға тілді сүйеге, құрметтеуге, сөз өнерін терең түсіне білуге үйретуде табылмас әдіс.

Адам бойындағы адамгершіліктің ең биік шыңы – ата қоныс – туған жерге, елге деген сүйіспеншілік. Бүгінгі таңда жас ұрпақтың бойына туған жерге деген махаббатты дарытуда Қазтуған жырау толғауларының мәні өте зор. Жыраудың «Алаң да алаң, алаң жұрт» толғауын оқу арқылы балалар ата жұрт, ата қоныс деген сөздерді терең түсіне отырып, елге, жерге, ауылға деген сүйіспеншіліктерін оятады. Ел арасынан шыққан өнер адамдары мен батырларды құрметтеуге үйретеді. Қазтуған бабамыздың «Белгілі биік көк сенгір» жырындағы

Азамат ердің баласы

Жабыққанын білдірмес,

Жамандар мазақ қылар деп! жолдар ер балаларымыздың бойында жиі кездесетін жабығушылық, қамығушылық сияқты мінездің әлсіз жақтарын женуде, намысшыл болуға үйретуде үлкен нәтиже берері сөзсіз.

«INSERT» стратегиясын Қазтуған толғауларын талдағанда жұмыс кезінде пайдаланылған өте тиімді. Семантикалық картаны қолдану арқылы балалардың білімі тексеріледі әрі уақытты үнемдеуге көп көмегі тиеді.

«Егеулі найза қолға алып еңку-еңку жер шалған» батыр, жауынгер, қолбасы болған Доспамбет жырау өмірмен қоштасқан кезде жасы отызға да толмаған екен. Доспамбет - өмірінің аяғына дейін талай әскери жорықтарға қатысқан батыр әрі аузымен орақ орған жыршы. Сондықтан да бүгінгі күндегі кейбір жасы отызға толған ер-азаматтардың отанына пайда келтірмей, керісінше, ұрлық-қорлықпен, кісі алдаумен айналысып жүргендерін көргенде: -«Шіркін, қазақтың ерлері-ай» деген ойға келесің де, Доспамбет бабамыздың бойындағы өнегесі мол қасиеттерімен салыстыра

отыра баяндап, балалар бойына сіңіріп, ойына құйып, жаман қасиеттерден аулақ болуға үйретесің. Жырау поэзиясын оқытудағы негізгі мақсат – болашақ ұрпақтың арманын жырау арманымен ұштастыра отырып оқыту.

Шалкиіз жырау – жыраулар поэзиясында ерекше оқытылатын жырау. Оның «Шағырмақ бұлт жай тастар» толғауын оқыта отырып, балаларды әділ болуға, адамдарға, қоғамға жақсылық жасауға, жамандық пен жақсылықты айыра білуге, нағыз дос пен өтірік дос деген сөздердің мағынасын айыра білуге, достың жақсы, жаман, алдамшы болуының көп нәрсені аңғаратындығын сезінуге үйретеді.

Жыраудың өз тұсында нағыз батыр, ешкімге бас имеген турашыл адам болғандығы Би Темірге арнаған толғауларынан көруге болады. Осы толғаулар арқылы балаларды турашылдыққа, екі сөйлемеуге, өз қара басы үшін билікке таласпауға тәрбиелеуге болады.

Қазақ жерін талай жаудан қорғауға атсалысқан әскербасы, шешен – Жиембет жыраудың да қазақ әдебиетінде алатын орны ерекше. Жыраудың ханға арнаған жырларын оқыта отырып, шәкірттерді жауыздықтан, қаталдықтан, адамдарға жамандық ойлаудан аулақ болуға, қаскүнемдіктен ада болуға үйрету бүгінгі әлемді жайлап бара жатқан қасіреттен сақтап қалудың бірден-бір жолы деп ойлаймын.

Балаларыма өсиет,
Қылмаңыздар кепиет,
Бірлігіңнен айрылма,
Бірлікте бар қасиет.
Татулық болар береке,
Қылмасын жұрт келеке,
Араз болсаң алты ауыз,
Еліңе кірген әреке ...

Болашақ ұрпағына осылай деп ашына үн тастап, ел тыныштығын тілеп, елді, жерді сақтап қалу үшін бірлікте, ынтымақта болу керектігін жырлап өткен Ақтамберді де елдік, ерлік, әділдік, туған жер, ата қоныс, шаңырақ деген киелі ұғымдарды жырлап өткен. Оның әрбір толғауы арқылы шәкірт бойына елдік пен ерліктің нәрін егуге болады.

Сонымен бірге жыраулар толғауларын талдау барысында даяр мәтін бойынша жүргізілетіні белгілі. Оқушылардың ойлауын дамытуда толғаудың даяр мәтінін пайдалана отырып, мұғалім түрлі проблемалық жағдаяттарды тауып, оқушылардың шығарманы саналы меңгеруіне керекті жұмыстар жүргізеді.

Сондықтан оқушының кітаппен жұмысы оқу әрекетінің тәсілі болып табылады. Егерде оқушы мәтінді талдаса, түсінгенін өз сөзімен айтса, онда кітаппен жұмыс оқу әдісі болып табылады.

Егер монологтық баяндау әдісі қолданылса, онда мұғалім әңгімелейді, ғылымның дайын қорытындыларын, ережелерін, фактілерін хабарлап оқиғаларды суреттейді, іс-әрекеттің үлгілерін көрсетеді және оқушыларға тапсырмалар береді.

Эвристикалық әдісті қолданғанда мәселелік деңгей (оқушылардың белсенділігі) едәуір көтеріледі, эвристикалық әңгімелерге танымдық (логикалық) есептер және проблемалық тапсырмалар қосылады. Оқушылар мұғалімнің көмегімен «жаңалық» ашады, бірақ негізінен оқушылар өз бетімен жұмыс істейді.

Зерттеу әдісін қолданғанда мұғалім оқушыларға тәжірибелік сипаттағы тапсырмалар (тәжірибе жүргізу, қосымша ақпарат, фактілерді жинап оларды өз бетімен талдау және қортындылау, өз ойын дәлелдеуге керекті материалдарды жинау, т.б.) береді. Оқушылар оларды өз бетімен орындайды, бірақ бұдан мұғалімнің басшылығы керек емес деген сөз тұмайды.

Оқыту әдістерін тандау әдетте сабаққа оқу материалының мазмұнын тандаған кезде жүреді. Ол дидактикалық мақсатқа, оқушылардың білім деңгейіне мұғалімнің өзінің дайындық деңгейіне байланысты.

Туған ел әдебиетін оқыту арқылы біз балаларға әдебиетіміздің ірі өкілдері мен олардың шығармалары туралы мәлімет беріп қана қоймай, баланың тілінің, ойының дамуына ғана әсер етпей, адам болып қалыптасуына үлкен үлес қосатын тәрбие береміз. Әдебиет пәнінің болашақ маманы ретінде бүгінгі таңда «әдебиет – тәрбие көзі» деп нық айта аламыз.

Ғалым, педагогика ғылымдарының докторы С.Қалиев «Кешегі тоқырау заманында қалыптасып қалған өткендегі халықтық мәдени мұра атаулыға келешегі жоқ, дәурені өткен дүние деп менсінбей қарайтын, мән-мағынасыз, даңғаза музыкалар мен әсіре модалы әлем-жәлемге еліктеп, нашакорлық пен маскүнемдік сияқты жексұрын қылықтарды қолпаштап, шолжаң өскен кейбір еңбек сүймейтін парықсыз жастарды халқымыздың ғасырлар бойы қасиет тұтып келген тілі мен

музыкасына, өнер мен еңбекті, сондай-ақ ар-намыс, ождан, отан үшін күресін дәріптейтін халық педагогикасына, оның жалынды жыршылары – ақын-жыраулар шығармаларына сусындата тәрбиелеу бүгінгі күннің өзекті мәселесі болып отыр» деген екен [3].

Оқу-тәрбие жұмыстарының барлық саласын бір өзі шешіп тастайтын әдіс-тәсіл жоқ. Сол себептен де мұғалім әдіс-тәсілдерді жете меңгеріп қоймай, оларды қай жағдайда, қалай пайдалануға болады, – соны да ерекше ойлануы керек. Мысалы, тәжірибе көрсетіп жүргендей, бір жағдайда тиімді болған, пайдалы деп танылған әдіс-тәсілдер екінші жағдайда кейде тиімді, пайдалы бола бермейді. Неге олай, себебі не? Оқушылардың таным белсенділігін, сөйлеу қызметін дамытуда, жетілдіруде, оларға өз бетінше қорытынды, тұжырым жасата білуде проблемалық оқытудың маңызы ерекше. Оқытудың бұл түрі арқылы мұғалім оқушы алдында проблемалық жағдаят тудыратын танымдық-іздендіруші, шығармашылық сипаттағы зерттеу әдісіне бағытталған тапсырмалар береді және оны орындата алады. Өтетін тақырып аса күрделі емес, әрі оқушылар дербес, өздері шеше алмайтындай тапсырмаларға төселген жағдайда ғана проблемалық оқытуды басшылыққа алу тиімді болады. Түсіндірмелі-репродуктивтік әдістің де өзіндік ерекшелігі, мүмкіншілігі бар. Бұл әдіс-тәсілдің ең тиімді жағы мұғалім білімді қысқа мерзім ішінде, барлық оқушыларды қамти отырып береді. Оқу материалын ақпараттық сипатты, әңгімелеу, түсіндіру сипатында жеткізеді.

Мұғалім – ұйымдастырушы, бағыт беруші. Сондықтан да оқу ісінде баланы қызықтыратын, оқуға қабілетін арттыратын жағдай туғызу керек. Ол үшін оқу үрдісін жаңаша ұйымдастырудың, жаңа технология әдісін қолдана отырып оқытудың маңызы зор.

Әдебиет - адамды адам, нағыз азамат ететін, оны рухани шыңдайтын, жанына жолдас болатын ерекше ғылым және ғажайып өнер.

Жыраудың арнау – толғауларын талдау кезінде оқушыны ізденуге жетелейтін, шығармашылық шабыт беретін, толғанып жүрген мәселелерді шешуге бағыт беретін СТО бағдарламасы дөп әдіс деуге негіз бар.

Жырауларды оқытуда бұл бағдарламаның тиімділігі мынада:

- оқушының көркем шығарманы танудағы белсенділігі, өзіндік дербестігі жоғарылайды;
- өз ойын жеткізе білу шеберлігі, топ алдында пікір айта алуы қалыптасады;
- мәтінді жан-жақты талдап, шығармаға, кейіпкерге өзіндік көзқарасын қалыптастыра алады;
- сын тұрғысынан мұғалім де, оқушы да өзіне-өзі баға беріп, еркін ойлануына жол ашады;
- ұжымды, шағын топта ынтымақтастықпен жұмыс жасап, өзгелер пікірін сыйлау дағдысы қалыптасады;

- жеке тұлға ретінде ұстаз бен оқушының шығармашылық қабілетін дамытуға мүмкіндік береді.

Сондықтан да жыраулар поэзиясын оқытудағы негізгі талаптарды СТО бағдарламасы арқылы оңтайлы шешуге болады.

Әрбір ұстаз өз Отанын шексіз сүйетін, білімді, іскер, азаматгершілігі мол, парасатты, мәдениетті жан-жақты жетілген ұрпақ дайындауға міндетті. Яғни, сабақта әр түрлі әдіс-тәсілдерді пайдалану, оқушылардың жеке басын құрметтей отырып, білім беру – қазіргі оқытудың негізгі талабы. Өйткені оқушылардың бәрінің ойлау қабілеті бірдей емес. Сондықтан бұл мәселеге психологиялық тұрғыдан қарап, педагогикалық әрекет, әдістемелік шеберлікпен келу керек.

Қазіргі таңда оқытушы мен оқушы арасындағы қарым-қатынас өз дәрежесінде көрінбей келеді. Оқушыларды құрметтеу, олардың жеке басын сүйіспеншілікпен қарау, сөйлесу, пікір алысу, ойын білу, оқушы қабілетін мөлшерлеу, білімге ынталандыру, белсенділігін арттыру, оқушы білімін әділ бағалау сияқты толып жатқан мәселелерге мән берілуі керек. Бұл оқыту жүйесінің жас ұрпақтың оқуға деген ынтасы мен білім алуға қызығушылығын арттыру, әділ бағалау, әр істі ақылдасу оқытушының беделін арттырады.

Қорыта келе айтарымыз, ұлттық әдебиетті, әдет-ғұрыпты, халық әдебиетін молынан пайдалану, әр баланың бойына имандылық пен ізгілікті сіңіріп, олардың қабілеттерін дамыту арқылы өзін, өмірді, әлемді тануға, сын көзбен қарауға ұмтылған, төл мәдениеті мен рухани байлықты қадірлейтін азамат тәрбиелеуде тәрбие көзі болып табылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Байтұрсынұлы А. Оқу құралы. – Орынбор, 1912. -40 б.; Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. -448 б., Б. 160-166.
2. Қыдыршаев А. Ахмет Байтұрсынұлының әдістемелік мұрасы. – Орал, 1998. -132 б.
3. С.Қалиұлы. Қазақ этнопедагогикасының теориялық негіздері мен тарихы. – Алматы:, 2003.
4. Х.Сүйіншіәлиев. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы:, 1997.
5. XV-XVIII ғасырлардағы қазақ поэзиясы. – Алматы:, 1982.

6. М.Мағауин. Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет (XV-XVIII ғасырлар). – Алматы:, 1992.
7. Мырзабаев А. Оқушылар шығармашылығын дамытуда белсенді оқытудың дидактикалық мүмкіндіктері. – Алматы:, 2005.
8. Бітібаева Қ. Әдебиетті оқыту әдістемесі. - Алматы: Рауан, 1997
9. Тұрғынбаева Б.А. Дамыта оқыту технологиялары. - Алматы:, 2000ж.
10. Занков Л.В. Избранные труды. – Москва:, 1990.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Егизбекова Гулназира Серикхановна
Средняя общеобразовательная школа имени М.Мақатаева
Сайрам, Республика Казахстан
ЭФФЕКТИВНЫЕ СПОСОБЫ ОБУЧЕНИЯ ПОЭЗИИ ЖЫРАУ

Литература - это особая наука и удивительное искусство, которое делает человека человеком, настоящим гражданином, закаляет его духовно, делает его товарищем по душе. Литература - это инструмент «человековедения», а литература - это «средство воспитания человека». Размышления жырау учат молодое поколение понимать смысл, смысл жизни, прививают чувство ценности жизни. Наследие жырау занимает особое место в приобщении учащихся к многовековому историческому, культурному наследию, ценностям воспитания.

Ключевые слова: обучение, стимулирование, развитие, воспитание, организация, наглядные пособия, учебники, дидактические материалы, технические средства обучения, станки, учебные кабинеты, лаборатории.

Egizbekova Gulnazira
Secondary school named after M. Makatayev
Sairam, Republic of Kazakhstan
EFFECTIVE WAYS OF TEACHING ZHYRAU POETRY

Literature is a special science and an amazing art that makes a person a person, a real citizen, hardens him spiritually, makes him a soul mate. Literature is an instrument of «human studies», and literature is a «means of educating a person». Zhyrau's reflections teach the younger generation to understand the meaning, the meaning of life, instill a sense of the value of life. The heritage of Zhyrau occupies a special place in introducing students to the centuries-old historical and cultural heritage, the values of education.

Key words: training, stimulation, development, education, organization, visual aids, textbooks, didactic materials, technical training tools, machine tools, classrooms, laboratories.

List of references:

1. Baitursynuly A. textbook. - Orenburg, 1912. -40 P.; Language Teaching. - Almaty: Ana Tili, 1992. -448 P., pp. 160-166.
2. kydyrshaev A. methodical heritage of Akhmet Baitursynov. Uralsk, 1998. -132 P.
3. S.Kalievich. Theoretical foundations and history of Kazakh ethnopedagogics. – Алматы:, 2003.
4. Kh. Suyunshaliyev. History of Kazakh literature. – Алматы:, 1997.
5. Kazakh poetry of the XV-XVIII centuries. – Алматы:, 1982.
6. M.Magauin. Literature in the era of the Kazakh Khanate (XV-XVIII centuries). – Алматы:, 1992.
7. Myrzabaev A. didactic possibilities of active learning in the development of students ' creativity. – Алматы:, 2005.
8. Bitibaeva K. methods of teaching literature. - Almaty: Rauan, 1997.
9. Turgunbaeva B.A. technologies of developing learning, - Almaty:, 2000.
10. Zankov L.V. Izbrannye Truda, - Moscow, 1990.

ӘОК 82
ҒТАХР 17.71.07

Иманбаева Раушан Исабековна
ray.imanbaeva@mail.ru
КММ №45 гимназия
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ӘНГІМЕ ЖАНРЫН ОҚЫТУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Қазіргі мақсат - оқушылардың рухани дүниесін байыта отырып эстетикалық, интеллектуалдық, көркемдік, сезімдік, адамгершілік, азаматтық тәрбие беру. Еліміздің өз тәуелділігіне қол жеткізіп, саяси -

әлеуметтік және экономикалық дамудың жаңа кезеңіне қадам басқан уақытта терең білім, сауатты ұрпақ тәрбиелеу - негізгі міндеттердің бірі.

Тірек сөздер: адамгершілік, еңбекқорлық, сабырлылық, оқушы тәрбиесі, әңгіме жанры, қоғамдық орта, мінез-құлқын, іс-әрекеті, пішіні, кескіні.

Әдебиет қашаннан «өмір оқулығы» деп танылған. Әдебиет арқылы оқушы өмірді, қоршаған ортаны, адамды танып біледі. Әдебиет даму үстіндегі құбылыс, ол өзгереді, күрделенеді, жаңа сапаға ие болады. Жазушы Ә.Кекілбаев жас ұрпақтың тәрбиесі туралы былай дейді: «Өмірдегі бүгінгі өзгерістер қауырт, әрі түбегейлі. Қазір бір орында қадалып тұрып, ілгері басу, қандай мүмкін болмаса, бар нәрсені сол қалпында қалдырып жаңа сапаға көтерілу сондай мүмкін емес. Осындай өзгеріске бірден-бір зәру жер – мектеп. Өйткені, мектеп өзгермей тұрып, адам өзгермейді. Бүгінгі мектеп өсіп-өніп келе жатқан адамзаттың кезекті бір жаңа буынын көзіқарақты етумен қатар, дүниені сын кезеңнен алып шыға алатындай жаңа парасатты ұрпақ тәрбиелеуге тиіс» [1].

Ендеше, шағын әңгімеден алатын тәлім-тәрбие терең екен. Оқушы көркем шығарма арқылы адамгершілік, еңбекқорлық, сабырлылық сияқты толып жатқан жақсы қасиеттерді үйренеді, жаманынан жиренеді.

Ыбырай Алтынсарин балаларға арнап, сөзі жатық, мағынасы қызғылықты ұсақ әңгімелер жазды. Автордың бұл әңгімелерінің балалар үшін, тәрбиелік рөлі ерекше болғандығы күмән туғызбайды.

Ыбырай Алтынсариннің «Әке мен бала», «Асыл шөп», «Бақша ағаштары», «Аурудан аянған күштірек», «Мейірімді бала», «Палқан деген ит», «Қанағат», «Өтіріктің залалы», «Тәкаппаршылық» т.б. бұл әңгімелері жастарды әдептілікке, сабырлылыққа, салмақтылыққа және әділ, мейірімді, қайырымды болуға тәрбиелейді. Оның басқа әңгімелерінің де түйіні жастарға өнегелі тәрбие беру екендігін көреміз.

Ал мектеп өмірінде, оқушы тәрбиесінде әңгіме жанрын шеберлікпен оқыта білу мұғалімге үлкен жауапкершілік жүктейді.

Әңгіме – оқиғаны баяндап айтуға негізделетін, қара сөзбен жазылған шағын көркем шығарма жанры. Әңгіменің жанрлық ерекшелігі оқиғаны баяндау тәсілі, композициясы, сюжеттік құрылысы, көркемдік жүйесі арқылы айқындалады. Әңгімеде бас-аяғы жинақы бір оқиға айтылады [2].

Әңгіме – қиын жанр. Алдымен оның көлемі шағын. Ол жазушыдан барынша жинақы болуды талап етеді. Сюжет желісі де оқырманды баурап алатындай қызықты, тартымды болуы тиіс. Сюжетке ене бастаған беттен-ақ оқырманның көз алдына іші-сыртын, мінез-құлқын, іс-әрекетін аттаған сайын аңғартып, адам келе бастауы керек. Ол адам өзіне тән ерекшелікпен дараланып, сол арқылы әлеуметтік топ, қоғамдық орта танылуы шарт. Ал әңгімедегі басты дараланған кейіпкер – қоғамның өкілі, типтік тұлға болуы керек.

Әңгіме – әдемі дүние: жауынгер, ұшқыш, өмір құбылыстарына шұғыл үн қосқыш, оқушысын тез тапқыш, өткір икемді, сүйкімді жанр.

Әңгіме – шағын көлемді эпикалық түрдің айрықша асыл үлгісі; негізінен қысқаша жазылады, ал, «ең парасатты проза – дәл және қысқа жазылған проза» - дейді А.С. Пушкин [3].

Әңгімеде бір айтылған жайларға қайта оралуға, тәтпіштеп баяндауға, ұзақ суреттеуге орын жоқ. Әңгіме жанры аз сурет арқылы көп жайды аңғарта білетін айрықша көркемдік шеберлікті талап етеді. Оқиға көбіне бірінші жақтан баяндалып, әңгімешінің оқиғаға тікелей қатыстылығын көрсетеді.

Әңгіме – шеберлік мектебі. Қысқа мерзімде оқырманға қыруар эстетикалық ләззат беру тек шебер жазушының ғана қолынан келеді: бес-он бет қана кішкене шығарма көлемінде үлкен өмірдің бір бөлігін жарқ еткізіп жайып тастап, оқырман алдына қилы-қилы мінездің адамын жетелеп әкеп жақсысына сүйсінтіп, жаманынан түңіліп отыру – ірі шеберлік [3].

Шағын жанрдың өткеніне ой жүгіртсек халқымыздың басынан кешкен не түрлі өзгерістер әңгімелерден көрініс тауып отырған екен, яғни, кешегінің шежіресіндей әсер аламыз.

Айталық, жиырмасыншы, отызыншы жылдардағы шындықты Б.Майлин, С.Сейфуллин, М.Әуезов, Ж.Аймауытов, Ғ.Мүсірепов секілді классиктеріміздің әңгімелерінен үйендік, оқыдық. Қазақ әдебиетінде әңгіме жанрының ажарын байыта түскен туындылар «Қыпшақ Сейітқұл», «Шұғаның белгісі», «Қорғансыздың күні», «Елес», «Ер ана» әңгімелері сөзімізге дәлел.

Әңгіме жанрын оқыту – оқушының сөйлеу дағдысының, мәнері оқушының, рухани дүниесінің қалыптасуының негізгі кілті болып табылады. Әңгімені оқытуда берілетін білім мен тәрбиенің аясы өте кең. Аталған жанрды оқытуда берілетін теориялық ұғымдар туралы түсінік үшін, ең алдымен,

материалды неше сағатта өтуге болады, әр сағатта өтілуге тиісті материал көлемі мен мазмұны және оның оқушыларға бұрыннан таныс, не таныс еместігі, сондай-ақ, оқушылардың қабылдай алу қабілеттілігі, өресі, дағдыларының бар-жоғы сияқты мәселелерді күн ілгері ойластырып, жоспарлап алу қажеттілігі туады. Әңгімені оқытуда оқушыға берер тәрбиесі мол. Әңгіменің идеясы, ондағы кейіпкерлердің мінез-құлқы оқушыларды ойға жетелейді, яғни, оқушы әңгіме мазмұнын түсіне отырып, оның кейіпкерлерінің бойындағы ұнамды, ұнамсыз қасиеттерін ажыратып отырады. Сол арқылы өзін - өзі тәрбиелеуге көп көңіл бөледі. Сондай - ақ, әңгіме авторы оқушыларға жеке тұлға ретінде жақсы қасиеттерімен танылады. Кей оқушылар әңгіме авторын үлгі етіп, тіпті кейбір кейіпкерлерге еліктеп, оларды өнеге тұтуға ұмтылады.

Атап айтқанда, оқушылар мынадай білім алады:

1. Әңгіме жанры туралы түсінік;
2. Әңгіме жанрының өзіндік белгілері мен ерекшеліктерін сезіне отырып оны талдау;
3. Әңгіме жанры аясында берілетін теориялық ұғымдар туралы түсінік.

Ең алдымен, материалды неше сағатта өтуге болады, әр сағатта өтілуге тиісті материал көлемі мен мазмұны және оның оқушыларға бұрыннан таныс, не таныс еместігі, сондай-ақ, оқушылардың қабылдай алу қабілеттілігі, өресі, дағдыларының бар-жоғы сияқты мәселелерді күн ілгері ойластыра, жоспарлап алу қажеттілігі туындайды.

Мектептегі оқу мен тәрбие оқушылардың жас ерекшелігіне, психологиясына байланысты ұйымдастырылады. Балаларға көркем шығарманы оқыту, кітапқа деген құмарлығы, сөз өнеріне деген ынтасы мен құлшынысын дамыту әдебиет пәнін оқытудың күрделі жұмыстарының бірі болып саналады. Бұл мәселелерде де оқушының психологиялық ерекшелігі, жасы, оқып жүрген сыныбы ескеріледі. Осыған орай әңгіме жанры мектептегі қазақ әдебиеті курсының бағдарламасында әр сыныпқа жіктеліп берілген.

Әңгіме - оқиғаны қарасөзбен баяндайтын шағын көркем шығарма жанры. Әңгіменің жанрлық ерекшеліктері оқиғаны баяндау тәсілі, композициялық, сюжеттік құрылысы, көркемдік жүйесі арқылы айқындалады. Әңгіме эпикалық шығарма. Сондықтан басқа жанрға қарағанда әңгіме жанрын оқытудың өзіндік ерекшеліктері баршылық. Әңгіме жанрын оқытуда алға қояр мақсаттар:

1. Оқушылардың рухани дүниесін байыта отырып, эстетикалық, интеллектуалдық, көркемдік, сезімдік, адамгершілік, азаматтық тәрбие беру;
2. Оқырмандық тұрақты ынта - ықыласы, биік талғамды қалыптастыру;
3. Оқушыны әңгіме жанрын және онда бейнеленген құбылысты эстетикалық қабылдауына қажетті білім және білікпен қаруландыру;
4. Оқушының логикалық ойына, ауыз екі және жазбаша тіл мәдениетін қалыптастыру.

Әңгіме жанры аз сурет арқылы көп жайды аңғарта білетін айрықша көркемдік шеберлікті талап етеді. Оқиға көбіне бірінші жақтан баяндалып, әңгімешінің оқиғаға тікелей қатыстылығын көрсетеді. Б.Майлин, Ж.Аймауытов, М.Әуезов, Ғ.Мүсірепов, Ә.Кекілбаев, М.Мағауин, Т.Әбдіков т.б. жазушылардың әңгімелері – қазақ әдебиетіндегі осы жанрда жазылған үздік шығармалар.

Әңгімеде адамдар, олардың бір-бірімен қарым-қатысы, байланысы, күрес-тартысы немесе оқиғаның дамуы баяндау жолымен берілетінін түсіндіргеннен кейін, шығармада кездесетін суреттеулерді үйретеміз. Әңгімеде адамдар арасындағы оқиғалар баяндалумен бірге; олардың сыртқы пішіні, кескіні, мінез-құлқы, іс-әрекеті, күйініш-сүйініші, сөйлеген сөзі, табиғат көрінісі, айналадағы заттардың суреті – барлығы да суреттеу тәсілімен беріледі.

Оқушы әдебиет сабағында көркем шығарманы қабылдау керек. Бұл – оңай үрдіс емес. Қабылдау деген сіз бере салғанды ол ала қоятын зат емес. Ол – оқушының өзінің жан қалауымен, жүрек сезімімен, рухани әрекетімен жүзеге асатын дүние.

Қандай жақсы көркем шығарма болмасын оқушы қабылдау үшін әрекет жасамаса, автордың жай күйзелісін, шалқар шабытын бойынан өткізіп, көркем суретті көз алдына елестетіп, келтіре алмаса бәрі бос сөз.

Оқушыдағы осы сезімді ояту – мұғалімнің қолында, яғни, оқушыға әдеби білім беру, әдеби, эстетикалық, адамгершілік қасиеттерін дамыту үшін мұғалім әдебиетті оқыту барысында әдіс – тәсілдерді орнымен қолдану қажет.

- сөз өнерінің ерекшеліктерін түсініп, тануға, ой көзімен зерделеуге негіз болатын білім, білік, икем – дағдылар қалыптастыру;

- ойын сауатты ауызша (жазбаша) айта да, жаза да білу, байланыстырып сөйлеудегі тіл мәдениетін қалыптастыру және дамыту, өзіндік ой – пікірін дәйекті, жүйелі айта білуге баулу.

Әдебиет - өнер, әдебиет - ұлттық қазына, асыл мұра.

Аталған мақсаттарға қол жеткізу үшін әңгімені оқытуда белгілі бір міндеттер жүзеге асуы тиіс. Олар:

- әңгіме мәтіндегі жазушы ойын мұғалім көмегімен аңғара оқу;
- белгілі мақсатпен қойылған сұрақтарға жауап іздеп, тіл көркемдігін дәлелдеу, портрет, пейзаж, образды табу;
- іштен оқу немесе өздік оқу. Іштен оқудың оқушыны жеке, өз бетімен жұмыс істеуге баулуға маңызы ерекше зор;
- әңгіме жанрының ерекшеліктерін түсініп тануға, ой көзімен зерделеуге болатын білім, білік, икем - дағдыларды қалыптастыру;
- рөлге бөліп оқу. Рөлге бөліп оқу таным белсенділігі, қызығушылығын арттыруда, қабілеттерін дамытуда, сабақтың эмоциялық, психологиялық мәнін нәрлендіруде пайдалы;
- оқу еңбегіндегі ой дербестігін, оқу әрекетін, образды ойлау, қайта елестете алу қабілеттерін дамытуға ықпал ету;
- ойын сауатты ауызша (жазбаша) айта да, жаза да білу, байланыстырып сөйлеудегі тіл мәдениетін қалыптастыру және дамыту, өзіндік ой - пікірін дәйекті, жүйелі айта білуге, ұтымды шешен сөйлеуге баулу болып табылады. Оқушыларды ауызекі сөйлеу, жазу мәдениетін үйрету - оқыту мен тәрбие жұмысының ең маңызды мәселесі. Адамның күнделікті тұрмыста, қоғамдық жұмыс барысында өз ойын ауызша және жазбаша жүйелі, дұрыс сөйлей білуі мен сауатты жазушының маңызы зор. Бұл мектеп қабырғасында қалыптасады. Оқушыларды сөз қадірін біліп, оны орында қолдануға үйретеді, өз пікірін анық, айқын жеткізе білуге баулу мектепте, әсіресе, қазақ әдебиеті, қазақ тілі сабақтарында жүзеге асады. Оқушылар қазақтың әдеби тілін көркем шығармаларды оқу барысында жаттығу жұмыстары арқылы меңгереді. Әңгімені оқытуда тіл дамыту жұмыстарын мәтінді талдаумен, әңгімені мәнерлеп оқумен, ауызша мазмұндаумен, жоспар құрумен, тығыз байланыста жүргізген тиімді.

Оқушы көркем мәтінді талдай білу арқылы нақты, дәлелді сөйлеуге дағдыланады, сөз құдіреті мен қасиетін ұғынады. Сол себептен, ең алдымен көркем тілмен сөйлеуге талаптандыру керек. Әр сөйлемнің негізінде нақты ой, сол ойды анық, айқын кестелейтін сөз оралымдары болу керек.

Әңгімені талдай, зерделей отырып, оқушы нені үйрене алады?

- Адамның мінез-құлқы мен ол өмір сүрген ортасы;
- Ой мен сезімнің қалай дамидынын;
- Мәдени дискурс тиімді қарым-қатынас құралы екенін;

Әңгіме жанрын оқыту мұғалімнен көптеген ізденісті, шығармашылықты, дайындықты талап етеді.

Сондықтан көркемдеп сөйлеуді әр сабақта жүйелі түрде жүргізген тиімді болмақ. Көркем сөйлеу оқып отырған көркем шығармаға да тікелей байланысты.

Әрбір мұғалім сабаққа шеберлікпен дайындалып, түрлі әдіс - тәсілдермен оқушылардың қызығушылығын оята білсе, әңгімені оқыту барысында көптеген айтарлықтай нәтижеге қол жетуге болады. Әсіресе, өзіндік белгілері, ерекше белгілері бар әңгіме жанрын баланың жан - жақты қалыптасып дамуының негізі болып табылады. Әңгіме баланың өзін - өзі тәрбиелеуіне, басқаларды танып білуіне ықпал жасайды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Байтанасова Қ.М., Айтуғанова С.Ш Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі. Оқу құралы. – Астана: Фолиант, 2008. – 160 бет.
2. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі (Құрастырушылар: З.Ахметов, Т.Шаңбаева) Алматы: «Ана тілі», 1998. – 384 бет.
3. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: «Санат», 2002. – 360 бет.
4. Рүстембекова Р. Қазіргі қазақ әңгімелері. Әдебиет сын-зерттеулер. Алматы: Жазушы, 1988. – 176 бет
5. Құтқожина Р., Бітібаева Қ. Әдебиет. Оқыту әдістемесі: 7- сынып. – Алматы: Атамұра, 2003 ж.

РЕЗЮМЕ/RESUME

**Иманбаева Раушан Исабековна
КГУ №45 гимназия
Қарағанды, Республика Қазақстан
ОСОБЕННОСТИ ЖАНРА РАССКАЗ**

Обучение жанру рассказа является основным ключом к формированию у ученика речевых навыков, выразительного чтения, духовного мира. Сфера образования и воспитания в обучении разговору очень широка.

Ключевые слова: нравственность, трудолюбие, стрессоустойчивость, воспитание учащихся, жанр рассказа, общественная среда, поведение, действия, форма, образ.

Imanbaeva Rayshan
№45 gymnasium
Karaganda, Republic of Kazakhstan
FEATURES OF THE STORY GENRE

Teaching the genre of the story is the main key to the formation of the student's speech skills, expressive reading, and the spiritual world. The sphere of education and upbringing in teaching conversation is very wide.

Key words: morality, diligence, stress tolerance, education of students, genre of the story, social environment, behavior, actions, form, image.

List of references:

1. Baitanasova K. M., Aituganova S. Sh methods of teaching Kazakh literature. Training manual. - Astana: Folio, 2008. - 160 pages.
2. Literary Studies. Dictionary of terms (compiled by: Z. Akhmetov, T. Shanbayeva) Almaty: «native language», 1998. – 384 pages.
3. Kabdolov Z. art of words. - Almaty: «Sanat», 2002. – 360 pages.
4. Rustembekova R. modern Kazakh stories. Literary criticism-research. - Almaty: writer, 1988. - 176 pages
5. Kutkozhiba R., Bitibaeva K. Literature. Teaching methods: 7th grade. - Almaty: Atamura, 2003.

ӘОК 82
ҒТАХР 17.82.31

Қаппарова Құралай Елибаевна
kapparova68@bk.ru
М.Мақатаев атындағы Жалпы білім беретін орта мектебі
Ақсу ауылы, Сайрам ауданы, Түркістан облысы
Қазақстан Республикасы

КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТТЕГІ АДАМ ЖӘНЕ ТАБИҒАТ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫНЫҢ КӨРІНІСІ
(М.Әуезов «Көксерек» повесіндегі адам мен табиғаттың үндесуі)

Қазақ әдебиетінің кең тынысты бір саласы саналған әңгіме жанрына тың екпін әкелген М.О.Әуезовтің көркем прозасы шын мағынасында көркемдік пен шынайылықтың берік тоғысынан туған өнер туындысы десек артық айтқандық емес. Ұлы жазушы Мұхтар Омарханұлы - қазақ әдебиетіндегі көркем проза табиғатын тақырыптық және мазмұн жағынан байытып, жаңа бір сатыға көтерілуіне қапысыз қызмет еткен жазушы.

Тірек сөздер: ұлттық сана болмысы, дүниетанымдық парасаты, жанрлық-стильдік, пейзажды, табиғаттың әсем суретін, бояулары.

Адам мен табиғат мәселесі әлем жазушыларының бәріне де ортақ тақырып. Табиғат әлемі мен адамзат арасындағы қарым-қатынасты Д.Лондон, Э.Хемингуэй сияқты шетел жазушылары белгілі шығармаларына арқау етсе, орыс әдебиетінде Л.Толстой, И.С.Тургенев, В.Распутин, В.Астафьев, Г.Тропольский сияқты жазушылар қалам тартқан.

Ал қазақ әдебиетінде «адам мен табиғат» арасындағы қарым-қатынасты бейнелеген шығармаларды айтқанда да ең алдымен М.Әуезовті ауызға аламыз.

М.Әуезов шығармаларында бұл тақырып өз көрінісін таба білген. Онда қазақ даласының байлығы мен сұлулығы шебер суреттеледі, Әуезовтің өзіне ғана тән қайталанбас бояулары арқылы беріледі. Оның пейзаждары шығармада қажетті фон ретінде ғана көрінбейді, сонымен бірге психологиялық параллелизм арқылы кейіпкердің мінезі мен образын тартымды және толық ашу үшін қолданылады. М.Әуезов шығармасында пейзаж суреттеумен басталады да, әрі қарай адам мен табиғат қарым-қатынасы біртіндеп тереңдей, күрделене түседі.

М.Әуезовтің шығармашылығы қазақ әдебиетінде ғана емес, әлемдік әдебиетте де өз алдына ерекше дара құбылыс ретінде бағаланады. Әрине, жазушының шығармашылығының мұндай жоғары бағаға ие болуы оның үлгі тұтқан дәстүрлерінің құндылығымен байланысты. Ол қазақ әдебиетінің және шығыс халықтарының әдебиетінде бұрыннан келе жатқан көркемдік ойларды, әдістерді үйреніп

кана қойған жоқ. Оны әрі зерттеушілік, әрі суреткерлік ыңғайда саралап, өзіндік жаңалықтармен толықтырды.

Әр халықтың төл әдебиетінде өзінің өмірлік тәжірибесінің молдығымен, ұланғайыр білімімен, үздік жазушылық талант-шеберлігімен, дарындылығымен ерекше танылып, топ жарып алға шығатын қалам кайраткерлері болады. Олар өздерінің осындай ерекшеліктерімен өз оқырманының, халқының сүйіспеншілігіне бөленеді, әдебиеттің дамуына бағыт беріп, өз үлесін қосып, кейінгі ұрпаққа үлгі боларлықтай мұра қалдырады, әдеби процестің ұйтқысына айналады. Мұндай ұлылардың есімі дүниежүзілік мәдениетпен өз халқының әдебиетінің байланысына себепкер болады.

Қазақ әдебиетіндегі осындай ғұламалардың бірі - М.О.Әуезов екені бәрімізге белгілі. Жазушы шығармалары мейлі халықтың өткен дәуіріндегі тарихына арналсын, мейлі осы заман тақырыбын арқау етсін әрдайым суреткерлік парасатымен, талант - дарынның өзіне ғана тән ерекшеліктерімен көзге түседі. Ол өзінің жазу үлгісімен де, шындықты бейнелеу жолындағы ізденістерімен де қазақ әдебиетінде жаңа жол бастады. Оның ұлылығы да осында жатыр.

Адам мен табиғат жалпы адамзаттық мәні бар, мәңгілік философиялық тақырып. Адам мен табиғат тағдыры бір-бірімен тығыз байланысты, біріне-бірі тәуелді десе де болады. Адамдарды тек қоғам ғана емес, табиғат та байланыстырады. Сондықтан да оның әдебиеттегі алатын орны ерекше. Бұл әлем жазушылары шығармаларына арқау болған мәселе.

Жалпы әдебиетте пейзажды, табиғаттың әсем суретін, бояуларын жан-жақты суреттейтін шығармалардың көп екені белгілі. Тіпті онсыз шығарма болмайды десек те болады.

Пейзаждың қазақ әдебиетіндегі реалистік көріністері Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаев бастаған бірегей жаңа өзгерістермен бірге келді. Табиғат суреттері алдыңғы қатарлы әдебиет көшін бастаушы А.Байтұрсынов, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаев, Ш.Құдайбердиев шығармаларында да көрініс тапты. Қазақ ақындары мен жазушыларының шығармаларында пейзаждық суреттердің неше түрлі әдемі үлгілері кездесіп отырады. Қазіргі жазушыларымызда бұл суреттер бірінде көбірек, бірінде азырақ болса да кездеседі.

Бұл жағынан келгенде М.Әуезовтің орны бөлек. Ұлы қаламгер пейзаждың көркем шығармадағы қызметін анықтап берді. Оның шығармаларындағы табиғат суреттері сюжеттік оқиғаның уақытын, өлшемін, композициялық тұрғыдағы көркемдік жолмен кеңістік тұтастығын, шығарманың идеялық мазмұндылық астарларын, қыртысты образдылығын айқындайды.

Бұл туралы А.Нұрқатов: «М.Әуезов табиғат суретін беруде де өзін үлкен суретші ретінде көрсетеді. Оның шығармаларынан қазақ әдебиетіндегі пейзаждың классикалық үлгілері болып табылатын тамаша табиғат суреттерін кездестіреміз. М.Әуезовтің қолдануында пейзаж оқиғаның болған орны мен мерзімін дәл көрсетіп қана қоймайды, сонымен бірге ол әрқашан адамдардың характерлерінің типтік сипаттары мен олардың өзара қатынастарын мейлінше мол ашуға қызмет етеді. Табиғат суретін беру М.Әуезов үшін дара мақсат емес, ол пейзажды өзінің авторлық идеясына сәйкестендіріп, үнемі құбылтып, құлпырта отырып қолданады. Жазушы табиғат суреттерін көбіне геройлардың ой-сезімдері, солардың түсінулері арқылы береді» [1].

Жазушының табиғат пен адам қарым-қатынасын философиялық тұрғыдан қарастырған шығармасына тоқталайық. Соңғы кездегі көптеген философиялық шығармалардың бір ерекшелігі-жануарлар әлемі өкілінің адамдармен қатар, тең дәрежеде көрінуі. Яғни, олардың ішкі жан-дүниесі, психологиясы арқылы сыртқы дүниеге, адамға деген көзқарастарын, түсінігін беруі.

Осы тақырыптағы шығармалар қатарынан алғашқылардың бірі болып танылатын туынды «Көксерек». Өзіндік бағасына кеш те болса ие болған кәдімгі «Көксерек» повесі. Жазушы шеберлігінің, суреткер дарынының бір сыналар тұсы - кейіпкер образын жасауда. Шындығында да кейіпкердің бүкіл жан-дүниесін, мінез-құлқын көркем сөз арқылы суреттеу, оны қайткен күнде де дара тұлға, типтік бейне етіп көрсету жазушы үшін үлкен сын. Жазушы осы мақсатта теңеу, салыстыру, айналадағы заттар мен құбылыстарды адам образына балау сияқты түрлі-түрлі тәсілдерді қолданады. Адам өзі жер бетіндегі құдірет, бүкіл тіршіліктің иесі, пірі бола тұрса да, жазушы оның бейнесін ашуда жер бетіндегі барлық жан-жануарлармен салыстыруға жол табады. Озыр, қорқау адам қасқырмен, қу адам түлкімен, айбатты адам арыстанмен, жуас адам қоймен, тұрпайы адам шошқамен, қылықсыз адам итпен т.т. салыстырыла суреттеледі. Адам бейнесін шығармада бақашаян, құрт-құмырсқамен де салыстырып жатады. Мұның бәрі де бізге ертеден таныс шығармалардағы көрінетін адам мен табиғат өкілдері, тіршілік иелері арасындағы қатыс, байланыс. Ғалым Ә.Хайдаров сөзімен айтқанда: «Бұл адам баласының табиғатпен бірге туып, біте қайнасқан сонау балаң дәуірінен қалған әсер, көркем сөз дәстүріне айналған ұғым, түсінік, шынайы өмір шындығы» [2, 48].

Міне, осындай жан-жануарлардың бір қырынан ғана бейнеленетін бұрыннан келе жатқан ескі соқпағын М.Әуезов бұзды. Реалистік әдебиеттің жақсы сабақтарына ден қойған жазушының шығармаларының басқалардан артықшылығы да, ерекшелігі де, жаңашылдығы да осында. Бұл туралы белгілі әдебиетші-ғалым, Мемлекеттік сыйлықтың иегері Р.Нұрғалиев; «Әлемдік мәдениетке қазақ халқы қандай көркемдік игіліктер қосты дегенде, ауызға алынар есімнің бірі - М.Әуезов. Ол әлемдік құбылыс, Әуезов ғасырлар бойы жиналып келген қазақ топырағындағы асыл құнарлардың жарқырап қайта көрінуінің үлгісі. Ауыз әдебиетіндегі сарындар, мотив, идея, тіл өрнектері, бояулар Әуезов дүкенінде қайта жаңғырды. Қазақтың реалистік әдебиетіндегі халықтық арнадан, ұлы Абай алдынан нәр алған М.Әуезов қазақ әдебиетіне реалистік дәстүрлердің тереңдеп сіңгенін танытты», - дейді [3, 3].

Жазушының өз қоғамындағы көрген шындығын, тебіренген жайды көркем шығармасында беруі заңды құбылыс. Сонымен бірге каламгер шығармасындағы айтылған ойды өз ойынан шығармайды, оған негіз боларлық себеп болары сөзсіз.

Кезінде дау туғызып, теріс сарындар басым деген пікірлер айтылып, өз бағасын ала алмаған «Көксерек» жазушы талантының, шеберлігінің қаншалықты жоғары екенін танытады. Шығарма көп ізденістің жемісі екені көрініп тұр. Бұл көлемі шағын болса да, повестің қатарына қосуға әбден болатын терең мағыналы, айтар ойы жан-жақты философиялық шығарма. Шығармада қысқа да болса түтелдей бір өмір қамтылады. Соның барлық жай-жапсары, даму желісі, шыңына жетіп барып күрт аяқталуы мейлінше тартымды және өте шебер суреттелген. Даланың әсемдігі мен азабын, ыстығы мен суығын, қуанышы мен қайғысын көрген қазақ ауылының тіршілігі тізбектеліп көз алдыңнан өтіп жатады.

«Қарадырдың қарағанды сайы елсіз. Айналада қабат-қабат шұбат адырлар. Жақын төбелердің барлығын аласа боз қараған тобылғы басқан. Сай бойында май айының салқын лебі еседі. Бастары көгеріп, бүрленіп қалған қалың қараған жел лебімен сыбыр-сыбыр қағып, теңселіп, ырғалып қояды. Маңайдан жуалардың, жас шөптердің исі келеді»

Ал Р.Нұрғалиев: «Әуезов» «Көксерегі» - реалистік әдебиет дәстүрі тудырған мотивтерді шеберлік палитрасындағы сан алуан бояулар мүмкіндігін өз мұратына орай өнерпаздықпен жаңғырту арқылы жазылған жаңа тынысты шығарма. Автор шағын көлемге мол мағына сыйдырған. Бейнелеп отырған болмыстың қыр-сырын бажайлай таныған суреткер зады ежіктеуден, мыжыма тәптіштеуден бойын аулақ салып, жинақылыққа, тамшы арқылы көл суретін, тас арқылы тау кеспірін елестетуді эстетикалық мұрат тұтқан. Бұл образ табиғатына сандық белгіден гөрі сапалық ерекшелік хас екендігін айқындап, әсемдіктің гармонияға, симметрияға, тұтастыққа кіндіктестігін тағы да тиянақтай түседі» дей келе, шығарманы жан-жақты талдайды. Қарадыр сайының құлпырған табиғатын суреттеуден басталатын повесть сегіз тармақтан тұрады. Әр тармақта әр түрлі баяндау, суреттеу тәсілдері қолданылған.

Шығарма басында сол жерде мекендеген қасқырлардың тағылық тіршілігінен де хабар береді. Дүниеге жаңа келген күшіктерімен жатқан екі қасқырдың қорғансыз жас қозыны жем қылуының берілуі де тегін емес.

«Қозы екі қомағай ауыздың кергісінде қан жоса болып дар-дар айрылды. Сырт-сырт етіп жас сүйек сынды. Қапаш-құпаш қорқ-қорқ етіп қомағай қанды ауыздар асайды. Тұмсығы мен бастары, мойын жүндері қып-қызыл болған қасқырдың жасыл көздері от шашады» деген сипаттауды оқығанда-ақ денең тітіркенеді. Жазушы әу бастан қасқырдың өзіне тән тағылығын, жыртқыштығын ескерткендей. Осындай өмір сүру заңдылығы бар жыртқыштың бір сәттегі әрекетін беру арқылы сақтандырады. Бұл көріністер қатқыл табиғат алда болар бір алдағы күйді білдіріп, соған дайындағандай. Әрі қарай табиғат суреті азайып, психологиялық сипаттама беріледі. «Ін үстінде мүйіз тұяқтар тасырлап, дүбірлетіп келді. Айқай дабыр молайды. Бірі үстіне бірі келіп, жиын көбейді. Жерге ат үстінен тастаған ағаштар сарт-сұрт түсіп жатты. Көргіш көздер ін аузына қадалды». Бұл қасқырдың түйсігі арқылы берілген көрініс. Екі аяқтылар қасқырдың бес күшігін өлтіріп, біреуінің тірсегін қиып, ең кенжесін алып кетеді. Бұл екі қасқырдың ызасын тудырады. Артынша олар маңайдағы ауылдың малына тиіп, у-шу қылады. Бұл адамдардың табиғатқа жасаған зұлымдығына, қиянатына жыртқыштардың тағылық жауабының бір көрінісі тәрізді. Жазушы шығармада үнемі Адам, қасқыр, қоршаған орта - үшеуін тығыз байланыста бейнелейді.

Кішкентай Құрмаш қолына түскен Көксеректің өсуін суреттегенде жазушы оның шынайы өсіп-дамуына ғана тоқталмай, мінез ерекшеліктеріне, сыртқы ықпал әсерінен болған жайларға баса назар аударады. Шығармада тұз тағысының адамдармен қарым-қатынасы, адамның Көксерек түсінбейтін

мінез-құлқы, ауыл иттерінен көрген қорлығы, осыдан оның бойында пайда болған ыза-кегі, долылық сезімі жан-жақты көрсетіледі.

Адамзат түз тағысына осынша қиянат жасамай, жанашырлық көрсетіп, өздерін дер кезінде тоқтатқанда, мұндай қайғыға ұшырамас па еді? Қасқыр түз тағысы жыртқыш болғанмен, ол да тіршілік иесі. Адам қалай қайғырып қиналса, онда да сондай сезім бар екендігі шығармада анық көрінеді. Жазушы қасқыр әлемін, жан-дүниесін, күйзелісін шебер бергендігі сонша шығарманы оқығанда, бейкүнә сәбиді өлтірген Көксеректі бірден кінәлай алмайсың. Себебі қасқырдың адамдар тарапынан көрген мейірімсіздігін, оның жанындағы арпалысты, күйзелісті өзінің түйсігі арқылы нанымды етіп суреттеген.

Жазушы Көксеректің бұл қылығын әбден пісіріп, шегіне жеткен, басқа амалы жоқ, мәжбүрліктен туған қадам ретінде көрсетеді. Басқаша болуы мүмкін де емес сияқты. Мұнымен кейбір әдебиет зерттеушілері де келіседі. Көксеректің бұл ісі туралы профессор Нұрғалиев былай дейді: «Психологиялық жағынан ол қандай қылыққа басса да сенімді қойға шаба ма, жылқы жара ма, бәрібір. Оңдырмасы анық. Көзін ашар-ашпастан иттерден көрген қорлығы, еріксіздік, Аққасқырдай серігінен айрылу, суық, қатыгез даладағы кезбе тірлік, жанын көзіне көрсеткен у қорғасын - осының бәрі жиылып кеп, бұған ата-бабалар қанымен берілген қаныпезерлік қосылғанда, Көксеректің қойшы балаға шаппауы - қолдан жасалған қадам болар еді.

Ал Д.Омаров өз мақаласында: «табиғат заңдылығының кемелдігіне және өзгеруге мүмкін еместігіне, оның мүлтіксіз орындалатынына тағы да көңіл бөлейік. Қасқыр Көксерек өзінің табиғи болмысын өзгерте алмай, Құрмаш адамдар жіберген тағы бір қателіктің құрбаны болды. Өзінің инстинкті бойынша өмір сүретін қасқырдың табиғатын бұзуы мүмкін емес. Сондықтан Көксеректі кінәлау табиғатты кінәлаумен бірдей. Табиғат адамдарға өздерінің жасаған қателіктерін әрдайым көзге шұқығандай етіп ап-анық көрсетіп отырады» деп Көксерекке шаң жұқтырмай, адамның өздерін кінәлі санаса, Ә.Ғалымқызы да шығарманың мазмұнында оқиғаны тізумен ғана шектелмей, табиғатқа адам тарапынан жасалған қаталдыққа қарсы оқушы наразылығын ояту жағы да қарастырылатынын айтады. Адам хайуаннан жыртқышқа зұлымдық, жәбір көрсете алатындығымен артық еместігін айтқан И.Крамов пікірі де осыны құптағандай.

Бұл тұста: «Природа - это некая праведность, без исполнения которой не может быть жизни, в том числе и жизни человеческой. Нарушьте ее, и наступит суд, опять-таки настолько праведный, в котором погибнет не только правонарушитель, но и сам судья, то есть все та же Природа» деген С.Залыгиннің пікірімен әбден келісуге болады [4].

Бұл пікірлер қандай да болмасын зұлымдық, қиянат жауапсыз қалмайды дегенге саяды. Жазушының да айтар ойы осы тәрізді.

Адам баласы басқа жан иелерінен артық жаратылған. Бұл артықшылық - оларға берілген ерекше ақыл-ес пен ерікте. Бұл бүкіл жан иелерінің арасындағы жетілудің жоғарғы деңгейінде тұрған адамзатқа берілген ерекше мүмкіншілік. Адам оны дұрыс пайдалану арқылы өзінің болмысын түсіне алады. Ал хайуанаттарда ондай мүмкіншілік жоқ. Адам мен хайуанның арасындағы негізгі айырмашылық та осы. «Малда да бар жан мен тән, ақыл мен сезім болмаса», - деген сөзінде Абай мал мен адамның айырмашылығын анықтай түседі.

Қандай да болмасын зұлымдық жауапсыз болмайды. Осы арқылы жазушы адамдардың өзіне келер күдіктен, жамандықтан сақтандырғандай.

Ол үшін табиғаттың басқа тіршілік иелерімен де санасу керек, қорғай білу керек, сол арқылы өздеріне келер апаттың алдын алмақ. Сонда өздері қазған орға өздері түспейді. Бұл жерде М.Әуезов әрбір жан иесінің өзіндік болмыс, өмір сүру ортасы болатынына, оны бұзбау керектігіне тағы көңіл аударады.

Сол арқылы адамдарды ойлануға, қоршаған ортаны қорғауға, мейірімділікке шақырады.

М.Әуезов шығармасы адам мен табиғат арасындағы мәселелерді шешпейді, тек оқырман алдына қояды. Адамдар мұндай қауіп-қатерден шығудың, болдырмаудың жолын өздері қарастыруы керек, соған сәйкес шара қабылдауы қажет екенін ескертеді. Жазушы үкім айтпайды, ол табиғат пен адам арасындағы байланыстырушы ғана.

Адам табиғаттың аясында туып-өскеннен кейін, оның іс-әрекеті, дүние танымы, жан дүниесі белгілі бір дәрежеде сыртқы ортамен үндесіп жататын заңды құбылыс. Сондықтан адамды зерттейтін көркем әдебиет үшін табиғат көрінісі, пейзаж маңызды компоненттердің бірі болып саналады.

Жазушы шығармада адам қоғамы мен хайуанат дүниесі арасындағы бітіспес күресті көрсетеді. Олардың арасындағы қарым-қатынастың бұзылуы, адамзаттың ойланбай жасаған әрекеті үлкен

жоғалуға, яғни адамдардың өзін-өзі жоюына, болашағына балта шабуына әкеліп соғыстыруы мүмкін деген философиялық терең мағына жатыр.

Қорыта келе, Абай Құнанбайұлының «Махаббатпен жаратқан адамзатты, Сен де сүй ол Алланы жаннан тәтті, Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп, және хақ жолы осы деп әділетті», деген ұлағатты сөзіндей Әуезов шығармашылығының да өзекті мәселесі – Адам.

Әдебиеттер тізімі:

1. Нұркатов А. Мұхтар Әуезов. Монографиялық очерк. - Алматы:, 1957. - 183 б.
2. Хайдаров Ә. Өнер алды - қызыл тіл. - Алматы:, 1986. 208 б.
3. Нұрғали Р. Әуезов және алаш. Әдебиеттегі ұлттық рух. – Алматы:, 1997. - 432 б.
4. Залыгин С.П. Литературные заботы. 3-е изд. - М.: Советская Россия, 1982. - 462 б.
5. Нұрғалиев Р. Арқау. Екі томдық шығармалар. – Алматы:, 1991. - 576 б.
6. Әуезов М. Таңдамалы шығармалар. 6 томдық. -Алматы: Қызметкөркемәдениет, 1955. - 420 б.
7. Әуезов М. Шығармалар. 12 томдық. - Алматы: шығармалар жинағы - Алматы: Жазушы, 1967. - 380 б.
8. Әзиев Ә. Қазақ повесі. - Алматы, 1989. - 224 б

РЕЗЮМЕ/RESUME

Каппарова Куралай Елибаевна
Средняя общеобразовательная школа имени М.Макаатаева
Сайрам, Республика Казахстан

В казахской литературе, отражая отношения между «человеком и природой», в первую очередь мы берем М. Ауэзова. В произведениях М. Ауэзова эта темашла свое отражение. В нем виртуозно проиллюстрировано богатство и красота казахской степи, переданы неповторимые краски Ауэзова. Его пейзажи не только отражаются в произведении как необходимый фон, но и используются для более привлекательного и полного раскрытия характера и образа героя посредством психологического параллелизма.

Ключевые слова: жанрово-стилевое, пейзажное, живописное изображение природы, краски.

Kapparova Kuralai
Secondary school named after M. Makatayev
Sairam, Republic of Kazakhstan

In the Kazakh literature, reflecting the relationship between "man and nature", first of all we take M. Auezov. This theme is reflected in the works of M. Auezov. It masterfully illustrates the richness and beauty of the Kazakh steppe, the unique colors of Auezov are transmitted. His landscapes are not only reflected in the work as a necessary background, but also used for a more attractive and complete disclosure of the character and image of the hero through psychological parallelism.

Key words: genre-style, landscape, pictorial depiction of nature, paints.

List of references:

1. Nurkatov A. Mukhtar Auezov. Monographic essay. - Almaty:, 1957. - 183 P.
2. Haidarov A. took Art-red tongue.. Almaty:, 1986. 208 P.
3. Nurgali R. Auezov and Alash. National spirit in literature. – Almaty:, 1997. - 432 P.
4. Zalygin S. P. literary problems. 3-e izd. - M.: Sovetskaya Rossiya, 1982. - 462 P.
5. Nurgaliev R. Arkau. Works in two volumes. – Almaty:, 1991. - 576 P.
6. Auezov M. listening works. In 6 volumes. - Almaty: Culture Of Workers, 1955. - 420
7. Auezov M. Works. In 12 volumes. - Almaty: collection of works - Almaty: writer, 1967. - 380 6.
8. Aziev A. Kazakh story. – Almaty:, 1989. - 224 P

Сембиев Құрманғазы Зәкірұлы
Айтжанова Маржан Төлеухановна
ajtzhanova.marzhan@mail.ru
«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

АНТРОПОНИМДЕР – ТІЛДІҢ ӨЗАРА ӘРЕКЕТТЕСУІНІҢ ЖӘНЕ ҚОҒАМ ӨМІРІНДЕГІ МӘДЕНИ-ТАРИХИ КӨРІНІСІ

Мақала әртүрлі тілдік мәдениеттердің тарихи өзара әрекеттесу парадигмасындағы антропонимдердің лингвомәдени аспектісін сипаттауға арналған. Көрші мәдениеттердің тілдің антропонимиялық жүйесіне әсері талданады: Қытай негізінде вьетнамдық үш бөліктен тұратын антропонимиканың қалыптасуы; орыс антропонимиясының грамматикалық ерекшеліктерінің қазақ атауына енуі. Зерттеу барысында антропонимдер тілдің мәдени-тарихи аспектілеріне байланысты ағылшын, орыс және вьетнам тілдерін қалыптастырудың семантикалық әдістері де анықталды.

Тірек сөздер: антропоним, оним, лингвоперсоналогия, лингвомәдениеттану, архаизм.

Әлемнің кез-келген тілінің антропонимдерінің өзіндік ұлттық ерекшеліктері бар. Алайда, мәдени және тарихи әр түрлі тілдік мәдениеттердің антропонимдері бір-біріне әсер етті. Осылайша жаңа тілдік формаларды, соның ішінде тілдің антропонимикалық жүйесін байыту және жинақтау.

Бұл жұмыстың мақсаты антропонимияның қоғам өміріндегі мәдени-тарихи өзгерістер контекстіндегі әртүрлі тілдер жүйесінің салыстырмалы аспектісін зерттеу болып табылады.

Е.С.Кубрякованың пікірінше, қоғам құрылымында тиісті атаулардың жұмыс істеу ерекшеліктерін зерттеу бұл антропонимдердің мәдени доминант болып саналатынын мойындауға мүмкіндік береді және ұлттық-мәдени элемент ретінде пайдаланылады. Осылайша, белгілі бір ұлттың, белгілі бір тілдік тұлғаның ерекшеліктерін сипаттайтын ерекше белгілерді ашуға рұқсат етіледі [10, 74-бет].

Тілден тыс атаулар қауымдастығы, әсіресе, әлеуметтік факторларға байланысты атаулар ерекше қызығушылық тудырады. Олар, өз кезегінде, елдің мәдени, ұлттық және тарихи ерекшеліктерімен ажырамас байланысты. Антропонимикон адамның дағдыларымен, мәдениетімен, тарихымен және дінімен тікелей байланысты.

В.В.Катермина жеке атаулардағы идиоматизмнің екі түріне назар аударады: әлеуметтік, тарихи, мәдени және діни ортаның адамға әсер етуі нәтижесінде пайда болатын тіршілік [9].

Антропонимдерде бекітілген анықтамалар мен мағыналар қоғамның айналасындағы объектілер мен қасиеттерге тән белгілерді көрсетеді. Антропонимдердің тарихы қоғамның мәдениеті мен тарихымен тығыз байланысты болады. Антропонимдердің ұлттық бояуы бар екеніне ешкімде күмән жоқ, мұны орыс, вьетнам және ағылшын жалқы есімдерінің мысалынан көруге болады.

Мәдениетті өз идеясына сәйкес келетін әрекет ретінде сипаттауға болады. Ол адам қызметінің басқа түрлерінен бөлінбейді (ассимиляция, бейнелі шығармашылық процесс және т.б.). Бұл тұрғыда сөйлеу бұл - адамдардың ұлттық мәдениетінің міндетті құрамдас бөлігі болып саналады. Бұл күндері өзара әрекеттесу мәселелері тіл және мәдениет лингвист, этнолог, әлеуметтанушы және мәдениеттанушылардың зерттеу нысаны болып табылады [15].

Кез-келген ана тілі әлем туралы өзінің көзқарасын қазіргі шекарада қалыптастырады. Ол оның тілдік ата-бабаларының анықтамалары аясында және оның негізінде емес, қол жетімді автономды ойлау және тәжірибе архетиптер негізінде жасалады.

Тілдің маңызды функцияларының бірі-ана тілінің мәдени және тарихи дамуындағы әлемді тану тәжірибесін шоғырландыру. Тіл мәдениетті сақтап, оны ұрпақтан-ұрпаққа жеткізетіні белгілі, сондықтан ол жеке тұлғаны, ұлттық мінезді, этникалық қауымдастықты, халықты, ұлтты қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Тілдің мәдениеттің бір бөлігі екендігі күмән тудырмайды, бірақ лексикалық мағыналарға енгізілген мәдени деректер белгісіз болып қалады. Мұндай белгісіздік көбінесе лексикалық бірліктердің өзгеруіне байланысты.

Бұл атау әлемнің тілдік бейнесінің ажырамас бөлігі болып табылады, сонымен қатар ол оқиғалардың тарихи бағытын тікелей көрсетеді. Қазіргі лингвистикалық әдебиеттерде көптеген

антропонимдердің семантикасында коннотативті мәдени компонент бар екендігі бірнеше рет айтылған белгілі бір халықтың мәдениеті мен тарихы туралы белгілі бір халықтың мәдениеті мен тарихы туралы ақпарат таратушы. Антропонимдер-бұл дерек көзі тек лингвистикалық материал ғана емес, сонымен қатар ұлттық менталитет туралы білім. Егер әлемнің ұлттық-тілдік бейнесі лексикалық жүйеде өзінің максималды көрінісін тапса, оны жүйелеуге болады. Бұл жағдайда ұлттық тілдің лексикасы материалдық әлемнің нақты нысандарының атауларына және ұлттық тілдік сананың тұжырымдамалық артефактілерінің атауларына бөлінеді. Екінші топ өз кезегінде абстрактілі логикалық тұжырымдамалардан, субъективті бағалаулардан, құндылықтар категорияларынан және мифтік категориялардан тұрады.

Зерттеу нәтижесінде тарих ағылшын және орыс тілдеріндегі тиісті атаулардың көпшілігі христиандық дәстүрмен және діни мәтіндермен бір-бірімен тығыз байланысты екенін көрсетеді.

Олардың тамыры грек, латын және еврей тілдерінде. Ағылшын антропонимдерінің ағылшын халқымен және тілдің даму процесімен байланысты үлкен тарихы бар. Англо-Саксондардың құрылымында өте қарапайым бір ғана атауы болды. Біртіндеп атаулар күрделене түсті, олардың құрылымына бірнеше компоненттер кірді. Бұл компоненттер ежелгі ағылшын тілінен шыққан. Орыс атауының христиандануы орта ғасырларда белсенді дамыды, бірақ XVIII ғасырға дейін есімдерді татар және ескі орыс (христианға дейінгі) есімдерінен кездестіруге болады.

Шамамен сол кезеңде Англияда бірнеше адамның бір отбасына жататындығы жеке есімдерді біріктіру және оларды фамилияға айналдыру арқылы көрсетіле бастады. Айта кету керек, гендерлік антропоним маркері ескі ағылшын атауындағы Екінші компонент болды.

Қазіргі антропонимдерге ұлттық артықшылықтардың көрсеткіші ретінде қызмет ететін әлеуметтік компонент кіреді. Көптеген тиісті атаулар кейбір елдерде ұлттық рәміздер мәртебесін алды (мысалы, АҚШ – та Джек, Украинада Тарас, Ресейде Иван, Вьетнамда Куанг). Ұлттық аспект антропоним формуласында да белгілі бір ұлтқа, әлеуметтік топқа немесе дінге тән. Антропонимдердің фонетикалық аспектісі әр тілде ерекше. Бұл әр түрлі тілдердегі семантика мен фонетиканың даму ерекшеліктерімен байланысты. .

Антропонимдерді қалыптастырудың және оларды мәтінде қолданудың арнайы ережелері бар, әсіресе тегі туралы сөйлескенде, фамилияларды қалыптастырудың әртүрлі тәсілдері, мысалы, ағылшын тілінде фамилиялар пайда болады:

- кәсіп атауларынан: мысшы, диірменші, ыдыс тазалаушы (Copper, Miller, Sewer);
- жануарлар мен құстардың атауларынан: қасқыр, түлкі, Джей (қасқыр, түлкі, Джей);
- тиісті атаулардан: Джон-Джонс, Джонсон ((John – Johns, Johnson);
- түстердің атауларынан: қара, ақ, жасыл (Black, White, Green);
- сыртқы категориялардан: үлкен, ұлы й (Big, Great);
- белгілі бір этникалық топқа немесе ұлтқа жататындығына сәйкес: Franc

(Франция) және т.б. [20].

Тиісті атаулардың архаизімі- көптеген жағдайларда бұл қазіргі кезде қолданылмайтын жоғалып кеткен сөздердің іздерін сақтайтын онимикалық лексика [5, 217 б.].

В.А.Никонов атап өткендей, «еңбек және тұрмыс тарихы, олардың лексикалық негіздері әлеуметтік қатынастарды (Батраков, Баскаков, Половников), киім-кешек (Лаптев, Ноговицын), тамақтану (Шаньгин, Сбитнев), салт-дәстүрлер (Ряжених, Рекихин) фамилияларда із қалдырды» [14, 8 б.].

Номинацияның тарихи аспектісін сипаттау мотивтерді зерттеу үшін үлкен қызығушылық тудырады. Мысалы, ескі орыс лақап аттары лингвистер арасында үлкен қызығушылық тудырады. Ескі орыс атаулары өте алуан түрлі болды, өйткені олардың пайда болу себептері айтарлықтай. Мұнда ең көп таралған ескі орыс есімдері: Первак – бірінші, Вторак – екінші, Третьяк – үшінші және т.б. , тегі-Третьяк, Третьяков, Первов және т.б. бұл антропонимдер кейінірек «пайда болу тәртібін» көрсетеді. Сыртқы сипаттамалары бойынша Черныш, Беляк, Беляк және т.б. сияқты атаулар берілді.

Жаңа атаудың пайда болуының тағы бір себебі – туған уақыт (күн, тәулік уақыты, жыл уақыты, ауа-райы жағдайлары). Салыстырыңыз, Түнгі, Вечерок, Хлад, Теплыш. Көптеген лақап аттар жеке себептер мен жағдайларда берілді. Мысалы, Ждан есімін ұзақ уақыт күткен немесе ата-анасы қалаған бала алып жүрді; Всеволод - бай Мұрагер, өйткені ол этимология, «бәріне ие». Барлығы Любаваны жақсы көреді, ол бәріне ұнайды. Ежелгі орыс атауларының арасында бүгінгі күнге дейін сақталған есімдер бар: Вадим, Всеволод, Яромир, Мирослав, Добрыня, Забава, Василиса [3, 30-31 бб.].

XVI-XVII ғасырларда әртүрлі таңбалауыштар орыс атауы ретінде қолданыла алды:

- түркізмдер: Адаш (тезка), Алтын (алтын), Алмаз, аталық (отцовский), Салтық (манера), Құдаш (құм),

Қаратай(қара құлын), Тоқаш (жалпақ нан);

- азық-түлік атаулары: құймақ, қырыққабат, желе, Лепеха, Репа, тары;

- ыдыс-аяқтың атаулары: балта, Мочало, балдақ, шөп шабу;

- сыртқы түрінің сипаттамалары: Безбородый, Белоус, жас, мұрын, Кривоног, Некрас;

- ұлттар мен елдердің атаулары: Қытай, Чуваш, Колмак (қалмақ);

- туыстық терминдер: немере, аға (аға) [17].

Өткен ғасырдың 20-30 жылдары Ресейде-саяси және идеологиялық бағыттардың өзгеру уақыты – олар атаулардың құрылуымен неологизмдер сипатталады-. Владилен (Владлен)сияқты есімдерді еске түсіру жеткілікті, Гертруда(Еңбек Ері), Исолда (мұздан), Ким, Май, Майя, балға, Мэлс, Октобрина, Рената (революция, ғылым, Еңбек), Сталин, Трактор, Революция және т.б. [5, 219 б.].

Бәрімізге белгілі, тиісті атау-бұл ерекше жеке тұлға деп аталатын атау.

Осылайша, ол сәйкестендіру мәнін алады. Онимнің сәйкестендіру мағынасын көрсету үшін орыс лингвисті және семиотик номинациясы бойынша жұмысқа жүгінген пайдалы Н.Д.Арутюнова, оған сәйкес сәйкестендіру мағынасы тығыз байланысты:

- тілден тыс объект;

- мағынаның деривациялық табиғаты;

- экстенционалмен;

- ойдың белгісіздігі немесе қарқындылық;

- семантикалық қолдану ережелерінің әлеуметтік сипаты; мағынаның гетерогенділігі [1, 5 б.].

Сәйкестендіретін атауларға қатысты құзыреттілік сілтемені білуге негізделген.

Н.Д.Арутюновтың ол әлемге жататын атауларға қатысты лингвистикалық құзыреттілік түбегейлі екенін атап өтті.

Ұғымдар адамның ойлауына, оның жүйесіне қатысты сөздерге қатысты құзіреттілікпен ерекшеленеді. Бірінші жағдайда сіз шындықпен, екіншісінде – лингвистикалық ұғымдардың айқын жүйесімен таныс болуыңыз керек.

Бірінші жағдайда сіз сөздің объектіге қатынасын білуіңіз керек, екіншісінде – сөздің мағынасын түсіну. Нақты атауларды қолдану әлемнің онтологиясымен анықталады, бірақ семантикалық предикаттарды қолдану эпистемологиялық тұрғыдан анықталады [сол жерде, 24 б.].

Осыған байланысты көрші мәдениеттердің тілі осы немесе басқа антропонимияға әсері оның белгілі бір тарихи кезеңдегі халық өміріндегі басым мағынасымен байланысты. Претерпевали түрлі трансформация әсері арқасында көршілес тіл мәдениеті вьетнам және қазақ тілдерінің мысалында тіл мен тарихтың өзара байланысының ерекшеліктерін қарастырайық.

М.А.Сюннерберг атап өткендей, вьетнамда есім ретінде әдетте ханвьет тектес сөздер қолданылады (Вьетнам тілінде сөздердің шамамен 40%-ы вэньяннан алынған, яғни қытай тілінен шыққан). Вьетнамдықтардың пікірінше, олар әдемі көрінеді және алғашқы вьетнам сөздеріне қарағанда өркениетті және мәдениетті көрінеді. Тағы бір аспект маңызды: жиі ханвиет сөздері мағынасы жағынан айқын емес және белгілі бір құпияны сақтайды.

Вьетнамдағы атаулар көбінесе үш-төрт сөзден тұрады (немесе үш-төрт буыннан тұрады әр сөз буынмен қалыптасады). Алдымен тегі, содан кейін екінші аты және соңында жеке аты. Вьетнам тегі көбінесе семантикалық мағынаға ие емес, бірақ орташа атаулар мен жеке атаулар әдетте белгілі бір семантикалық мағынаға ие болуы мүмкін. Бірінші атау көбінесе зат есім, ал екінші атау сын есім-мысалы, манх Фонг атауы «қатты жел» дегенді білдіреді. Минх Хай «таңертеңгі теңіз» деп аударылады, ал Туй Ха атауы «сапфир өзені» дегенді білдіреді [сол жерде, 27 б.].

Қазақ антропониміне көрші мәдениеттер атауларының кеңінен қолданылуы тән. Қазақ тілі түркі тобының тілдеріне жататындықтан, халықтың антропонимиконында жалпы түркі атауларының саны көп, олардың көбі моңғол тобының есімдерімен үндеседі, Д.Н.Жапованың пікірінше, бұл тілдік отбасылардың ежелгі ортақтығын көрсетеді. Мысалы, Болат (Полат, Болатбай), Батыр (Батырхан, Батырбек), Тимэр (Темір, Тимур, Темірхан), Бату (Батухан) түркі және моңғол халықтарына тән [5, 218 б.]. Қазақстан аумағында ерте кезеңде Ортағасырлық тұрған көбінесе индоиранские халықтар, олар кейіннен түріктер мен моңғолдармен араласып кеткен. Осы халықтардың жалпы тарихының салдары қазақ антропонимиконында көрініс тапты (Рүстем, Аслан, Жигхан, Бахтияр, Жамшит – парсы тектес есімдер [19]; Айдар, Ернар, Ерлан, Ерік, Жантуар – түркі тектес есімдер [7; 19 б.]); исламның ықпалы қазақ антропонимикалық жүйесін Хадижа, Кәрім, Фатима, Ислам, Зухра, Мүслім сияқты есімдермен байытты, Мариям, Әсия, Ахмет, Мұса, Даниял және т.б. [11, 280 б.].

Егер вьетнам тіліне қытай онимдерінің лексикалық қарыз алуы тән болса, онда XIX-XX ғғ. қазақ антропонимиконы орыс тілінің грамматикалық экспансиясының күшті әсерін сезінді. Білімді қазақтар XIX ғасырдың соңынан бастап орыстардан алынған үш құрамды атаулы таңбаны пайдалана бастады, соңғы тілдің грамматикалық ерекшеліктеріне сәйкес (әкесінің атында жұрнақтармен: - ович, - евич, - овна, – евна; сирек - ич, - ична; және Тегі: - ов(а), - ев(А), - ин(а)). Бұл ретте осы кезеңнің басына дейін қазақ антропонимикасының дамуында қазақтардың не бір жеке есімі, не «Аты + Әкесінің аты» нұсқасы болған. Екі нұсқа да Вьетнам тіліндегі сияқты тұқым атауын қолдана отырып анықталды, алайда, керісінше соңғысынан ру атауы тегі ретінде қолданылмады [13]. Мысалы, дәстүрлі екі бөліктен тұратын қазақ есімі («жеке аты + әкесінің аты» ұлы немесе қызы жұрнағын пайдалану арқылы) XX ғасырдың басында «аты + тегі» нұсқасына ауыстырылды (белгілі қазақ жазушысы Бауыржан Момышұлы (Момышұлы) екінші есімін (шын мәнінде әкесінің аты) тегі ретінде пайдаланған, бұл әсіресе оның мұрагерлерінің есімдері мысалында байқалады: Бақытжан Бауыржанұлы Момышұлы (нұсқа жазу: Момышұлы) (жазушының ұлы)) [12]. Алайда қазақтарда «ұлы» деп аяқталатын фамилиялардың нұсқасы XX ғасырда қазақтардың көпшілігі орыс антропонимдеріне тән грамматикалық белгілері бар тегі мен әкесінің атын қолдана бастады [13]: Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев, Мәліс Хамзаұлы Елеусізов [4], Альбина Борисовна Джанабаева [7], Кай Ерденович Метов [8] және т.б.

Орыс есімінің грамматикалық құрылымдарымен бірге Қазақ антропонимиконасына орыс есімдерінің өзі де енді: Борис, Максим, Алина, Светлана, Артур, сондай-ақ орыстардың қысқартылған нұсқалары аттар: Лена, Жарық, Катя (пайдаланылатын нұсқа ретінде толық аты-жөні) [11].

Қазақстанның басым қалалары мен ауылдарында қазақ есімдерінің өзі жиі кездеседі, фонетикалық түрде деформацияланған және дұрыс айтылмаған, кейде адамдар қазақ есімдерінің орнына қолданады, ресми есіммен үндес орыс есімдері: мысалы, әнші Байғали Серкебаева («А-Студио» тобы) Борис атымен бәрі біледі [2; 16 б.].

Алайда соңғы уақытта Қазақстанда дәстүрлі атаулы атауға, көбінесе тек қана түркілікке (ономаның өзіне қатысты да, оның грамматикалық аспектісінде де) қайта оралу байқалуда, бірақ еуропалық, орыс, араб және парсы атаулары бұрынғысынша танымал болып келеді.

Осылайша, антропонимдер мәдениеттердің өзара әрекеттесуінің үлгісі ретінде халық тарихы үшін баға жетпес. Көрші мәдениет антропонимиконы үнемі байытып отырды. Қазақтар өз есімдерін орыс антропонимінің грамматикалық ерекшеліктерін толық игеру арқылы өзгертті. Өз кезегінде, орыс антропонимикасының тарихында XIII-XVI ғасырларда түркі атауларының кең қолданылуы байқалды. Антропонимдерді зерттеу - белгілі бір халықтың тарихи дамуын зерттеумен пара-пар.

Әдебиеттер тізімі:

1. Арутюнова Н. д. адамның тілі мен әлемі. - М.: орыс мәдениетінің тілдері, 1998. 896 б.
2. А-Студио. Жаңа беттер, смокинг және кара лимузин [Электрондық ресурс]. URL: <http://www.nestor.minsk.by/mg/articles/1996/10/0100.html> (өтініш беру күні: 05.06.2017).
3. Былкова С.В., Крат В.А., Носова Ю.Н. отандық есімдердің шығу тарихынан //Қазіргі филология: IV Халықаралық ғылыми конференция материалдары. - Уфа: Жаз, 2015. Б.28-31.
4. Елеусізов М.Х. [Электрондық ресурс]. URL: http://bnews.kz/ru/persons/eleusizov_mels_hamzaevich (күні өтініштер: 05.06.2017).
5. Антропонимдер этно-тарихи құбылыс ретінде // болмыс және тіл. – Новосибирск:, 2004. 216-219 б.
6. Қазақ атаулары [Электрондық ресурс]. URL: <http://name.kazakh.ru> (өтініш берген күні: 05.06.2017)
7. Қазақ атауы [Электрондық ресурс]. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Казакское_имя (өтініш берген күні: 05.06.2017).
8. Кай Метов [Электрондық ресурс]. URL: <http://www.kino-teatr.ru/kino/acter/m/star/338773/bio/> / (өтініш берген күні: 05.06.2017).
9. Катермина В.В. жеке есімдердің лингвомәдени әлеуеті (орыс және ағылшын тілдерінде тілдер) [Электрондық ресурс]. URL: <http://docplayer.ru/27185732-Jazyk-a-kultura-cislo-11-2012-lingvokulturnyupotencial-lichnyh-imen-sobstvennyh-na-materiale-russkogo-i-angliyskogo-yazykov.html> (өтініш берген күні: 05.06.2017).
10. Кубрякова Е.С. ономазиологиялық жарықтандырудағы сөйлеу бөліктері: монография. - М.: Ғылым, 1978. 114 б.
11. Қазіргі қазақ тілінің антропонимикалық жүйесі. - Қазан: ҚМУ баспасы, 2001. 337 б.
12. Миленькая Ю. Казахстан простился с общественным деятелем Бахытжаном Момышұлы [Электрондық ресурс]. URL: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31304511

РЕЗЮМЕ/RESUME

Сембиев Курмангазы Закирович,
Айтжанова Маржан Толеухановна
Частное учреждение «Академия «Bolashaq»
Караганда, Республика Казахстан

АНТРОПОНИМЫ-КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКОЕ ВЫРАЖЕНИЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ЯЗЫКА И ЖИЗНИ ОБЩЕСТВА

Статья посвящена описанию лингвокультурного аспекта антропонимов в парадигме исторического взаимодействия различных языковых культур. Анализируется влияние соседних культур на антропонимическую систему языка: формирование вьетнамской трехчастной антропонимики на основе Китая; проникновение грамматических особенностей русской антропонимии в казахское название. В ходе исследования антропонимы были также определены семантические методы формирования английского, русского и вьетнамского языков в зависимости от культурно-исторических аспектов языка

Ключевые слова: антропоним, оним, лингвоперсонология, лингвокультурология, архаизм.

Sembiev Kurmangazy, Aitzhanova Marzhan
«Bolashaq» Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan

ANTHROPONYMS-CULTURAL AND HISTORICAL REFLECTION OF LANGUAGE INTERACTION AND IN THE LIFE OF SOCIETY

The article is devoted to the description of the linguistic and cultural aspect of anthroponyms in the paradigm of historical interaction of various linguistic cultures. The influence of neighboring cultures on the anthroponymic system of the language is analyzed: the formation of the Vietnamese three-part anthroponymy based on China; the penetration of grammatical features of Russian anthroponymy into the Kazakh name. The study of anthroponyms also identified semantic methods of forming English, Russian and Vietnamese languages, depending on the cultural and historical aspects of the language

Key words: anthroponym, onym, linguopersonology, linguoculturology, archaism.

List of sources

1. Arutyunova N. D. adamnyn tili men alemi. - M.: orys madeniyetinin tilderi, 1998. 896 b.
2. A-Studio. Zhana better, tuxedo zhane kara limousine [Electronic resource]. URL: <http://www.nestor.minsk.by/mg/articles/1996/10/0100.html> (onish beru kuni: 05.06.2017).
3. Bylkova S.V., Krat V.A., Nosova Yu.N. otandyk esimderdin shygu tarikhynan //Kazirgi philology: IV Halykaralyk gylm conference materialdary. Ufa: Zhaz, 2015. 28-31 b.
4. Eleusizov Mels Khamzauly [Electronic resource]. URL: http://bnews.kz/ru/persons/eleusizov_mels_hamzaevich (kuni otinishter: 05.06.2017).
5. Anthroponymder of ethno-tarikhs kubylys retinde // bolmys zhane til. Novosibirsk, 2004. 216-219 bb.
6. Kazakh ataulary [Electronic resource]. URL: <http://name.kazakh.ru> (onish bergen kuni: 05.06.2017) Kazakh atauy [Electronic resource]. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Kazakh_name (onish bergen kuni: 05.06.2017).
6. Kai Metov [Electronic resource]. URL: <http://www.kino-teatr.ru/kino/acter/m/star/338773/bio/> / (onish bergen kuni: 05.06.2017).
7. Katerina V.V. zheke esimderdin lingvomadeni aleueti (orys zhane agylshyn tilderinde tilder) [Electronic resource]. URL: <http://docplayer.ru/27185732-Jazyk-a-kultura-cislo-11-2012-lingvokulturnyypotencial-lichnyh-imen-sobstvennyh-na-materiale-russkogo-i-angliyskogo-yazykov.html> (otinish bergen kuni: 05.06.2017).
8. Kubryakova E. S. onomasiologiyalyk zharyktandyrudagi soileu bolikteri: monograph. - M.: Gylym, 1978. 114 b.
9. Kazirgi kazak tilinin anthroponymicalyk zhuyesi. Kazan: KМУ baspasy, 2001. 337 b.
10. Milenkaya Yu. Kazakhstan said goodbye to the socially active Bakhytzhан Momyshuly [Electronic resource]. URL: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31304511

**Сембиев Құрманғазы Зәкірұлы,
Айтжанова Маржан Төлеухановна**
ajtzhanova.marzhan@mail.ru
«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ЕСІМДЕР-КОМПОЗИТТЕР ҚАЗАҚ АНТРОПОНИМДЕРІНІҢ ЕРЕКШЕ ФОРМАЛАРЫ РЕТІНДЕ

Мақалада қазақ антропонимиясының композиттік атаулардың ономастикалық мағынасын қалыптастыру қарастырылады. Антропонимдердің қоғамдағы этномәдени өмірмен байланысы көрсетілген. Атауларды таңдау мотивациясы, жеке есімдердің семантикалық кеңістігі мен композиттер компоненттерінің өзара байланысы сипатталған.

Тірек сөздер: есімдер-композиттер, антропонимия, атау семантикасы, апелляция, ономастикалық мағынасы, әлем бейнесі.

Кез келген тілдің лексикалық қорының негізгі қабатын жалқы есімдер құрайды. Жалқы есімдерсіз адамзат қарым-қатынасы болуы мүмкін емес. Белгілі ғалым-топонимист Э.М.Мурзаев былай деп жазған: «Қазіргі әлемді географиялық атауларсыз елестету мүмкін емес. Пошта, телеграф, темір жолдар өз қызметтерін тоқтатады, ұшақтар әуежайда, кемелер аты жоқ кеме тоқтайтын жерлерде тұрып қалған болар еді. Ал газеттер жер шарының әр жерінде болып жатқан оқиғаларды қалай жеткізер еді?» Бұл ойды ары қарай дамытып, кісі аттары, жануарлар, ғарыш, планеталар, әдеби және басқа ғылыми, өнер шығармалары, тағам т.б. атауларын қатыстырып айтуға болады. Егер атаулар жоғалса, адамзат оған жаңасын ойлап табады. Біздің санамыз осылай қалыптасқан, яғни бізді қоршаған ұқсас дүниелерді ажырату үшін осы қызметте жұмсалатын ерекше сөздер жасайды. Бұндай сөздер заттарды, ұғымдарды, құбылыстарды ажырататын жалқы есімдер болып табылады.

Антропонимдер - кісі аттарынан тұратын жалқы есімдердің ірі разряды. Антропонимдер кісі аты, әкесінің аты, фамилиясы, лақап аты, бүркеншік аты, крипто нам, қосымша аты, андроним, гикеконим, патроним сияқты кластарға бөлінеді.

Кез келген ұлттық антропонимиканың өзіндік ерекшеліктері бар. Қазақ антропонимиясының атаулардың саны-композиттер қазақ антропонимиясы құрамының бірегейлігі. Ең алдымен мұндай антропонимдердің мазмұны семантикалық қызығушылық тудырады. Есімдердің үйлесімді мүмкіндіктері туралы мәселе қазақ антропонимикасында аз зерттелген және қазіргі таңда өзекті.

Қазақтың жеке есімдері екінші реттік атаулар болып табылады. Антропонимнің ономастикалық мағынасы жалпы есімнің лексикалық мағынасының мағынасы ғана емес, сонымен бірге бір жағынан, тар, тек бастапқы мотивациялық мағынаны білдіреді, екінші жағынан, сіз жасай алатын барлық ақпаратты қамтитын әлдеқайда кең мағына. Антропонимнің ономастикалық мағынасы туралы кеңірек түсінік бұл, әрине, этнос әлемінің тілдік бейнесімен байланысты. Қазіргі авторлар әлем бейнесін «адамның дүниетанымының негізінде жатқан әлемнің ғаламдық бейнесі» ретінде атайды. Соның нәтижесінде рухани және танымдық қызметі адамды түсінуде әлемнің маңызды қасиеттерін білдіретін мәселе болып табылады [1].

Әлемнің бейнесімен байланысты процестерге тіл тікелей екі тұрғыдан қатысы бар. Біріншіден, әлемдегі ең терең қабаттардың бірі-әлемдегі сурет соның төңірегінде тіл қалыптасады. Екіншіден, оның мәдениеті арнайы лексика арқылы тілге еніп, оған тілдің өзі адам әлемінің басқа суреттерін білдіреді және бейнелейді. Тілдің көмегімен жеке адамдар алған тәжірибе мен білім ұжымдық игілікке айналады.

Композиттерде байланысты мәндер қалай пайда болады?

Тіл мамандары бұл байланысты мәндер номинацияның ерекше түріндегі актілерде қалыптасады – жанама, олардың жанама-туынды мән деп түсіндіреді. В.Н.Телия бойынша «жанама номинация кезінде сөздердің ономасиология мақсаттары мен комбинаторная техника тіркестері пайдаланылады. Бұл техника белгілі бір сөздің қайта ойластырылған мағынасында актуализацияны қамтамасыз етеді жаңа мағынаның негізін құрайтын семантикалық компоненттерді құрайды» [4].

Композиттік атауларда бірқатарында сол компоненттің қайталануы байқалады. «Келди» компоненті бар жеке есімдерді қарастырсақ. Бұрын қазақтарда бала туылған сәтте жаңа туған нәрестелерге ерекше оқиғаларға байланысты есімдер беру әдеті болған. Кейбір есімдер ауылға келген қонақтардың келуімен байланыстырылған: Хангелді (хан-Қазақ мемлекеттік), Бигелді (қазақ жүздерінің би – төрешілері), Мырзагелді (мырза-мырза, барин), Қажыгелді (қажы-қажылыққа барған Қасиетті Мекке), Төрегелді (төре-ақ сүйектің өкілі), Байгелді (бай -богач)

Басқа атаулар сау баланың туылуын көрсетеді: Аманкелді, Есенгелді (аман, есен 'sau'). Бұл байланысты екенін байқамау мүмкін емес жоғарыда аталған атаулардағы сөздердің мағынасы бейнелі түрде сақталады. Түсінік қасиетінде таңбаланатын, ол жөнінде дәлелді себеп есімдер: құрметті қонақтың келуі, дені сау баланың дүниеге келуі. Қос мұндағы мотивация жетекші компоненттің омонимиясымен байланысты.

Антропоним-этномәдени элемент, сондықтан оның қоғам өмірімен байланысы айдан анық. Кезінде қазақ қоғамында үстемдік еткен номадизмнің іздері мыңжылдықтар, антропонимияда да байқауға болады.

Малшы қазақтар үшін кеңістік - бұл ең алдымен мекендеу ортасы. Нысаны – өндіргіш күштердің табиғи тәсілі олардың өмір сүруі табиғи түрде сипатталатын қауымдастықтар (ауылдар) болды. Негізін тіршілік қауымның табиғи ортаның дамуы, яғни қоршаған ортаға бейімделу тәсілі болды.

Шаруашылық қоғамның қызметі табиғи жағдайда мал жаю болды және табиғи-климаттық жағдайларға байланысты болды. Мал шаруашылығын жүргізудің көпғасырлық тәжірибесі шаруашылықтар жайылымдарды маусымдық ауыстыру тәртібін жасады, бұл шөпті ұтымды пайдаланудың экономикалық қажеттілігі. Қыста мал қысқы жайылымдарда (қыстау) ұсталған. Мамыр айында олар жақын жерде ұзақ аялдамалар жасады өзендер мен көлдер. Мұнда көктемгі қой қырку (күзем) жүргізілді, мал төлдеді, жылқыларды жұптау. Біраз уақыттан кейін, жас жануарлар өскен кезде ауылдар жазғы жайылымдарға (жайлауға) көшті. Күзде ауылдар күзгі жайылым жерлерге көшірілді (кузеу). Туған жер-ел ауылдың жайылымы бар тұрағы қоныс, тұрақ орны – жұрт деп аталды.

Малшылар жайылым түрлерін ажыратқан. Г.К.Конкашпаевтың жұмысында «Қазақтың халықтық географиялық терминдері» халық жайылымдарды жіктеу. Біз бірнеше түрге мысалдар келтіреміз. Отар-кез келген жайылым ауылдан алыс орналасқан. Күнделікті өмірде мал жаю орны жалпы атауы, сондай-ақ оның түрлік атаулары қазақ антропонимикасын байыта түсті. Бұған Ауылбай, Қыстаубай, Жайлаубай, Күзембай, Қонысбай, Отарбай, Аңызбай, Өрісбек есімдері куә.

Қорған, орда, кент (қалашықтар), дуан отырықшы қоныстар дала ақсүйектерінің ставкасы ретінде пайдаланылды. Ежелгі уақытта Орда ханның уақытша ставкасы деп аталды немесе асыл адам, кейінірек бұл сөз «пеш», «орталық» дегенді білдіре бастады.

Дуан –парсы 'Қала', мемлекеттік мекемелер орналасқан жер. Тізімделген қоныс атаулары жеке есімдердің негізін құрады: Ордабасы, Қорғанбек, Қонысбек, Дуанкөл.

Жоғарыда аталған композиттік атаулар десемантталған бай, бек, күл (күл//гүл 'гүл') компоненттері бас компоненті болып табылады, керек-жарақтары баланың сол немесе өзге де елде олардың біріншісі-туған жері туралы ақпаратты куәландырады.

Барлық табиғи атрибуттары бар өндірістік цикл көшпенділер қоныстары- малға арналған ресурс, гидросфера, геоморфологиялық сипаттама олардың қоныстану аумағы және ұйымдастырылуын этнографтар «дәстүрлі жүйенің маңызды элементі» деп санайды. Малшылардың өмірінде жайылымдар, олардың өсімдік жамылғысы, азықтық ресурс яғни маңызды рөл атқарды.

Қазақтың мақалы былай дейді: «Жері байдың, елі бай». Жердің байлығы шырынды шөп пен қалың жайылымдарды білдіреді. Өсімдік жамылғысы бойынша жергілікті жердің сипаттамасы туралы ақпарат құрамында: Көдебай, Бедебай, Жантақбай (жантақ «түйе тікенегі»), Қияқбай (қияқ 'волоснец'), Байшағыр (шағыр 'бурян'), Бозтай, Бозбай (боз-селеу түрі), Жайылымбай (жайылым '). Құрауыш-бай-аталған атаулар өзінің лексикалық мағынасын «бай», ал бірінші компоненттер, - өсімдіктердің атаулары – «бай» - мен тығыз байланысты.

«Берді» компонентімен жеке есімдер, берген «Алла тағала берген» ұғымымен байланысты, және оларда әр түрлі дәуірлердегі Құдайдың атауы жазылған: Тәңірберген (Тәңір тәңірі), Құдайберген (Құдай-парсы. «Құдай»), Алдаберген (Алда//Алла – ар. 'Құдай'); Аяпберген (өкініш'), Тілеуберген ('тілеген'), Төлепберген ('берген'). Атауларда сөздің ұқсас мағынасы бейнелі идеяны сақтайды және олардың кейбіреулерінде Алла Тағаланы білдіретін компонент көрсетілген жасырын және олар атауды таңдауға деген мотивацияны қамтиды.

Біз көптеген жеке атаулардың аз ғана бөлігін қарастырдық. Жоғарыда келтірілген мысалдар А.Вежбицкаяның бұл туралы «сыртқы әлемнің осы немесе басқа тұжырымдамасы әр тілде жазылған тіл ұлттық сипатқа ие, ал тілде тек ерекшеліктер ғана емес табиғи жағдайлар немесе мәдениет, сонымен қатар оның ұлттық сипатының өзіндік ерекшелігі тасығыштарды» идеясын растайды [7].

Осылайша, композиттік атаулар ономастикалық мәнге ие болады. Бір немесе басқа компоненттің бастапқы семантикасын актуализациялау, бірақ сонымен бірге ассоциативті жоспарда екі компоненттің өзара байланысы бар, нәтижесінде жеке атау мәнінің коннотативті компонентін қалыптастыру. Атап өтілгендей, «... ономастикалық бірліктерді зерттеу кезінде тек назар аудару керек емес атаудың бар болуының ерекшелігі, осы бірліктің тарихы және олардың негіздерінің этимологиясы, сонымен қатар, себептері атау беру» [8]. Жоғарыда келтірілген мысалдар өтпелі кезеңді көрсетеді. Тілде халықтың дүниетанымымен анықталған бағалау қатынасы, оның мәдени-тарихи тәжірибесін белгілі атаулар жеке атау метафоризация принципіне негізделген. Жалпы антропонимдер зерттеуінің негізінде әрбір халықтың өзіндік лингвомәдени, танымдық ерекшеліктерін, әмбебап белгілерін аңғаруға болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Серебренников Б.А., Кубрякова Е.С., Постовалова В.И. және т.б. адам факторының тілдегі рөлі: Әлемнің тілі мен бейнесі. – М.: Ғылым, 1988. – Б. 21.
2. Кубрякова Е.С. әлемнің тілдік бейнесі санадағы әлем бейнесін бейнелеудің ерекше тәсілі ретінде адам // И. я. атындағы Чуваш мемлекеттік педагогикалық университетінің хабаршысы. Яковлева, 2003. -№ 4 (38). - Б.11.
3. Таутаева Г.Б., Ниетбайтегі К.А. Қазақтың жеке есімдері «байлық» тұқымдық компонентімен // Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары бойынша ғылыми еңбектер жинағы «Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдардың өзекті мәселелері». - Белгород, 2017. – Б.86-89.
4. Телия В.Н. екінші номинация және оның түрлері // Телия В.Н. тілдік номинация (атау түрлері). - М.: Ғылым, 1971, - Б.132.
5. А.Қайдар. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998. – Б.161.
6. Әлімбаев Н., Мұқанов М.С., Арғынбаев Х. қазақтардың өмір сүруінің дәстүрлі мәдениеті. Теория және тарих очерктері. – Алматы: Ғалым, 1998. – Б.90.
7. Вежбицкая А.Тіл. Мәдениет. Таным. – М.: орыс сөздіктері, 1997. – Б.11.
8. Шаймерденова Н.Ж., Аманжолова Д.Б. ономастикалық және терминологиялық Фитонимдер Қазақстан кеңістігі. // Материалы международной научно-практической конференции «Язык.Қоғам. Уақыты» - Шымкент, 2018. – Б.417.

РЕЗИОМЕ/RESUME

**Сембиев Курмангазы Закирович,
Айтжанова Маржан Толеухановна
Частное учреждение «Академия «Bolashaq»
Караганда, Республика Казахстан**

ИМЕНА-КОМПОЗИТЫ КАК ОСОБЫЕ ФОРМЫ КАЗАХСКИХ АНТРОПОНИМОВ

В статье рассмотрено формирование ономастического значения имен-композигов казахской антропонимии. Показана взаимосвязь антропонимов с этнокультурной жизнью общества. Описана мотивация выбора имен, взаимосвязь компонентов композигов всемантическом пространстве личных имен.

Ключевые слова: имена-композиты, антропонимия, семантика имени, апеллатив, ономастическое значение, картина мира.

**Sembiev Kurmangazy, Aitghanova Marzhan
«Bolashaq» Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan**

COMPOSITE NAMES AS SPECIAL FORMS OF KAZAKH ANTHROPONYMS

The article considers the formation of the onomastic meaning of the names-composites of the Kazakh anthroponymy. The interrelation of anthroponyms with the ethno-cultural life of society is shown. The motivation of the choice of names, the relationship of the components of composites in the semantic space of personal names is described.

Keywords: composite names, anthroponymy, name semantics, appellative, onomastic meaning, picture of the world.

List of references:

1. Serebrennikov B. A., Kubryakova E. S., Postovalova V. I. et al. the role of the human factor in language: the language and picture of the world. - Moscow: Nauka Publ., 1988. - P. 21.

2. Kubryakova E. S. linguistic image of the world as a special way of depicting the image of the world in consciousness man // Vestnik Chuvash State Pedagogical University named after I. ya. Yakovleva, 2003.-№ 4 (38). - P. 11.

3. Tautaeva G.B., Nietbaytegi K.A. Kazakh personal names with the seed component «wealth» //collection of scientific works based on the materials of the International Scientific and practical conference «actual problems of social and humanitarian Sciences». – Belgorod:, 2017. - Pp. 86-89.

4. Telia V.N. second nomination and its types // Telia V. N. language nomination (types of names). - Moscow: Nauka Publ., 1971, P.132.

5. A. Kaidar. Actual problems of the Kazakh language. - Almaty: Ana Tili, 1998. - p. 161.

6. Alimbay N., Mukanov M. S., Argynbayev H. traditional culture of Kazakh life.Essays on theory and history. - Almaty: Galym, 1998. - P. 90.

7. Vezhbitskaya A. Til. Culture. Knowledge. - Moscow: Russian dictionaries, 1997. - p. 11.

8. Shaimerdenova N. zh., Amanzholova D. B. onomastic and terminological Phytonyms of the space of Kazakhstan. // Material of the international scientific and Practical Conference «language.Society. Time» - Shymkent, 2018. - P. 417.

ӘОК 808.5

ҒТАХР 17.71.91

Серімов Елеужан

mr.serim@mail.ru

Джанталиева Ақжарқын

aikoniya_20.94@mail.ru

«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі

Қарағанды, Қазақстан Республикасы

РЕСЕЙДІҢ ШЕШЕНДІК ӨНЕРІНДЕГІ Ф.П.ПЛЕВАКОНЫҢ ОРНЫ

Әр халықтың азаматтық, рухани даму көшінде құқықтық мәдениет мәселесіне ерекше көңіл бөлініп, қашан да басты назар аударылып отыруы заңды құбылыс. Уақыт бедері өзгерген сайын құқықтық мәдениетті тікелей жүзеге асырар — кәсіптік ресми тілдің де қызметінің кеңеюі — заңдық кеңістіктегі құқық тарихының дамуындағы алғы шарттардың бірі. Бұл құбылыстан Ресей елі сырт қалмақ емес. Мақалада соттағы адвокат қызметін, оның қолданатын тіл өнерін шыңырауға шығарған әйгілі Плеваконың өмірі мен шығармашылығы арқау етілген.

Тірек сөздер: құқық, мәдениет, шешендік өнер, сот жүйесі, қорғаушы, сот реформасы, т.б.

Шешендік өнер филология ғылымымен етене қабысып жатыр. Бірінсіз бірі жоқ, бір заттың екі жағындай. Қазіргі шешендік сот үдерісіндегі ең қажетті зәру мәселе екені анық. Ондағы прокурор мен адвокаттың қызметімен ұштасып жататын сөйлеу негізі тілдік заңдылықтарға сүйенген тіл мәдениетінен бастау алады. Сот тілмарлығының ауқымды бөлігін құрайтын бұл тілдік нормалар — сөздің дұрыс айтылуы мен жазылуы, сөйлем ішінде орнымен жұмсалуды, сөз қолданудағы амал-тәсілдер, сөйлеудегі шеберлік атырауларын шыңдауға қажетті басқыш. Төлтума шешендік өнеріміздің көне ұлттық әдет құқығына қатысы бар. Бұл өнер өзінің түп бастауын көне ұлттық әдет құқығынан алады. Сөз жоқ, ұлттық келбет-кескінімізге көрік беріп, ажарландырып тұратын әрі өркениетті ел екенімізді айғақтайтын бір сала — кешегі көшпелі қоғамның өмір-тіршілігінен туындаған, әдет-ғұрпының аясында қалыптасқан — билер институты екені анық. Қазіргі құқықтық тілмен айтқанда ол биліктің үш тармағының бірі. Оның тұтқасын ұстаған би, қазылар ел ішіндегі қылмыстық, даулы істердің заң жүзінде шешімін табуы үшін далалық тұрмыс-салтқа лайықталған ереже-қағидалар жасаған. Халқымыздың рухани-моральдық жүйесіне сәйкес әділқазылық-әділдік категорияларының түпкілікті орнығуына ат салысқан. «Қара қылды қақ жарған», «Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ» дейтін мақал-мәтелдердің шығу төркіні осы әділдік категорияларымен тікелей байланысты. Кесім-билік айтуда би-шешендеріміз сөз өнерін, шешендік, тапқырлықты қару еткен. Құқықтық заңдармен шешендік өнер осы жерде тоғысады. Яғни, әділдіктің ақ жолын ұстанған қазы, би, шешендер өз кесім-биліктерін айтқанда көңілге қонымды, тыңдаушының жүрегіне тез жететін, әсерлілігімен лезде баурап алатын көркемдік әдіс-тәсілдерін қолданған. Дәл осындай өнер Ресейге де жат емес.

Ресейдегі 1864-жылғы сот реформасы сот жүргізу ісінде жаңа принциптерді негіздеді. Сотта істі тыңдау жария түрде өтіп, оған прокурор, адвокат, сот алқа заседательдері енгізілді. Сот үдерісі көпшілік қатысар мәжіліс орындарда, қорғаушылар мен айыптаушылардың айтыс-тартыс майдан алаңына айналды. Белгілі адамдар қатысқан шулы сот процестері көпшілік қауымның жиналуына себепкер болды, оның барысы іле-шала баспасөз беттерінде жарияланып отырды. Осылайша сот ісіндегі тілмар шешендердің үлкен шоғыры пай-да болып, Н.П.Карабчевский, А.Ф.Кони, қазаққа жиен болып келетін Ф.Н.Плевако, П.А.Александров, С.А.Андриевский, В.И.Жуковский, А.И.Урусов есімдері ел аузына іліне бастады. Сол кезеңдегі сот шешендерінің сөздерінен Ресей қоғамының сол тұстағы тұрмыс-тіршілігі айқын байқалады. Ресей заңгерлерінің сөздері сот шешендігінің жарқын үлгілері.

А.Ф.Конидің пайымдауынша, XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап, айыптаушылар мен қорғаушылардың өзгеден ерекше түрлері қалыптаса бастайды. Айыптаушылардың бойларынан көрінетін негізгі қасиеттер — байсалдылық, сотталушыға қарсы кек ұстамаушылық, айыптау әдістерінің тиянақтылығы, нақтылығы. Істі бұрмалау мен әсірелеуден адалық, сондай-ақ ең бастысы ым-ишара, іс-қимылы мен даусында жасандылықтың тіптен болмауы, яғни өзін-өзі ұстай білуі.

Шынайы қорғаушы бейнесін А.Ф.Кони былайша сипаттайды: «Ол өзін жалдаған кісінің құлы емес, оның әділетті жазадан құтылуына ниеттес те емес. Ол сотталушы адамның досы, кеңесшісі, оның ұғымынша, ол адам тіптен де кінәлі емес, кінәлі болған жағдайда соттың айыптауындай емес».

Қазан төңкерісіне дейінгі орыс адвокаттары қатарында көптеген әйгілі қорғаушылар қылмыстық сот жүргізу ісіндегі айтулы тұлғалар ғана емес, сонымен қатар шоктығы биік әйгілі ғалым-заңғарлар, шынайы әдебиетшілер, жазушылар, сыншылар, белгілі қайраткерлер болды.

Енді халқымызға белгілі дәрежеде қатысы бар болып келетін Ф.П.Плевако туралы бір дерек келтіре кетейік: «Он тоғызыншы ғасырдың аяқ шені мен жиырмасыншы ғасырдың басында атағы жер жарып тұрған адвокат Ф.Н.Плеваконың есімі көпке дейін айтылмай келді. Өйткені ол патшаның 1905 жылғы 17 қазанындағы манифесін қолдап, қазаншылар (октябристер) атынан Мемлекеттік Думаға мүше болып сайланып һәм осы үшін көсемнің бір мақаласында мықтап сыналған.

Соры қайнаған бір кемпір біреудің елу тиындық қаңылтыр шәйнегін ұрлаған. Ісі сотқа түседі... Ойламаған жерде кемпірге ара түскен адвокат... дабысы жалпақ Ресейге кеткен атақты Плеваконың өзі. Соны білген прокурор қулық жасапты. Адвокаттың алдын орап, ол айтар сөзді өзі айтып, кемпірді қорғай сөйлеген, бейшара кемпір қайтсын, жоқтық қой жағдайға итермелеген... Айсың сорлыны. Алайда жеке меншік — киелі, қасиетті құбылыс. Жеке меншік дегенің — азаматтық игілігіміздің тірегі. Олай болса жеке меншікке қол көтерушілерге немкетті қарайтын болсақ, әділдігіміздің құ-рығаны. Жұртымыздың жұрт болмай қалғандығы.

Сонда қорғаушы Плевако түрегелген де былай деген: «Өз тірлігінің мың жылдан астам тарихында Россия нені көрмеді, не қиындықты басынан өткермеді?...Сол қиындықтың бәріне төзді. Бәрін жеңді Россия. Ал енді, ал енді... міне, бір кемпір елу тиындық шәйнек ұрлап отыр. Әрине, Россия бұл сұмдықты көтере алмайды. Біржола құриды...» [1].

Плевако сөзінен кейін кемпірді ақтап жіберген. Заманының Наушаруаны атанған Плеваконың көкіректен күмбірлеп шығатын қаз даусына жұрт алақан ойылғанша қол соғып, стенограмма жүргізіп отырған қыздар жазуды қойып, аузын ашып тыңдаған. Осындай таңдайы жарылған шешендігіне қоса Федор Никифоровичтің маңдайы жарылған көсемдігі де болған. Сол уақыттағы әділет (юстиция) министрі граф К. И. Пален бірде оны шақырып алып, өз бетімен түйе айдағанын қоймаса, қызметтен кетіретінін жұқалап жеткізеді. Сонда ұйпа-тұйпа шашы қазан баста арыстанның жалындай дудыраған, үйген обадай кесек бітімді Плевако: «Адвокат болмай да өмір сұрауға болады, бірақ ақиқатты жасырып өмір сүре алмаспын!» депті министрге. Осындай қасиеттеріне жанын үзген тұстастарының арасында «Ақшағи Мәскеуде бес керемет бар, олар — патша — қоңырау, патша — зеңбірек, Василий Блаженный шіркеуі, Третьяков галереясы һәм Федор Плевако», — деген сөз тарайды.

Федор Никифорович Полониядағы (Польша) көтеріліске қатысқаны үшін Тройцкіге жер аударылған ұлты литван Василий Иванович Плевак аяқ салған бекініс бажханасы — қазіргі кеден (томожня) бастығының есік көзіндегі күні — қазақ қызынан туған. Қыздың шоқындырылғаннан кейінгі ныспысы Екатерина Степановна екен. Болашақ адвокат оның некесіз туған төртінші баласы. Ақсүйек Плевак әлде осыны қорсынған, әлде сол кездің за-ны қоспаған, әйтеуір балаға өкіл әкесі — жергілікті басыбайлы (крепостной), Плевактың досы Никифор Николаевичтің есімі жалғанады.

Бұрын да жұрттың өсек сырығының ұшынан түспей әбден басқосақ болып келген Екатерина төртінші баладан кейін шыдамайды, оңаша сәтте кішкентай Федорды ала салып, бекіністі бүйірлей ағып жатқан Ой өзеніне қарай жүгіреді. Сұраусыз туған терісаяқ жылбысқаны мол сулы арнаға атып,

жабысқақ өсектің бетін қайтармақ. Ресейдің жоқ-жітігінің бағына қарай, келіншектің осы күйіне сол маңда өтіп бара жатқан бір арбалы казак кез келіп, баласыздығын айтып, нәрестені сұрап алады. Қайтар жолда казакқа көпірде Плевак ұшырасады. Аядай бекіністің жаны алақанға салғандай емес пе, арбада барқырап жылап жатқан бала оның назарын аудармай қоймайды. Арбалы казак баланы суға атқалы тұрған «кригизкадан» алғанын айтады.

В.И.Плевак отставкаға шыққан соң Мәскеуге көшеді. Жолдастарының жүгіруімен поляк-литван фамилиясына «о» жалғап орыстандырып алады. Осы арада талапты зерек Федор да гимназияны бітіріп, 1860 жылы Мәскеу университетінің заң факультетіне түседі, соның арасында Германиядағы Гейдельбург университетінде дәріс алады. 24 жасында оның адвокат ретін-дегі даңқты қызметі басталады.

Плеваканың анасының мұнан кейінгі тағдыры белгісіз. Белгілісі Екатерина Плевакпен ілесе кетеді, ол Плевак жан тәсілім еткен сағатында басында болады, кейін тірі қалған екі баланы аман-есен өсіреді. Федор Никифоровичтің өз толғамдарынан ана сүтінің парызын түсінер перзенттік махаббаты-мен қатар, бізге шын есімі белгісіз, сұм заманы саусақ ұшымен билеткен сорлы әжеміздің асыл қасиеттерін де танығандай боламыз, «Анашым менің! Осы сөзді естігенде кеудемнің терең түкпірінде інкәр сүйіспеншілік, төзім, кешірімге толы сезім бұлқынып қалады. Табиғаттың төл перзентінің қара-пайымдылығы мен кісілігі ешқашан да дәл оның жүрегінде жарасқандай жұптаспаған болар-ау!...». Өз бойында халқымыздың қаны бар адамның ғана қаламына ілігетін сөздер» [2,33-бет]

Ойымызды түйіндей айтсақ, бұлайша Н.П.Карабчевский, А.Ф.Кони сөздерін келтіруіміз, арнайы Ф.Н.Плеваканы ауызға алуымыз кездейсоқ-тық емес, ойымыздың дәлелі ретінде алынған лепес. Қазіргі жаңарған демократиялық қоғамдағы қазақ, орыс сот шешендігі өнері кешегі кеңестік дәу-ірдегі шешендіктен арна тартқан, соның заңды жалғасы, мұрагері саналады. Ендеше жүйесі бір осы екі елдегі бұл саладағы проблемалар екеуіне де егіздің сыңарындай ортақ, түйсетін жерлері көп.

Әдебиеттер тізімі:

1. М. Әнесұлы. / «Ана тілі» газеті 1991 жыл, мамырдың 2-сі
2. Е. Серімов. Сот шешендігі. – Қарағанды: Болашақ-Баспа. -2006

РЕЗЮМЕ/RESUME

Серімов Елеужан, Джанталиева Акжаркын Частное учреждение «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан МЕСТО Ф.П. ПЛЕВАКО В РОССИЙСКОЙ СУДЕБНОЙ РИТОРИКЕ

В процессе гражданского, духовного развития каждого народа особое внимание уделяется вопросам правовой культуры. По мере изменения траектории времени непосредственная реализация правовой культуры - расширение деятельности и профессионального официального языка-является одним из предпосылок развития истории права в юридическом пространстве. От подобного явления Россия не остается в стороне. Статья описывает жизнь и творчество знаменитого Плевако, который возвысил деятельность адвоката в суде благодаря умелому использованию судебной риторики.

Ключевые слова: право, культура, риторика, судебная система, адвокат, судебная реформа и др.

Serimov Eleuzhan, Dzhantaliyeva Akzharkyn «Bolashaq» Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan PLACE FP PLEVAKO IN RUSSIAN JUDICIAL RHETORIC

In the process of civil and spiritual development of each nation, special attention is paid to the issues of legal culture. In order to change the trajectory of time, the immediate realization of legal culture - the expansion of activity and the professional official language - is one of the preconditions for the development of the history of law in the legal space. On the other hand, Russia does not stand by. The article describes the life and work of the famous Plevako, who raised the lawyer's activity in court thanks to his skillful use of judicial rhetoric.

Keywords: law, culture, rhetoric, judicial system, lawyer, judicial reform, etc.

List of references:

1. М. Әнесұлы. / «Ана тілі» newspaper, May 2, 1991
2. Е. Serimov. Judicial oratory. Karaganda. Bolashak-Baspa. -2006

Серімов Елеужан

mr.serim@mail.ru

Төлеген Көңілжан

koni021231@mail.ru

**«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы**

СОТТАҒЫ ДІЛМАРЛЫҚТЫҢ КЕЙБІР ТҰСТАРЫ

Жүріп жатар сот үдерісі — сот шешендігі мен адвокаттың пікір-талас, сөз жарыстыру кеңістігін құрайды. Мақаланың өзегі осы мәселеге арналған. Соттық пікір-талас, сөз жарыстыру кеңістігінде дауласқан қарсы тараптардың іскерлік дағдысын жетілдіруге керекті нәрселерге: ақиқатқа жетердегі бірден бір айқын жол — диалектикалық бәсеке түрінде өтетінін ұғыну; қарсыластарының қисынды дәлелдерінің біртіндеп қомақты дәлелдемеге айналатынын, олардың ерекшеліктері мен өзгешеліктерін жете сезіну; сот шешендік кеңістігін дау-дамайлы алаңға айналдырмай, қарсы тараптың мінез-қылық белгілерін алдын ала көре білу, оған қарсы қолданар иінді тәсілдер ойлап табу талаптары жатады.

Тірек сөздер: сот үдерісі, сот шешендігі, прокурор, адвокат, сот тәуелсіздігі, сот төрелігі, т.б.

Дүниежүзілік қауымдастықтың толық қанды мүшесі болған Қазақстан Республикасы әр азаматының экономикалық, әлеуметтік, мәдени тұрғыда, сондай-ақ өз құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ететінін міндетіне алып, адам ғұмырындағы осы негізгі тұғырлардың бірі бұзылса, азаматтың өз құқығын заң алдында қорғауына кепілдік беріп отыр. Заңды негізге алатын құзырлы органдарға әрбір адамның құқығын бұзу сияқты құқық бұзушылық, қылмыстық жайттардың алдын алу, соттық, құқықтық қорғау әлеуетін арттыру жүктелуде. Ендеше жәбірленушінің сот алдында қорғануына біліктілікпен көмек көрсетер қызметтің — сот шешендігінің осы саладағы көрсетер көмегінің маңызы, үлес-салмағы айрықша бағалы.

Республикамызда қоғам салаларын дамыту үшін басшылыққа алынған Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың «5 институционалды реформаны жүзеге асыру бойынша 100 нақты қадам» – Ұлт жоспарының» 16-қадамынан бастап 27-қадамға дейінгі аралықта отандық сот жүйесін дамыту бағыттарына арналған. Оның мәселен 16-қадамы: «Азаматтардың сот төрелігіне қолжетімділігін жеңілдету үшін сот жүйесі инстанцияларын оңтайландыру. Бес сатылы сот жүйесінен (бірінші, апелляциялық, кассациялық, қадағалау және қайта қадағалау жасау) үш сатылы (бірінші, апелляциялық, кассациялық) сот төрелігі жүйесіне көшу»; 17-қадамы: «Судья лауазымына кандидаттарды іріктеу тетіктерін көбейту және біліктілік талаптарын қатайту. Міндетті түрдегі талап – сот істерін жүргізуге қатысудың 5 жылдық өтілі. Кәсіби дағдысы мен іскерлігін тексеру үшін ахуалдық тестілер жүйесін енгізу. Судьялыққа үміткерлер соттарда стипендия төленетін бір жылдық тағылымдамадан өтеді. Бір жылдық тағылымдамадан кейін судья бір жылдық сынақ мерзімінен өтеді». Сондай-ақ 21-қадамы алқа билер соты қолданылатын салаларды кеңейту туралы нақты істелінетін жолдар аталып өтіледі [1]. Соңғысы жөнінде айтар болсақ, Қазақстан Республикасында Конституциялық нормамен қылмыстық сот жүргізуде алқабилердің қатысуы бекітілген. Белгілі заңгер Қайрат Мәми бір сөзінде: «Арнайы соттардың ашылуының басты мақсаты — азаматтардың құқығын, мүддесін өмірдің бас саласында нақты және жан-жақты, өте жоғары кәсіпкерлік деңгейде қорғау.

Түптеп келгенде, алқа би соттарын құру мәселесінің қолға алынуы да осы мақсаттан туындап отыр» [2] деген болатын.

Сот тәуелсіздігі мен демократиялығына кепіл боларлық бұл институт заңды түрде өмірге енген кезде сот үдерісіне қатысушы тұлғаларды, тараптарды, көпшілік тыңдаушыны иландыру, мойындату технологиясын меңгертетін сот шешендігінің де құны арта түсері хақ. Оны талдап, талғап, сараптап, сұрыптап тани түсу — өркениетті құқықтық қоғамның келелі міндеттерінің бірі.

Үшіншіден, соттағы тілмарлықтың бір қажеттілігі Қазақстан Республикасындағы қылмыстық сот жүргізу ісінің кейбір мәселелеріне келіп саяды. Сөз жоқ, қылмыстық істерді тергеу барысында қылмыстық сот ісін жүргізу тіліне байланысты бірқатар қиындықтар туындайды. ҚР ҚПК 30-бабының 3-бөлігінде сот ісін жүргізу тілін білмейтін немесе жеткілікті білмейтін адамдардың

құқықтары белгіленген. Осы құқықтарды қамтамасыз ету міндеті қылмыстық істі жүргізуші органға жүктеледі. Бірақ, кейде қылмыстық істі жүргізетін тергеушілер мен анықтаушылар, қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысушы тұлғалар осы қағидаларды жүзеге асыруға байланысты заң талаптарын сақтаудың мәнін жете түсінбей, оларға атүсті қарайды. Сонымен бірге белгіленген талаптарды орындамау қылмыстық іс жүргізу, қылмыстық, азаматтық сот ісін жүргізу заңдылығын елеулі бұзушылық тудырады. Қарастырылып отырған мәселеде судьяның, айыптаушы мен қорғаушының, нақтылай айтқанда сот үдерісіндегі жауапты қызмет орындағылардың мемлекеттік тілді тұрмыстық қарым-қатынас деңгейінде меңгеруі жеткіліксіз. Қылмыстық сот ісін жүргізу барысында пайдаланылатын кәсіби тілдегі заң терминдерін де орнымен жұмсай білу қажет. Яғни, салалық кәсіби тілді меңгеру — бірден-бір қажеттілік. Қазақстан Республикасы Конституциясының 7-бабында «Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік тіл — қазақ тілі» деп айқын жазылған. Бұл сот мекемелерінің барлық ресми қағаздары, мәжілістері мемлекеттік тілде жүргізілуі тиіс деген сөз. Бұл — Конституциялық талап. Конституциялық талапты мемлекеттік қызметкерлердің, жеке тұлғалардың түгелі дерлік орындауы қажет. Алайда, көптеген қылмыстық сот процесіне қатысқандағы байқалғаны — олардың көпшілігі мемлекеттік тілді жетік меңгермеген. Ал қазақ тілді қарапайым жұртшылықтың заңды құқығы жайында ақыл-кеңес берер, істі әділдікпен жүргізіп, қылмысына қарай заңды үкімін шығарар деген судья немесе прокурор мен адвокат ең алдымен қазақ тілінің қыр-сырын жетік меңгерген сөз шебері болуға тиісті. Өкінішке қарай, тәжірибе жүзінде байқағанымыздай, кез келген қазақ тілді азамат адвокаттың қызметіне жүгініп, арыз-мұңын айтқанда, тілдің қадір-қасиетін етене білмейтін, қазақы ділі, таным-түсінігі жоқ заңгер жәбірленушінің мұқтажын жете түсінбегендіктен, өзінің қызметтік парызын толық өтей алмайтыны кәдік. Ендеше қазақтілді сот үдерісінің шарттарының ең бастысы — мемлекеттік тілде еркін, таза сөйлеп, ойын сауатты жаза білуі керек. Заңгерлер үшін шешендік тамырынан нәр беретін сот төрелігін жүзеге асырар тілмарлықтың керекті тұсы да осы. Яғни, соттағы шешендік өнер кәсіби мамандарды даярлайтын салалық заң оқу орындарында мемлекеттік стандарт бойынша арнайы пән ретінде енгізілуі де, жүргізілуі де қажет.

Сот шешендігі қазіргі құқықтық қоғамымыздағы соны құбылыстардың бірі. Ұлттық сот төрелігі тілмарлығының дамуына негіз болған далалық құқықтық институттардың айқын көрінісі — әдет-ғұрып заңы туралы, әрі кесім-биліктерімен ел аузында қалған атақты би-шешендер, айтулы тұлғалар жайын, кезінде, зерттеушілердің алдыңғы легін құраған Т.М.Культелеев, академик С.З.Зиманов, С.Л.Фукс жан-жақты, тереңнен толғап қарастырса, солардың ізін ала Н.Өсеров, Н.Ахметова, З.Кенжәлиев, С.Созақбаев (С.Өзбекұлы), М.Нәрікбаев, Н.О.Дулатбеков, тағы басқа көптеген ғалымдар бұл салаға кең ауқымды зерттеулерін арнады. Қазіргі кезеңдегі сот билігі туралы Қ.Халиковтың, адвокатура саласына қатысты қорғау-шының амал-тәсілдері жайындағы ғалымдар Е.Қайыржанов пен Р.Жәмиеваның бірігіп жазған еңбектерінде соттағы тілмарлық секілді кәсіби өнер жанамалап қана айтылып өтіледі. Алайда сот шешендігінің мақсат-міндеттері, зерттеу әдістері және нысандары шешендіктің даму тарихын тексерудегі алар орындары, өзге де нәзік қырлары мен сырлары толық танылып болған жоқ. Ол жөніндегі ұғым-түсінігіміз көп ретте әлі үстіртін деуге болады. Сонымен бірге сот төрелігін атқаруға қажетті тілмарлық өнер халқымыздың жалпы рухани өмірін, талай ғасырғы тағлым жүйесін, ата салтын, асыл да ежелгі елдік қасиетін қайта түлетуде ерекше мән-маңыз алып отыр. Оны жете сезіну үшін оның өзіндік негізгі ерекшеліктері, мазмұндық сипаты жөнінен де жан-жақты толық хабардар болу керек. Сол үшін де сот төрелігі тілмарлығының түрлі мәселелері қақында соңғы кезде көбірек айтылып жүрген ғылыми толғамды пікірлерді, теориялық тұжырымдарды жадыға ала отырып, қазақтың шешендік өнерінің таза өз деректері негізінде әрі қарай сабақтап, заңгерлерге қажетті тілмарлық өнердің өзіндік табиғатын кеңірек аша түсу жөн.

Сот шешендігінің мақсаты — сот билігіндегі ұлттық сот төрелігі тілмарлығының жүйелі теориялық негізін жасап, оның төл қасиеттері мен міндеттерінің сот процесіне қажетті әлеуметтік құбылыс ретіндегі табиғатын ашу болып табылады. Бұл мақсаттың орындалуы үшін мынадай міндеттер көзделеді — сот билігін жүзеге асырушы сот ісіне қатысушы тұлғалардың — судья мен айыптаушының, қорғаушы мен айыпталушының және жалпы құқық қорғау органдарының өзге де қызметкерлерін кәсіби тұрғыда ұштап, мемлекеттік тілде еркін әрі жатық сөйлеуге, сауатты жазуға, айтайын деген ойын дәл жеткізуге баулу, мемлекеттік тілдің шексіз мол мүмкіндіктері мен сарқылмас байлығын дұрыс пайдалана білуге дағдыландыру, сотта нақты да дәл, үйлесімді де ұйқасымды сөйлеудің, жазудың үлкен өнер екенін көңілге ұялату, ұғындыру, бабаларымыздың ғасырдан-ғасырға

ұластырып, шыңдаған, ұрпақтан-ұрпаққа мирас етіп жеткізген даудағы шешендік сөз өнерін бойларына дарыту жолдарын қарастыру болмақ.

Сот шешендігінің мүддесін сала-салаға бөліп нақтылай айқындасaq:

– сот шешендігі – адамзат қауымы ғасырлар бойы жасаған шешендік өнердің бір түрі екендігі, дәлірек пайымдағанда – соттағы қажет сөйлеу өнері екендігі туралы ұғымды қалыптастыру;

– сот шешендігі – шешендік өнердің өз заңдылықтары, ерекшеліктері жайында білім бере отырып, оның басқа да шешендік өнердің тектері мен түрлерінен айырмашылықтарын айыра білуге үйрету;

– сот шешендігінің өзіндік табиғатын даралай, саралай отырып, сот өндірісіндегі дәстүр мен жаңашылдық, заңдылық пен жариялылық, жарыспалылық пен кінәсіздік презумпциясы, сот үдерісінің кеңістік бөліктері, оның ұлттық құқық тарихымен тығыз байланысы жайында білімді негіздеу;

– тәуелсіз өз пікірі, кәсіби этикалық, эстетикалық талғамы бар сауатты, мәдениетті айыптаушылар мен қорғаушылардың кәсіптік шеберлігін ұштау. Ауызша да, жазбаша да еркін, шешен, көркем сөйлеуге, жаза білуге үйрету, осы мәселелердегі машықтарын дамыту;

– қылмыстық істермен таныса отырып, оны заңгерлік тұрғыдан жүйелі талдай, саралай білуге дағдыландыру;

– сот этикасы, моральдық, адамгершілік мұраттарға негізделген судья-ның, айыптаушы мен қорғаушының сөйлеу әдептері.

Жүріп жатар сот үдерісі — сот шешендігі өнерінің тағлиматында проку-рор мен адвокаттың пікір-талас, сөз жарыстыру кеңістігін құрайды. Соттық пікір-талас, сөз жарыстыру кеңістігінде дауласқан қарсы тараптардың іскерлік дағдысын жетілдіруге керекті нәрселерге: ақиқатқа жетердегі бірден бір айқын жол — диалектикалық бәсеке түрінде өтетінін ұғыну; қарсыластарының қисынды дәлелдерінің біртіндеп қомақты дәлелдемеге айналатынын, олардың ерекшеліктері мен өзгешеліктерін жете сезіну; сот шешендік кеңістігін дау-дамайлы алаңға айналдырмай, қарсы тараптың мінез-қылық белгілерін алдын ала көре білу, оған қарсы қолданар иінді тәсілдер ойлап табу талаптары жатады. Сотқа қатысар екі жақтың — тараптардың мақсаттары мен міндеттері, айыптаушы, қорғаушы сөз тезистері, төрелік сөздің атқарар қызметі, түрі мен мазмұны — аталған кеңістіктің негізгі бөліктері болып табылады. Сот шешендігі әлі де болса нақтылай, айқындай түсетін өзіне концептуальды анықтама беруді қажет етеді. Ғылыми-зерттеу еңбектерде жиі-жиі сот тілмарлығын шешендік өнердің үш мақсатты бағытынан шығарады. Сот шешендігі: 1) тілмарлық өнердің бір саласы; 2) сот үдерісінде ауызша сөйлеу, мәтінді көркемдеп құрай білу өнері; 3) сотта қуаты күшті өткір сөз иірімдерін туғызатын бейнелеу тәсілдерін зерттейтін ғылымның өзекті арнасы.

Қорыта айтқанда, сот ділмарлығы судья мен прокурордың, адвокат пен айыпталушының шешендік үлгіде сөйлеу мәтінін құрып, тыңдарманға әсер-ықпал етіп, оны алдын ала болжай білу, сөйлеу барысында еркін қарым-қатынас жасай алу секілді коммуникативті аспектілерден құралады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Н. Назарбаев: Ұлт Жоспары – «100 нақты қадам» 2015 жыл 20 мамыр, - Ақорда.
2. Егемен Қазақстан. 2013. 24 желтоқсан.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Серимов Елеужан, Төлеген Көңілжан
Частное учреждение «Академия «Bolashaq»
Қарағанда, Республика Казахстан

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ СУДЕБНОЙ РИТОРИКИ

Протекающий судебный процесс – представляет собой пространство судебного красноречия и дискуссий адвоката. Актуальность статьи посвящена данной проблематике. Осознание того, что в судебном конфликтном, состязательном пространстве спорящие, оппонирующие стороны должны совершенствовать свои деловые навыки, понимание того, что единственный очевидный путь к истине - это диалектическая конкуренция, осознать, что логические аргументы оппонентов постепенно превращаются в весомые доказательства, понимание их особенностей и различий; не превращая судебное ораторское пространство в конфликтную площадку, требование предвидеть признаки поведения противоборствующей стороны, разрабатывать гибкие методы применения против оппонента.

Ключевые слова: судебный процесс, риторика, прокурор, адвокат, независимость судебной системы, правосудие, и т.д.

Serimov Eleuzhan, Tolegen Konilzhan
«Bolashaq» Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan
SOME ASPECTS OF JUDICIAL RHETORIC

The leaking judicial process represents the space of the judicial redress and the lawyer's discussions. The relevance of the article is dedicated to this issue. Osoznanіe Togo, something in the forensic konfliktnom sostyazatelnom in space, arguing, opponіrwyuşıe hand Dolj soveršenstvovat Svoik Business navіkі, ponіmanіe Togo, something edіnstvennyy oıevіdnıy way іstіne - ёto dіalektіıeskaya competition, osoznavat, something logіıeskie argument opponetov postepenno prevraıayutsya vesomie dokazatelstva, ponіmanіe Their features of and different; not turning a judicial oratory space into a conflict platform, requiring to anticipate the behavior of the opposing side, developing flexible methods of applying against an opponent.

Keywords: judicial process, rhetoric, prosecutor, lawyer, independence of the judicial system, jurisprudence, etc.

List of used literature:

1. H.Nazarbayev: The Plan of the Nation – «100 concrete steps» May 20, 2015, Akorda.
2. Egemen Kazakhstan. 2013. 24 December.

ӘОК 82
ҒТАХР 17.82.31

Онгарбаева Айгуль Альмухаметовна
М.Мақатаев атындағы Жалпы білім беретін орта мектебі
Ақсу ауылы, Сайрам ауданы, Түркістан облысы
Қазақстан Республикасы

МЕКТЕПТЕРДЕ ЛИРИКАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДЫ
ОҚЫТУДЫҢ ЖОЛДАРЫ

Лириканы оқытудың басты мақсаты - оқушыларды поэзияны сүйеге, оның кестелі тілін сезіне білуге, эстетикалық ләззат ала білуге, әдемі, көркем сөйлей білуге баулу болып табылады.

Тірек сөздер: толғану, тебірену, күйіну, сүйіну, күлу, жылау, шаттану, шалқу, эпос, лирика, драма.

А.Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқыш» еңбегінде лириканы «толғау» деп алуының мәні зор. Себебі лирика қасиеті шұбырған оқиғаларда емес, ақынның өзекжарды арман, терең ой, әсерлі сезім иірімдерімен өмір сырын, өмір құбылыстарын шынайы бейнелеп, тереңнен көрсетуінде. «Толғағанда айтатын нәрсесін толғаушы тысқарғы ғаламнан алмай, ішкергі ғаламнан алады. Толғаушы ақын әуелі көңілінің күйіне түсіріп, халін түсіндіру мақсатпен толғайды. Толғау қысқасынан айтқанда іш қазандай қайнаған уақытта шығатын жүректің лебі, көңіл құсының сайрауы, жанның тартатын күйі. Ақындық жалғыз өз көңілінің күйін толғай білуде емес, басқалардың да халін танып, күйіне салып толғай алуында» [1, 40].

Шынында ойлану, толғану, тебірену, күйіну, сүйіну, күлу, жылау, шаттану, шалқу сияқты психологиялық күйлердің бәрі де лирика жанарынан тыс қалмайды. Лириканы түр-түрге бөлерде А.Байтұрсынұлының эстетикалық ойлауының биік деңгейін анық байқаймыз. Көңілді сүйінішті, күйінішті күйге түсірудің басты себептеріне тоқталып: «Күйініш көңілге наразылық тудырады. Көңіл наразылығы мұң туғызады, мұң ой туғызады» - дей келіп, лириканы мынадай түрлерге ажыратады: Сап толғау, марқайыс толғау, налыс толғау, намыс толғау, сұқтаныс толғау, сөгіс толғау, күліс толғау. Және бұл жіктеулерді одан әрі іштей мазақ, мысқыл, қулық, сықақ, әзіл деп саралауы, сипаттауы қазақ лирикасындағы психологизм жайлы алғашқы негізді құны бар пікір-тұжырым.

Қайғы шығар ілімнен,
Ыза шығар білімнен.
Қайғы мен ыза қысқан соң,
Зар шығады тілімнен.
Қайтіп қызық көремін

Әуре-сарсаң күнімнен?
Қайрылып қарап байқасам,
Ат шаба алмас мінімнен.
Қайғылы, қартаң біздей шал,
Қарай берсең, қайда жоқ?
Есер, есірік болмасаң,
Тіршіліктен пайда жоқ (Абай).

Лириканы талдап, танып білуде оқытушы көптеген әдіс тәсілдерді пайдаланады. Ең бастысы оқушының өзіндік әс- әрекетіне, ой пікір еркіндігіне жол берген дұрыс. Лириканың басты бір ерекшелігі - ондағы көркемдік және суреттеу құралдарының көп кездесетіні, оқушы олардың қалай қолданылып тұрғанына ерекше көңіл бөлуі керек.

Әдеби жанр (французша - тек, түр) термин ретінде шартты түрде екі мағынада қолданылады. Біріншісі - әдебиеттердің қалыптасқан тектері - эпос, лирика, драма; екіншісі - әдеби туындылардың түрлері - әңгіме, повесть, роман, поэма, комедия т.б. Жанр - даму үстіндегі құбылыс. Әрбір тарихи дәуірде белгілі бір жанрдың түп негізі сақтала отырып, өзгеріске ұшырайды. Жанрлар туады, дамиды, өзгереді, жаңадан пайда болады. Поэзия - әдебиеттің көне саласы. Поэзиялық шығармада сезім басты орында тұрады. Лириканы оқыту әдебиетті оқытудың басты талабынан туындайды.

«Өлең» ұғымы ХІХ-ХХ ғасырларда нақты мазмұн иеленді. Өлең - өлең сөзбен жазылған, лирикалық сипаты басым шағын әдеби туынды. Өлең белгілі бір ырғаққа бағындырыла оқылады. Өлең шумақтан, тармақтан, бунақтан, буыннан, ұйқастан тұрады. Барлық тілдегі өлең тармағының негізгі өлшем бірлігі - буын. Буынның фонетикалық сипатына әуез, екпін секілді белгілер тән. Соған орай, өлең жүйесі метрикалық, силлабикалық, тоникалық, силлабо-тоникалық болып жіктеледі.

Лириканы оқытудың өз заңдылығы бар. Оның интонациялық, синтаксистік, фонетикалық ерекшеліктері мәнерлеп оқу үстінде ашылады. Лириканы мәнерлеп оқу оның табиғатынан туындайды. Мәнерлеп оқудың өзіндік шарттары бар. Солардың бірі - кідіріс. Оның үш түрі бар:

Грамматикалық кідірістің (бұл кейде өлеңаралық немесе тасымал кідірісі деп те аталады) эмоциялылығы жоғары. Бұған әр сөзді бөліп, ашық, түсінікті, тыныс белгілеріне орай кідіріп оқу жатады.

Шоқпардай кекілі бар, қамыс құлақ,
Қой мойынды, қоян жақ, бөкен қабак.
Ауыз омыртқа шығыңқы, майда жалды,
Ой желке, үңірейген болса сағак.
Теке мұрын, салпы ерін, ұзын тісті,
Қабырғалы, жотасы болса күшті.
Ойынды еті бөп-бөлек, омыраулы,
Тояттаған бүркіттей салқы төсті.
Жуан, тақыр бақайлы, жұмыр тұяқ,
Шынтағы қабырғадан тұрса аулақ.
Жерсоғарлы, сіңірлі, аяғы тік,
Жаурыны етсіз, жалпақ тақтайдай-ақ (Абай).

Логикалық кідіріс. Бұл - табиғи кідіріс. Мұнда шығарманың мән-мағынасына орай, сол шығарманың идеясын ашатын жекелеген сөздерге салмақ түсіріледі. Бұл кезде тыныс белгілеріне онша назар аударылмайды.

Мен оның түнін сүйем, күнін сүйем,
Ағынды өзен, асқар тау, гүлін сүйем,
Мен оның қасиетті тілін сүйем,
Мен оның құдіретті үнін сүйем.
Бар жәндігін сүйемін қыбырлаған,
Бәрі маған: «Отан!» деп сыбырлаған
Жаным менің,
Кеудемді жарып шық та,
Бозторғайы бол оның шырылдаған!
Отан!
Отан!
Бәрінен биік екен.
Мен оны мәңгілікке сүйіп өтем.

Отанды сүймеуің де күйік екен,
Отанды сүйгенің де күйік екен (М.Мақатаев)

Психологиялық кідіріс. Мұнда жеке сөздерге, сөз тіркестері мен тармақтың әсеріне көбірек салмақ түсіріледі. Бұл кідіріс арқылы лирикадағы негізгі ой ашылады. Яғни, қуану, шаттану, толғаныс, өкіну, сағыну, кекету және басқа көңіл күй беріледі.

Күлдей күңгірт шашы бар, Тоқсан бесте жасы бар,

Көз дегенің – сұп-сұр көр.

Тасбиқ санап бүгіліп,

Жерге қарап үңіліп,

Көрше ауыр күрсінер,

Менің бір қарт анам бар,

Неге екенін білмеймін –

Сол анамды **сүйемін!** (М.Жұмабаев)

Лириканы оқытуда мынадай мәселелер ескерілу керек:

- алдымен, лириканы оқуда эмоциялық, логикалық бірлікті сақтау керек;

- оқушының лирикалық шығармаға деген көзқарасы болуы шарт;

- өлеңнің әрбір бөліктерін өзара тұтастыру керек. Сол арқылы ақынның айтайын деген ойы анықталуы керек;

- ақын шығармасында қандай көркемдік құралдарды пайдаланғаны талдану керек;

- лирика мен ақынның бірлігі танылуы шарт.

Лириканы терең түсіну үшін қайталап оқып, басқа ақынның соған ұқсас өлеңдерімен салыстыру керек. Одан соң, мәнерлеп оқудың мәні үлкен.

Академик З.Қабдолов: «Лириканы тақырыбына қарай топтап талдау оны жазған ақынның творчестволық бітімін пайымдау үшін айырықша мәні бар нәрсе: оның әр түрінен ақынның бір қырын тануға болады» - десе, ғалым Ж.Дәдебаев: «Лирикалық шығармада ақын өмірден, айналасынан көргені мен білгендерін ғана жазып қоймай, сол құбылыстардан лирикаға арқау боларлықтай ең басты асыл қасиеттерін тани білу керек», - деген нақты ой түйеді [2, 3].

Белгілі бір ақынның лирикасын терең меңгерту мақсатында лириканың көркемдік жүйесін таныту қажет. Қазақ халқының сөз өнері туралы, поэзия, өлең құрылысы туралы зерттеушілер көптеген құнды пікірлер айтқан.

Ахмет Байтұрсынов көркем өнерін бес тарауға жіктей келе: «... бесінші - нәрсенің жайын, күйін, түсін, ісін сөзбен келістіріп айту - Бұл сөз өнері болады», - дейді.

«Сөз өнері адам санасының үш негізіне тіреледі: ақылға, қиялға, көңілге. Ақыл ісі - аңдау, яғни нәрселердің жайын ұғыну, тану, ақылға салып ойлау; қиял ісі - тұрпатына, бейнесіне ұқсату, бейнелеу, суреттеп ойлау; көңіл ісі - тую, талғау. Өлең тіліне ой сезімнің өткірлігі, тереңдігі тән» - дейді [1].

Поэзияда суреттелген ұғым туралы түсінік берілмейді, ол туралы бейнелі ой, көркем сурет жасалады. Поэзиядағы бейнелі сөздер айнала қоршаған дүниені көркем тануға көмектеседі.

...Домбыра , сенде мін бар ма?

Мінсіз болсаң тіл бар ма?

Тіл жоқ деуге бола ма?

Тілден анық, үн барда.

Домбыраның күші мол

Көмейінде күй барда...(І.Жансүгіров)

Қазақ поэзиясында болмыстағы құбылыстар халқымыздың дүниетанымына жанын, әдет-ғұрпы мен философиясын, эстетикасын білдіретін ұғымдармен өрнектеледі. Мысалы:

Алтын күн батып барады,

Күйдіріп көктің жиегін.

Құралай көзді қарағым,

Болдың ба иіріп жібегің.

Қолыңа қардай бәтесті ал,

Қандай қызыл жібекпен,

Ақ бәтеске өрнек сал (Мағжан).

Міне, осы шумақтан халқымыздың дәстүріне тән көптеген сипаттар байқалады. Алдымен, қазақ даласында айқын тамашалауға болатын кешқұрымғы табиғат берілген. Күннің аспан жиегін ал қызыл түске бояп батып бара жатқанының өзі әдемілік. Осы кезде қызыл түсті жіпті иіріп отырған құралай

көзді сұлу көрініс береді. Ол жібін дайындап алып, енді нардай аппақ бәтеске кесте төкпекші. Осы аз ғана үзіндіден халқымыздың қолөнері, қыз баласын жасынан өнерге баулыған тәрбие, бойжеткеннің өзі ұнатқан азаматқа кесте төгілген орамал сыйлайтын дәстүрі көрінеді. Ақын қазақтың сөйлеу дағдысының ерекшелігін алтын күн, көктің жиегі, құралай көз, ақ бәтес тіркестері арқылы беріп, халық танымына тән бейнелер жасаған.

Орта мектеп оқушысы жаны ерекше қабылдайтын мәтіндердің бірі -тербеліс - сезімге толы табиғат лирикасы.

Лирика ақынның тек жеке өзінің көңіл күйін, күйініш-сүйінішін ғана емес, жалпы адамзатқа ортақ сезімді білдіреді. Мысалы, ақын Ф.Оңғарсынованың төмендегі өлеңіне назар аударайық:

«Отан деген не?» - дейсің, ұлым, маған.

Ол - ғұмырлы анаң

Жөргегіңнен жаныңа сіңіп қалған

әнің мен жырың, балам!

Отан - мынау, өз үйің, қара, жаным,

ойнаған дала, бағың.

Атаң шыққан бұл үйден, әкең шыққан,

өскен мұнда баяғы бабаларың.

Бұл өлеңді ақынның жеке ойымен, сезімімен сәйкес келіп отыр деп қабылдау міндетті емес, ақын ана мен бала арасындағы диалогты психологиялық құрал ретінде қолдана отырып, кейіпкерлер атынан «Отан» деген ұғымның мағынасын анықтайды.

Лириканың өзіндік қасиеттерін түсіндіргеннен кейін оқушының оған деген көзқарасында, қарым-қатынасында белгілі бір сезім байқалады. Лирикалық шығармаларда ақын өз ойын, өз сезімін, өз күйін тікелей кейіптеу сөздері арқылы жазады. Мұғалім оқушының жүрегіне нәзік сезім мен ұшқыр ойды тұтата білгенде ғана баланың қызығушылығы артады. Лирикалық шығармаларды құлақпен емес жүрекпен, сезіммен, ақынжандылықпен қабылдау керек.

Ал шығармаларды мектеп оқушысы қалай меңгереді, нені сезеді, неге тебіренеді, қандай көңіл күйде болады деген сияқты жағдайларды мұғалімнің өзі алдын ала ойластырғаны жөн. Шығарманың тақырыбына байланысты сазды-назды музыка қойып, оқушыларды үзілістің өзінде-ақ сабаққа әзірлеп, көңіл күйін, сезімін тебірендірудің маңызы өте зор.

Лириканы оқытудың басты мақсаты оқушыларды поэзияны сүйуге, оның кестелі тілін сезіне білуге, эстетикалық ләззат ала білуге, әдемі, көркем сөйлей білуге баулу болып табылады. Оқушылардың өздеріне ұнаған шумақтарды, әдемі де сұлу бейнелі сөздерді, ұтымды шебер шыққан сөз тіркестерін жаттап алуының немесе дәптерге жазып алуының маңызы зор. Мұндай жұмыстар оқушылардың өлеңнің табиғатын түсінуіне және жағымды сезімдердің дамуына үлкен әсер етеді.

Лирикалық шығармаларды оқытуға қойылатын басты талаптар:

а) Өлеңді әуенмен, сазымен мәнерлеп оқуға, жатқа оқуға ерекше көңіл бөлу;

ә) Өлеңдегі ақынның көңіл күйін бағдарлату, оқушылардың өз сезіміне, өлеңнің әсеріне де назар аудару;

б) Тақырыпқа сай музыканы, бейнелеу өнерін, басқа да өнер туындыларын тиімді пайдалану;

в) Өлеңді оқушының қабылдауына жағдай жасау;

г) Өлеңнің поэтикалық көркем тіліне назар аудару;

ж) Шығармашылық жұмыстар жүргізу арқылы оқушының өлең оқуға қызығушылығын арттыру, шабыттарын ояту [3].

Ең бастысы лирикалық шығармалардың психологиялық иірімдері баланың рухани дүниесінің байытуға әсері зор екендігін естен шығармаған абзал.

Лирикалық шығарманы таныту күрделі мәселе. Оқушылар ақын туралы тек ақпатараттық білім ғана алмай, оның көркемдік әлеміне еніп, көңіл-күйін сезінуі керек. Сол себепті мұғалім лириканы оқыту барысында көп ізденіп, озық әдістемелік технологияларды қолданғаны абзал.

Қай технология болмасын жеке тұлғаның өзін-өзі дамытуына, шығармашылық қабілетін арттыруына, қажетті іскерліктері мен дағдыларын қалыптастыруына көмектеседі. Педагогикалық технологиялардың қай-қайсысы болмасын бірін-бірі толықтырып, сабақтасып келеді. Жоспарланған нәтижеге жетуге, қойылған мақсаттың орындалу мүмдігіне кепілдік береді. Демек, педагогикалық технология мен әдістемелерді ретіне қарай мұғалім өз қалауымен тандап қолдана алады. Бүгінде оқу үрдісін ұйымдастыруда инновациялық оқытуға көбірек назар аударылуда. Инновация - педагогикалық категория ретінде жаңғырту, жаңарту түсінігін береді. Инновация жаңаша ойлаудың жолы болғандықтан, оқытудың жаңа мазмұндағы түрі.

Инновациялық әдістеме - инновациялық әдіс-тәсілдер мен дидактикалық құралдарды қолдану арқылы білім негіздерін меңгерудің сипатын жаңа технологиялармен толтыруға, өзгертуге бағытталған.

Лирикалық шығармаларды оқытуда оқушылардың шығармашылық жұмыстарына да ерекше көңіл бөлу керек. Озық технология үлгілерін қолдану СТО технологиясы оқушылардың қабілеттеріне қарай өлең жаздыру, сурет салдыру, шағын шығарма, эссе жазғызу.

Өздерінің ой-тұжырымдарын білдіре отырып, оқушылар поэзия, оның ішінде лириканы эмоциялық-эстетикалық тұрғыдан түсінеді. Шынайы көркем лирика - адамгершілік биік мұраттарға жетелейтінін ұғынады. Адамзаттың эстетикалық арманының өлшеуіші екеніне көз жеткізеді. Олар сезіну, ойлап-толғану арқылы лирика әлеміне, тылсым сырына еніп, дүниетанымы артады. Оларда образды ойлау қабілеті қалыптасады, ақынның сөз өріміне, өзекті ойына назар аударып, қызығушылығы туындайды. Адам сезімін, жүрек лүпілін суреттей алатын, әдеби құралдың ең икемдісі - лирика екенін ұғынады.

Қалай болғанда да мұғалімнің сабақта әр түрлі қосымша материалдар, көрнекі құралдар пайдалану арқылы қызығалықты да тартымды өткізуіне әбден болады.

Қазақстанда білім берудің өзіндік ұлттық үлгісін қалыптастыру, тұлғасын дамыту бағытында тағы басқа озық оқыту технологиялары қарқындап келуде. Егеменді еліміздің дамушы елу мемлекет қатарында болудың негізгі бір талабы – мектептегі білім беру жүйесінің алдына оқыту үрдісін жаңа технология элементтерін сабақта қолдануды талап етіп отыр. Қазіргі жаһандану заманында жаңа технологияның басты мүддесі – оқушыны жай білімнен шығармашылыққа дейін көтермелеу. Қазіргі заманда жаңа технологиямен қаруланған ұстаздардың жеке тұлғаны қалыптастыруда көп ұтары сөзсіз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. // Байтұрсынов А. Шығармалары: Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер. - Алматы: Жазушы, 1989. - 137-305 бб.
2. Қабдолов З. Сөз өнері. - Алматы: Қазақ университеті, 1992. - 352 б.
3. Дәдебаев Ж. Қазіргі қазақ әдебиеті. - Алматы: Қазақ университеті, 2002. - 328 б.
4. Ақшолоқов Т. Көркем шығарманың эстетикалық табиғатын таныту. - Алматы: Мектеп, 1975. - 287 б.
5. Жұмажанова Т.К. Әдебиетті оқыту әдістемесі мектеп ұстаздары мен болашақ әдебиетші студенттерге арналған. - Алматы: Білім, 2009. - 288 б.
6. Кәрібаева Б. Қара өлең және лирика. - Алматы: Білім, 2001. - 173 б.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Онгарбаева Айгуль Альмухаметовна
Средняя общеобразовательная школа имени М.Макаатаева
Сайрам, Республика Казахстан
СПОСОБЫ ОБУЧЕНИЯ ЛИРИЧЕСКИМ ПРОИЗВЕДЕНИЯМ В ШКОЛАХ

Лирическое произведение-сложный вопрос. Учащиеся должны не только получить знания о поэте, но и окунуться в его художественный мир, почувствовать его настроение. Поэтому учитель должен быть востребован при преподавании лирики, использовать передовые методические технологии.

Ключевые слова: волнение, трепет, уныние, поцелуй, смех, плач, восторг, смятение, эпос, лирика, драма.

Ongarbaeva Aigul
Secondary school named after M. Makatayev
Sairam, Republic of Kazakhstan
METHODS OF TEACHING LYRICAL WORKS IN SCHOOLS

A lyrical work is a difficult question. Students should not only gain knowledge about the poet, but also plunge into his artistic world, feel his mood. Therefore, the teacher should be in demand when teaching lyrics, use advanced methodological technologies.

Key words: excitement, awe, despondency, kiss, laughter, crying, delight, confusion, epic, lyrics, drama.

List of references:

1. Baitursynov A. literary critic. // Baitursynov A. Works: Poems, translations, research. - Almaty: writer, 1989. - pp. 137-305.
2. Kabdolov Z. art of words. - Almaty: Kazakh University, 1992. -352 P.
3. Dudevayev zh. modern Kazakh literature. - Almaty: Kazakh University, 2002. -328 P.

4. Akshulakov T. demonstration of the aesthetic nature of a work of Art. - Almaty: Shkola publ., 1975. -287 P.
5. Zhumazhanova T. K. methods of teaching literature are intended for school teachers and future literary students. - Almaty: bilim publ., 2009. -288 P.
6. Karibayeva B. Black Poetry and lyrics. - Almaty: bilim, 2001. -173 P.

УДК 801.82
МРНТИ 17.71.91

Чочкина Майя Петровна, Арчанов Д.В.
Горно-Алтайский государственный университет
Горно-Алтайск, Республика Алтай, Россия

К ПРОБЛЕМЕ ИЗУЧЕНИЯ СИМВОЛИКИ АЛТАЙСКОЙ НАРОДНОЙ ИГРЫ «ШАТРА»

В статье рассказывается о традиционной алтайской игре «Шатра», об истории её изучения, о ритуальном характере этой игры.

Ключевые слова: шатра, игра, шахматы, батыр, бий, ритуал, символика.

В 1960 году в «Ученых записках» Горно-Алтайского научно-исследовательского института истории, языка и литературы была напечатана статья С.Я. Пахаева «Шатра» (1960), в котором он отмечает, что «Шатра» является одной из древних видов алтайских народных игр. Свидетельством этому он приводит героические сказания алтайцев, где богатыри играют в игру 'шатра' для определения победителя. «Умение хорошо играть в 'шатру' считалось одним из достоинств положительного героя» [7, с.147]. Этимология названия игры представлено в «Древнетюркском словаре» как: «'шатра' – с перс. яз. *шатрандж*, *шахматы*» [3, с.521]; в «Монгольско-русском словаре» также упоминается *шатар*, который переводится как *шахматы* [4, с.807]; в «Ойротско-русском словаре» переводится как *шахматы* [6, с.185]. Подробное описание правил игры Пахаевым было составлено на основе ряда партий, сыгранных им со старейшими животноводами Кош-Агачского аймака С. Тахановым (1878 г.р., из урочища Балтырганды) и Н. И. Параевым (1876 г.р, из урочища Бельтир). Основной смысл первых правил заключается в том, что два 'баатыра' *богатыря* сражаются с 24 воинами. Игрокам, ведущим игру от имени воинов, не составляло большого труда победить двух богатырей. Видимо, существовали и другие варианты игры в 'шатра' [7]. В «Этнографических рисунках Г.И. Чорос-Гуркина» (2014) представлена зарисовка от 1912 года в местности Чаган-Узун, сделанная в аиле Бокту доски игры 'чатра' ('шатра') [11, с. 55]. По ней видно, что доска разделена на два противоположных поля.

Первую попытку изменить правила игры сделал Б.Самыков. Он развел двух 'баатыров' в разные стороны и разделил 24 'шатра' *воинов* на два противоположных лагеря. И поле для игры в 'шатра' приблизил к доске шашек [8, с. 8-9]. После этих изменений В.Л.Таушканов предложил ввести вместо 'Баатыр' имя 'Бий' '(как *короля в шахматах*', 'Баатыр' (как Ферзя). Поле 'шатра' усовершенствовал, введя клетки, постоянное место 'бия' и *крепость, место расположения резерва*. Сохранив при этом основные принципы игры «Шатра» [8, с.4].

В исследованиях С.Я.Пахаева, В.П.Ойношева, Е.Малчиновой, Г.Л.Ядагаева игра «Шатра» рассмотрена в самых разных аспектах. Е. Малчинова в своей работе «Символика алтайской игры в шатра» (2014) пишет, что «Утратив свое первоначальное мифоритуальное значение, вероятно, 'шатра' подвергнувшись влиянию игр иной культуры, перенял его основные правила. Символика четных чисел 2, 12, 24 свидетельствует о дуалистическом мировоззрении, о противоборстве сил и симметрии Космоса» [13].

По мнению Г.Л.Ядагаева, в игру «Шатра» играли не только тюрко-монгольские народы, но и многие игры восточных народов содержат в себе элементы 'шатра'. Так, в индийской игре «Шатрандж», что, собственно, и означает шахматы, в арабской – «Киркат» наличие крепостей напоминает индийские шашки. Конусовидная форма фигур в «Шатра» характерна и для фигур индо-персидской игровой традиции в шахматы. Игровое поле в 'шатре' разделено «рвом» – этот элемент напоминает реку в китайских шахматах «Сянци». Как и 'шатра', пешки в 'сянци' на домашней части поля ходят только вперед и лишь на половине противника обретают свободу маневра [12].

Если рассмотреть атрибутику игры «Шатра» то мы увидим, что «доска» разделена на черное и белое. Некоторые на этот вопрос отвечают, что «цвета простые и контрастные». Например, в книге «Книга Перемен» по-другому «И-цзин» (易经), где выражена взаимосвязь природы и человек, прорицатель, знающий состояние хозяйственных и военных дел, космических и климатических явлений, этнических отношений, быт населения и личную жизнь правителей, прогнозировал, какие действия целесообразно предпринять в той или иной ситуации. Белые и черные фигуры олицетворяют две космические силы – светлое, активное, положительное начало и темное – пассивное, отрицательное [12].

Игровое поле в 'шатре' разделено «рвом» – этот элемент напоминает реку в китайских шахматах «сянци». Эту реку чаще всего называют Млечный путь или Небесной рекой, и очень возможно, что река на китайской шахматной доске – это часть наследства от древнекитайских астрономических шахмат.

Мнение Г.Л.Ядагаева о том, что наличие крепостей не типично для алтайской игры несколько натянут, так как расположение крепостей есть в подобных играх других народов. Так в китайской игре 'сянци' эти крепости означают дворцы или государство.

Алтайская народная игра «Шатра» представляет собой одну из древних форм, имеющих ритуальный характер. В регламентированности игры, в её конечном итоге победителя и побежденного усматривается некий изначальный порядок, связь с древними культовыми формами *рождения и смерти*.

Таким образом, «шатра» это одна из малоисследованных игр, имеющих древний ритуальный характер, атрибутика этой игры имеет мифологическую семантику. В игре «Шатра» сосредоточено разнообразие связи народов, с которыми в историческом пути взаимодействовали тюркоязычные народы Алтая.

Список литературы:

1. Алтайско-русский словарь. – Горно-Алтайск, 2018.
2. Вербицкий В.И. Словарь алтайского и аладагского наречий. – М., 1884.
3. Древнетюркский словарь. – М., 1968.
4. Монгольско-русский словарь. – М., 1957.
5. Ойношев В.П., Чочкина М.П. Алтай ойындар (Алтайские игры) – Горно-Алтайск, 2006.
6. Ойротско-русский словарь / Сост. Н.А. Баскаков. – Ойрот-Тура, 1947.
7. Пахаев С.Я. Шатра // Ученые записки ГАНИИИЯЛ. – Вып. 3. – Горно-Алтайск, 1960. – С. 147-148.
8. Сельбиков А.А. Национальные виды спорта Республики Алтай. – Горно-Алтайск, 1996.
9. Улагашев Н.У. Козын-Эркеш // Чөрчөктөр. Ойрот албатының эпозы. – Ойрот Тура, 1941.
10. Этнографические рисунки Г.И. Чорос-Гуркина. – Горно-Алтайск, 2014.
11. Ядагаев Г.Л. Алтай шатра / Алтайдың чолмоны. – Горно-Алтайск, 2005. – С. 4.

Интернет-ресурсы

12. Малчинова Е.А. Символика алтайской игры в шатра. [<https://www.rusprofile.ru/id/7177348>].
13. https://m.vk.com/away.php?to=http%3A%2F%2Fwww.afkm.com%2Fshatrabase_installer_0.9.9_x86.exe

Словарь сокращений

АРС – Алтайско-русский словарь

ОРС – Ойротско-русский словарь

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Чочкина Майя Петровна, Арчанов Д.В.

Таулы Алтай мемлекеттік университеті

Таулы Алтай, Алтай Республикасы, Ресей

АЛТАЙ ХАЛЫҚТЫҚ «ШАТЫР» ОЙНЫНЫҢ СИМВОЛИКАСЫН ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕСІ

Мақалада Алтайдың дәстүрлі "шатыр" ойыны, оны зерттеу тарихы, осы ойынның салттық сипаты туралы айтылады.

Тірек сөздер: шатыр, ойын, шахмат, батыр, би, ритуал, символика.

Chochkina Maya, Archanov D.V.
Gorno-Altai State University
Gorno-Altaysk, Altai Republic, Russia
ON THE PROBLEM OF STUDYING THE SYMBOLISM OF THE ALTAI
FOLK GAME «SHATRA»

The article tells about the traditional Altai game 'shatra', about the history of its study, about the ritual nature of this game

Keywords: 'shatra', a game of chess, 'Batyr', 'Biy', the ritual, the symbolism.

List of references:

1. Altaian-Russian dictionary. – Gorno-Altaysk, 2018.
2. Verbitsky V. I. explanatory Dictionary of the Altai and aldasoro adverbs. – M., 1884.
3. Ancient Turkic dictionary. – M., 1968.
4. Mongolian-Russian dictionary. – M., 1957.
5. Oynasi V. P., Coccina M. P. oyundur Altay (Altai games) – Gorno-Altaysk, 2006.
6. Oyrotskiy-Russian dictionary / Comp. N. A. Baskakov. - Oiroot-Tura, 1947.
7. Pakhaev S. Ya. Shatra // Scientific notes of GANIYIYAL. - Issue 3. - Gorno-Altaysk, 1960. - pp. 147-148.
8. Selbikov A. A. National sports of the Altai Republic. - Gorno-Altaysk, 1996.
9. Ulagashev N. U. Kozyn-Erkesh // Chчrchöktör. Oiroot albatynyn eposes. - Oiroot Tura, 1941.
10. Ethnographic drawings of G. I. Choros-Gurkin. - Gorno-Altaysk, 2014.
11. Yadagaev G. L. Altai tent / Altaydy ч cholmony. - Gorno-Altaysk, 2005. - p. 4.

Internet resources

12. Malchinova E. A. The symbolism of the Altai tent game. [<https://www.rusprofile.ru/id/7177348>].
13. https://m.vk.com/away.php?to=http%3A%2F%2Fwww.afkm.com%2Fshatrabase_installer_0.9.9_x86.exe

Dictionary of abbreviations

ARS-Altai-Russian Dictionary

ORS-Oiroot-Russian dictionary

УДК 801.82
МРНТИ 17.71.91

Чочкина Майя Петровна, Емегенова Э.А.
Горно-Алтайский государственный университет
Горно-Алтайск, Республика Алтай, Россия

ЭПОС «ОЧЫ-БАЛА» (ОЧИ-БАЛА): СЦЕНИЧЕСКОЕ ВОПЛОЩЕНИЕ

В статье рассматривается история изучения алтайского эпоса «Очы-Бала» (Очи-Бала), его воплощение на сцене в 80-х годах прошлого века.

Ключевые слова: эпос, «Очи-Бала», сценическое воплощение, ханы, дева-воительница, хореография, музыка к этнобалету.

Эпос «Очи-Бала», по определению С.С.Суразакова, относится к периоду возникновения раннефеодальных отношений. В алтайском героическом эпосе второго периода в центре внимания не только военные столкновения ханов: во многих произведениях, как видно, говорится о попытке ханов заполнить и закабалить независимых богатырей, живущих свободно [3].

Во многих героических сказаниях богатыри не имеют родителей. О них говорится: «Ээн жерге бойы буткен» – «На пустом месте он создался». Эти древние герои обычно живут парой: брат и сестра, сын и мать, две сестры. Обычно говорится, что им «черная тайга – отец, черный яр (или озеро, море) – мать». Сказание «Очы-Бала» записывалось семь раз в исполнении А.Г.Калкина: в записи И.П.Кучияка в 1949 году, в сее Паспарта Улаганского района, в записи К.Е.Укачиной 1-30 марта 1973 года в городе Горно-Алтайске, в фонозаписи звукооператора Г.Матвеева, этнографа Е.С.Новик, научного сотрудника Н.В. Екеева 30 сентября 1983 года в городе Горно-Алтайск, в записи С.М.Каташева в январе 1984 года, в Горно-Алтайске, в фонозаписи фрагментов звукооператором М.Л.Дидык, З.С.Казагачевой, музыковедом Ю.И.Шейкиным 30 мая 1984 года в селе Ябоган Усть-Канского района, в записи К.Е.Укачиной под диктовку, 10 марта – 5 апреля 1987 года в Горно-

Алтайске и в записи З.С.Казагачевой в городе Новосибирск 20 февраля 1987 года. Все эти записи показывают разноречивость этого эпоса.

В алтайском эпосе образы женщин-богатырок занимают большое место. Чаще всего это сильные духом верные спутницы богатырей, хранительницы домашнего очага и мудрые прорицательницы, предупреждающие об опасностях, указывающие богатырям как преодолеть препятствия на пути, одержать победу в схватках с противниками. В двух эпических памятниках, равноценных по образам и художественно-изобразительным достоинствам, главными героинями являются богатырки, девы-воительницы. Это эпос «Алтын-Тууди» в записи П. Кучияка от его деда – известного на Алтае сказителя Шонкора Шунекова и «Очы-Бала». Кроме А. Калкина и его отца, этот эпос исполняли сказители Моисей Язаров и Тоолок Токтогулов. И в основе самой первой записи и публикации А. Калкиным был представлен язаровский вариант. По объему он небольшой, всего 1028 стихотворных строк, в сюжете есть отличия от собственно калкинских (отца-сына) вариантов. Общим является красочное изображение родной земли дев-богатырок Очы-Бала и Очира-Мандьи (у Язарова Очира-Дьинды), их портретные характеристики, описание богатырского коня. Но начиная с завязки основного конфликта, события развиваются по-разному. На охоте Кан-Таадьи-Бий застаёт в своих горах Очы-Бала, и это вызывает у него страшный гнев. Он дважды снаряжает на землю девы-богатырки войско во главе с двумя зайсанами и своим сыном Ак-Дьалаа, которые в отсутствие Очи-Бала угоняет ее народ, табуны и стада. Очы-Бала, узнав о злодеяниях Кан-Таадьи-Бия, прибывает на его землю и уничтожает злого хана, освобождает сестру и свой народ.

Есть различия и в варианте, который А.Калкин воспроизводил перед земляками. Но, по его словам, многое в сюжете этого варианта не нравилось слушателям. Все одновременные записи «Очы-Бала», которые осуществлялись научными сотрудниками ГАИГИ, являются эпическими текстами, перенятыми сказителем от отца [2].

По постановлению Правительства Республики Алтай в 1990 году было решено на базе Ленконцерта, эпос «Очы-Бала» воплотить на сцене, постановка продолжалась в течение 8-9 месяцев, актеры проходили подготовку в городе Ленинграде. Для сценического воспроизведения эпоса, трудились лучшие творческие умы того времени.

В устной беседе с организатором этого мероприятия композитором Владимиром Егоровичем Кончевым, он сказал, что для сценического воплощения фольклорного материала нужно уделять внимание многим аспектам. Например, над сценической речью с актерами в постановке «Очы-Бала» работал Б.Я.Бедюров, над хореографией – О.В.Игнатъев, батальные сцены и единоборства поставил приглашенный специалист по ушу, работу над написанием музыки Ленконцерт доверил В.Е.Кончеву. Сценическое воплощение фольклорного произведения – это прежде всего, пластика движений, жеста, акцента, мимики. Танцы дали возможность передать характер персонажа, показать образность. Благодаря пройденной подготовке в Ленинграде артисты фольклорно-этнографического ансамбля «Алтай» успешно справились со своими ролями.

В период подготовки работы над эпосом, В.Е.Кончев не однократно обращался к сказителю А.Г.Калкину за консультацией для более точной передачи проработанной работы. И на премьере сам А.Г.Калкин присутствовал и дал высокую оценку сценическому воплощению эпоса «Очы-Бала», дав отзыв, что не ожидал, возможности такой достаточно точной передачи эпоса на сцене.

Режиссёром был Станислав Алексеевич Илюхин, который в 1964 году окончил Ленинградский Государственный институт театра, музыки и кинематографии, актерский факультет, в 1969 году – Высшие режиссерские курсы.

В спектакле принимали участие все артисты ансамбля «Алтай», руководителем которого был В.Е.Кончев. Ансамбль «Алтай» произвел сильное влияние на развитие современной культуры Алтая. Стали возрождаться проведение национальных праздников, массово начали шить национальные костюмы, головные уборы, алтайская музыка стала более популярной. Изначально главную роль Очы-Бала сыграла О.В.Кунанаква, закончившая Киргизское хореографическое училище, роль Ак Дьяла – В.И.Тишкишев. Эпизодические роли были сыграны Э.К.Ластаевой, К.А.Маймановым, А.А.Суровцевой, А.М.Челтуевой и в массовых сценах участвовали актеры ансамбля, куда входили 20 человек

Спектакль состоял из двух актов: в первой – о мирной жизни сестер Очы-Бала и Очира-Мандьи и нападение на их родную землю Кара-Кула; во второй – трехкратная победа Очы-Бала над врагом. Это был первый эпический балет алтайского сказания на сцене. В Горно-Алтайске премьера продолжалась в течение двух дней, зал был забит народом. Сельские клубы с восторгом встречали актеров на своих сценах.

Так, на алтайской сцене впервые был поставлен героический эпос «Очи-Бала», который, несомненно, всколыхнул этнические и эстетические чувства зрителя. В последующем поставленные эпические произведения переняли эту традицию сценического воплощения эпоса: сочетания горлового пения, хореографии, сценической драматизации.

Список литературы:

1. Алтайские героические сказания. – Новосибирск: Наука, 2002. Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока.
2. Казагачева З.С. Алтайские героические сказания. («Очы-Бала», «Кан-Алтын»). – Горно-Алтайск, 2003.
3. Суразаков С.С. Алтайский героический эпос. – М.: Наука, 1985.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Чочкина Майя Петровна, Емегенова Е.А.
Таулы Алтай мемлекеттік университеті
Таулы Алтай, Алтай Республикасы, Ресей
«ОЧИ-БАЛА» ЭПОСЫ: САХНАЛЫҚ КӨРІНІС

Мақалада «Очи-Бала» (Очи-Бала) Алтай эпосын зерттеу тарихы, оның өткен ғасырдың 80-ші жылдары сахнаға шығуы қарастырылған.

Тірек сөздер: эпос, «Көз-бала», сеникалық көрініс, хандар, бикеш-жауынгер, хореография, этнобалетке музыка.

Chochkina Maya, Emegenova E.A.
Gorno-Altai State University
Gorno-Altaysk, Altai Republic, Russia

EPIC «ОЧИ-BALA» (ОЧИ-BALA): STAGE INCARNATION

The article deals with the history of studying the Altai epic «Ochi-Bala» (Ochi-Bala), its embodiment on the stage in the 80 - ies of the last century.

Keywords: epic, «Ochi-Bala», stage incarnation, khans, maiden-warrior, choreography, music for ethno-ballet.

List of literatures:

1. Altai heroic tales. - Novosibirsk: Nauka, 2002. Monuments of folklore of the peoples of Siberia and the Far East.
2. Kazagacheva Z. S. Altai heroic tales. («Ochy-Bala», «Kan-Altyn»). - Gorno-Altaysk, 2003.
3. Surazakov S. S. Altai heroic epic. - Moscow: Nauka, 1985.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

- Асанова Жаухар Сапарбековна**, КММ №45 гимназия, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;
Аскарова Жанат Токташовна, КММ №45 гимназия, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;
Ахметова Нұрбала Темірхановна, қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының аға оқытушысы, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;
Айтжанова Маржан, қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасының магистранты, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;
Гнатюк Ольга Викторовна, М.Мақатаев атындағы Жалпы білім беретін орта мектебі, Сайрам, Түркістан облысы, Қазақстан Республикасы;
Джанталиева Акжарқын, қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасының магистранты, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;
Досманбетова Гүлнур Абдижаппаровна, М.Мақатаев атындағы Жалпы білім беретін орта мектебі, Ақсу ауылы, Сайрам ауданы, Түркістан облысы, Қазақстан Республикасы;
Егизбекова Айгерим Серикхановна, М.Мақатаев атындағы Жалпы білім беретін орта мектебі, Ақсу ауылы, Сайрам ауданы, Түркістан облысы, Қазақстан Республикасы;
Егизбекова Гулназира Серикхановна, М.Мақатаев ат. ЖОМ Түркістан облысы, Сайрам ауданы, Ақсу ауылы, Қазақстан Республикасы;
Иманбаева Раушан Исабековна, КММ №45 гимназия, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;
Қаппарова Құралай Елибаевна, М.Мақатаев атындағы Жалпы білім беретін орта мектебі, Ақсу ауылы, Сайрам ауданы, Түркістан облысы, Қазақстан Республикасы;
Серімов Елеужан, заң ғылымдарының кандидаты, заң пәндері кафедрасының доценті, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;
Сембиев Құрманғазы Зәкірұлы, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының меңгерушісі, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;
Төлеген Көңілжан, қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасының магистранты, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;
Чочкина Майя Петровна, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Таулы-Алтай мемлекеттік университеті, Горно-Алтайск, Алтай Республикасы, Ресей.

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ

- Асанова Жаухар Сапарбековна**, КГУ гимназия №45, Караганда, Республика Казахстан;
Аскарова Жанат Токташовна, КГУ гимназия №45, Караганда, Республика Казахстан;
Ахметова Нурбала Темирхановна, старший преподаватель кафедры казахского языка и литературы, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;
Айтжанова Маржан, магистрант образовательной программы казахский язык и литература», ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;
Гнатюк Ольга Викторовна, Средняя общеобразовательная школа имени М.Мақатаева, Сайрам, Туркестанская область, Республика Казахстан;
Джанталиева Акжарқын, магистрант образовательной программы казахский язык и литература», академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;
Досманбетова Гүлнур Абдижаппаровна, Средняя общеобразовательная школа имени М.Мақатаева, село Ақсу, Сайрамский район, Туркестанская область, Республика Казахстан;
Егизбекова Айгерим Серикхановна, Средняя общеобразовательная школа имени М.Мақатаева, село Ақсу, Сайрамский район, Туркестанская область, Республика Казахстан;
Егизбекова Гулназира Серикхановна, Средняя общеобразовательная школа имени М.Мақатаева, село Ақсу, Сайрамский район, Туркестанская область, Республика Казахстан;
Иманбаева Раушан Исабековна, КГУ гимназия №45, Караганда, Республика Казахстан;
Қаппарова Құралай Елибаевна, Средняя общеобразовательная школа имени М.Мақатаева, село Ақсу, Сайрамский район, Туркестанская область, Республика Казахстан;
Серімов Елеужан, кандидат юридических наук, доцент кафедры юридических дисциплин, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Сембиев Курмангазы Закирович, кандидат филологических наук, профессор, заведующий кафедрой казахского языка и литературы, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганды, Республика Казахстан;

Толеген Көлжан, магистрант образовательной программы казахский язык и литература», ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганды, Республика Казахстан;

Чочкина Майя Петровна, кандидат филологических наук, доцент, Горно-Алтайский государственный университет, Горно-Алтайск, Республика Алтай, Россия.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Asanova Zhauhar, KSU gymnasium No. 45, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Askarova Zhanat, KSU gymnasium No. 45, Karaganda. Republic Of Kazakhstan;

Akhmetova Nurbala, Senior lecturer of the Department of Kazakh Language and Literature, Bolashaq Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Aitzhanova Marzhan, master's student of the educational program kazakh language and Literature, «Bolashaq» Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Akzharkyn Dzhantaliyeva, master's student of the educational program kazakh language and Literature, «Bolashaq» Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Gnatyuk Olga, Secondary school named after M.Makatayev, Sairam, Turkestan region, Republic of Kazakhstan;

Dosmanbetova Gulnur, Secondary school named after M.Makatayev, Aksu village, Sairam district, Turkestan region, Republic of Kazakhstan;

Egizbekova Aigerim, Secondary school named after M.Makatayev, Aksu village, Sairam district, Turkestan region, Republic of Kazakhstan;

Egizbekova Gulnazira, Secondary school named after M.Makatayev, Aksu village, Sairam district, Turkestan region, Republic of Kazakhstan;

Imanbayeva Raushan, KSU gymnasium No. 45, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Kapparova Kuralai, Secondary school named after M.Makatayev, Aksu village, Sairam district, Turkestan region, Republic of Kazakhstan;

Serimov Eleuzhan, Candidate of Law, Associate Professor of the Department of Jurisprudence, «Bolashaq» Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Sembiev Kurmangazy, Candidate of Philological Sciences, Professor, Head of the Department of Kazakh Language and Literature, Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Tolegen Kolzhan, master's student of the educational program kazakh language and Literature, «Bolashaq» Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Chochkina Maya, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Gorno-Altai State University, Gorno-Altai, Altai Republic, Russia.

ӘОК 343.1
ҒТАХР 10.01.39

Елікбаев Нәби
elikbaev.nabi@mail.ru
«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы
Елікбаева Жанар Нәбиқызы
zha2150@mail.ru
ҚР ПМ Қарағанды облыстық ПД
Қарағанды қаласы бойынша басқармасы,
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ҚҰҚЫҚТЫҚ ТӘРБИЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТӘРТІПТІҢ НЕГІЗІ

Мақалада құқықтық тәрбиенің негізгі бағыттары көрсетіліп, заңды сыйлау қасиеттерін қалыптастыру мәселелері қарастырылады. Әлеуметтік тәртіптің қалыптасуы мен жетілуінің талаптары айтылады.

Тірек сөздер: әлеуметтік тәртіп, көлеңкелі фигуралар, заң алдындағы жауапкершілік, қызметтік этика, басқару эффектісінің төмендеуі.

Әрбір мемлекеттің дамуында экономикалық, саяси-әлеуметтік, заңдық қатынастар дәуір талаптарына байланысты өзгеріп отырады. Осыны ескерсек еліміздегі құқықтық мемлекеттің қадамы азаматтық қоғамның тепе-тең дамуын талап етіп, социумның барлық саласының кешенді қайта өзгеруіне жетелейді. Онда саяси-әлеуметтік, экономикалық, құқықтық, адамгершілік, мәдени, идеологиялық өрістер қамтылады. Құқық мазмұнына және оның жаңа негіздерге сүйеніп қоғамдағы орнының қайта жасақталуы белгілі бір әлеуметтік мәдени, құқықтық саясаттың қажеттілігін тудырады. Бұл әлеуметтік институт әділеттілік, теңдік, бостандық, гуманизм идеяларын қамтамасыз етуі тиіс.

Құқықтық мемлекеттің басты белгілерінің бірі – қоғам мен оның мүшелерінің жоғары құқықтық мәдениетінің болуы. Бұл түсініктің өзі барлық құқықтық құбылыстардың белгілі бір сапалық дамуы, адам құқығының қамтамасыз етілу деңгейін, қоғам мүшелерінің басым көпшілігінің заңдылық өмір салты, қоғамның өз заңдарына қатынасы болып табылады.

Құқықтық мәдениет жалпыадамзаттық құндылықтар ауқымында қалыптасып, өзінің ерекше қасиеттері мен белгілері арқылы көрінеді. Заңдық ереженің, тәртіптің сақталуына ықпал жасайды. Мұндағы әлеуметтік тәртіптің нығаюы қоғамдық сана мен құқықтық тәрбие жүйелерінің тиімділігіне байланысты [1]. Осыған орай жаңғырған Қазақстан қоғамы заңнамалардың бара-бар жаңа талаптарына сүйенуі міндетті нәрсе. Сонымен еліміздегі экономикалық, саяси-әлеуметтік жаңғыртулар, құқықтық жүйенің түбегейлі барлық өзгерістері қоғамдық және индивидуальдық құқықтық санадағы қайшылықтарды шешуге мүмкіндік туғызады.

Дегенмен қазіргі қоғамдық өзгерістерге қарап отырып адамдардың құқықтық санасына ықпал ету факторларына жеңіл әрі жауапсыз қарауға болмайды. Құқық өрісіндегі негізгі қайшылықтар қайшылықтарды құқықтық сананың тікелей өзінде пайда етеді, яғни, алдымен, туындап жатқан құқықтық идеология мен дәурені өткен құқықтық психология жүйесі арасындағы қайшылықтарды атау керек. Олардың шындықты бейнелеу мен қоғамдық дамудың ауысуына сезімділік деңгейі түрліше.

Осы негіздерге сүйене отырып құқық қорғау органдарында құқықтық тәрбиені қайта құруды жаңа сапаға бағыттау қажетті талапқа айналып отыр. Оның басшы қызметкерлері аталған жаңғырту құбылысын жүзеге асыруға мемлекет тарапынан жауапты. Соған орай олардың өздерінің даярлығы тәрбие процесі арқылы іске асады. Ел тарихының тәжірибесі де ескерілуі керек.

Құқықтық психология кертартпалық қасиеттерден бос болмайды. Ол адамдардың елеулі тұтынымдары мен мүдделеріне тікелей қатысты көзқарастарды, пікірлерді тез біріктіре кетеді. Құқықтық идеологияның саяси және әлеуметтік болмыстарға сәйкес келмеуі құқықтық сана мен оның құқықтық психологиясының аталған бөліктерінде қайшылықтарды шиеленістіреді. Оған мысал, кезінде «кемелденген социализм» тұжырымдамасы еңбекшілерді саяси биліктен алшақтатып, билікке және азаматтардың құқығына зиян келтіргені белгілі.

Идеологиядағы мұрсат еткен болашақты алып тастап асығыс қорытындылар жасау құқықтық психологияға нигилизм тудырады. Оның мәні азаматтардың басқару процесіне қатыспауы, заңдылықтың бұзылуы, протекция, сыбайлас жемқорлық, бюрократизмнің бел алуынан пайда болады. Мұндай жағдайда құқықтық идеология мен құқықтық психологияның үйлеспеуін, әлеуметтік топтар мен тұрғындар, жеке адамдардағы құқықтық сананың қайшылығын шешуге ықпалды жұмыстар қажет. Заңнамаларды жетілдіре отырып индивидуальды құқықтық сананы көтеру оны құқықтық мемлекет пен өркениетті құқықтүсінудің қасиеттерімен сөзсіз байыту қажет.

Осы мақсаттарды жүзеге асыруда заң қызметкерлерінің индивидуальды құқықтық санасының сапалы жетілуі қажетті қасиет. Олар өз құқықтары мен мүмкіншіліктерін пайдалана білуді төселтуі керек. Құқық пен міндетті түсіну, заңды сыйлау мен құрметтеу, мемлекет пен ұжым, өзге де азаматтардың құқығына зиян келтірмей өз құқықын пайдалана білу құқықтық тәрбиені орнықтыратын іс-әрекеттер. Осындай бағдар-бағыт ұстанған құқықтық тәрбие индивидуальды сананы құқықтық дәлелсіз қарсылық үлгілерінен құтылуға жәрдемдеседі. Бұлардың да практикада өздерінің нәр алатын себептері бар. Өйткені индивидуальды құқықтық сана әлі де теріс тұжырымдарды сақтап отыр. Олар өз мүмкіншілігі туғанда бас көтереді. Сонымен қоса құқықтық мәдениеттің ауытқуы да теріс факторлар болып саналады. Бұл теріс қасиеттер құқықтық көзқарастардың, білімнің, пікірлердің, мақсаттардың құқықтық ережелерде бекітілген заңдылықты, міндеттерді, тыйым салуларды дәл емес, әрі кемшілікті қалыптастырудан келіп шығады. Мұны ғалымдар құқықтық мәдениеттің бұрмалауының жұмсақ формасы деп оған: құқықтық тежелу, құқықтық табыну, құқықтық дәлелсіз қарсылықты жатқызады.

Осы процестің барысында құқықтық ойлау категориясының мәні келіп шығатынын ғалымдар алға тартуда. Оның заңдылықты жүзеге асыру, құқықтық санаға ақиқат бағыт беру мәдениетіне әсері ерекше.

Мемлекет қызметіндегі мамандардың кейде құқықтық ойлауының бюрократтық мәнде болуы нормативті-құқықтық актілердің заңдық қатаң бағынуын бұзып құқықтық санада оның барлық көлемін заңнамалармен теңдестіріп жібереді. Министрліктер, мекемелердің бұйрықтары мен нұсқаулары көп ретте үкімет шешімдерінің маңызын жойып жібереді. Сөйтіп олар заңнамалық актілерден «күштірек» болып шығады. Сонымен заң өзінің тікелей әрекетін жоғалтады. Бұның өзі тіптен мемлекеттік қайраткерлер деңгейінде индивидуальды құқықтық сананың біркелкі қалыптаспағанын көрсетеді. Сондықтан да ішкі істер органдары қызметкерлерінің құқықтық ойлау деңгейі, құқықтық мәдениет жағдайы жүйелі жаңа тәрбиелік мазмұндағы шараларды қажет етуі қоғам талабына тиісті.

Құқықтық тәрбие идеологиялық қызметтің түрі болғандықтан адамгершілік тәрбиесі, саясатпен өзара ықпалдас байланыста болады. Бұл тәрбие өзінің жеке пайдасына ұмтылмайтын мақсатсыз, саналы ниетпен ғана жасалынуы міндетті. Ол еріксіз емес объективті жағдайларға байланысты туындап елімізде құқықтық әлеуметтенудің өсіп отырған мәнін көрсетеді.

Ғалымдар құқық мәселелерінің тарихы мен теориясын талдай келе құқықтық мәдениет, адамгершілік, әлеуметтік әділеттілік өрістерінде еркіндік пен теңдік өлшемдері мен бірлігін құқықтық санаға, ойлауға ықпалды қасиеттер тұрғысында көрсетеді. Жалпы заңды сыйлаудағы қасиеттер сана-сезім тәрбиесі, құқықтық мәдениетті жетілдіру арқылы жүзеге асады. Қазіргі кезеңде әлемдік атмосферада жемқорлық әрекеттері өршіп тұрғаны белгілі. Оған қарсы мәдениет пен ішкі саналық технологиямызды күшейту заман талабына сай болуы қажет-ақ. Жемқорлық қасиеттер білімсіздік пен жеке мәдениеттің жетімсіздігінен емес ішкі сананың ұстамсыздығы, беріксіздігі мен орнықсыздығынан көзге көрінеді. Осы тұрғыдан жемқорлықтың қоғамға қауіптілігі өмірлік тәжірибелер мен ғылыми талдауларда ерекше көрсетіліп мемлекеттік органдардың бақылау жүйесін жетілдіру жолында жемқорлықтың алдын алып қызметтік этика нормаларын сақтауға бағыттап отыр. Жемқорлық негізде шешімдер қабылдау, түрлі «көлеңкелі фигуралардың» мақсаттарына байланысты шешімдер, нарықтық процестердің адал ережелерін бұзу, бюджеттік құралдарды тиімсіз пайдалану және т.б. мемлекеттік беделге нұқсан келтіріп мемлекет пен коммерциялық басқарудың жалпы жағдайдағы мәнін төмендетеді. Осы күрделі процестердің барысында сыбайлас жемқорлық пара

алумен, қызметтік өктемділік факторларымен де шатасып жатады. Сондықтан да аталған құбылыстарды анықтау мен заң жүзінде жазалау мәселелері өте күрделі екендігі өз алдына бөлек мәселе [2].

Ғалымдар тарапынан аталған проблемаларға түрлі пікірлер кездеседі. Дегенмен жалпы мақсат ортақ – құқықтық мәдениетті, көзқарасты, азаматтық борышты, адалдық сана-сезімді, патриоттықты жетілдіру болып саналады. Зерттеулерді талдай отырып мынадай тұғырнамаларды ұсынуға болады:

- мәдениетті құбылыс ретінде зерттеудің методологиялық және идеялық негіздері сараланып қазіргі әлеуметтегі қағидаларды анықтау. Сол арқылы мәдениеттің әлеуметтік-философиялық нысандары дүниетанымдық, идеялық және тәрбиелік, сана мен саяси бағдар, әлеуметтік проблемалары тұрғысынан талқылануы тиіс;

- замануи құбылыстар мен үрдістер мәдениетті тану мен зерттеудің өзекті негіздері нұсқаған мазмұндағы бағыттар тұтастық категориясы, мәдениеттің жүйесі болашақ болмысы мен оның танымдық құрылымы нәтижесінде еліміздегі құқықтық мәдениетті зерттеу өрісіндегі ұстанымдарды топтастыру;

- жалпыдан жекеге ұмтылу арқылы субмәдениеттің әлеуметтік болмысының негізгі қағидалары, қазіргі кезеңдегі субмәдениеттік мінез-құлық пен әлеуметтік-құқықтық белгілері ерекше құбылыс ретінде көрсетіліп, қайта жаңғырту көзқарастары арқылы тұжырымдар жасау;

- құқықтық мәдениет – философиялық таным өрісінде бағалаушы категория, ойлаудың жеңісі, құқық әлеміндегі белгілі көзқарас. Оның басты объектісі – адамның өзі екендігі талқыланып, оның ішкі құрылымын талдауға мүмкіндік беретін философиялық категориялардың қажетті белгілерін анықтау;

- қоғамдық сана, құқықтық сана мен құқықтық мәдениет, құқықтық саясат және олардың өзара байланысы мен ықпалы, өлшемдері мен факторлары, құқықтық мәдениеттің құрылымы әлеуметтік-философиялық ауқымда талдану нәтижесінде құқықтық сананың мәнді белгілері анықталып, құқықтық мәдениет ұғымын философиялық тұрғыдан кеңейту;

- жалпы құқықтық мәдениет оның санатындағы ішкі істер органдары қызметкерлеріне тән құқықтық мәдениеттің қалыптасуының мемлекеттік-құқықтық негіздері, ерекше қасиеттерінің табиғатына ықпалды факторларын анықтау, оларға қатысты адамгершілік және моральдық-этикалық бейнелерінің қалыптасу себептері, талаптары мен міндеттік сезімдерінің кәсіптік ерекшеліктерінің үйлесім қағидаларына сараптама жасау;

- құқықтық тәрбие құқықтық сананы қалыптастыру мен құқықтық мәдениетті көтерудің қажетті шарты тұрғысындағы тұжырымдар мен практикалық ұстанымдар мәселесін кеңейту түсу.

Осы мәселелерге арналған білім мен практика, тәрбие шаралары жалпылық және әр мамандық үшін ерекшелік жағдайда ұштасуы қажет.

Жалпы адамзаттық ұстаным барлық осы жұмыстардың анықтаушысы болып табылады. Олар: адам мен азаматтардың құқы мен бостандығын сақтау, заңның үстінен қараушылығы, әлеуметтік әділеттілік, жеке адам мен дінге еріктіліктің ұлттық абройын сыйлау, құқықтық тәрбиенің қоғамды жаңғырту тәжірибесімен байланысы және т.б. ұстанымдар. Бұлар негізінен алмаспайтын ұстанымдарға жатады, себебі мұнда құқық тәрбиесіндегі әдістер де, ұйымдастыру да бірмезгілде анықталып отырады. Дегенмен құқықтық тәрбиенің барысында әрбір қызмет саласының ерекшеліктері арнайы мақсаттар мен міндеттерге тіреледі.

Мәселен ішкі істер органдары қызметкерлерінің тәрбие жүйесі олардың кәсіптік жағдайына сай өзіндік ерекшелік мазмұнда жүреді. Болашақ мамандар арнайы оқу орындарында дайындалып полиция қызметінің қыры мен сырын тиісті пәндер арқылы, күнделікті тәлім-тәрбие шараларымен кәсіптік дайындықтан өтеді. Ал, азаматтық оқу орындарының түлектері болса қызметке тағайындалар алдында ішкі істер органдарының оқу орындары жанынан алғашқы дайындық курстарында болып полиция қызметінің құрылымы, жарғысы мен нұсқаулары туралы құжаттарды меңгереді.

Жұмыс атқарып жүрген қызметкерлер арнайы кестемен қызметтік дайындықтардан өтіп отырады. Әрине бұл жұмыстардың мәнді әрі жан-жақты жоспарлануы, өткізілу сапасы қатал ұстаным жағдайында жүргізілуі тиіс. Оның сапалы жүйесі тәртіптілік пен кәсіптік шеберлікті тұрақты сәйкестікте ұстауға көмектеседі.

Жалпы ішкі істер органдарының қызметі кадрлары іріктеудің құқықтық және ұйымдастыру мәселелерінен басталып тәрбие жұмысының әлеуметтік және психологиялық әрі педагогикалық ерекшеліктерін де алға қояды. Бұл міндеттерді қазіргі кезеңдегі тәрбие жұмыстарының түрлері мен әдістерін жетілдіру арқылы толықтырып отырады. Ішкі істер органдарының мамандары мен ғалымдары құқықтық сана мен құқықтық мәдениет, заң ережелерін қабылдаудағы мінез-құлық

жағдайы, құқық және тәрбие, құқықтық мәдениеттің адам құқығын қорғаудағы рөлі саяси және құқықтық мәдениеттер үйлесімі, құқықтық мәдениет және кәсіптік шеберлік, құқықтық білім және адам мәдениеті, құқықтық мәдениеттің алдын-ала тергеуді соттық бақылаудағы мәні және т.б. проблемаларға көңіл аударғандарын атауымыз керек.

Қызметтің қазіргі мазмұнына байланысты қоғам, жеке адам және түрлі меншіктерді қорғаудағы процестерге құқықтық қорғаныш, оларды жүзеге асырушы қоғамдық күш болып белгіленген. Арнайы оқу орындары мен практикадағы тәрбие жұмыстарының елеулі айырмашылықтары бар. Онымен полиция қызметкерлері өз тәжірибесінде тұрғындармен, еңбек ұжымдары мен мектеп оқушылары арасында тәртіп пен заңдылықты насихаттаушы, таратушы ретінде өздері де тәрбие құбылысына араласатындықтары да ескеріледі. Ішкі істер органдары қызметкерлері алдымен әскери тәртіпті, физикалық жағынан мықты дайындықты қажет етеді.

Сонымен құқықтық тәрбие мен мәдениет деңгейі оның жетілуі қоғамның саяси-экономикалық, рухани дамуында әлеуметіміздің тәртіптік нысандарын жоғары көріністе қалыптастырудың кепілі бола алады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Н.Елікбаев, М.Д.Нұршаев. Қазақстандағы құқықтық тәрбие мәселелері. Монография. – Қарағанды: «Болашақ-Баспа» РББ, 2015. – 204 бет.

2. Арыкбай Ағыбаев. Понятие и виды коррупционных преступлений. – «Фемида», Республиканский научно-теоретический журнал, №11, 2003, с. 11-16.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Еликбаев Наби

Частное учреждение «Академия «Bolashaq»

Қараганда, Республика Казахстан

Еликбаева Жанар Набиевна

Управление полиции г.Қарағанды ДП Карагандинской области МВД РК

Қараганда, Республика Казахстан

ПРАВОВОЕ ВОСПИТАНИЕ ОСНОВА СОЦИАЛЬНОЙ ДИСЦИПЛИНЫ.

В работе указывается основные направления правового воспитания в плане формирования уважения законов страны. На основании этих процессов изложены ход совершенствования структуры социальных дисциплин.

Ключевые слова: социальная дисциплина, «теневые фигуры», ответственность перед законом, служебная этика, снижение эффективности управления.

Yelikbayev Nabi

«Bolashaq» Academy, Karaganda, Kazakhstan

Yelikbayeva Zhanar

Police Department of Karaganda, DP of Karaganda region of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of

Kazakhstan, Karaganda, Kazakhstan

SPIRITUAL UPDATE: KEY TO IMPROVEMENT OF INTERNATIONAL FRIENDSHIP AND CULTURE

OF THE SOCIETY

The paper indicates the main directions of legal education in terms of the formation of respect for the laws of the country. On the basis of these processes, the progress of improving the structure of social disciplines is described.

Keywords: social discipline, «shadow figures», responsibility before the law, service ethics, reduction of management efficiency.

List of references:

1. N.Yelikbayev, M.D.Nurshaev. Problems of legal education in Kazakhstan. Monograph. - Karaganda «Bolashak-Baspa». 2015. – 204 p.

2. Arykbai Agybaev. The concept and types of corruption crimes. – «Femida», the Republican scientific and theoretical journal. №11, 2003, p. 11-16.

Қосманова Әсел Бейсенғазықызы
Kosmanova_81@mail.ru
«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ОТБАСЫНДАҒЫ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ САҚТАУ МЕН ДАМУ ТҒАМНЫҢ
РУХАНИ ЖАҒҒЫРУЫНЫҢ КЕПІЛІ

Мақалада қоғамның рухани жағғырудағы отбасындағы құндылықтарды сақтау мен даму рөлі анықталған. Қазақ отбасындағы тәрбие қағидаларына сипаттама беріліп, ұлттық тәрбие мен дәстүрге негізделген ұстанымдар қарастырылған. Заманауи отбасындағы әлеуметтік-экономикалық қатынастардан туындайтын проблемалар көрсетілген.

Тірек сөздер: отбасы, құндылық, мәдениет, қоғам, патриотизм, толыққанды тұлға, сыйластық, ұлттық рух.

Ұлттық рух-белгілі бір этностың мүддесіне ғана құрылған тұтас халықтың тылсым-сақралды, яғни, қастерлі тарихи объективті, белсенді сана сезімінің айқын көрінісі деп анықтама беруімізге болады.

Әр адамның рухын, ұлттық санасын, ұлттық мүддесін, ар-намысын жоғарылатып тұратын қуатты күштер: биік руханият, өрелі мәдениет, толыққанды тіл, әлеуметтік тұрақтылық, озық оқу-білім, үлгілі тәлім-тәрбие, алдыңғы қатарлы ғылым, аталы тарих, өткеннен ғибрат, үзілмес дәстүр, үлкеннің имандылығы, жастың жасампаздығы, зиялының зерделілігі, ұлтжандылығы, мықты мемлекеттік, бір туған халықтың ұлы мен қызын тұтас жұмылдырып тұратын биік те ортақ мақсат екендігі белгілі. Осы қасиеттерді адам бойында қалыптастыратын, қоғамдық сана мен өзіндік сананың ізгілігі әлеуметтік институт деп аталатын отбасынан басталады. «Отан от басынан басталады», – деген патриотизмнің жаршысы Бауыржан Момышұлы.

Аксиологиялық тұрғыдан келетін болсақ, патриоттық қасиет бұл адамгершілік тәрбиесінің негізгі бір тармағы, адам бойындағы негізгі құндылықтар болып табылады. Халқымыздың бойындағы патриоттық құндылық ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отырған заңдылық.

Американдық әлеуметтанушы Джорж Мердок отбасына биологиялық сипаттама беруге аса назар аударып, келесі анықтаманы береді: «Бір шаңырақтың астында тұрып, шаруашылықты, өндіріс саласын бірге жүргізетін әлеуметтік топ. Оның құрамында ересек жастағы екі жыныстың өкілі бар, екеуі де әлеуметтік тұрғыдан рұқсат етілген сексуалды қатынаста болады, бір немесе одан да көп туған, не асыранды балалары болуы мүмкін». Бұл анықтама көптеген сұрақты туындатады. Отбасының қатарына әке мен бала, аға мен қарындас, баласыз отбасы, балалары өсіп, тек өздері ғана қалған құрамы толық емес отбасыларын жатқызуға болады ма? Қазіргі таңда неке тәжірибесінде байқалып отырған түрлі жұптар Мердоктың анықтамасында қамтылған.

Әлеуметтік байланыс пен қатынастарға бағдарланған отбасы түсінігі тағы бір американдық әлеуметтанушы Энтони Гидденс ұсынады. Оның пікірінше «Отбасы бірін-бірі әлеуметтік те, экономикалық та немесе психологиялық (махаббат, қамқорлық, бауыр басу) тұрғыдан да үнемі қолдайтын, құрамы бірнеше адамдардан тұратын қоғамның ұйытқысы болып табылады». Мұнда отбасының репродуктивті қызметі негізгі ретінде көрсетілмеген, бір-біріне қамқорлық танытып, бауыр басып қалғандардың барлығы отбасы ретінде санала береді.

Танымал отбасы ұстанымдарының бірі Т.Парсонстың функционализмі: ол бойынша еркек пен әйелдің дәстүрлі рөліне негізделіп, отбасындағы еңбек ішінара тең бөлінбейді. Сонымен қатар, шиеленістер теориясы да бар, мұнда отбасы үйдегі міндеттерді, ақшаны, билікті таласа-тармаса бөлісетін орта ретінде сипатталады (Г.Хартман).

Шиеленістер теориясы отбасы келісімі немесе «әл-ауқаттың жалпы қызметіне» (П.Самуэльсон) қарсы келеді. Бұл ұстаным бойынша, отбасының барлық мүшелерінің түрлі тұтынушылық қызығушылықтары бар және түрлі тауарларды алуға тырысады, ал олардың отбасындағы қарым-қатынас сол қызығушылықтарын ортаға салып, «әл-ауқаттың жалпы қызметіне» сүйене отырып, отбасы мүшелерінің үлесіне, беделін ескеріп, ортақ бір келісімге келуді шешеді. Бұл үлгі алдыңғыларға қарағанда өзінің жағымды тұстарымен ерекшеленеді, патриархалды отбасының

маскулиндік табиғатын толықтырып, отбасындағы ортақ келісімді орнатуға тырысады. Г.Беккердің үлгісі де жоғарыда аталғандарға ұқсас келеді. Ол үлгіге сәйкес, әр отбасында бір альтурист бар, көп жағдайда ол әкесі. Әкесі көбінесе отбасының өзге мүшелерінің қара басының мүдделерінің орын алуына жол бермей, тіпті орын алған күннің өзінде шиеленістің алдын-алу жолын қарастырып, әділ жолды көрсетіп қолдау мен ауызбірліктің үлгісін көрсетеді [1].

Көшпелі қазақ қоғамының негізі ауыл болып табылады. Осы тұрғыдан алып қарағанда қазақ ауылын бір әулет деп қарастырады. Бұл жөнінде қазақстандық ғалымдар С.Қалиев, М.Оразбаев және М.Смайылова өздерінің «Қазақ халқының салт-дәстүрлері» (1994) деген еңбектерінде қазақ ауылының тыныс тіршілігінің өзіндік заңдылықтарын сипаттап, оның отбасы тәрбиесіндегі рөлін жан-жақты ашып көрсетеді. Сонымен қатар, бір ауылдың барлығы туыс адамдардың болуы шарт еместігін және ауылдың дені бір рудан болғанымен оның бер жағында басқа ру адамдарының да болғандығын айтады. Ауылдың ауыл болып қалыптасуына шаруашылық, экономикалық әл-ахуал мен басқа да табиғи шарттар ықпал еткен [2].

Отбасының тек биологиялық (репродуктивті) және әлеуметтік (мәдени) қызметі ғана бар деуге болмайды. Эм.Муньенің пікірінше отбасының мәні қоғамдық және жеке өмірді байланыстыратын орта ретінде болуы керек. Осындай делдалдық рөлінің арқасында отбасы әлемнің мәдени-әлеуметтік ортасына айналады. Әйел де, еркек те тек ерлі-зайыпты жұпты құрап, ал ерлі-зайыпты жұп баламен толықтырылады. Отбасының осындай түсінігі әмбебап мәнге ие болады. Әйел мен еркек бір-бірімен тығыз байланысқан, бір-бірін толықтырып отыратын, екеуінің айырмашылықтары біртұтас үйлесімділікті құрайтын жұп. Толыққанды тұлға болу дегеніміз – жаныңа жақын адамыңды табу. Отбасы осы біртұтас адамзат тұлғасының нағыз үлгісі болып табылады [3].

Отбасы синкретикалық ұғым. Ол бірлікті, үйлесімдікті, түсінушілікті, толеранттылықты қажет етеді. Отбасының негізгі маңызды сипаты – ол оның рухани-адамгершілік негізі, ерлі-зайыптылар мен балалардың өзара шығармашылығын жүзеге асыруға бағытталған қоғам құру. Мұндай қоғам, егер адамдар оған бар ынтасымен талпынған жағдайда қалыптасады, сондай қоғамның сәулесімен нұрланған жағдайда ғана отбасы рухани-мәдени қауымдастық ретінде саналады.

Бүгінгі күні қалыптасқан ұрпақтар байланысы тұрғысынан отбасының екі типін бөліп көрсетуге болады: әйел мен күйеуі және кәмелетке толмаған балаларынан тұратын нуклеарлы отбасы және атасы мен әжесі, әкесі мен анасы, балаларынан тұратын кеңейтілген отбасы. Егер Қазақстан туралы айтатын болсақ, ауылдық жерлерде қазақтардың салт-дәстүріне сәйкес кеңейтілген отбасылардың саны басым, тұлға аралық, туысқандық байланыс қазақтың әлеуметтік әлемінің негізін құрайды. Ал, қалалық жерлерде көбіне қалалық өмірдің жан-жақтылығы мен серпінділігіне байланысты нуклеарлы отбасының саны басым. Сонымен қатар зерттеушілер, әйел мен оның өсіріп, тәрбиелеп отырған балаларын да (өмірге өз бала әкелмеген әйел болса да) әмбебап отбасының құрылымы ретінде ерекше атап көрсетілді.

Заманауи отбасы арқылы ата-аналар мен балалар арасындағы қатынастың өзгергендігіне байқауға болады. Біріншіден, экономикалық тәуелділіктің басқа қыры байқалып отыр. Дәстүрлі отбасында бала қосымша жұмыс күші ретінде қарастырылғандықтан, өмірге көп сәби әкелу барынша құпталады. Ал бүгінгі күнде де ата-аналар кәмелет жасына толғанша баласының алдында өздерінің экономикалық міндеттерін орындап, тіпті жоғарғы оқу орындарында білім алып болғанша да қолдап, қаржылай көмектесіп отырады. Балалар ата-аналарына барынша тәуелді. Артынан мұра қалдыру үдерісі әлі күнге ескіре қоймаған, ол көбіне ауқатты отбасыларға тән. Бірақ ол «Есейіп кетсем де мен саған сәбимін» деп баланың ата-анасына өмір бойы тәуелді болмағаны дұрыс.

Экономикалық қарым-қатынастардың өзгеруі арқылы отбасында мұрагерліктен басқа махаббат, мейірімділік, қамқорлық сияқты берік негіздердің бар екендігін аңғаруға болады. Дәл осылар ата-ана мен балалар арасында басты құндылық болып саналады.

Ана да, әке де баласын жоғары бағалап, ажырасу барысында оның екеуінің бірімен қалуын талап ете бастайды. Ажырасқаннан кейін, ата-ананың бірі баланы алып қашу жағдайы да кездесіп жатады. «Ескі экономикалық және шығу тегіне қатысты мүдделердің көздеу үрдісі әлсірей салысымен балаға деген құқық мәселесі басты орынға шықты». Есейген балалары өмірлік серіктерін өздері таңдайтын болғандықтан, ата-аналар тарапынан жүргізілетін бақылау мен әсерлер әлсірей түсті. Бұрынғы кезде ата-аналар келешек ұрпағына дейінгі барлық мәселені өздері бақыласа, қазіргі таңда баласының тек балалық шағы мен ата-ананың қолында, одан кейін ұлы да, қызы да жеке өмір сүре бастайды. Сондықтан, «ажырасу» деген Қазақстан статистикасындағы кеңсіз жағдай.

Отбасының тарихи типтерін зерттеу мәдени және тарихи дәстүрді, ұлттық менталитетті терең қарастыруды талап етеді. Көпұлтты Қазақстан қоғамындағы отбасылық өмір көптеген ұлттардың

дәстүрін, әсіресе қазақтың ұлттық ерекшеліктерін бойына сіңіре біліп отбасын құндылық ретінде бағалауы керек.

Тектілік өткен күннің белгісі болғанның өзінде, оның екі сипаты бар – бірі табиғатқа бағдарланған, екіншісі ата-баба рухына деген тағзым, бұл осы әлеуметтік институттың гумандылығын білдіреді. Дәл осы себептен тек әлеуметтік саяси құрылымның да қатарына қосылған. Тектілік түсінігімен жүру – бұл бәрімен туыстық қатынаста болып, яғни жақын тартып, табиғатқа тағзым ету, бұл заманауи дүниетанымның императивті. Қазақ халқына тән әйелге деген құрметті де естен шығармаған жөн. Ұмай ана – ұрпақ жалғастырушы, отбасылық бақыт, балаларды қорғаушы, береке, молшылық қолдаушысы, жауға аттанып бара жатқан баласына Ұмай ана желеп-жебеп жүреді деп сенген.

Дәстүрлі отбасы саясаты экономикалық мақсаттарға бағынады және оның ресурстық жүзеге асуы барлық өзге де әлеуметтік сала сияқты қалдық принципке негізделді.

Бүгінгі қоғамдық өмірдегі кейбір қайшылықтар отбасында көптеген қиыншылықтар тудырады. Әлемді шарлаған бүгінгі індет те сол қиыншылықтардың себебі болып отыр. Отбасылық қатынастар мәселесін шешуде маңызды келесідей міндеттер болуы тиіс: қазіргі қоғамдағы отбасының жағдайын, атқаратын қызметтерін, өмір салтын зерттеу, отбасына қызмет көрсетуге және отбасылық қатынастарды жетілдіруге байланысты нақты нұсқамаларды ойлап табу. Мемлекет отбасының серіктесі ретінде жаңа әлеуметтік-экономикалық жағдайларға бейімделу процесіне белсене араласуы тиіс, отбасының және оның тіршілік әрекетінің әлеуметтік маңызды мүдделерін, әсіресе көп балалы отбасын назарға ала отырып осы жағдайларды әрдайым түзетіп отыруы қажет. Бұл жерде мәселе отбасыны қамқорлыққа алу немесе оның қызметтерін ауыстыруда емес, керісінше қоғамдағы отбасының тіршілік әрекетін анықтайтын, белсендендіретін немесе қызметін күрделендіретін заңнамалар, жарлықтар, түрлі үкіметтің шешімдері арқылы қажетті макро жағдайларды құру болып табылады.

Ақын Ақтамберді: Атадан алтау туғанның, жүрегінің бастары, алтынменен бу болар. Атадан жалғыз туғанның, жүрегінің бастары, сары да салқын су болар, жалғыздық сені қайтейін, – деп, әрбір қазақ отбасы үшін жалғыз баласы бардың болашағы қиын болады дегенге келтіреді. Себебі, қазақ қашан да көптеп өніп-өскенді қалайтын халық.

Философ ғалым Ф.Ф.Саттарованың айтуынша, қазақ отбасындағы тәрбие белгілі бір қағидаларға негізделіп ұйымдастырылуы керек. Олар мынадай сипатта көрініс берген:

Отбасы тәрбиесіндегі үлкенге құрмет қағидасы. Қазақ халқында әрбір шаңырақтың ең құрметті, сыйлы иесі – атасы мен әжесі болып табылады. Сондықтан болар «Қариясы бар үйдің – қазынасы» бар деп оларды қадір тұтқан. Ақсақалдар мен кіші ұрпақ міндеттерін қазақ халқында бала туған туыстарымен қарым - қатынасы барысында үйреніп, мәнін түсінеді. Мұндай қарым - қатынастың мәні «сыйласу» түсінігімен байланысты анықталады.

Әдептілік қағидасы. Қазақ қоғамында үлкен кісілер отырмайынша жастарға отыруға болмайды. Бұл жастардың әдептілігі мен тәрбиесін көрсеткен. Сонымен қатар үлкендерді сыйлай білетін әрбір жас үлкен кісілерден жоғары отырмауы тиіс. Бұл әсіресе дастархан басында отырғанда ерекше назарда болатын жағдай. Қазақ халқының этикет салттары бойынша үлкендер сөйлегенде сөзді бөлуге де болмайды. Үлкендердің айтқан өтініштерін бұлжытпай орындау жастарға міндет болып саналған. Халқымыз: «Ағасы бардың жағасы бар, інісі бардың тынысы бар», «Үлкен тұрып, кіші сөйлегеннен без, апа тұрып сіңлі сөйлегеннен без», «Ағаға қарап іні өсер, апаға қарап сіңлі өсер» деп тегін айтпаған.

Ұлттық-психологиялық қағида. Туысқандар арасындағы өнегелі қарым - қатынас үлкенді - кішілі адамдардың өзара сыйласуынан, қайырымдылығынан, кішіпейілділігінен, адалдығынан туындайды. Жас ұрпақтың ақыл - есінің, мінез - құлқының қалыптасуы өскен ортасының өнегесі мен алған тәрбиесіне байланысты. Сондықтан да қазақ ежелден ағалы - інілі, апалы - сіңлілі адамдар арасындағы татулықты, бауырмалдықты насихаттап отырған. Дастархан басында отырғанда дәмнен ауыз тиюді бастау ең алдымен үлкен ер адамдарға тиесілі деп түсінген, егер ер азаматтар арасында ересек болмаса, онда үлкен әйел заты бастайды. Тек содан кейін ғана жастар табаққа қол салады.

Ізет-көрсету қағидасы. Үлкенді тыңдау, үлкенді сыйлау дәстүрлері амандасу, сәлемдесу ережелерін де қамтиды. Өйткені, қазақта сәлемдесу сыйласудың бастамасы болып табылады. Сондықтан қазақ халқы отбасында балаға сәлемдесуді жастайынан үйретеді. Ауыл ақсақалдарына алыс жолдан келгенде немесе көрші ауылға барғанда арнайы сәлем беріп келу қазақ баласының тәрбиелілігінің көрсеткіші. Қазақта үлкеннің алдын кесіп өтуге болмайды, ол сыйлағандықтың белгісі болып табылады. Әсіресе, әйел балалары ер азаматтардың қай - қайсысының болсын жасына қарамай

алдын орағытып кесіп өтпейді. Мұндай сыйластыққа әрбір қазақ отбасында балаларды жастайынан баулып, тәрбиелейді.

Этикалық қағида. Сәлемдесудің мәні - ең алдымен адамның кейпін тану, болмысын байқау, өзіне деген көңіл ойын білу және тілек арқылы өзінің қалауын (ниетін) білдіру: бір-бірінің аман - саулығын сұрасу, өздерінің аман есен дидарласып тұрғандарына қуанып, тіршілігін жасау, ниеттерінің ақ - адал, таза екенін білдіру. Орта Азиядағы туысқан түркі халықтары, бар - бірімен мұсылман елдеріндегідей, «Ассалаумағалейкум» деген араб сөзімен амандасады, оның мағынасы «Сізге тыныштық, тілеймін» дегенді білдіреді. Оған жауап, яғни сәлемді алу ретінде айтылатын «Уағалейкумассалам» сөздері «Сізге де тыныштық тілейміз» дегенді ұқтырады. Содан кейін барып: «Үй-ішіңіз, мал-жаныңыз аман ба! Денсаулығыңыз жақсы ма?» деген сияқты қал - жағдай білісу, жай, жөн сұрасу рәсімі жалғасады. Қазіргі замандағы өмір өзеннің ағысы болу керек, жастар арасында «сәлем», «қалайсың?» деген сөздер жиі айтылады.

Қазақ отбасындағы тәрбиесінің дінмен байланыстылығы қағидасы. Қазақ халқы балаларына ар-ождан тәрбиесін берген. Ол халықтың салт-дәстүрлері негізінде жатқандықтан, тұрмыс тіршілігі барысында қалыптастырылған. Қазақ халқы барлық әрекеттерін Алланың бақылауында деп таразылаған. Ешкім көрмесе де, ешкім естімесе де тура жолдан таймау ар-ожданның тазалығы деп ұққан. Сондықтан қазақ халқы есікке құлып салмаған, қарауыл қоймаған. Барлық адам ар-ождан алдында жауап берген, бәрін де Алла көріп, біліп тұр деп адамгершіліктен таймаған. Үйдің кілті «сол жерде жатыр» деп есікке қағаз тастап кеткен күндерде болған [4, 394-396 бб.].

Әдебиеттер тізімі:

1. Қараңыз: Томпсон Дж., Пристли Дж. Социология. – М.: Львов, 1998.
2. «Мәңгілік Ел» / Оқулық. – Алматы: Абай атындағы ұлттық университет, 2015.
3. Мунье Э. Манифест энциклопедиясы. – М.: 1999.
4. Саттарова Ф.Ф. //Құндылықтардың қоғамның рухани жаңғыруы мен отбасы тәрбиесіндегі маңызы// К.Н.Меңлібаев, Ф.Ф.Саттарова Тәуелсіз Қазақстанның рухани құндылықтары: тарих және қазіргі заман. Монография Қарағанды РИО «Болашақ баспа,» 2020.- 428 б.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Косманова Асель Бейсенгазықызы
Частное учреждение «Академия «Bolashaq»
Қарағанда, Республика Казахстан

СОХРАНЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ЦЕННОСТЕЙ В СЕМЬЕ-ЗАЛОГ ДУХОВНОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ ОБЩЕСТВА

В статье определена роль сохранения и развития ценностей в семье в духовном возрождении общества. Дана характеристика принципов воспитания в казахской семье, рассмотрены принципы, основанные на национальном воспитании и традициях. Показаны проблемы, возникающие из социально-экономических отношений в современной семье.

Ключевые слова: семья, ценности, культура, общество, патриотизм, полноценная личность, уважение, национальный дух.

Kosmanova Assel
Academy «Bolashaq», Karaganda, Kazakhstan
THE PRESERVATION AND DEVELOPMENT OF VALUES IN THE FAMILY IS THE KEY TO THE SPIRITUAL MODERNIZATION OF SOCIETY

The article defines the role of the preservation and development of values in the family in the spiritual revival of society. The characteristic of the principles of education in the Kazakh family is given, the problems arising from socio-economic relations in the modern family are identified. The principles based on the national upbringing and traditions of the Kazakh family are considered.

Keywords: family, values, culture, society, patriotism, a full-fledged personality, respect, national spirit.

List of references:

1. Thompson J., Priestley J. Sociology. – М.: Lvov, 1998.
2. «Mangilik El» / Textbook. - Almaty: Abai National University, 2015
3. Munier E. Encyclopedia of manifestos. – М.: 1999.
4. Sattarova F.F. // The importance of values in the spiritual revival of society and the upbringing of the family // Menlibaev K.N., Sattarova F.F. Monograph: Spiritual values of Independent Kazakhstan: history and modernity. - Karaganda «Bolashak-Baspa», 2020. – 428 p.

Соегов Мурадгелди
msoyegov@gmail.com

**Институт языка, литературы и национальных рукописей имени Махтумкули Академии наук
Туркменистана, Ашхабад, Туркменистан**

О ЖЕРТВАХ РЕЖИМА ПО ОДНОМУ ИЗ ЗЛОВЕЩИХ СПИСКОВ

В статье рассматриваются вопросы, которые связаны с жизнью и деятельностью лиц, включенных в список по Туркменской ССР от 28 марта 1938 года, в частности Оразмухамбета Турмухамбетова (1882–1938), казаха по национальности.

Ключевые слова: сфабрикованные уголовные дела, утвержденные списки повинившихся, смертные приговоры, последующие реабилитации.

Недавно из города Алматы (Республика Казахстан) обратилась к нам по электронной почте ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч. Валиханова, кандидат исторических наук Дидар Касымова (так она приставилась) с просьбой отправить ей материалы о репрессированных казахах Туркменистана в 30-ые годы XX века для использования в своей НИР, выполняемой по плану Института. Оперативно реагируя на просьбу коллеги из соседней страны, мы снабдили ее имеющимися в нашем электронном архиве материалами по интересующей ее теме, о чем получили ответ с благодарностью.

Теперь, подумав о том, что эти данные могут быть полезными не только одним ученым, но и для других лиц в соседней стране, имевших тогда репрессированных родственников в Туркменистане, и не знающих до сих пор сведений о них, решили выступить с данным сообщением.

Один из списков лиц по Туркменской ССР, составленный и подписанный начальником 8-го отдела ГУГВ НКВД СССР, старшим майором государственной безопасности В.Е.Цесарским (1895–1940), включал в себя всего 72 чел., которые отнесены к 1-ой категории, т.е. подлежавших к высшей мере наказания – расстрелу (В скобках отметим, что В.Е. Цесарский, еврей по национальности, вскоре сам стал жертвой той системы, которой страстно служил: был арестован в декабре 1938 года и расстрелян по приговору Военной коллегии Верховного суда СССР 21 января 1940 года. Не реабилитирован [1]). Данный список лиц, подлежащих суду Военной коллегии Верховного суда Союза ССР по Туркменской ССР по 1-й категории, утвердили 28 марта 1938 года Сталин, Молотов, Каганович, Жданов и Ворошилов.

Список наряду с 51-им туркменом содержит, по нашим расчетам, 10 лиц казахской национальности, 5-х русских и 2-х евреев, а также по одному азербайджанца, армянина, курда и узбека. Кроме такого интернационального состава, он отличается еще высоким уровнем должностей занимаемых лицами, приговоренными преступным режимом к смерти, начиная с Председателя ЦИКа Туркменской ССР (Н.Айтаков), республиканских министров-наркомов (Б.Атаев, С.Каканов, А.Непесов...) и командиров войсковых соединений (У.Муратлиев, Р.Овезов...), кончая с ЦК-овскими и местными партийными и советскими работниками (Н.Кувадов, Э.Султанниязов, Х.Шихлиев...). Получив списочное добро 28 марта 1938 года у самого «Хозяина» и лиц его близкого окружения, через шесть месяцев после этого, а именно 28 и 29 октября 1938 года Военная коллегия Верховного Суда СССР (ВК ВС) вынесла смертные приговоры всем по утвержденному списку, кроме А.Армидова, умершего в тюрьме до рассмотрения дела на заседании ВК ВС в октябре 1938 года и М.Корпеева, осужденного ВК ВС в октябре того же года по 2-й категории сроком на 10 лет. Все остальные по списку осуждены согласно резолюции по 1-й категории и расстреляны в Ашхабаде 28, 29 и 30 октября 1938 года.

Рис. 1. (слева) Заглавная страница списка с подписями-резолюциями И.В. Сталина и других руководителей партии и правительства.

Рис. 2. (справа) Последняя страница списка, подписанная В.Е. Цесарским

Возвращаясь к началу данного сообщения, а именно жителям Туркменистана казахской национальности, приговоренным к расстрелу, хотим привести их фамилии согласно по зловещему списку, указав в скобках их порядковый номер: 1 (3). Акчулаков Мангистау; 2 (13). Байканов Джамбырбай; 3(21). Джангельдиев Джанатбай; 4 (22). Дильмагоматов Ислам; 5 (32). Коксулаков Шейхи; 6 (37). Кулешов Ешехан; 7 (63). Турмухамбетов Ораз Мухамбет; 8 (64). Унгулбаев Курбан Даумбаевич; 9 (65). Унгулбаев Саду; 10 (66). Усербаев Султан Мурад. Таким образом, в этом списке самую большую группу, после туркмен, составляли казахи. Здесь же отметим, что о жизни и деятельности Саду Даулбаевича Унгалбаева (Унгулбаев, 1903–1938), занимавшего в 1932–1937 гг. пост заместителя Председателя Совнаркома (Правительства) Туркменской ССР (в этом списке он числится под номером 65), на основе доступных нам материалов мы рассказали в своей статье, напечатанной в 2018 году на страницах международного журнала Казахстана «Айкап» под названием «Сыны казахов – уроженцы Туркменистана» [2].

Исходя из принципа «Вспомним их всех поименно» нами в той или иной степени полноты и последовательности ранее были также исследованы вопросы, связанные с жизнью и деятельностью Н.Айтакова (№ 2), Б.Кульбешерова (№ 38), Х.Сахатмурадова (№ 56), К.Сахатова (№ 57) и Дж.Халмурадова (№ 67), фамилии которых числятся в этом списке. Из них Халмурад Сахатмурадов (1898–1938), туркмен родом из села Кеши под Ашхабадом, в 1935–1937 гг. занимал поочередно должности заведующего Промышленно-транспортным отделом Казахского краевого комитета ВКП(б), заведующего Отделом школ и науки Казахского краевого комитета ВКП(б) и с ноября 1936 по май 1937 гг. состоял членом Казахского филиала Академии наук СССР [3; См. еще: 4].

Теперь в порядке продолжения работы по данному направлению, начатую нами еще в 19 году, ознакомим читателей с Оразмухамбетом Турмухамбетовым (1882–1938), пользуясь с этой целью материалами, которые содержатся на соответствующих интернет-сайтах. К сожалению, приходится особо отметить, что подобные сайты иногда как бы закрываются навсегда для рядовых пользователей Интернета по неизвестным им причинам. Поэтому целесообразно производить бумажное тиражирование материалов, выложенных на подобные сайты, пока не поздно. Вносим на рассмотрение наших уважаемых читателей документ интернет-сайта тридцатилетней давности, непосредственно связанный с О.Турмухамбетовым [5]:

«Комитет Государственной безопасности Туркменской ССР
744000, гор. Ашхабад, пр. Свободы, 93
17 июля 1991 года № 10/2412

466200, Каз.ССР, Мангистауская область, гор. Шевченко, 13 мкрн., дом 39, кв. 4. Балхаеву Султану

Уважаемый Султан Балхаевич!

Ваше заявление от 13 июня 1991 года рассмотрено Комитетом госбезопасности Туркменской ССР. К сожалению, Вы не указали степень Вашего родства с Тур Мухамбетовым Ораз Мухамбетом.

Сообщаем, что Тур Мухамбетов Ораз Мухамбет, 1882 года рождения, уроженец местечка Туя-Су-Кзыл-Су Мангистауского района Западного Казахстана, казах по национальности, гражданин СССР, с высшим образованием (окончил Университет в гор. Бомбее), по специальности инженер-геолог, до ареста без определенных занятий, был арестован органами НКВД ТССР 1 сентября 1937 года по ложному обвинению в проведении контрреволюционной деятельности.

Приговором Военной коллегии Верховного суда СССР от 29 октября 1938 года приговорен к ВМН – расстрелу. Приговор приведен в исполнение 30 октября 1938 года в гор. Ашхабаде. Сведений о местах расстрела и захоронений невинных жертв сталинского произвола в архивных материалах не имеются. Отсутствуют также и фотографии.

Определением Военной коллегии Верховного суда СССР от 27 сентября 1963 года Тур Мухамбетов Ораз Мухамбет посмертно реабилитирован.

В КГБ Туркменской ССР имеется на рассмотрении заявление внука Тур Мухамбетова О.М. – Оразмухамбетова Мухамбет Корпе, которому мы также готовим соответствующий ответ о судьбе деда.

С уважением Начальник подразделения Комитета (Подпись) А.К.Ляпенко».

Из материалов уголовного дела видно, что Оразмухамбет Турмухамбетов с 1935 до своего ареста 1 сентября 1937 года проживал в Иране. Об этом свидетельствует еще его письмо, отправленное им из Бендер-Туркмена (бывший Бендер-Шах) Главному управлению по промышленности Ирана, где он сообщает, что окрестности Бендер-Туркмена (город-порт на севере Ирана, населенный в основном туркменами) в результате предварительных буровых работ обнаружены богатые природные ископаемые. О.Турмухамбетов был не только талантливым специалистом-геологом, он еще живо интересовался с вопросами гуманитарных наук. Так, перечень книг по гуманитарным направлениям из его личной библиотеки, изданных с использованием арабской графики на одном из тюркских языков, а также на персидском и арабском языках в Казани, Ташкенте и некоторых других городах в конце XIX и начале XX вв., и приведенных на том же интернет-сайте, состоит почти из 60 названий [5], которые, скорее всего, были подвергнуты к конфискацию во время его ареста в 1937 году.

Обвинили Оразмухамбета Турмухамбетова в том, что он якобы занимался подрывной деятельностью против Советского Союза в пользу Японии. При допросах, состоявшихся 3 и 4 сентября 1937 года, дал показания против него его земляк Джангельдиев Джанатбай, 1898 года рождения, казах, неграмотный, проживал в Мангистауской области (в списке смертников числится за номером 21). Он наряду с О.Турмухамбетовым указал по фамильно членов контрреволюционной националистической организации «Алаш-Орда» еще 48 лиц казахской национальности [5]. Но это не спасло от неминуемой насильственной смерти, настигшей его в конце октября 1938 года.

Нам, исследователям, в будущем следует заинтересоваться последующей судьбой жены О.Турмухамбетова, 45-летней Сенем, и их тогдашних малолетних и несовершеннолетних дочерей Қазына (7 лет), Жазила (9 лет), Панар (16 лет) и сыновей Шарғи (13 лет), Ебжан (14 лет). Все они проживали тогда в Иране. Не вернулись ли они, если да, то их потомки находятся в Туркменистане или Казахстане? Хотя мы владеем информацией о том, что внук О.Турмухамбетова Оразмухамбетов Мухамбет Корпе, проживающий в Исламской Республике Иран, принимал в начале 90-ых годов прошлого века участие в работе Всемирного курултая казахов в Алма-Ате [5].

В качестве заключения хочется отметить, что период сталинизма в истории бывшей нашей общей страны наряду с небывалыми экономическими и военными победами, достигнутыми, конечно же, за счет неисчислимых человеческих жертв, характеризуется еще общенародной психологической трагедией, т.е. шизофренией, выразившейся повсеместными доносами друг на друга властям, и оговорами ничем неповинных малознакомых, даже незнакомых людей ради несбыточной мечты остаться самому в живых при допросах следователями-сотрудниками НКВД СССР по фабрикованным ими же уголовным делам было горькой правдой тех недостойных для наших героических народов лет. Возврату этому не должно быть никогда!

Список литературы:

1. Хронос Владимир Ефимович Цесарский. URL http://www.hrono.ru/biograf/bio_c/cesarski_ve.php (дата обращения: 04.08.2021)
2. Соегов М. Сыны казахов – уроженцы Туркменистана // Айкап. Международный общественно-политический, научный и литературно-художественный журнал Казахского национального университета им. аль-Фараби, № 3 (109). Алматы, 2018. С. 76–85.
3. Сахатмурадов Халмурад URL: <http://www.knowbysight.info/SSS/00385.asp> (дата обращения: 12.08.2021)
4. Соегов М. Еще раз об одном из туркменских руководителей, упомянутых в телеграмме т. Нодева т. Ежову от 18.09.1937 (была отправлена т. Сталину на резолюцию) // Вестник Казахстанско-Американского Свободного Университета. Выпуск 2. Общие вопросы филологии. Усть-Каменогорск, 2018. С. 143–149.
5. [Электронный ресурс] URL: http://qamba.codeo.kz/site/book/online/tyynshy-koshbaiuly-armandy-azamat/content/content_14.xhtml/ (дата обращения: 04.08.2021)

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Соегов Мурадгелди

Махтумкули атындағы Түрікменстан ғылым академиясының тіл,
әдебиет және ұлттық қолжазбалар институты
Ашхабад, Түрікменстан

ҚАТЕРЛІ ТІЗІМДЕРДІҢ БІРІ БОЙЫНША РЕЖИМНІҢ ҚҰРБАНДАРЫ ТУРАЛЫ

Мақалада Түрікмен КСР бойынша 1938 жылғы 28 наурыздағы тізімге енгізілген адамдардың өмірі мен қызметіне байланысты мәселелер, жеке алғанда ұлты қазақ Оразмұхамбет Тұрмұхамбетов (1882-1938) жайлы қарастырылады.

Тірек сөздер: жалған қылмыстық істер, кінәлілердің бекітілген тізімдері, өлім үкімдері, кейінгі оңалту.

Soyegov Myratgeldi

Magtymguly Institute of Language, Literature and National Manuscripts
of Academy of Sciences of Turkmenistan, Ashgabat, Turkmenistan

ABOUT VICTIMS OF REGIME ACCORDING TO ONE OF OMINOUS LISTS

The article deals with issues related to the life and activities of persons included in the list of the Turkmen SSR dated March 28, 1938, separately Orazmukhambet Turmukhambetov (1882-1938), a Kazakh by nationality.

Keywords: fabricated criminal cases, approved lists of perpetrators, death sentences, subsequent rehabilitation.

List of references:

1. Chronos. Vladimir Efimovich Tsesarsky. URL: http://www.hrono.ru/biograf/bio_c/cesarski_ve.php (date of reference: 04.08.2021)
2. Soyegov M. Sons of Kazakhs-natives of Turkmenistan / / Aikap. International socio-political, scientific, literary and Artistic Journal of the Al-Farabi Kazakh National University, No. 3 (109). Almaty, 2018. pp. 76-85.
3. Sakhatmuradov Halmurad URL: <http://www.knowbysight.info/SSS/00385.asp> (date of address: 12.08.2021)
4. Soyegov M. Once again about one of the Turkmen leaders mentioned in the telegram T. Nodeva T. To Yezhov from 18.09.1937 (was sent to T. To Stalin on the resolution) // Bulletin of the Kazakh-American Free University. Issue 2. General questions of philology. Ust-Kamenogorsk, 2018. pp. 143-149.
5. [Electronic resource] URL: http://qamba.codeo.kz/site/book/online/tyynshy-koshbaiuly-armandy-azamat/content/content_14.xhtml/ (accessed: 04.08.2021)

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Елікбаев Нәби, философия ғылымдарының докторы, профессор, ҚР әлеуметтік ғылымдар академиясының академигі, Жалпы білім беретін кафедрасы, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Елікбаева Жанар Нәбиқызы, заң ғылымдарының кандидаты, полиция капитаны Қарағанды қаласы полиция департаменті, ҚР ІІМ Қарағанды облысы бойынша ДП, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Қосманова Әсел Бейсенғазықызы, гуманитарлық ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, Жалпы білім беретін кафедрасы, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Соегов Мурадгелді, филология ғылымдарының докторы, профессор, Түрікменстан Ғылым Академиясының академигі, Түрікменстан Ғылым Академиясының Махтумкули атындағы тіл, әдебиет және ұлттық қолжазбалар институтының штаттан тыс ғылыми кеңесшісі, Ашхабад, Түрікменстан.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Еликбаев Наби, доктор философских наук, профессор, академик Академии социальных наук РК, кафедра общеобразовательных дисциплин, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Еликбаева Жанар Набиевна, кандидат юридических наук, капитан полиции, Управление полиции г.Караганды ДП Карагандинской области МВД РК, Караганда, Республика Казахстан;

Косманова Асель Бейсенгазықызы, магистр гуманитарных наук, старший преподаватель, кафедра общеобразовательных дисциплин, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Соегов Мурадгелди, доктор филологических наук, профессор, академик Академии наук Туркменистана, Внештатный научный консультант Института языка, литературы и национальных рукописей имени Махтумкули Академии наук Туркменистана, Ашхабад, Туркменистан.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Yelikbayev Nabi, Doctor of Philosophy, Professor, department of general education, «Bolashaq» Academy, Karaganda, Kazakhstan;

Yelikbayeva Zhanar, Candidate of Legal Sciences, Police Captain, Police Department of Karaganda, DP of Karaganda region of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan, Karaganda, Kazakhstan;

Kosmanova Assel, Master of Humanities Sciences, department of general education, Academy «Bolashaq», Karaganda, Kazakhstan;

Soyegov Myratgeldi, Doctor of Philology, Professor, Academician of Academy of Sciences of Turkmenistan. Freelance scientific consultant of Magtymguly Institute of Language, Literature and National Manuscripts of Academy of Sciences of Turkmenistan.

УДК 621.311:658
МРНТИ 44.29.29

Мехтиев Али Джаванширович
barton.kz@mail.ru

Казахский агротехнический университет имени Сакена Сейфуллина
Нур-Султан, Республика Казахстан

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ РАБОЧИХ ПРОЦЕССОВ ГИБРИДНОГО КОГЕНЕРАЦИОННОГО ИСТОЧНИКА ЭНЕРГИИ

В данной статье представлены новые результаты исследований, направленные на решение важных вопросов развития солнечной энергетики, получены новые научные результаты в области разработки когенерационных источников энергии на основе солнечных модулей с термостабилизацией. Был исследован гибридный PV-T коллектор типа PowerVolt / MA – 0013. В процессе выполнения работы был проведен обзор развития техники и технологий. Обзор литературных источников показал достаточную перспективность использования когенерационного источника энергии на основе солнечных модулей с термостабилизацией в центральных, западных и южных Республики Казахстан. Можно отметить, что данный источник позволит развивать не освоенные земли и развивать сельское хозяйство. Снижение стоимости электроэнергии для автономных потребителей является важной задачей, которую необходимо решать различными методами и средствами. Одним из предложенных решений является в повышении эффективности солнечных модулей за счет охлаждения кремниевых пластин при помощи системы циркуляции жидкости. Это позволит повысить КПД солнечных модулей и продлить их срок службы. Снижение стоимости солнечных модулей и повышение их КПД является одной из актуальных мировых проблем.

Ключевые слова: солнечные панели, электричество, солнечные модули, электростанция, автономные потребители, КПД панелей.

КПД солнечных модулей невелик и примерно составляет в среднем для распространенных моделей от 9 до 24%, но более высокий КПД от 17-24 % имеют монокристаллические кремниевые модули, а у поликристаллических солнечных модулей КПД в пределах 12 -15 %. Анализ литературы показал, что существуют передовые разработки имеющие значительно больший КПД, например в 2009 году компания из США под названием «Spectrolab» продемонстрировала солнечные модули с КПД 41%, в 2011 году Американская компания «Solar Junction» добивается эффективности в 43%. В 2012 году при помощи концентратора компания «Morgan Solar» добивается КПД в 30% для неподвижной кремневой панели и без системы ориентации. В 2013 году Японская фирма «Sharp» выпускает трехслойные на основе сочетания редкоземельных металлов «Инди-галлий-арсенид» и достигает КПД в 44,5%. В 2014 году ученые из Испании создают панель способную воспринимать инфракрасный спектр излучения. Есть перспективные разработки, направленные на использование нанотехнологий, например, солнечные модули созданные на основе «Наноантенн», для них не требуется дорогостоящее сырье из кремния и редкоземельных металлов, их КПД может достигать 85%, но это пока только лабораторные образцы. В 2018 году открыт «Флексо-фотовольтаический эффект», что дает потенциал для увеличения КПД солнечных модулей до 60%. Солнечные панели из «Аморфного» и «Нанокристаллический» кремния обладают достаточно низким КПД в пределах 9-10%, тоже относятся к полимерным. Солнечные батареи, изготовленные с применением «GaAs» (кристаллический), позволяют достичь эффективности в 25%. Более значительным КПД из существующих ФЭП являются многослойные «GaInP/GaAs/Ge», у них эффективность преобразования достигает 32%.

Можно отметить несколько выявленных особенностей, которые снижают КПД панели или полностью выводят ее из работы, например, частичное затенение. Для решения данной проблемы ставит байпас или отдельные миниконтроллеры, позволяющие отключить паразитирующий элемент из электрической цепи. Для повышения эффективности используют концентраторы, линзы и системы

слежения за солнцем. Также нужно правильно подбирать электрическую нагрузку и не допускать перегрузки панели, для этого желательно исключать прямые подключения солнечного модуля к нагрузке, а выполнять все присоединения через контроллер [1-3].

Для солнечных электростанций требуется значительная площадь. Для решения данной проблемы сейчас внедряются панели с двусторонней чувствительностью, одновременно решается несколько задач, сокращается участок земли, выделенный под электростанцию, улучшается охлаждение панели, что повышает КПД в жаркие месяцы года и снижает уровень деградации кремневых ячеек. Солнечные электростанции практически не работают ранним утром и поздним вечером. Солнечные модули не производят вредных выбросов, но для их производства необходимо значительное количество электроэнергии, полученной от угольных электростанций, а также солнечные модули требуют утилизации, так как в них содержатся ядовитые вещества.

Солнце нагревает панели до высокой температуры в 55 - 60 °С, а в жарких странах и более, что снижает их КПД. Для разных солнечных модулей нагрев свыше 25 °С вызывает снижение КПД на 0,3-0,5% на 1 °С превышения. Для охлаждения панелей применяют принудительные системы охлаждения при помощи циркуляции охлаждающей жидкости.

Увеличить КПД панелей можно за счет использования следящей системы, позволяющей точно ориентировать солнечный модуль на солнце, это можно реализовать при помощи трекера [4-5], но данная система требует обслуживания и может увеличить стоимость солнечной электростанции как минимум в два раза, а прирост мощности будет достигать всего в пределах 30 - 60 % . Также трекер создает парусный эффект и требуется достаточно мощная конструкция для поворота всех панелей, в условиях холодной и снежной зимы трекер может стать большой проблемой для эксплуатационного персонала. Пример реализации идеи трекера приведена на рисунке 1.

Еще есть особенности эксплуатации солнечных модулей в условиях сильного загрязнения, например, выпадения достаточно плотного слоя пыли, это может полностью вывести панель из работы. Для этого требуется очистка панели, можно использовать струю воды. Эта проблема может остро встать для стран с тропическим и экваториальным климатом, где модули нужно располагать практически горизонтально. Затенение отдельных панелей нарушает работу электростанции. Как сказано ранее летняя жара снижает КПД панели на 3-5 %, а вот зимний холод наоборот не позволяет снизить его.

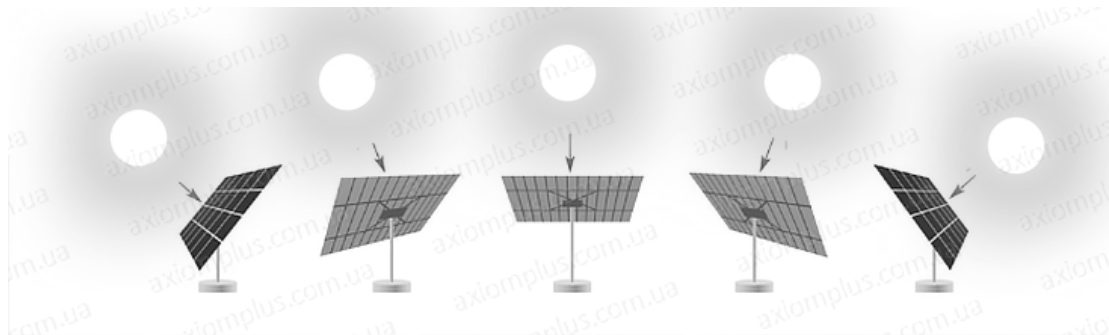

Рисунок 1 - Пример реализации идеи трекера для слежения за перемещением солнца

Выразим энергетическую эффективность через коэффициент K_3 , который аналитически выражает отношение между разностью выработанной энергии солнечным модулем W_{CB} с учетом напряжения и потерей мощности на преобразование $\Delta W_{п}$ при непрерывном регулировании напряжения в точке максимальной мощности $W_{CBмакс}$ [5-6]:

$$K_3 = \frac{(W_{CB} + \Delta W_{п} - \Delta W_{AB})}{W_{CBмакс}} = \frac{W_H}{W_{CBмакс}} = \frac{\int_0^T P_H dt}{\int_0^T P_{CBмакс} dt}.$$

Снижение стоимости выработанной электроэнергии может снизиться за счет снижения стоимости самого модуля и за счет повышения его КПД. Соответственно необходимо снижать стоимость производства кремневых пластин и самих модулей за счет полной автоматизации производства, а также замены монокристаллического кремния на поликристаллический или другие материалы «Арсенид галлия – арсенид алюминия». Как показала практика, производство

многослойных фотоэлектрических на гетеропереходах, существенно дороже и пока об этом нет речи для массового применения. Пока это можно продать только военным или использовать в космосе.

Проведенные теоретические исследования позволяют утверждать, что наиболее приемлемым способом повышения КПД массовых ФЭП из кремния является разработка системы принудительного охлаждения и отбором тепла для последующего использования в системе отопления и нагрева воды для бытовых нужд.

Основной идеей данной работы является исследование гибридного PV-T коллектора PowerVolt / MA – 0013 и сравнение его эффективности с отдельными видами возобновляемых источников энергии (ВИЭ), это солнечные модули и солнечные коллекторы. соответственно внедрение гибридных ВИЭ может дать соответствующий эффект для центральных регионов Казахстана и особенно для южных, например в 300 километрах от Караганды находится город Балхаш. В данном регионе в среднем около 300 дней в году являются солнечными, тоже характерно для Шымкента, Тараза, Туркестана и других, где эти показатели еще выше. Но там необходимо решать проблему с перегревом солнечных модулей, и предложенная идея совмещения солнечного коллектора и солнечного модуля может быть вполне эффективна и полностью реализована на практике.

Установки, одновременно преобразующие солнечную энергию в тепловую и электрическую, называются «Photovoltaic thermal system» (PV/T или PVT) их еще можно назвать «Гибридом», так как получается несколько видов энергии при одновременном совмещении двух источников ВИЭ в одном устройстве. Например, в Калифорнии хорошо себя зарекомендовали установки с концентраторами и одновременным охлаждением кремниевых пластин солнечного модуля при помощи коллектора с жидким теплоносителем. КПД современных систем, эксплуатируемых в США на основе монокристаллического кремния, составляют до 25%, при этом осуществляется концентрация в 10-100 солнц.

Данные установки имеют ряд технологических и технических сложностей, что делает их весьма дорогими в производстве и обслуживании, поэтому выбран гибридный PV-T коллектора PowerVolt / MA – 0013, который значительно дешевле, а также проще в эксплуатации и монтаже. Также можно отметить, что он более приемлем для климатических условий Республики Казахстан. Поэтому в дальнейшем планируется их внедрение.

Конструкция PV-T коллектора может иметь как активную систему охлаждения за счет принудительной циркуляции жидкости, так и пассивную с естественной циркуляцией жидкости. В активных системах необходимо использование насоса для обеспечения движения жидкости по трубкам коллектора и тепловому контуру. Конструкция такого устройства разработана компанией Huang В 2001 году [1]. На рисунке 2 показана структура PV-T коллектора. Коллектор представляет собой тепловой абсорбент, медные трубки с металлической пластиной. Солнечный модуль и коллектор совмещены в одном корпусе. В качестве абсорбентов используются медные или алюминиевые пластины.

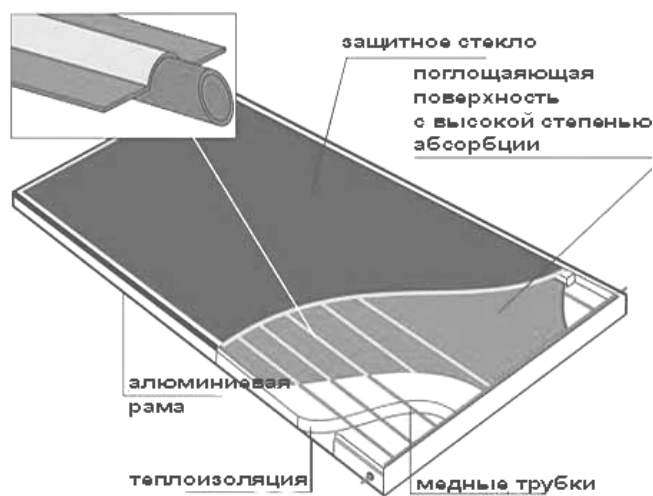

Рисунок 2 - Структура PV-T коллектора

Проведенные исследования показали, что данные коллекторы обладают высокой эффективностью поглощения тепла.

Список литературы:

1. Huang B. J., et al. Performance evaluation of solar photovoltaic/thermal systems // Solar energy. – 2001. Vol. 70.5. – P. 443-448.
2. <https://ru.wikipedia.org/wiki> (дата обращения 03.04.2021)
3. Yurchenko A., Syryamkin V., Okhorzhina A., Kurkan N. PV effectiveness under natural conditions. IOP Conference Series: Materials Science and Engineering. - 2015 - Vol. 81, Article number 012097.
4. Yurchenko A., Zotov L., Jugaj V., Tatkeeva G., Mekhtiev A. Power supply of autonomous systems using solar modules // IOP Conference Series: Materials Science and Engineering. - 2015 - Vol. 81, Article number 012112.
5. Yurchenko A., Syryamkin V., Okhorzhina A., Kurkan N. PV effectiveness under natural conditions // IOP Conference Series: Materials Science and Engineering. - 2015 - Vol. 81, Article number 012097.
6. Yurchenko A., Okhorzhina A., Kozlov A. Autonomous Solar-Wind Power Forecasting Systems Advanced Materials Research. - 2015 - Vol. 1097. - P. 59-62.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Мехтиев Али Джаванширович

Сәкен Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті

Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы

ГИБРИДТІ КОГЕНЕРАЦИЯ ҚҰАТ КҮЗІНІҢ ЖҰМЫС ПРОЦЕССТЕРІН ТЕОРИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ

Мақалада күн энергетикасын дамытудағы маңызды мәселелерді шешуге бағытталған жаңа зерттеу нәтижелері ұсынылған, жылу тұрақтандырумен күн модульдеріне негізделген когенерациялық энергия көздерін дамытуда жаңа ғылыми нәтижелер алынған. PowerVolt / MA - 0013 типті PV-T гибриді коллекторы зерттелді. Жұмыс барысында технологиялар мен технологиялардың дамуына шолу жасалды. Әдеби дереккөздерге шолу көрсеткендей, Қазақстанның орталық, батыс және оңтүстік аймағында термиялық тұрақтандырумен күн модульдеріне негізделген когенерациялық энергия көзін пайдалану өте перспективалы болып табылады. Бұл қайнар көз игерілмеген жерді игеруге және ауыл шаруашылығын дамытуға мүмкіндік беретіндігін атап өтуге болады. Автономды тұтынушылар үшін электр энергиясының құнын төмендету әр түрлі әдістер мен әдістермен шешілуі керек маңызды міндет болып табылады. Ұсынылған шешімдердің бірі – сұйық циркуляциялық жүйені қолдана отырып, кремний пластиналарын салқындату арқылы күн модульдерінің тиімділігін арттыру. Бұл күн модульдерінің тиімділігін жақсартады және олардың қызмет ету мерзімін ұзартады. Күн модульдерінің құнын төмендету және олардың тиімділігін арттыру – ең өзекті жаһандық проблемалардың бірі.

Тірек сөздер: күн панельдері, электр энергиясы, күн модульдері, электр станциясы, автономды тұтынушылар, панельдердің тиімділігі.

Mekhtiyev Ali

Saken Seifullin Kazakh Agro Technical University, Nur-Sultan, Kazakhstan

THEORETICAL RESEARCH OF WORKING PROCESSES OF A HYBRID COGENERATION SOURCE OF ENERGY

This article presents new research results aimed at solving important issues in the development of solar energy, new scientific results are obtained in the development of cogeneration energy sources based on solar modules with thermal stabilization. A PV-T hybrid manifold of the PowerVolt / MA - 0013 type was investigated. In the course of the work, an overview of the development of technology and technology was carried out. A review of literary sources has shown that the use of a cogeneration energy source based on solar modules with thermal stabilization in the central, western and southern Republic of Kazakhstan is quite promising. It can be noted that this source will allow the development of undeveloped land and the development of agriculture. Reducing the cost of electricity for autonomous consumers is an important task that must be solved by various methods and means. One of the proposed solutions is to increase the efficiency of solar modules by cooling the silicon wafers using a liquid circulation system. This will increase the efficiency of solar modules and extend their service life. Reducing the cost of solar modules and increasing their efficiency is one of the most pressing global problems.

Keywords: solar panels, electricity, solar modules, power plant, autonomous consumers, panel efficiency.

List of references:

1. Huang B. J., et al. Performance evaluation of solar photovoltaic/thermal systems // Solar energy. – 2001. Vol. 70.5. – P. 443-448.
2. <https://ru.wikipedia.org/wiki> (дата обращения 03.04.2021)
3. Yurchenko A., Syryamkin V., Okhorzhina A., Kurkan N. PV effectiveness under natural conditions. IOP Conference Series: Materials Science and Engineering. - 2015 - Vol. 81, Article number 012097.
4. Yurchenko A., Zotov L., Jugaj V., Tatkeeva G., Mekhtiev A. Power supply of autonomous systems using solar modules // IOP Conference Series: Materials Science and Engineering. - 2015 - Vol. 81, Article number 012112.
5. Yurchenko A., Syryamkin V., Okhorzhina A., Kurkan N. PV effectiveness under natural conditions // IOP Conference Series: Materials Science and Engineering. - 2015 - Vol. 81, Article number 012097.

УДК 620.9:662.6; 621.1
МРНТИ 44.01.85

Югай Вячеслав Викторович

slawa_v@mail.ru

Алькина Алия Даулетхановна

alika_1308@mail.ru

Калиаскаров Нурбол Балтабаевич

90nurbol@mail.ru

Карагандинский технический университет

Караганда, Республика Казахстан

Мехтиев Али Джаванширович

barton.kz@mail.ru

Казахский агротехнический университет С.Сейфуллина

Нур-Султан, Республика Казахстан

ИЗМЕРЕНИЕ МЕХАНИЧЕСКИХ НАПРЯЖЕНИЙ И ДЕФОРМАЦИЙ МЕТАЛЛИЧЕСКИХ ПОВЕРХНОСТЕЙ ПРИ ПОМОЩИ ОПТИЧЕСКИХ ВОЛОКОН

В статье приведены результаты, связанные с разработкой и практической апробацией метода контроля механических напряжений и деформаций стальных конструкций шахтных подъемных машин. Рассмотрены вопросы использования оптических волокон с помощью чувствительных сенсоров. В качестве датчика используется одномодовое телекоммуникационное оптическое волокно стандарта G.652. На основе оптического волокна создается информационно-измерительная система с большей эффективностью, так как для передачи сигналов используется импульс света. Подобные системы отличаются высоким уровнем взрывобезопасности и низким потреблением энергии. Длина измерительных каналов может достигать нескольких десятков километров. Предложенный метод неразрушающего контроля напряженно-деформированного металлических конструкций способен обеспечить непрерывные измерения в режиме реального времени. Волоконно-оптические датчики являются универсальными для использования и пригодны для измерения механических напряжений (деформаций) любых металлических конструкций подверженных усталостному разрушению.

Ключевые слова: оптическое волокно, волоконно-оптический датчик, деформация, механическое напряжение, шахтная подъемная машина.

Введение

В данной статье рассмотрен пример использования оптического волокна на основе измерения механических напряжений и деформаций тормозной балки шахтной подъемной машины, но предложенный метод может быть использован на любых металлических конструкциях [1]. Используя ОВ в качестве датчика, можно построить распределенную систему мониторинга напряженно-деформированного состояния (НДС) металлических конструкций. В отличие от тензодатчиков, которые широко используются для контроля деформации различных объектов, ОВ не требует передачи электрического тока по проводникам измерительных каналов [2]. По ОВ передается не электрический сигнал, а световая волна. При внешнем механическом воздействии на ОВ изменяются свойства распространяемой световой волны и в первую очередь ее фаза и длина [3, 4]. Соответственно если закрепить ОВ на поверхности металлической конструкции, то при ее деформации будет деформироваться и ОВ. При деформации оптического волокна происходит изменение коэффициента преломления света между его сердцевиной и оболочкой. Чем сильнее деформация, тем больше дополнительные потери в ОВ. Все изменения фиксируются телевизионной матрицей, на которую падает световая волна на выходе из ОВ.

Основная часть

Для обработки полученных данных используется специально разработанное программное обеспечение. Как сказано ранее усталостное разрушение характерно для широкого ряда конструкций

шахтного оборудования, как добывающего, так и транспортного назначения [5]. Выбранный метод прошел успешную практическую апробацию и был испытан. В дальнейшем возможно использовать оптическое волокно для контроля НДС различных стальных конструкций и расширить сферу применения выбранного метода, а также перейти от периодического контроля к постоянному мониторингу технического состояния конструктивных частей оборудования. На рисунке 1 показаны варианты размещения ОВ на боковых гранях металлической конструкции балки тормозного устройства.

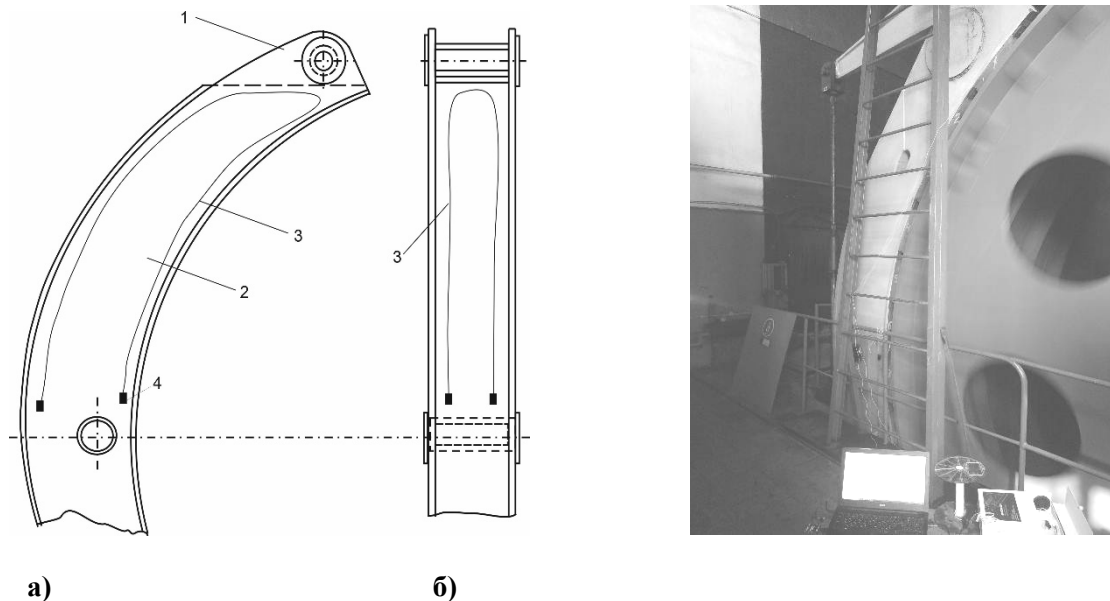

Рисунок 1. Варианты размещения оптического волокна на боковых гранях металлической конструкции балки тормозного устройства: 1- проушина для крепления втулки, 2 – балка тормозного устройства, 3 – оптическое волокно (сенсор). а – схема размещения, б – фото проведения эксперимента и установка измерительных приборов.

Оптическое волокно размещалось на боковых стенах тормозной балки в «Аварийно-опасных зонах разрушения», которые определялись на основе имеющегося опыта. Оптическое волокно закреплялось при помощи эпоксидного клея. Предварительно место установки волокна очищалось от краски для лучшей фиксации. Схема проведения измерений показана на рисунке 2. Устройство для измерения механических напряжений и деформаций было предварительно откалибровано при помощи измерительной тензометрической системы ZET 058. В качестве сенсора использовано оптическое волокно стандарта ITU-T G.652.D. Диаметр ОВ составляет 125 мкм. Для защиты от воздействия влаги и механического повреждения используется защитная оболочка из акрила. После нанесения, которого, общий диаметр составляет 245 мкм.

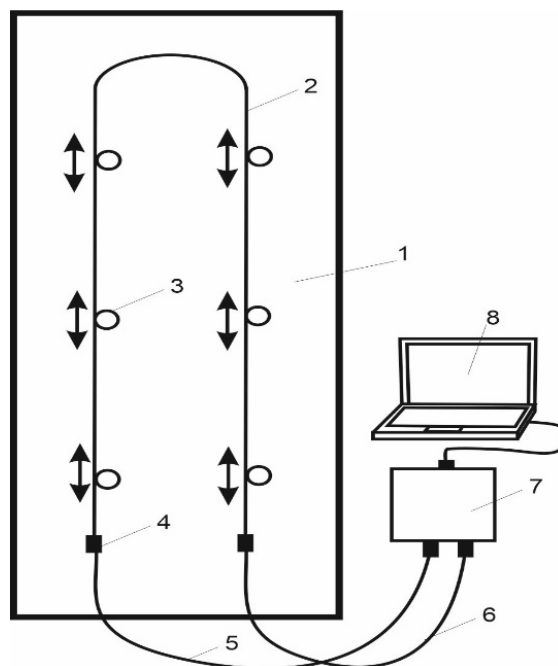

Рисунок 2. Схема проведения измерений: 1- боковая грань балки, 2 – оптическое волокно, 3 – петли из оптического волокна (сенсор), 4 – коннектор, 5, 6 - оптические патч-корд 7 - блоком обработки данных, 8 - ноутбуке.

Схема работает следующим образом, предварительно на поверхности 1, при помощи клея закрепляется оптическое волокно 2. По которому пропускается световая волна видимого диапазона длиной 650 нм. Основным измерительным элементом являются петли 3, которые при деформации поверхности 1, изменяют свой первоначальный диаметр. Деформация поверхности показана стрелками. Сенсор соединяется с помощью разъёмных коннекторов 4, а также оптических патч-корд 5 и 6 с блоком обработки данных 7. Блок обработки данных содержит источник лазерного излучения, который подает световую волну через патч-корд 5 в измерительный канал. Пройдя через оптическое волокно 2 и петли 3 свет возвращается в блок 7, где падает на поверхность телевизионной матрицы, которая фиксирует все изменяя параметров световой волны. Для анализа данных используется специально разработанное программное обеспечение, установленное на ноутбуке 8. Количество измерительных каналов и точек измерения практически не ограничено, но в экспериментах использовалось 4 измерительных канала. Соответственно один источник света и четыре телевизионные матрицы по одной на измерительный канал. Оптическое волокно приклеивается особым образом на боковую грань балки. Формируются петли диаметром от 3 до 4 мм, которые не приклеиваются к поверхности балки, что позволяет им изменять свой диаметр при деформации поверхности (Рисунок 3).

Если поверхность деформируется, соответственно растягивается или сжимается, то деформируется и петля, которая тоже растягивается или сжимается, что вызывает изменение свойств света, проходящего через нее. Все изменения дополнительных потерь световой волны, проходящей по ОВ при его деформации, фиксируются устройством обработки данных. На рисунке 4 показано один из вариантов установки сенсоров на боковой поверхности тормозной балки.

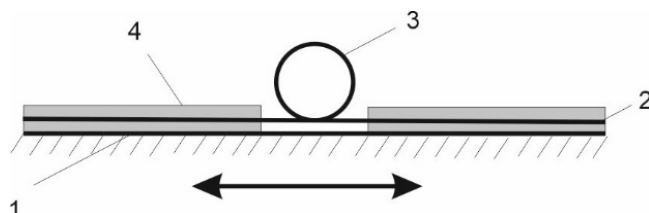

Рисунок 3. Конструкция петли из оптического волокна (сенсор): 1- боковая грань балки, 2 – оптическое волокно, 3 – петля из оптического волокна (сенсор), 4 – слой эпоксидного клея

Результаты измерений деформации боковой грани тормозной балки представлены на рисунке 4. В зависимости от роста деформации растут потери отеческой мощности. Оптическое волокно способно с достаточно высокой точностью зафиксировать изменения НДС тормозной балки.

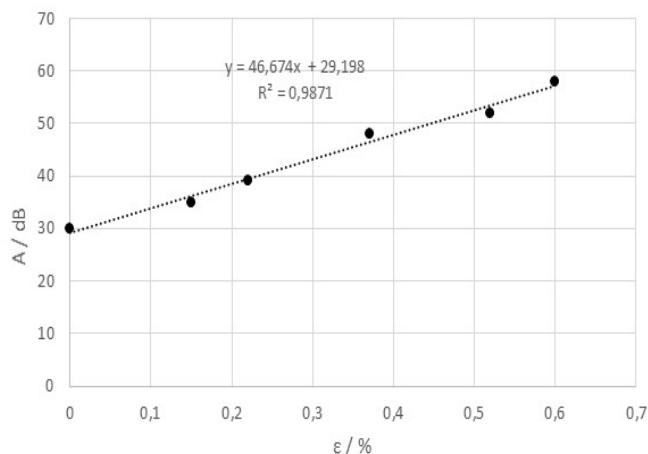

Рисунок 4. График роста дополнительных потерь световой волны при росте относительной деформации балки

Относительная погрешность измерений деформации балки составила 3,453%, коэффициент Стьюдента 1,899 с доверительным интервалом 0,95.

Выводы

Используя ОВ можно создать распределенную систему контроля НДС различных металлических конструкций, которая работает в режиме реального времени. Также возможно с высокой точностью установить места возникновения концентраторов механических напряжений и своевременно определить зоны усталостного разрушения. Рассмотренный метод является универсальным и пригоден для мониторинга НДС любых металлических конструкций подверженных усталостному разрушению, например, выполненных из швеллера, двутавра и коробчатого стального профиля.

В основе публикаций лежат результаты научных исследований выполненных за счет средств проекта ИРН №АР09562222 «Информационно-измерительная система нового поколения на основе волоконно-оптических датчиков» (договор 254/12-2 от 15.07.21. Научные исследования выполнены с использованием лабораторий Казахского агротехнического университета им. С. Сейфуллина.

Список литературы:

1. A.D. Mekhtiyev, F.N. Bulatbayev, A.V.Taranov, A.V.Bashirov, YE.G.Neshina, A.D.Alkina. Use of reinforcing elements to improve fatigue Strength of steel structures of mine hoisting Machines (MHM) // *Metalurgija*. – 2020. 1, №59. – P.121-124.
2. A.V.Yurchenko, A. D.Mekhtiyev, F.N.Bulatbaev, E.G.Neshina, A.D.Al'kina, The Model of a Fiber-Optic Sensor for Monitoring Mechanical Stresses in Mine Workings// *Russian Journal of Nondestructive Testing*. – 2018. 7, №54. – P.528–533.
3. Mekhtiyev A.D., Kovtun A.A., Yugay V.V., Neshina E.G., Aimagambetova R.Z., Alkina A.D. Research of mechanical stress at tension of quartz optical fiber (QOF) // *Metalurgija*. – 2021. 1-2, №60. – P.121 – 124.
4. Чотчаев Х.О. Контроль напряженно-деформированного состояния горного массива звукометрическими и геофизическими методам // *Геология и геофизика юга России*. – 2016. № 3. – С. 129–140.
5. Буймистряк Г.Я. Принципы построения интеллектуальных волоконно-оптических датчиков // *Фотон-Экспресс*. – 2011. № 6 (43). – С. 38–39.
6. Буймистряк Г. Волоконно-оптические датчики для экстремальных условий // *Control engineering Россия*. – 2013. № 3 (45). – С. 34–40.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Югай Вячеслав Викторович
Алькина Алия Даулетхановна
Калиаскаров Нурбол Балтабаевич
Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы
Мехтиев Али Джаванширович

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті
Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы
ОПТИКАЛЫҚ ТАЛШЫҚТАРДЫҢ КӨМЕГІМЕН МЕТАЛЛДЫ ЖАЗЫҚТЫҚТЫҚТАРДЫҢ
ДЕФОРМАЦИЯ МЕН МЕХАНИКАЛЫҚ КЕРНЕУЛЕРДІ ӨЛШЕУ

Мақалада шахталық көтергіш машиналардың болатты құрылымдарының механикалық кернеулері мен деформацияларын бақылау әдісін құрастыруға және тәжірибелік сынауға байланысты нәтижелер келтірілген. Сезімтал сенсорлардың көмегімен оптикалық талшықтарды қолдану мәселелері қарастырылады. Сенсор ретінде G. 652 стандартты бірмодальды телекоммуникациялық оптикалық талшық қолданылады. Оптикалық талшықтың негізінде тиімділігі жоғары ақпараттық-өлшеу жүйесі құрылады, себебі сигналдарды жіберу кезінде жарық импульсі қолданылады. Мұндай жүйелер жарылыс қауіпсіздігінің жоғары деңгейімен және энергияны аз тұтынумен сипатталады. Өлшеу арналарының ұзындығы бірнеше ондаған шақырымға жетуі мүмкін. Кернеулі-деформацияланған металлды құрылымдарын бақылаудың әдісі нақты уақыт режимінде үздіксіз өлшеулерді қамтамасыз ете алады. Оптикалық-талшықты датчиктері кез келген металл конструкцияларының механикалық кернеулерін (деформацияларын) өлшеудің әмбебап құралы болып табылады.

Тірек сөздер: оптикалық талшық, оптикалық-талшықты датчик, деформация, механикалық кернеу, шахталы көтергіш машина.

Yugay Vyacheslav, Alkina Aliya, Kaliaskarov Nurbol
Karaganda technical university, Karaganda, Kazakhstan
Mekhtiyev Ali

S.Seifullin Kazakh Agro Technical University, Nur-Sultan, Kazakhstan
MEASUREMENT OF MECHANICAL STRESSES AND DEFORMATIONS OF METAL
SURFACES USING OPTICAL FIBERS

The article presents the results related to the development and practical testing of a method for monitoring mechanical stresses and deformations of steel structures of mine lifting machines. The issues of using optical fibers with the help of sensitive sensors are considered. A single-mode telecommunications optical fiber of the G standard is used as a sensor. An information and measurement system is created on the basis of an optical fiber with greater efficiency, since a light pulse is used to transmit signals. Such systems are characterized by a high level of explosion safety and low energy consumption. The length of the measuring channels can reach several tens of kilometers. The proposed method of non-destructive testing of stress-strain metal structures is able to provide continuous measurements in real time. Fiber-optic sensors are universal for use and are suitable for measuring mechanical stresses (deformations) of any metal structures subject to fatigue failure.

Keywords: optical fiber, fiber-optic sensor, deformation, mechanical stress, mine lifting machine.

List of references:

1. A.D.Mekhtiyev, F.N.Bulatbayev, A.V.Taranov, A.V.Bashirov, YE.G.Neshina, A.D.Alika. Use of reinforcing elements to improve fatigue Strength of steel structures of mine hoisting Machines (MHM) // Metalurgija. – 2020. 1, №59. – P.121-124.
2. A.V.Yurchenko, A. D.Mekhtiyev, F.N. Bulatbaev, E.G. Neshina, A.D. Al'kina, The Model of a Fiber-Optic Sensor for Monitoring Mechanical Stresses in Mine Workings// Russian Journal of Nondestructive Testing. – 2018. 7, №54. – P.528–533.
3. Mekhtiyev A.D., Kovtun A.A., Yugay V.V., Neshina E.G., Aimagambetova R.Z., Alkina A.D. Research of mechanical stress at tension of quartz optical fiber (QOF) // Metalurgija. – 2021. 1-2, №60. – P.121 – 124.
4. Chotchaev H.O. Monitoring of the stress-strain state of a mountain massif by sonometric and geophysical methods // Geology and Geophysics of the South of Russia. – 2016. № 3. – P. 129-140.
5. Buymistruk G.Y. Principles of construction of intelligent fiber-optic sensors // Photon-Express. –2011. № 6 (43). – P. 38—39.
6. Buymistruk G.Y. Fiber-optic sensors for extreme conditions // Control engineerin, Russia. – 2013. № 3 (45). – P. 34-40.

Тохметова Куралай Муратбековна
kuralay_tokhmetova@mail.ru
Нурмаганбетова Жанара Сахитовна
janaraaru@mail.ru
Нурмагамбетова Гүльмира Сахитовна
gulmira_gulmirka@mail.ru
Жумагулова Динара Кешубаевна
appdinara@mail.ru
Қарағанды техникалық университеті
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

«FESTO МЕХАТРОНДЫҚ ЖЕЛІСІ» СТЕНДІНІҢ БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІН ЖАСАУ

Мақалада Қарағанды техникалық университетінің өндірістік процесстерді автоматтандыру кафедрасының 134-аудиториясында орналасқан «Festo мехатрондық желісі» стенді қарастырылған. Зерттеліп отырған стенд кешенді дипломдық жобаның зерттеу объектісі болып табылады. Стендтің «миы» болып табылатын Mitsubishi FX-5U 32М бағдарламалаушы логикалық контроллері үшін бағдарламалық қамтамасыз ету әзірленді. Стендтің жұмыс істеу алгоритмі ұсынылған. «FESTO мехатрондық желісі» стенді үшін Ресейлік MasterSCADA 3.x бағдарламалық ортасында әзірленген Scada-жүйесі толықтай сипатталған. Стендпен жұмыс істеудің қадамдық әрекеттерін сипаттайтын әдістемелік қамтамасыз ету жасалынды. Ұсынылған әдістемелік-құрал жоғары курс студенттерін, магистранттарды оқытуға, сондай-ақ инженерлердің біліктілігін арттыруға мүмкіндік береді.

Тірек сөздер: Индустрия 4.0, мехатронды желі, робот-қысқыш, конвейер, пневматика, автоматтандыру, басқару жүйесі, контроллер, оператор панелі, Scada-жүйесі, HMI.

Кіріспе

Технологиялық процесстерді басқарудың автоматтандырылған жүйелерін дамыту - қазіргі таңда маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Бұл ретте автоматтандырылған басқару жүйесі құрамына кіретін объектілерді оңтайлы басқару мәселелерін шешу үшін заманауи көпфункционалды өнеркәсіптік контроллерлер, жиілік түрлендіргіштер, ғаламдық және жергілікті телекоммуникациялық желілер негізінде есептеу жүйелерін жетілдіруді және технологиялық процесстерге жаһандық технологияларды енгізу көзделеді. Қазіргі таңда елімізде өнеркәсіптік кәсіпорындардың көпшілігі Индустрия 4.0 технологияларын толық көлемде енгізу жөніндегі жобаларды қолға алған [1].

Ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың дамуы, өндірістік процесстерді автоматтандыру және роботтандыру Индустрия 4.0 технологияларын қамтиды. Мұндай өндірістік процесстердің мысалы болып күрделі бұйымдар, дайындамалар немесе жартылай фабрикаттар шығаратын икемді автоматтандырылған өндірістермен жабдықталған жеңіл және ауыр өнеркәсіп объектілері, оның ішінде құрастыру, сұрыптау, тасымалдау, бұрғылау, жапсырмаларды желімдеу, бояу, таңбалау және т.б. технологиялық процесстері жатады.

Бұл мақалада зерттеу объектісі ретінде бөлшектерді бұрғылау және оларды түсі мен материалы бойынша сұрыптау жүргізетін «FESTO мехатрондық желісі» стенді қарастырылған. Стенд Қарағанды техникалық университетінің өндірістік процесстерді автоматтандыру кафедрасының 134-аудиториясында орналасқан. Бұл аудитория ҚарТУ - Mitsubishi Electric – KAZPROMAVTOMATIKA оқу центрінің филиалы [2].

Зерттеліп отырған стенд кешенді дипломдық жобаның зерттеу объектісі болып табылады. Жобалау барысында келесі міндеттер орындалды:

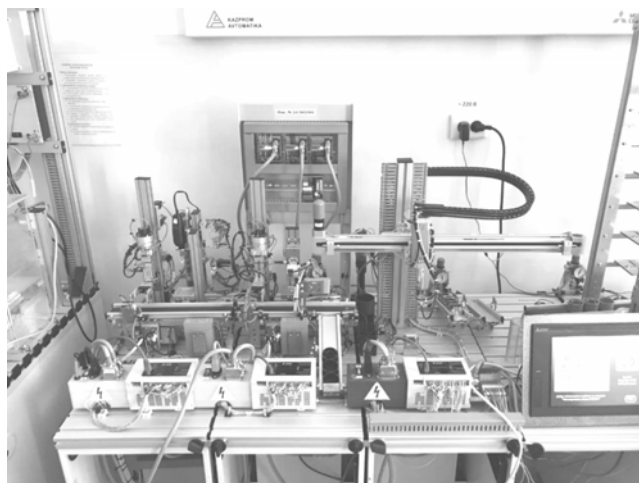
1. Стендтің «миы» болып табылатын Mitsubishi FX-5U 32М бағдарламалаушы логикалық контроллері үшін бағдарламалық қамтамасыз етуді әзірлеу;
2. Панель операторы үшін бағдарламалық интерфейсін әзірлеу;
3. MasterScada Scada-бағдарламалау ортасында стендтің Scada-жүйесін жасау;
4. GOT Mobile бағдарламалық қосымшасы арқылы стендті қашықтықтан басқаруды жүзеге асыру;

1. «FESTO мехатрондық желісі» стендінде білім алу үшін студенттер мен магистранттарға арналған әдістелік кешен және видео форматтағы оқу сабақтарын жасау.

Стендте қолданылатын құрылғылар дәрі-дәрмек жасау саласында және басқа да дайындамаларды сұрыптау мен орау(қаптау) секілді өндірістік процесстерді автоматтандыру салаларында қолданылады, атап айтқанда «FESTO мехатрондық желісі» стенді өнеркәсіптік объектілердің бірден-бір шынайы аналогы болып табылады.

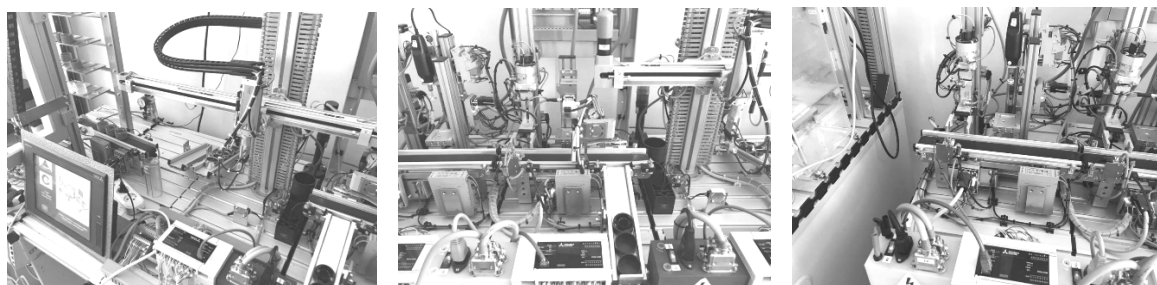
Стендтің сипаттамасы

1- суретте «FESTO мехатрондық желісі» стендінің сыртқы бейнесі көрсетілген. Стенд біріктірілген жүйеден тұрады, оған: оптикалық сенсорлар, екі конвейер желісі, робот-қысқыш, жарық тосқауылы, бұрғылау модулі, итеру механизмі, клапандар, сондай-ақ пневматикалық жүйенің элементтері кіреді.

Сурет 1. «FESTO мехатрондық желісі» стендінің жалпы көрінісі

Берілген стенд функцияларына және орындау механизмдеріне байланысты үш станцияны қамтиды, яғни бөлшектерді тасымалдау, бөлшектердің түсін анықтау/ажырату және оларды өңдеу (бұрғылау) мен сақтау станциялары (2-суретті қараңыз).

а)

б)

в)

Сурет 2. «FESTO мехатрондық желісі» стендінің құрамына кіретін станциялар:

а – тасымалдау станциясы; б – өлшеу станциясы (бөлшектің түсін және материалын анықтау); в – бұрғылау станциясы.

Стендтің жұмыс істеу алгоритмі

Стендте процесс бөлшектер «қоймасынан» бөлшекті робот-қысқыш арқылы алудан басталады. Бөлшекті беру механизмі бөлшекті бергеннен кейін, робот-қысқыш бөлшекті түсін және дұрыс орналасуын анықтау үшін екінші станцияның конвейеріне орналастырады. Бөлшек жарық тосқауылынан өтіп, конвейер желісі арқылы қозғалады, осылайша электромагниттік сәулеленудің көмегімен бөлшектің түсі анықталады. Әрі қарай конвейер бойымен қозғалатын бөлшек робот-қысқыш аумағына жетеді, ал ол бөлшектің дұрыстығын (ақауы жоқ екендігін) анықтайтын оптикалық сенсорға өткізеді. Анықталғаннан кейін бөлшек конвейерге оралып, үшінші станцияға өтеді.

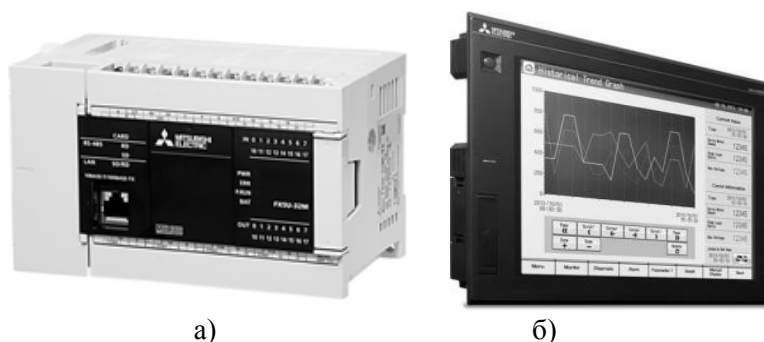
Үшінші станцияда бұрғылау жасалынады, бұрғылау процесі аяқталғаннан кейін бөлшек

конвейерлер бойымен қозғалады. Бұдан кейін бөлшектер түсіне сәйкес қоймаларға орналасады. Сонымен қоса, стенд жұмыс жасау кезінде «қателік болуы мүмкін» және «авариялық» режимдері де қарастырылған. Атап айтқанда, ол бөлшектер «қоймасында» бөлшектің болмауы немесе бөлшек санының шамадан тыс көп болуы және т.б. Бұл ретте қолданушыға қолман басқару режимі мүмкіндігі пайда болады.

Стендтің бағдарламалық қамтамасыз етуін жасау

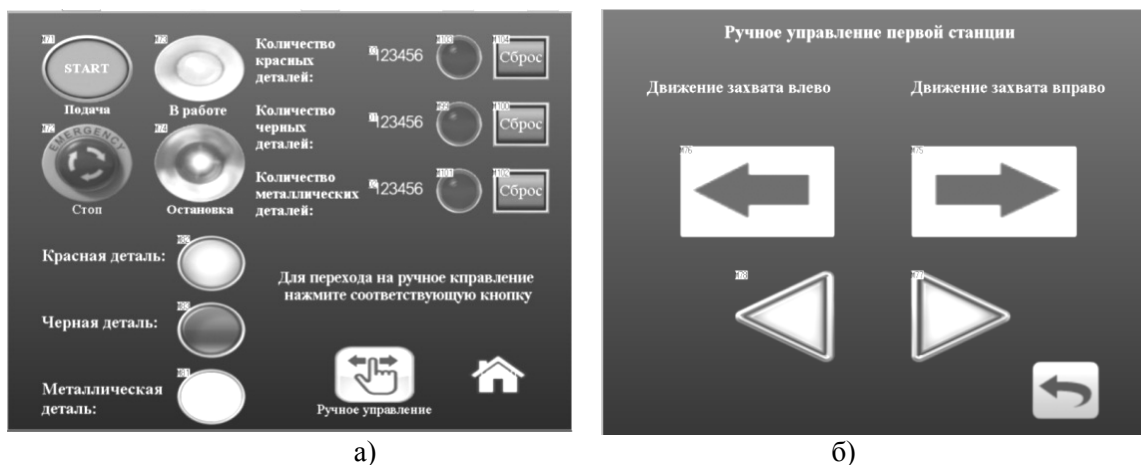
«FESTO мехатронды желісі» процессорлы стендінің басқару блогының негізгі есептеу құрылғысы Mitsubishi MELSEC iQ-F жаңа сериясының FX5U- 32M өнеркәсіптік контроллері болып табылады. Бағдарламалау және параметрлеу үшін GX Works3 бағдарламалық жасақтамасы қолданылады. Бағдарламалау тілі ретінде релелік байланыс логикасы (LAD) таңдалынды.

Оператор панелі ретінде GOT 2000 сериялы Mitsubishi GT 27 панелі пайдаланылады. 3-суретте Mitsubishi MELSEC iQ-F сериясының FX5U-32M өнеркәсіптік контроллері және Mitsubishi GOT 2000 сериялы GT 27 HMI панелінің сыртқы бейнесі көрсетілген.

Сурет 3. Mitsubishi MELSEC iQ-F сериясының а - FX5U-32M өнеркәсіптік контроллері және Mitsubishi GOT 2000 сериялы б - GT 27 HMI панелі

HMI панеліне арналған экранды әзірлеу GT Works 3 бағдарламасы көмегімен жүзеге асырылады. Бұл жасақтама арқылы HMI панеліне технологиялық процесстерді тиімді басқарудың ыңғайлы әрі қол жетімді мнемосұлбасын құруға мүмкіндік туады. GT Works 3 бағдарламалау ортасының барлық мүмкін артықшылықтарын қолдана отырып, «FESTO мехатронды желісі» стендіне арнайы HMI басқару терезелері жасалынды. Терезелердің сыртқы бейнесі 4 – суретте келтірілген.

Сурет 4. HMI GOT 2000 оператор панелінің басты басқару терезелері: а – автоматты басқару; б – қолмен басқару.

HMI панелі арқылы қолданушыға стендті толықтай автоматты түрде басқаруға мүмкіндік беріледі. Стендтің құрамына кіретін әрбір станцияны жеке қолмен басқару мүмкіндігі де бар, атап айтқанда қолмен басқару кезінде конвейерді қосу, оны өшіру, конвейерге бөлшек беру секілді функциялар орындау мүмкіндігі туады. Сонымен қатар, HMI панелі конвейерлер бойындағы

бөлшектер туралы ақпаратты, оның ішінде бөлшектің түсі және қоймаларға түскен бөлшектердің саны секілді ақпаратты көрсетеді.

Masterscada бағдарламасында стендтің scada-жүйесін жасау

«FESTO мехатрондық желісі» стенді үшін SCADA-жүйе Peсейлік MasterSCADA 3.x бағдарламалық ортада әзірленді.

Стенд үшін SCADA-жүйесін әзірлеу барысында, элементтер палитрасындағы конвейер, бұрғы сияқты мультимедиялық элементтер қолданылды. Стенд сыртқы бейнесі PAINT бағдарламасында жасалды. Әзірленген SCADA-жүйе 5- суретте көрсетілген.

Сурет 5. «FESTO мехатрондық желісі» стенді үшін SCADA-жүйе

SCADA-жүйесі терезесінде, яғни мнемосхемада стендтің атқарушы құрылғылары мен өлшеу құрылғылары, атап айтқанда конвейерлер, робот-қысқыш және датчиктер туралы, олардың жұмыс күйі, сонымен қатар конвейер бойында орналасқан бөлшектің түсі туралы ақпарат көрсетілген.

Мнемосхема сәтті жүзеге асырылғанымен, жұмыс барысында SCADA-мен контроллер арасында байланыс орнату қиындығы туындады. Бұл MasterSCADA бағдарламасын төменгі деңгейлі құрылғылармен OPC-сервер арқылы өзара байланыстырумен түсіндіріледі. «OPC» термині әртүрлі өндірушілердің өнеркәсіптік автоматтандыру саласы үшін жасалған бағдарламалық жасақтамалардың өзара әрекеттесу технологияларын сипаттайтын стандарттар тобын білдіреді. Әдетте, төменгі деңгейдегі техникалық құралдардың (контроллерлер, интеллектуалды құрылғылар және т.б.) сұранымдарын стандарттау туралы, яғни автоматтандыру жүйелерінің жоғарғы деңгейдегі бағдарламалық жасақтамалары жабдықты сұрай алатын бірыңғай драйверлер қолданылады. OPC – тің басты артықшылығы - бұл деректер көздерімен жұмысты біріктіру. Стандарттың арқасында кез-келген OPC-сервері кез-келген SCADA жүйесімен жұмыс істей алады. Нәтижесінде кез – келген құрылғыны кез-келген SCADA-ға қосуға мүмкіндік береді.

Контроллермен келесі интерфейстер арқылы байланыс орнатуға болады: Ethernet, RS 232, RS-485, GSM. Жобада Ethernet арқылы контроллермен байланыс орнатылды. Жобада қолданатын контроллер бұл – FX5U контроллерлері. Сондықтан оған арнайы протокол қажет. MasterSCADA бұл проблеманы шешті, ол - Multi-Protocol MasterOPC.

OPC-серверді баптау көп уақыт алмайды. Бастысы ол GX Works3 бағдарламалық ортадан, контроллерге құйылған айнымалыларды экспорттау және OPC-серверге енгізу. Стендте үш контроллер қолданылатындықтан, баптау кезінде сәйкес IP-адрес берілу қажет. Байланыс орнатылғанын Качество связи бағанынан бақылауға болады. Егер «GOOD» жазуы шығарылса (6-суретті қараңыз), онда мнемосхемамен байланыс орнатып, SCADA-жүйесінің жұмысын көруге болады.

Стартовая конфигурация : OPCDiplom.mpp

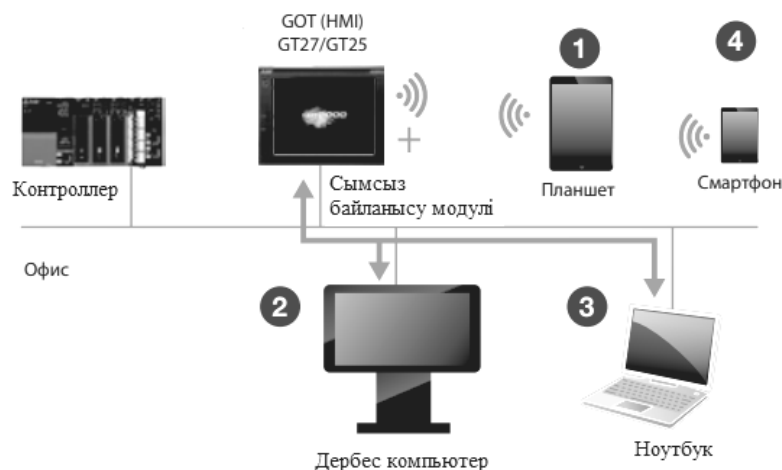
Объекты

Идентификатор	Регион	Адрес в реги...	Значение	Качество	Время	Тип в сер...	Доступ
C1.Mitsubishi FXS.Diagnosi...			false	GOOD	2021-05-2...	bool	ReadOnly
C1.Mitsubishi FXS.nalichde...	Input (...	6	false	GOOD	2021-05-2...	bool	ReadWr...
C1.Mitsubishi FXS.vverhpo...	Input (...	0	true	GOOD	2021-05-2...	bool	ReadWr...
C1.Mitsubishi FXS.nizhpolozh...	Input (...	1	false	GOOD	2021-05-2...	bool	ReadWr...
C1.Mitsubishi FXS.polozhn...	Input (...	2	false	GOOD	2021-05-2...	bool	ReadWr...
C1.Mitsubishi FXS.otpuskz...	Output ...	0	false	GOOD	2021-05-2...	bool	ReadWr...
C1.Mitsubishi FXS.otkrytz...	Output ...	1	true	GOOD	2021-05-2...	bool	ReadWr...
C1.Mitsubishi FXS.podartde...	Output ...	2	false	GOOD	2021-05-2...	bool	ReadWr...
C1.Mitsubishi FXS.dvizha...	Output ...	3	false	GOOD	2021-05-2...	bool	ReadWr...
C1.Mitsubishi FXS.dvizha...	Output ...	4	false	GOOD	2021-05-2...	bool	ReadWr...
C1.Mitsubishi FXS.green	Output ...	5	true	GOOD	2021-05-2...	bool	ReadWr...
C1.Mitsubishi FXS.yellow	Output ...	6	false	GOOD	2021-05-2...	bool	ReadWr...
C1.Mitsubishi FXS.red	Output ...	7	false	GOOD	2021-05-2...	bool	ReadWr...
C1.Mitsubishi FXS.polozhz...	Input (...	3	true	GOOD	2021-05-2...	bool	ReadWr...
C1.Mitsubishi FXS.polozhz...	Input (...	4	false	GOOD	2021-05-2...	bool	ReadWr...
C1.Mitsubishi FXS.dat1	Data R...	2	0	GOOD	2021-05-2...	float	ReadWr...
C1.Mitsubishi FXS.dat2	Data R...	3	0	GOOD	2021-05-2...	float	ReadWr...
C1.Mitsubishi FXS.avarm	Internal...	101	false	GOOD	2021-05-2...	bool	ReadWr...
C1.Mitsubishi FXS.avarch	Internal...	103	false	GOOD	2021-05-2...	bool	ReadWr...

Сурет 6. OPC-сервердегі сигналдардың сапасын бақылау

GOT MOBILE функциясы арқылы стендті қашықтықтан басқару

GOT mobile функциясы арқылы HMI панеліндегі терезелерді мобильді құрылғылар (смартфон, планшет) арқылы көруге, яғни мониторинг жасауға және HMI панельге қосылу арқылы стендті мобильді құрылғылар көмегімен қашықтықтан басқару мүмкіндігі орындалады. Берілген функционалды мүмкіншілік 7 – суретте сипатталған.

Сурет 7. GOT mobile функциясына қосылу сұлбасы

Берілген технология орындалу үшін сымсыз байланысу модулі, атап айтқанда Wi-fi роутер тікелей Ethernet кабель арқылы HMI панеліне қосылады. Сәйкесінше, смартфон не планшетті Wi-fi роутер таратқан интернет желісіне қосу қажет. Мұнда іске қосылған құрылғылар, яғни дербес компьютер, HMI панелі, Wi-fi роутер және телефон (планшет) бір локальді желіге ұқсас IP-адреспен байланысады. Мысалы ретінде, 192.168.3.1 ... 192.168.3.19 ... 192.168.3.18 ... 192.168.3.2.

Стендтің зертханалық- әдістемелік нұсқаулығын жасау

«FESTO мехатрондық желісі» стенді бойынша әдістемелік-құрал мен зертханалық жұмыстар әзірленді. Стендпен жұмыс істеудің қадамдық әрекеттерін сипаттайтын әдістемелік қамтамасыз ету төрт зертханалық жұмыстардан тұрады:

1. «Festo мехатронды желісі» стендімен танысу және бірінші станция жұмысын іске келтіру;
2. Бұрғылау станциясының жұмысын іске келтіру және контроллермен байланыс;
3. Өлшеу және сақтау станцияларының жұмысын іске келтіру;
4. «Festo мехатронды желісі» стендіне оператор панелін дайындау.

Берілген жұмыстардың мақсаты зертханалық стендтің жұмыс принципімен танысу, өнеркәсіптік автоматика жүйелерін құру мәселелерін шешу үшін Mitsubishi контроллерін пайдалану дағдысын игеру, контроллер мен компьютер арасындағы байланысты орнату, Mitsubishi GOT 2000 операторлық панелі үшін HMI терезесін құру дағдыларын алу болып табылады.

Сурет 8. «FESTO мехатрондық желісі» стендіне арналған әдістемелік-құрал

Сонымен қатар, әдістемелік-құралға көмек ретінде видео-нұсқаулықтар жазылды. Олар «Кафедра АПП КарГТУ» YouTube-каналында орналастырылған. Ұсынылған әдістемелік-құрал мен видео-нұсқаулықтар жоғары курс студенттерін және магистранттарды оқытуға, сондай-ақ инженерлердің біліктілігін арттыруға мүмкіндік береді деп сенеміз.

Әдебиеттер тізімі:

1. 7 ключевых технологий Индустрии 4.0: от машинного обучения до 3D-печати. Партнерский материал 19 марта 2020. High-tech.fm/2020/03/19/industry-4-0.
2. Фешин Б.Н., Шпакова Л.Г., Тохметова К.М. Оптимальное управление роботами в гибком автоматизированном производстве // Труды университета. – Караганда: КарГТУ. № 1. 2019. – С. 145-148.

РЕЗЮМЕ/RESUME

**Тохметова Куралай Муратбековна
Нурмаганбетова Жанара Сахитовна
Нурмагамбетова Гульмира Сахитовна
Жумагулова Динара Кешубаевна
Карагандинский технический университет
Караганда, Республика Казахстан**

**РАЗРАБОТКА СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ СТЕНДОМ
«МЕХАТРОННАЯ ЛИНИЯ FESTO»**

В статье рассматривается стенд «Мехатронная линия FESTO», который находится в 134 аудитории кафедры автоматизации производственных процессов Карагандинского технического университета. Данный стенд является объектом исследования комплексного дипломного проекта. Было разработано программное обеспечение на базе программируемого логического контроллера Mitsubishi FX-5U 32M. Представлен алгоритм работы стенда. Приведено полное описание SCADA-системы разработанной в среде MasterSCADA 3.x. Авторами разработано учебное методическое пособие для изучения стенда «Мехатронная линия FESTO». Данное методическое пособие позволяет обучать студентов и магистрантов кафедры автоматизации производственных процессов, а также позволит повысить уровень квалификации специалистов и инженеров.

Ключевые слова: Индустрия 4.0, мехатронная линия, робот-захват, конвейер, пневматика, автоматизация, система управления, контроллер, панель оператора, Scada-система, HMI.

**Tokhmetova Kuralay, Nurmaganbetova Zhanara,
Nurmagambetova Gulmira, Zhumagulova Dinara
Karaganda technical university, Karaganda, Kazakhstan
DEVELOPMENT OF STAND CONTROL SYSTEM
«FESTO MECHATRONIC LINE»**

The article considers the stand «FESTO Mechatronic line», which is located in the 134 auditorium of the Department of Automation production processes of the Karaganda Technical University. This stand is the object of research of a comprehensive diploma project. The software was developed on the basis of the programmable logic controller Mitsubishi FX-5U 32M. The algorithm of the stand operation is presented. The full description of the SCADA system developed in the MasterSCADA 3.x is given. The authors have developed a training manual for studying the stand «FESTO Mechatronic Line». This manual allows to train students and master students of the

Department of automation production processes and will also improve the level of qualification of specialists and engineers.

Keywords: Industry 4.0, mechatronic line, robot gripper, conveyor, pneumatics, automation, control system, controller, operator panel, Scada system, HMI.

List of references:

1. 7 key technologies in Industry 4.0: from machine learning to 3D printing. Affiliate material March 19, 2020. High-tech.fm/2020/03/19/industry-4-0.

2. Feshin B.N., Shpakova L.G., Tokhmetova K.M. Optimal control of robots in flexible automated production // Proceedings of the University. - Karaganda: KSTU. No. 1. 2019. - S. 145-148.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Алькина Алия Даулетхановна, Ақпараттық технологиялар мен қауіпсіздік кафедрасының аға оқытушысы, Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Жумагулова Динара Кешубаевна, Өндірістік процесстерді автоматтандыру кафедрасының аға оқытушысы, Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Калиаскаров Нурбол Балтабаевич, Байланыс жүйелерінің технологиясы кафедрасының аға оқытушысы, Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Нурмаганбетова Жанара Сахитовна, Өндірістік процесстерді автоматтандыру кафедрасының аға оқытушысы, Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Нурмагамбетова Гүлмира Сахитовна, Өндірістік процесстерді автоматтандыру кафедрасының аға оқытушысы, Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Мехтиев Али Джаванширович, техника ғылымдарының кандидаты, профессор, Сәкен Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы;

Тохметова Куралай Муратбековна, Өндірістік процесстерді автоматтандыру кафедрасының аға оқытушысы, Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Югай Вячеслав Викторович, PhD докторы, Байланыс жүйелерінің технологиясы кафедрасының меңгерушісі, Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы.

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ

Алькина Алия Даулетхановна, старший преподаватель кафедры информационные технологии и безопасность, Карагандинский технический университет, Караганда, Республика Казахстан;

Жумагулова Динара Кешубаевна, старший преподаватель кафедры автоматизации производственных процессов, Карагандинский технический университет, Караганда, Республика Казахстан;

Калиаскаров Нурбол Балтабаевич, старший преподаватель кафедры технологии и системы связи, Карагандинский технический университет, Караганда, Республика Казахстан;

Нурмаганбетова Жанара Сахитовна, старший преподаватель кафедры автоматизации производственных процессов, Карагандинский технический университет, Караганда, Республика Казахстан;

Нурмаганбетова Гүлмира Сахитовна, старший преподаватель кафедры автоматизации производственных процессов, Карагандинский технический университет, Караганда, Республика Казахстан;

Мехтиев Али Джаванширович, кандидат технических наук, профессор, Казахский агротехнический университет имени Сакена Сейфуллина, Нур-Султан, Республика Казахстан;

Тохметова Куралай Муратбековна, старший преподаватель кафедры автоматизации производственных процессов, Карагандинский технический университет, Караганда, Республика Казахстан;

Югай Вячеслав Викторович, доктор PhD, заведующий кафедры технологии и системы связи, Карагандинский технический университет, Караганда, Республика Казахстан.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Alkina Aliya, Senior lecturer of the Department information technology and security, Karaganda Technical University, Republic of Kazakhstan;

Zhumagulova Dinara, Senior teacher of the Department of Automation Production Processes, Karaganda Technical University, Republic of Kazakhstan;

Kaliaskarov Nurbol, Senior lecturer of the Department of Communication Systems Technologies, Karaganda Technical University, Republic of Kazakhstan;

Nurmaganbetova Zhanara, Senior teacher of the Department of Automation Production Processes, Karaganda Technical University, Republic of Kazakhstan;

Nurmaganbetova Gulmira, Senior teacher of the Department of Automation Production Processes, Karaganda Technical University, Republic of Kazakhstan;

Mekhtiyev Ali, Candidate of Technical Sciences, Associate Professor, Professor, Saken Seifullin Kazakh Agro-Technical University, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan;

Tokhmetova Kuralay, Senior teacher of the Department of Automation Production Processes, Karaganda Technical University, Republic of Kazakhstan;

Yugay Vyacheslav, PhD, Head of the Department of Communication Systems Technologies, Karaganda Technical University, Republic of Kazakhstan.

UDK 665.6/.7:543.63
IRSTI 61.51.81

Colin Honnold
University of Illinois at Urbana-Champaign, United States of America, Illinois,
Champaign County, Champaign City
Baibulanova Aiman Asylmuratovna
Baibulanova_81@mail.ru
Private Institution «Bolashaq» Academy»
Karaganda, Republic of Kazakhstan

MECHANICAL ACTIVATION OF OIL AND PETROLEUM PRODUCTS PROCESSING

The idea of splitting long organic chains into shorter ones to produce free radicals that form new compounds in order to get more light petroleum products is not new. Such works were started back in the USSR in the 60s, but they have become especially relevant now, at the time of the rapid rise in the price of oil as a raw material and the increase in the cost of its processing, the deterioration of the quality of oil, the deterioration of the quality of the products obtained.

Cavitation technologies are widely used for processing oil and petroleum products. If the pressure decrease occurs due to large local velocities in the flow of a moving droplet liquid, then cavitation is considered hydrodynamic.

Keywords: cavitation, oil, hydrodynamics, fuel emulsions, diesel fuel, cavitation treatment, mechanical activation, cavitation activator.

Oil is a high-molecular, heterogeneous liquid, the molecules of which are difficult to orient at atmospheric pressure and normal temperature. When an external pressure of several hundred atmospheres is applied to oil, the molecules are polarized, counteracting external forces and maintaining the equilibrium of the system. If the external pressure is abruptly removed, then internal forces will begin to tear the macromolecules into smaller components, and the density of the product decreases. This principle is the basis for processing oil in order to change its structure [1].

To date, the most high-quality oil treatment is cavitation equipment. As a result of physical and chemical reactions after cavitation treatment of oil, the specific weight of light petroleum products increases. Many processes of oil refining and oil residues are based on phase transitions characteristic of oil dispersed systems. The kinetics of phase transitions can be affected by chemical substances and physical fields. As a result of such intervention, the radius of the core and the thickness of the adsorption-solvate shell of a complex structural unit, which is an element of the oil dispersed system, change. This makes it possible to increase the output of targeted petroleum products, improve their quality, and reduce energy costs. The cavitation effect is accompanied by micro-explosions, ultrasound, as well as mechanical cuts and collisions when exposed to hundreds of cutting pairs moving towards each other at a high linear speed. The value of this speed is several tens of meters per second, which makes it possible to cut the dispersed substances into the smallest microparticles. In fact, these are micro-pulses. In one minute – hundreds of thousands of micro-pulses.

In the hydrodynamic ultrasonic cavitation field, the yield of carbides decreases, and with an increase in the yield of gasoline, the amount of unsaturated hydrocarbons in gasoline fractions decreases.

Cavitation treatment accelerates the diffusion of oil in the paraffin cavity, intensifies the process of its destruction. The acceleration of paraffin dissolution is due to the intensification of oil mixing at the oil-paraffin interface and the action of pressure pulses, which, as it were, spray paraffin particles [2].

The kinetics of phase transitions can be affected by chemical substances (surfactants, additives, etc.) and physical fields (thermal, cavitation, electromagnetic, etc.). As a result of such interference, the radius of the core and the thickness of the adsorption-solvate shell of a complex structural unit, which is an element of the oil dispersed system, changes. Oil does not have a viscosity that obeys the laws of Newton, Poiseuille,

Stokes, since long randomly arranged molecules of paraffin and resins form a flexible lattice in which the solution is located. Therefore, the system provides significant resistance to shear forces. Cavitation breaks a continuous chain, destroying the bonds between the individual parts of the molecules. These connections are relatively small, so a slight impact of acoustic waves is necessary.

Thus, cavitation affects the change in structural viscosity, i.e., the rupture of Van der Waals bonds. An irreversible decrease in the viscosity of oil occurs after irradiation of oil with ultrasound with an intensity of 10 W/cm² or more for several hours [3]. The cracking process takes place in all petroleum products. Since cavitation bubbles can be generated using intense acoustic radiation in any liquids, it can be assumed that the breaking of chemical bonds can thus be carried out in any chemical compound at a sound intensity corresponding to the strength of the binding energy.

At the place of the breakage of the chemical bond, some radical must be connected. With a lack of free radicals in the reaction medium, molecules with an unsaturated bond can curl into a ring, forming cyclic or aromatic compounds. In addition to the aromatization process, alkylation, isomerization and other processes of refining oil and petroleum products can be carried out in the cavitation activator. This method allows the synthesis of light petroleum products from hydrocarbon gases. This will make it possible to involve such raw materials as gas condensate and natural gas in the process of synthesis of hydrocarbon fuel [4].

The greatest economic effect and simultaneous reduction of gas emissions is provided by the addition of 15-20% of water to the fuel, and the greatest environmental effect in terms of the disposal of water contaminated with organic products is realized at the level of the water phase up to 30%. The possibility of burning substandard high-viscosity and watered fuel oils is provided. Polluted industrial effluents of enterprises can be used as the water phase. When the water in the emulsion increases by more than 20% by volume, the quality indicators of the gorenje process decrease. However, if we take into account that the combustion process of the water-fuel emulsion is stable, the possibility of destruction (fire neutralization) of liquid effluents of production opens up. At the same time, drains, even if they do not contain combustible substances, can be used as an aqueous phase in fuel oil emulsions and burned, having their destruction as the main task, and not the thermophysical parameters of the process.

The use of a homogenized water-fuel oil mixture makes it possible to increase the fuel combustion coefficient, save fuel oil and reduce harmful emissions of NO and CO into the Atmosphere during their combustion [5]. The mechanism of this effect is explained by the following circumstance. The fuel entering the burner is sprayed by a nozzle. The dispersion (droplet size) of fuel oil is about 0.1-1 mm. If such a drop of fuel contains inclusions of smaller water droplets (with a dispersion of about 1-7 microns), then when heated, such droplets boil with the formation of water vapor. Water vapor breaks up a drop of fuel, increasing the dispersion of the fuel supplied to the burner. As a result, the contact surface of the fuel with the air increases, the quality of the fuel-air mixture improves. In the high-temperature zone of the combustion chamber, a drop of emulsion explodes and secondary fuel dispersion occurs.

As a result of such micro-explosions, pockets of turbulent pulsations appear in the furnace and the number of elementary fuel droplets increases, so that the torch increases in volume and fills the furnace chamber more evenly, which leads to an equalization of the furnace temperature field with a decrease in local maximum temperatures and an increase in the average temperature in the furnace; an increase in the luminosity of the torch due to an increase in the radiation surface; a significant reduction in fuel underburning; reduces the amount of blown air and reduces heat losses associated with it. At the same time, catalytic reactions occur in the flare, leading to a decrease in harmful gas emissions. The residence time of droplets in the reaction volume of the furnace increases due to the elongation of their trajectory during turbulent mixing, the specific reaction surface of fuel droplets increases. The rate of fuel combustion in the form of small droplets increases and is accompanied by the release of a smaller amount of solid products than large drops of fuel oil, resinous-asphaltene structures are destroyed [6]. Water molecules accelerate the course of reactions in oxidative processes and, as a result, the appearance of a polar effect, which significantly improves the orientation of the particles of active fuel radicals.

Hydrodynamic cavitation treatment of liquid hydrocarbons (as a process accompanied by energy concentration, an increase in temperature in the local volume to 1500-1800 ° C, and pressure to 200 kg/cm².) is more efficient than the parameters of the cracking process. Such energy changes the physical properties of the fuel (reduces the ash content, coking ability, the size of mechanical impurities, density, pour point and filtration coefficient), its chemical properties (depolymerization occurs, the content of light fractions, cetane number increases) [7]. Long molecular chains are converted into light hydrocarbon radicals of gas, distillate fuel fractions. All the studies carried out after the cavitation homogenization process confirmed deep structural changes in the molecular composition of hydrocarbons, an increase in the degree of dispersion of

asphaltenes, carbenes, carbides to a particle size range of 2-3 microns. Cavitation is also accompanied by the partial destruction of the molecules themselves, with the formation of free radicals, which further initiate the combustion processes. Thus, the lightweight fractional composition (with the same type of air flow) not only facilitates the winter start (of the internal combustion engine, but makes the combustion of fuel uniform and economical [8].

The hydrodynamic cavitation generator-reactor was created as a hydrodynamic reactor for large industrial capacities (minimum capacity from 10 t / h), therefore, for the oil and oil refining industry, its most effective application is possible for [9]:

- 1) preparation of oil for transportation through pipelines, which leads to a decrease in the viscosity of oil, the destruction of paraffins leads to a decrease in deposits on the walls of pipes;
- 2) pre-cracking treatment of oil in order to increase the yield of light fractions;
- 3) production of multicomponent fuels, mixed gasoline, biofuels, winter diesel at an oil refinery and a mini oil refinery
- 4) oil depots – use to improve the quality of fuels (mixed gasoline, winter diesel)

The processing of diesel fuel has some additional features:

- ash content is reduced by 1.5-2 times;
- the content of mechanical impurities is reduced by 90%;
- the filterability coefficient is improved by 20%;
- the maximum filterability temperature on the cold filter and the solidification temperature of diesel fuel are reduced;
- the cetane number increases;
- the inter-repair period of operation of the engine and fuel system increases;
- reduce the freezing point of summer diesel fuel;
- reduced fuel consumption.

Experimental studies of the effects of vibrations during the passage of oil through an ultrasonic cavitator have shown the following results:

- cavitation treatment allows to increase the yield of fractions at the same distillation temperature.

Hence, it can be concluded that hydrodynamics and the ultrasonic vibrations created by it accelerate the diffusion of oil in the paraffin cavity, intensify the process of its destruction. The acceleration of paraffin dissolution is due to the intensification of oil mixing at the oil-paraffin interface and the action of pressure pulses, which, as it were, spray paraffin particles.

List of references:

1. Volikov A.N. Combustion of liquid and gaseous fuel in the boilers of small capacity. - L.: 1989.
2. Egorychev A.P., Udilov V.M. Rational use of fuel oil in ferrous metallurgy. - M.: 1987.
3. Lisienko V.G., et al. Improvement of methods of natural gas combustion in steelmaking furnaces. - M.: 1977.
4. Ivanov V.M. Fuel emulsion, - M.: 1962.
5. Koryagin, V.A., Combustion of water-fuel emulsions and reduce harmful emissions. Spb, 1995.
6. Promenergetika, N1, 1987.
7. Speiser V.A., Gorbanenko A.D. Increase the efficient use of gas and oil in power plants. - M.: 1991.
8. Flynn H.G. Physics of acoustic cavitation in liquids. In Physical acoustics (ed. W.P. Mason), Vol. IB, P. 157. New York: Academic., 1964.
9. Niazi S.; Hashemabadi S., CFD Simulation of Acoustic Cavitation in a Crude Oil Upgrading Sonoreactor and Prediction of Collapse Temperature and Pressure of a Cavitation Bubble, Chem. Eng. Res. Design, in press, 2013.

ТҮЙІНДЕМЕ/РЕЗЮМЕ

Колин Хоннольд

**Иллинойс университеті Урбана-Шампейн, Америка Құрама Штаттары, Иллинойс,
Шампейн-Каунти, Шампейн қаласы**

Байбуланова Айман Асылмуратовна

**«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекеме, Қарағанды, Қазақстан Республикасы
МҰНАЙ ЖӘНЕ МҰНАЙ ӨНІМДЕРІН МЕХАНОАКТИВАЦИЯЛАУ**

Ашық түсті мұнай өнімдерін алу үшін жаңа қосылыстар түзетін бос радикалдар алу үшін ұзын органикалық тізбектерді қысқа тізбектерге бөлу идеясы жаңа емес. Мұндай жұмыстар КСРО-да 60-шы жылдары басталды, бірақ олар қазір шикізат ретінде мұнайдың тез қымбаттауы және оны өңдеу құнының өсуі, мұнай сапасының нашарлауы, алынған өнім сапасының нашарлауы кезінде өзекті болды. Бүгінгі күні мұнайды

кавитациялық жабдықпен жоғары сапалы өңдеу жолға қойылған. Кавитациялық өңдеуден кейінгі физико-химиялық реакциялар нәтижесінде жеңіл мұнай өнімдерінің үлесі артады.

Кавитация – бұл жергілікті қысымның төмендеуі нәтижесінде сұйықтықтың үзілуінің пайда болуы.

Тірек сөздер: кавитация, мұнай, гидродинамика, отын эмульсиялары, дизель отыны, кавитация өңдеу, механикалық белсендіру, кавитация активаторы.

Колин Хоннольд

Иллинойский университет в Урбана-Шампейн, Соединённые Штаты Америки, Иллинойс,

Шампейн-Каунти, город Шампейн

Байбуланова Айман Асылмуратовна

Частное учреждение «Академия «Bolashaq»

Караганды, Республика Казахстан

МЕХАНОАКТИВАЦИЯ НЕФТЕЙ И НЕФТЕПРОДУКТОВ

Идея дробить длинные органические цепочки на более короткие для получения свободных радикалов, образующих новые соединения, с тем чтобы получить больше светлых нефтепродуктов (СНП), не нова. Такие работы были начаты еще в СССР в 60-х годах, но особенно актуальными они стали сейчас, в момент стремительного подорожания нефти как сырья и роста стоимости ее переработки, ухудшения качества нефти, ухудшения качества получаемых продуктов. На сегодняшний день наиболее качественна обработка нефти кавитационным оборудованием. В результате физико-химических реакций после кавитационной обработки нефти возрастает удельный вес СНП.

Кавитация – это образование разрывов сплошности жидкости в результате местного спада давления.

Ключевые слова: кавитация, нефть, гидродинамика, топливные эмульсии, дизельное топливо, кавитационная обработка, механическая активация, кавитационный активатор.

Список литературы:

1. Иванов В.М. Топливные эмульсии, М., 1962.
2. Корягин В.А. Сжигание водотопливных эмульсий и снижение вредных выбросов. Спб, 1995.
3. Промэнергетика, N1, 1987.
4. Спейшер В.А., Горбаненко А.Д. Повышение эффективности использования газа и мазута в энергетических установках. М., 1991.
5. Воликов А.Н. Сжигание жидкого и газообразного топлива в котлах малой мощности. Л., 1989.
6. Егоричев А.П., Удилов В.М. Рациональное использование мазута в черной металлургии. М., 1987.
7. Лисиенко В.Г. и др. Усовершенствование методов сжигания природного газа в сталеплавильных печах. М., 1977.
8. Flynn H.G. Physics of acoustic cavitation in liquids. In Physical acoustics (ed. W.P. Mason), Vol. IB, P. 157. New York: Academic., 1964.
9. Niazi S.; Hashemabadi S., CFD Simulation of Acoustic Cavitation in a Crude Oil Upgrading Sonoreactor and Prediction of Collapse Temperature and Pressure of a Cavitation Bubble, Chem. Eng. Res. Design, in press, 2013.

УДК 581.9

МРНТИ 34.29.35

¹**Исмаилова Фируза Махмутовна**

^{1,2}**Ишмуратова Маргарита Юлаевна**

margarita.ishmur@mail.ru

²**Ускенова Аида**

¹**РГУ «Государственный национальный природный парк «Буйратау»**

²**Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова**

СРАВНЕНИЕ ВИДОВОГО СОСТАВА ОЛЬШАНИКОВ СЕВЕРНОГО ТУРГАЯ, ГОР БАЯНАУЛ И БУЙРАТАУ

В статье проведено состава флоры ольшаников Северного Тургая, гор Баянаул и Буйратау. Флора ольховых лесов Северного Тургая составляет 146 видов из 109 родов и 3-х отделов; гор Баянаул – 111 видов из 69 родов, а гор Буйратау – 124 вида из 84 родов. Доминирующей группой во всех обследованных ольшаниках является покрытосеменные, класс двудольные. Во флоре ольшаников преобладают семейства *Asteraceae*, *Rosaceae*, *Poaceae*, *Equisetaceae*, *Ranunculaceae*, *Superaceae*, показательные для бореальных флор. Для ольшаников Баянаула и Буйратау доминирующими семействами являются *Asteraceae*, *Poaceae*, *Fabaceae*,

Rosaceae, Brassicaceae, Caryophyllaceae, Lamiaceae, Scrophulariaceae, Cyperaceae и *Apiaceae*. Данное соотношение характерно для степной зоны.

Анализ сходства флоры показывает, что самый высокий коэффициент сходства флоры наблюдается между Буйратау и Баянаулом – 0,72. Сходство флоры между точками Северный Тургай – Баянаул был 0,51, а между точками Северный Тургай – Буйратау – 0,49. Высокий уровень сходства флоры между годами Буйратау и Баянаул свидетельствует об общности их происхождения.

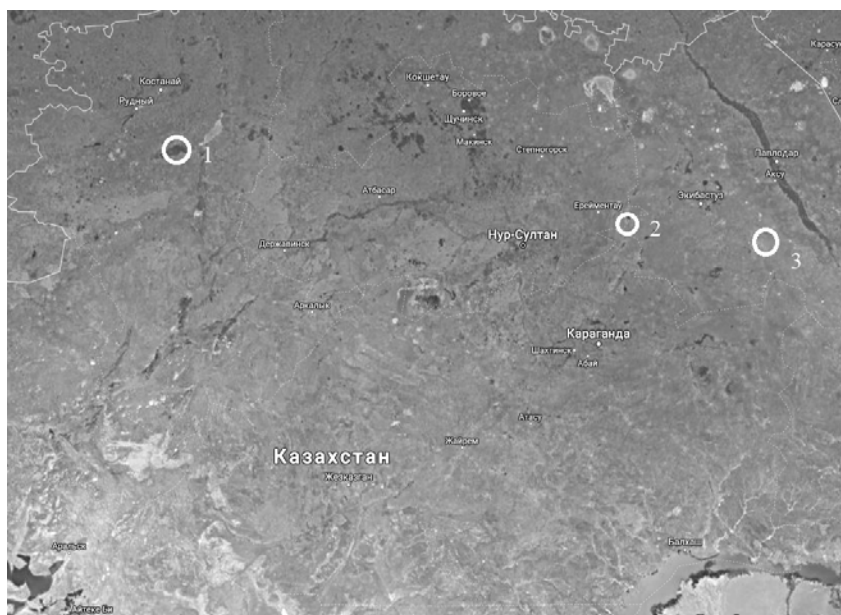
Ключевые слова: флора, ольшаники, Северный Тургай, Баянаул, Буратау, коэффициент сходства, таксономический состав.

Введение. При этом леса в Казахстане располагаются крайне неравномерно. Разнообразие ландшафтов и климата страны определяет широкий спектр разнообразия растительного и животного мира, а также типов лесной растительности. В пустынной зоне произрастают саксауловые леса, по берегам рек - пойменные и тугайные, в горах – темнохвойные, в равнинной части степной и лесостепной зон - березово-осиновые колочные (или островные) леса, островные и ленточные боры [1]. Резко-континентальный климат, преобладающий на большей части территории республики [2], обуславливает жесткие лесорастительные условия, затрудняющие воспроизводство лесов и лесоразведение.

Особую роль играют типы лесов, состоящие из редких пород, к которым отнесена ольха черная [3-5].

Цель настоящего исследования – провести сравнительное исследование флоры ольховых лесов Северного Тургая, Баянаула и Буйратау.

Объекты и методика исследований. Данная работа служит обобщением полевых обследований Аулиекольского района Костанайской области, Осакаровского района Карагандинской области и Баянаульского района Павлодарской области (рисунок 1).

точки обследования: 1 – Северный Тургай, 2 – горы Буйратау, 3 – горы Баянаул

Рисунок 1 – Места проведения полевых исследований

Обследовались участки лесной растительности с участием ольхи черной.

Сбор материалов проводили маршрутно-рекогносцировочными и полустационарными методами с использованием традиционных методических указаний [6].

Для изучения оценки состояния и структуры популяций растений использованы следующие методы: а) Маршрутно-рекогносцировочный, позволяющий оценить распространенность видов, зафиксировать GPS-координаты и собрать гербарный материал; б) Полустационарный, позволяющий

определить основные показатели популяций растений (видовой состав, соотношение жизненных форм, экологические условия, морфологические показатели).

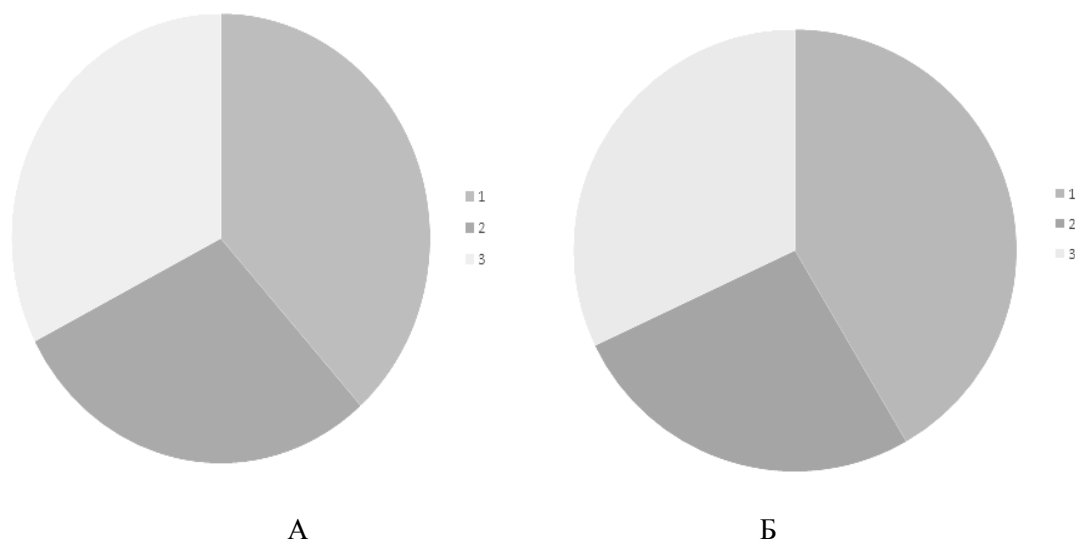
В процессе определения использовали классические сводки: «Флора Казахстана» [7]. Для уточнения видовых и родовых названий применяли сводку С.К. Черепанова [8]. При анализе флоры использовали методы биолого-экологического анализа с выделением таксономической характеристики.

Результаты и их обсуждение.

Флора ольшаников Северного Тургая насчитывает в своем составе 146 видов сосудистых растений из 109 родов, представленных из 3 отделов: Хвощевидных, Папоротниковых и Покрытосеменных [9]. Во флоре черноольшаников доминируют покрытосемянным растениям – 131 (88,2%), причем класс двудольных растений состоит из 108 видов (86,2%). На класс однодольных растений приходится всего 23 вида из следующих семейств: *Poaceae*, *Cyperaceae*, *Juncaceae*, *Asparagaceae*, *Liliaceae* и *Orchidaceae*. Из папоротниковидных в ольшаниках Северного Тургая нами отмечено 6 видов. Хвощевидные представлены 7 видами. Плауны и голосеменные в черноольшаниках Северного Тургая нами не зарегистрированы.

В горах Баянаула видовой состав составляет меньшее количество видов – 111 из 69 родов [10]. Как и для предыдущей группы, основная доля видов принадлежит покрытосемянным растениям, группе двудольные – 83 таксона или 74,8%. Из однодольных растений приходит 14 видов из следующих семейств: *Poaceae*, *Cyperaceae*, *Juncaceae*, *Asparagaceae*, *Liliaceae*, что в совокупности составляет 20,2% от общего числа родов и 18,9% - от общего числа видов. Отдел хвощевидные представлены 1 родом и 3-мя родами, что соответствует 1,5% от общего числа родов и 2,7% - от общего числа видов. Отдел папоротники – 3 родами и 4 видами или 4,3% и 3,6% соответственно.

Таксономический состав ольховых лесов Буйратау составляет 124 вида из 84 родов [11]. Основная доля приходится на двудольные растения – 63 рода (75%) и 95 видов (76,6%). На однодольные приходится 24 вида или 19,4% от общего числа видов, 18 родов или 21,4 от общего числа родов. Число видов хвощевидных и папоротниковидных было меньше, чем в предыдущих точках произрастания (рисунок 2).

ряд 1 – Северный Тургай, ряд 2 – горы Баянаул, ряд 3 – горы Буйратау, А – соотношение видов, Б – соотношение родов

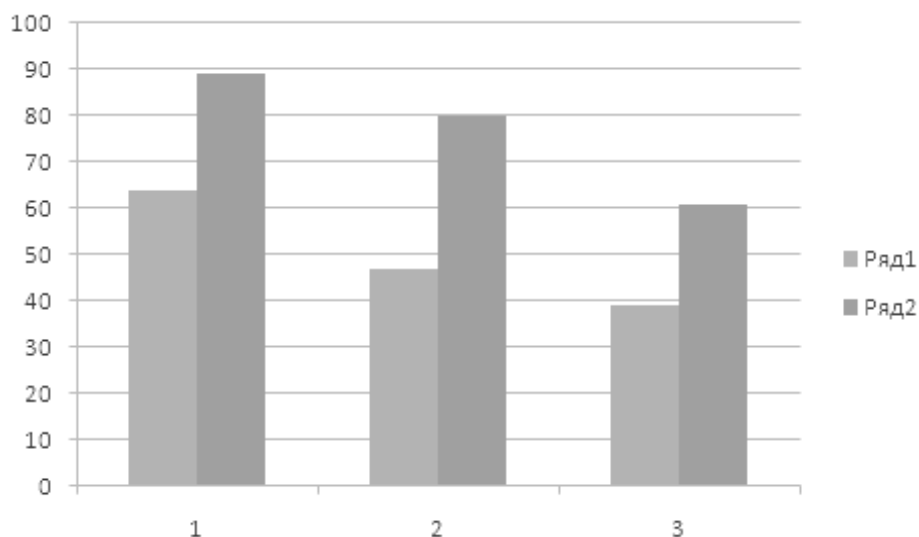
Рисунок 2 – Соотношение числа видов и родов ольшаников Северного Тургая, гор Баянаул и Буйратау

Во флоре ольшаников Северного Тургая преобладают семейства *Asteraceae*, *Rosaceae*, *Poaceae*, *Equisetaceae*, *Ranunculaceae*, *Cyperaceae*, показательные для бореальных флор. Доминирующие виды хвощ, осока, шиповник, ива и фиалка. Во флоре гор Баянаул ведущую позицию занимает семейство *Asteraceae*, но далее спектр семейств отличается от предыдущей точки обследования: мятликовые,

бобовые, розовые, капустные, гвоздичные, губоцветные, норичниковые, осоковые и зонтичные, всего 64%. Данное соотношение характерно для степной зоны. Доминирующими родами являются ива, шиповник, щавель, фиалка, чина и другие.

В горах Буйратау ведущими семействами являются те же семейства, что в горах Буйратау, но спектр меньше – 49,0%. Крупнейшими родами являются мятлик, шиповник, ива, осока, щавель.

В целом, таксономический состав флоры трех обследованных точек совпадает, хотя есть отличия по отдельным группам и числу таксонов в ведущих родах и семействах (рис. 3).

ряд 1 – число родов, ряд 2 – число видов; 1 – Северный Тургай, 2 – горы Баянаул, 3 – горы Буйратау

Рисунок 3 – Соотношение ведущих родов и семейств в спектре флоры ольшаников Северного Тургая, Баянаула и Буйратау

В целях установления специфики флоры ольшаников нами проведено их сравнение. Несмотря на неравноценность в отношении сравниваемых регионов по площади, а также в рельефе и в разнообразии местообитаний, особенности систематической структуры их флор во многом близки. Так, 7 ведущих семейств этих флор составляют 41,9 - 51,3 % видового состава (таблица 1).

Таблица 1 - Соотношение ведущих семейств во флоре ольшаников Северного Тургая и Баянаульского горнолесного массива

Семейства	Северный Тургай		Баянаульский горнолесной массив		Горы Буйратау	
	%	ранг	%	ранг	%	Ранг
1. Asteraceae	13	1-2	11	1	11	1
2. Rosaceae	13	1-2	4	4	3	4
3. Poaceae	8,9	3	7	2	7	2
4. Lamiaceae	4,1	5-6	3	7	2	7
5. Fabaceae	4,8	4	5	3	4	3
6. Cyperaceae	4,1	5-6	2	9	2	9
7. Ranunculaceae	3,4	7	-	-	-	-
Всего:	51,3					

Так, во флоре ольшаников Северного Тургая как и в Баянаульском горнолесном массиве по числу видов наиболее богато представлены семейства *Asteraceae*, *Rosaceae* и *Poaceae*. Отмечается участие *Fabaceae* (4,8 %), *Lamiaceae*, *Cyperaceae* (4,1 %) и *Ranunculaceae* (3,4 %), которые характерны для бореальных флор.

Это дает основание рассматривать флору ольшаников Северного Тургая в рамках единой систематической структуры и с учетом региональных особенностей она должна быть отнесена к остепненным флорам бореального типа. Флоры ольшаников гор Баянаул и Буйратау отличаются от флоры Северного Тургая. Так, в этих районах немного другое соотношение спектра ведущих семейств. Хотя между горами Баянаул и Буйратау спектр ведущих семейств совпадает.

Коэффициент флористической дискриминации (или коэффициент сходства флоры) [12], варьируя в пределах от 0 до +1 указывает на различия, т.е. на дискриминацию флор. Таким образом, вычисленный коэффициент для сравниваемых флор показал некоторое различие в систематическом составе (таблица 2).

Таблица 2 - Вычисление коэффициента сходства флоры ольшаников Северного Тургая, Баянаула и Буйратау

Сравнение флор	Коэффициент сходства
Северный Тургай – Баянаул	0,51
Баянаул – Буйратау	0,72
Северный Тургай – Буйратау	0,49

Мы можем наблюдать, что самый высокий коэффициент сходства флоры наблюдается между Буйратау и Баянаулом – 0,72. Сходство флоры между точками Северный Тургай – Баянаул был 0,51, а между точками Северный Тургай – Буйратау – 0,49.

Заключение.

Проведен анализ видового состава ольшаников трех точек обитания, установлен общий список таксонов, выполнен анализ ведущих родов и семейств. Установлено сходство флоры всех точек обследования.

Список литературы:

1. Карамышева З.В., Рачковская Е.И. Ботаническая география степной части Центрального Казахстана. - Л.: Наука, 1973. - 250 с.
2. Джаналиева К.М., Будникова Т.И., Веселов Е.Н. и др. Физическая география Республики Казахстан. - Алматы: Казак университеті, 1998. – 266 с.
3. Черепанов С. К. Система рода *Alnus* Mill. s. str. и близких к нему родов // Бот. мат. герб. БИН. - М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1955. - Т. 17. - С. 91-105.
4. Species of *Alnus* - apps.kew.org/wcsp/qsearch.do?plantName=Alnus
5. Маевский П.Ф. Флора средней полосы европейской части России. - М.: Товарищество научных изданий КМК, 2014. - 635 с.
6. Щербаков А.В., Майоров А.В. Полевое изучение флоры и гербаризация растений. – М.: Изд-во МГУ, 2006. – 84 с.
7. Флора Казахстана. ТТ. 1-9. – Алма-Ата: Наука, 1956-1966.
8. Czerepanov S.K. Vascular plants of Russia and adjacent states (the former USSR). – Cambridge: University Press, 1995. – 516 p.
9. Кобланова С.А. Флора и экология реликтовых черноольшаников Северного Тургая и их охрана // Вестник КазНУ, серия экологическая. – 2003. - № 2. – С. 97-100.
10. Куприянов А.Н., Хрусталева И.А., Акмуллаева А.С. Список растений Баянаульского национального парка (Центральный Казахстан) // Ботан. исс. Сиб. и Казахст. – 2011. – Вып. 17. – С. 95-114.
11. Куприянов А.Н., Хрусталева И.А., Габдуллин Е.М., Исмаилова Ф.М. Конспект флоры государственного национального парка «Буйратау» (горы Ерментау, Центральный Казахстан) // Ботанические исследования Сибири и Казахстана. – 2014. – Вып. 20. – С. 30-57.
12. Камелин Р.В. Количественный и качественный анализ флор в сравнительной флористике // Сравнительная флористика: анализ видового разнообразия растений. Проблемы. Перспективы: сборник статей по материалам. – Краснодар: Кубанский гос. ун-т, 2014. – С. 11-13.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

**Исмаилова Фируза Махмутовна
Ишмуратова Маргарита Юлаевна, Усенова Аида
Мемлекеттік табиғи ұлттық паркі «Бұйратау»
Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Қарағанды, Қазақстан Республикасы
СОЛТҮСТІК ТОРҒАЙ, БАЯНАУЫЛ ЖӘНЕ БҰЙРАТАУ ТАУЛАРЫНЫҢ
КӨРНЕКТІ ҚҰРАМЫН САЛЫСТЫРУ**

Мақалада Торғайдың солтүстігі, Баянауыл және Бұйратау таулары ольшаниктерінің флорасының құрамы өткізілді. Солтүстік Торғай ормандарының флорасы 109 тарамының және 3 бөлімінің 146 түрін құрайды; Баянауыл таулары - 69 тарамның 111 түрі, ал Бұйратау таулары - 84 тарамның 124 түрі. Барлық тексерілген ольшаниктердегі басым топ тұқымды, екі жынысты кластар болып табылады. Ольшаниктер флорасында *Asteraceae*, *Rosaceae*, *Poaceae*, *Equisetaceae*, *Ranunculaceae*, *Cyperaceae* тұқымдасы бар. Баянауыл және Бұйратау ольшаниктері үшін *Asteraceae*, *Poaceae*, *Fabaceae*, *Rosaceae*, *Brassicaceae*, *Caryophyllaceae*, *Lamiaceae*, *Scrophulariaceae*, *Cyperaceae* және *Apiaceae*. Басым тұқымдас болып табылады. Бұл арақатынас дала аймағына тән.

Флора ұқсастығын талдау көрсеткендей, флора ұқсастығының ең жоғары коэффициенті Бұйратау мен Баянауыл арасында байқалады - 0,72. Флора ұқсастығы Солтүстік Торғай - Баянауыл нүктелері арасында 0,51, ал Солтүстік Торғай - Бұйратау нүктелері арасында 0,49 болды. Бұйратау мен Баянауыл жылдары арасындағы флора ұқсастығының жоғары деңгейі олардың шығу тегінің ортақтығын көрсетеді.

Тірек сөздер: флора, ольшаник, Солтүстік Торғай, Баянауыл, Бұйратау, ұқсастық коэффициенті, таксономикалық құрамы.

**Ismailova Firuza, Ishmuratova Margarita, Uskenova Aida
State natural national park «Buyratau»
Ye.A. Buketov Karaganda University, Karaganda, Kazakhstan
COMPARISON OF SPECIES COMPOSITION OF OLSHANIK NORTHERN TURGAI, BAYANAUL AND
BUIRATAU MOUNTAINS**

The article contains the composition of the flora of the Olshanki of Northern Turgai, the Bayanaul and Buiratau mountains. The flora of the alder forests of North Turgai is 146 species from 109 genera and 3 departments; Bayanaul mountains - 111 species from 69 genera, and Buiratau mountains - 124 species from 84 genera. The dominant group in all examined alshanki is the angiosperms, the class is dicotyledonous. The flora of olshanki is dominated by the families *Asteraceae*, *Rosaceae*, *Poaceae*, *Equisetaceae*, *Ranunculaceae*, *Cyperaceae*, indicative of boreal flora. For the Olshanki Bayanaul and Buiratau, the dominant families are *Asteraceae*, *Poaceae*, *Fabaceae*, *Rosaceae*, *Brassicaceae*, *Caryophyllaceae*, *Lamiaceae*, *Scrophulariaceae*, *Cyperaceae* and *Apiaceae*. This ratio is characteristic of the steppe zone.

Analysis of flora similarity shows that the highest coefficient of flora similarity is observed between Buiratau and Bayanaul - 0.72. The similarity of flora between the points North Turgai - Bayanaul was 0.51, and between the points North Turgai - Buiratau - 0.49. The high level of flora similarity between the years of Buiratau and Bayanaul indicates the commonality of their origin.

Key words: flora, olshanki, Northern Turgai, Bayanaul, Buiratau, similarity factor, taxonomic composition.

List of references:

1. Karamysheva Z.V., Rachkovskaya E.I. Botanical geography of the steppe part of Central Kazakhstan. - L.: Science, 1973. - 250 s.
2. Dzhanalieva K.M., Budnikova T.I., Veselov E.N. and others. Physical geography of the Republic of Kazakhstan. - Almaty: Kazak University, 1998. - 266 p.
3. Cherepanov S.K. System of the genus *Alnus* Mill. s. str. and births close to it // Bot. mat. coat of arms. BIN. - M.-L.: Publishing House of the USSR Academy of Sciences, 1955. - T. 17. - P. 91-105.
4. Species of *Alnus* - apps.kew.org/wcsp/qsearch.do?plantName=Alnus
5. Mayevsky P.F. Flora of the middle strip of the European part of Russia. - M.: Partnership of scientific publications KMK, 2014. - 635 p.
6. Shcherbakov A.V., Mayorov A.V. Field study of flora and herbarization of plants. - M.: Publishing House of Moscow State University, 2006. - 84 p.
7. Flora of Kazakhstan. Vol. 1-9. - Alma-Ata: Science, 1956-1966.
8. Cherepanov S.K. Vascular plants of Russia and adjacent states (the former USSR). - Cambridge: University Press, 1995. - 516 p.
9. Koblanova S.A. Flora and the ecology of relict Black Olshanki of Northern Turgai and their protection // Bulletin of the KazNU, environmental series. - 2003. - № 2. - P. 97-100.

10. Kupriyanov A.N., Khrustaleva I.A., Akmullaeva A.S. List of plants of Bayanaul National Park (the Central Kazakhstan) // Botan. Research of Siberia and Kazakhstan. – 2011. - Vol. 17. - P. 95-114.
11. Kupriyanov A.N., Khrustaleva I.A., Gabdullin E.M., Ismailova F.M. Conspiracy of the flora of the Buiratau State National Park (Ermentau Mountains, the Central Kazakhstan) // Botanical research of Siberia and Kazakhstan. – 2014. - Vol. 20. - P. 30-57.
12. Camerin R.V. Quantitative and qualitative analysis of flora in comparative floristic ыегвн // Comparative floristic study: analysis of plant species diversity. Problems. Perspectives: a collection of articles on materials. - Krasnodar: Kuban state. Un-t, 2014. - P. 11-13.

УДК 911.8
МРНТИ 34.29.35

¹Исмаилова Фируза Махмутовна
^{1,2}Ишмуратова Маргарита Юлаевна
margarita.ishmur@mail.ru
²Ускенова Аида

¹РГУ «Государственный национальный природный парк «Буйратау»
²Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова

К РАЗРАБОТКЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО КАРКАСА КАРАГАНДИНСКОЙ ОБЛАСТИ

В статье приведены итоги изучения биологического разнообразия Карагандинской области (Центрального Казахстана) для создания экологического каркаса. Выделены ядра 1-го и 2-го порядков. В состав экологического каркаса Карагандинской области вошли восемь ядер первого и второго порядка и связующие их экологические коридоры водного и наземного типа. С учетом биологического разнообразия основной экологического каркаса (ядрами) являются существующие ООПТ Карагандинской области, при этом связь между ними обеспечивается наземными и водными экологическими коридорами. Большая часть ядер экологического каркаса обладает высоким видовым разнообразием. Создана карта «Экологический каркас Карагандинской области».

Ключевые слова: Центральный Казахстан, экологический каркас, ядра экологического каркаса, проходные территории, особо охраняемые природные территории.

Введение. Сохранение биологического разнообразия – это непростая задача, для достижения которой необходимо поддерживать экологические условия, необходимые той или иной экосистеме с сохранением местообитаний видов и структуры взаимосвязей [1]. Для сохранения редких видов и поддержания жизнеспособности их популяций принято создавать особо охраняемые территории (ООПТ) различного ранга, на территории которых частично ограничено или полностью запрещено использование природных ресурсов. Однако на данный момент стало очевидно, что принцип сохранения биоразнообразия с помощью ООПТ не может полностью решить проблему потери биологического разнообразия в связи с целым рядом причин. ООПТ являются разобщенными между собой островками из-за отсутствия коммуникационных и миграционных каналов. Вместе с этим, изменение климата способствует тому, что границы природных зон и ареалов меняются.

Всемирным фондом дикой природы было решено создавать экологические сети (концепт экологического каркаса с экологическими коридорами) для создания условий, обеспечивающих стабильную численность исчезающих видов [2, 3]. Экологический каркас – это совокупность экосистем с индивидуальным режимом природопользования, образующих пространственно-организованную инфраструктуру, которая поддерживает экологическую стабильность территории и предотвращает потерю биологического разнообразия. Иными словами, экологический каркас – это способ управления природопользованием [4].

Цель настоящего исследования – разработать экологический каркас Карагандинской области на примере растительного разнообразия и научно обосновать его применение для сохранения биологического разнообразия.

Объекты и методика исследований. Правовой основой формирования экологического каркаса Карагандинской области является Закон РК «Об особо охраняемых природных территориях» [5], согласно которому, «экологическая сеть - комплекс особо охраняемых природных территорий

различных категорий и видов, связанных между собой и с иными видами охраняемых природных территорий, экологическими коридорами, организованные с учетом природных, историко-культурных и социально-экономических особенностей региона».

Экологический каркас Карагандинской области будет иметь статус регионального каркаса. Основным (ведущим) методологическим подходом при его создании следует считать ландшафтно-географический подход. Ландшафтный подход при создании экологического каркаса Карагандинской области позволит учесть специфику природных комплексов, характер и степень антропогенных воздействий на территорию.

Определение видового разнообразия ядер экологического каркаса происходило по экосистемному подходу [6]. Оценка проведена на основе данных инвентаризации флоры и фауны степной зоны по экосистемам и данных по видам растений и животных [7], зарегистрированных на территориях ядер экологического каркаса.

Обеспечение сохранения редких видов растений и животных степной зоны в ядрах экологического каркаса проведено по компонентному подходу. Методика заключалась в сравнении списка редких и находящихся под угрозой исчезновения видов растений и животных, отмеченных на территории ядер, с общим списком видов изучаемой территории. За необходимый принят уровень, при котором все редкие виды (100%) встречаются на ядрах.

Наземные и водные экологические коридоры экологического каркаса осуществляют коммуникационные функции, обеспечивают связь между ядрами, сохраняя пути распространения организмов

Результаты и их обсуждение.

Существующие ООПТ Карагандинской области являются основой экологического каркаса и выполняют роль его ядер. ООПТ Карагандинской области являются наиболее ценными природными участками, обладающими достаточной площадью, высоким природоохранным статусом и высоким уровнем биоразнообразия. Именно поэтому они должны стать ядрами будущего экологического каркаса.

Исходя из того, что ООПТ различаются по рангам, нами выделены ядра первого и второго порядка. Существующие ООПТ степной зоны Карагандинской области являются основой экологического каркаса и исполняют роль его ядер (рисунок 1).

Рисунок 1 - Ядра первого и второго порядка экологического каркаса Карагандинской области

Ядра первого порядка – Каркаралинский и Буйратауский государственные национальные парки республиканского значения.

Ядра второго порядка – государственные природные заказники областного значения – Бельагашский, Белодымовский, Караагашский, Улытауский, Кувский, Белдеутас государственные природные заказники.

Распределение ядер по экосистемам степной зоны Карагандинской области показано в таблице 1.

Таблица 1 - Распределение ядер по экосистемам степной зоны Карагандинской области

Ядра экологического каркаса		S ядер (км ²)	Доля S ядер от S ООПТ области %
Первого порядка	Каркаралинский	1121,2	2,99
	Буйратауский	281,54	0,75
Второго порядка	Бельагашский	15	0,04
	Белодымовский	281,54	0,75
	Караагашский	68	0,18
	Улытауский	193	0,51
	Кувский	335	0,89
	Белдеутас	446,6	1,19
Всего		2460,34	6,57

Определение видового разнообразия ядер экологического каркаса Карагандинской области было проведено оценкой на основе инвентаризации флоры степной зоны по экосистемам и данных по видам растений, зарегистрированных на территориях ядер экологического каркаса.

Поскольку не существует общепринятой системы для оценки сохранности биоразнообразия ядра, ядра каркаса были разделены на 4 категории в зависимости от общего числа растений, встречающихся на территории изучаемых экосистем: 1 категория – низкое видовое разнообразие, 2 – среднее видовое разнообразие, 3 – высокое видовое разнообразие, 4 – наивысшее видовое разнообразие. К 1 категории относятся ядра, содержащие от 150 до 250 видов растений, к 2 категории – от 250 до 350, к 3 категории – от 350 до 450 видов, к 4 категории – от 450 и выше.

Ядра с наивысшим видовым разнообразием выявлены. Такой экосистемой с богатым видовым разнообразием являются ядра первого порядка – Каркаралинский и Буйратауский государственные национальные парки. Видовое разнообразие в ядрах второго порядка уменьшается следующим образом: государственный природный заказник Белдеутас – Кувский зоологический заказник – Белодымовский государственный природный заказник – Улытауский зоологический заказник – Караагашский зоологический заказник – Бельагашский зоологический заказник.

Вместе с ядрами экологического каркаса Карагандинской области, определены также и экологические коридоры. Наземные и водные экологические коридоры экологического каркаса Карагандинской области осуществляют коммуникационные функции, обеспечивают связь между ядрами, сохраняя пути распространения организмов.

При использовании бассейнового подхода коридорами экологического каркаса Карагандинской области выделены крупные и мелкие речные долины, водно-болотные и озерные комплексы, овражно-балочная сеть, в совокупности образующие водные экологические коридоры. В состав экологического каркаса Карагандинской области вошли восемь ядер первого и второго порядка и связующие их экологические коридоры водного и наземного типа.

Выявленные территории экологических коридоров соединяют не только ядра экологического каркаса Карагандинской области, но и в перспективе могут служить соединяющими коридорами для объединения в региональные и республиканский каркасы.

Заключение.

С учетом биологического разнообразия основной экологического каркаса (ядрами) являются существующие ООПТ Карагандинской области, при этом связь между ними обеспечивается наземными и водными экологическими коридорами. Большая часть ядер экологического каркаса обладает высоким видовым разнообразием. Создана карта «Экологический каркас Карагандинской области».

Разработанная для Карагандинской области схема экологического каркаса на данном этапе является только методической основой и сможет сыграть положительную роль лишь при условии

создания соответствующей ему нормативно-правовой базы. В частности, уже понятно, что для поддержания стабильности территории необходима реорганизация системы водоемов, обеспечение транзитных переходов через дороги.

Список литературы:

1. Конвенция о биологическом разнообразии - Рио-де-Жанейро, 1992. - С. 8.
2. Всемирный фонд дикой природы // Стратегия по сохранению биологического разнообразия. URL: <https://wwf.ru/what-we-do/bio/read-more-about-the-strategy-bio/>. (дата обращения 15.05.2021).
3. Елизаров А.В. Экологический каркас – стратегия степного природопользования в 21 веке // Степной бюллетень. - 1998. - № 1. – С. 11-13.
4. Корнилов А.Г. Геоинформационное обеспечение территориальных систем охраны окружающей среды // Проблемы региональной экологии. - 2000. - № 1. - С. 38.
5. Закон РК от 7 июля 2006 года № 175 «Об особо охраняемых природных территориях».
6. Воропаева Т.В. Методологические особенности проектирования экологического каркаса территории // Естественные науки. Ученые записки ЗабГГПУ. - 2011. - № 1(36). - С.49-55.
7. Ержанов Е.Т., Ержанов Т.Н., Шарипов Ш., Махметов Ж. Степные экосистемы казахского мелкосопочника // Мат. межд. науч.-практ. конф. Актуальные проблемы экологии и природопользования в Казахстане и сопредельных территориях. - Павлодар, 2006, Ч. 1. – С.213-214.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

**Исмаилова Фируза Махмутовна
Ишмуратова Маргарита Юлаевна, Усенова Аида
Мемлекеттік табиғи ұлттық паркі «Буйратау»
Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Қарағанды, Қазақстан Республикасы**

ҚАРАҒАНДЫ ОБЛЫСЫНЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚАҢҚАСЫН ӘЗІРЛЕУГЕ

Мақалада экологиялық қаңқаны құру үшін Қарағанды облысының (Орталық Қазақстанның) биологиялық әртүрлілігін зерттеу қорытындылары келтірілген. 1-ші және 2-ші реттік ядро бөлінді. Қарағанды облысының экологиялық қаңқасының құрамына бірінші және екінші реттегі сегіз ядро және оларды байланыстыратын су және жер бетіндегі үлгідегі экологиялық дәліздер кірді. Биологиялық әртүрлілікті ескере отырып, Қарағанды облысының қолданыстағы ЕҚТА экологиялық қаңқаның (ядролардың) негізі болып табылады, бұл ретте олардың арасындағы байланыс жер үсті және су экологиялық коридормен қамтамасыз етіледі. Экологиялық қаңқа ядроларының басым бөлігі жоғары түрлік әртүрлілікке ие. «Қарағанды облысының экологиялық қаңқасы» картасы құрылды.

Тірек сөздер: Орталық Қазақстан, экологиялық қаңқа, экологиялық қаңқа ядролары, өтпелі аумақтар, ерекше қорғалатын табиғи аумақтар

**Ismailova Firuza, Ishmuratova Margarita, Uskenova Aida
State natural national park «Buyratau»
Ye.A. Buketov Karaganda University, Karaganda, Kazakhstan
TOWARDS DEVELOPMENT OF ECOLOGICAL FRAMEWORK
OF KARAGANDA REGION**

The article presents the results of the study of biological diversity of the Karaganda region (Central Kazakhstan) to create an ecological framework. Nuclei of the 1st and 2nd orders are selected. The ecological framework of the Karaganda region included eight first and second-order nuclei and water and land-type ecological corridors connecting them. Taking into account biological diversity, the basis of the ecological framework (nuclei) is the existing protected areas of the Karaganda region, while the connection between them is provided by land and water ecological corridors. Most of the cores of the ecological framework have a high species diversity. The map "Ecological framework of Karaganda region" has been created.

Key words: the Central Kazakhstan, ecological framework, kernels of an ecological framework, territories through passage, especially protected natural territories

List of references:

1. Convention on Biological Diversity - Rio de Janeiro, 1992. - P. 8.
2. World Wildlife Fund // Biodiversity Conservation Strategy. URL: <https://wwf.ru/what-we-do/bio/read-more-about-the-strategy-bio/>. (circulation date 15.05.2021).
3. Elizarov A.V. Ecological framework - a strategy for steppe environmental management in the 21st century // Steppe bulletin. - 1998. - № 1. - P. 11-13.
4. Kornilov A.G. Geo information support of territorial environmental protection systems // Problems of regional ecology. - 2000. - № 1. - P. 38.

5. Law of the Republic of Kazakhstan of July 7 2006 No. 175 «On Specially Protected Natural Areas».
6. Voropaev T.V. Methodological features of designing the ecological framework of the territory // Natural sciences. Scientific notes of the ZabGSPU. - 2011. - № 1(36). - P. 49-55.
7. Yerzhanov E.T., Yerzhanov T.N., Sharipov Sh., Makhmetov Zh. Steppe ecosystems of the Kazakh small-seedlings // Mat. Intern sci.-pract.conf. The actual problems of ecology and environmental management in Kazakhstan and neighboring territories. - Pavlodar, 2006, Part 1. – P. 213-214.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Байбуланова Айман Асылмуратовна, химия ғылымдарының магистрі, фармацевтикалық пәндер кафедрасының аға оқытушысы, «Bolashaq» Академиясы» Жеке меншік мекемесі, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Исмаилова Фируза Махмудовна, ғылыми қызметкер, мемлекеттік табиғи Ұлттық паркі «Бұйратау», Қарағанды облысы, Молодежный кенті, Қазақстан Республикасы;

Ишмуратова Маргарита Юлаевна, биология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Колин Хоннольд, PhD докторы, Иллинойс университеті Урбана-Шампейн, Америка Құрама Штаттары, Иллинойс, Шампейн-Каунти, Шампейн қаласы;

Ускенова Аида, магистрант, академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы.

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ

Байбуланова Айман Асылмуратовна, магистр химических наук, старший преподаватель кафедры фармацевтических наук, Частное учреждение «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Исмаилова Фируза Махмудовна, научный сотрудник, Государственный природный национальный парк «Буйратау», Карагандинская область, пос. Молодежный, Республика Казахстан;

Ишмуратова Маргарита Юлаевна, кандидат биологических наук, ассоциированный профессор, Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, Караганда, Республика Казахстан;

Колин Хоннольд, доктор PhD, Иллинойский университет в Урбана-Шампейн, Соединённые Штаты Америки, Иллинойс, Шампейн-Каунти, город Шампейн;

Ускенова Аида, магистрант, Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, Караганда, Республика Казахстан.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Baibulanova Aiman, master of Chemical Sciences, Senior Lecturer of the Department of Pharmaceutical Disciplines, Bolashak Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Ismailova Firusa, researcher, State natural national park «Buyratau», Karaganda region, Molodezhniy s., Karagandy, Republic of Kazakhstan;

Ishmuratova Margarita, candidate of biological sciences, Associated Professor, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Karagandy, Republic of Kazakhstan;

Colin Honnold, Doctor PhD, University of Illinois at Urbana-Champaign, Doctor of Philosophy, University of Illinois at Urbana-Champaign, United States of America, Illinois, Champaign County, Champaign City;

Uskenova Aida, Master student, Karaganda University named after academician E.A. Buketov, Karaganda, Republic of Kazakhstan.

**ҚАЗІРГІ ЗАМАҢҒЫ
МАҢЫЗДЫ МӘСЕЛЕЛЕР**
Халықаралық ғылыми журнал

Международный научный журнал
**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
СОВРЕМЕННОСТИ**

The international scientific journal
**ACTUAL PROBLEMS
OF THE PRESENT**

№ 3 (33)

Материалы публикуются в авторской редакции и редакцией не возвращаются.
Перепечатка материалов возможна только с разрешения редакции.

Бас редакторы **Нұржігітова М.М.**
Редакторы **Мұқашева З.А.**

Техникалық редакторы **Борамбаева М.Н.**
Басуға 29.09.2021 жыл қол қойылды.
Пішімі 60x841/8. Көлемі 26,75 б.т.
Таралымы 500 дана. Әріп түрі
«Times New Roman»

*«Болашақ-Баспа» редакциялық-баспа
бөлімінде басылып шығарылды
Қарағанды қ., Ерубаева 14*

Главный редактор **Нуржигитова М.М.**
Редактор **Мукашева З.А.**

Технический редактор **Борамбаева М.Н.**
Подписано к печати 29.09.2021 г.
Формат 60X841/8. Объем 26,75 усл.п.л.
Гарнитура «Times New Roman».

Тираж 500 экз.
*Отпечатано в РИО «Болашақ-Баспа» г.
Қарағанда, ул. Ерубаева 14*

Chief editor **Nurzhigitova M.M.**
Co-editor **Mukasheva Z.A.**

Editor **Borambaeva M.N.**
Signed for printing 29.09.2021
Format 60X841/8. Volume 26,75 usd.p.p.p.
Typeface «Times New Roman».

Circulation 500 copies.
*Printed in the EPD «Bolashaq-Baspa»
Karaganda, Erubaev str., 14*

Журнал редакциясының мекені:
100008, Қазақстан Республикасы,
Қарағанды қ., С.Ерубаев көшесі, 16/6
«Bolashaq» академиясы,
тел. (8-7212) 42-04-25, 42-04-26;
факс (8-7212) 420-421.
e-mail: aps_bolashaq@mail.ru

Адрес редколлегия журналы:
100008, Республика Казахстан,
г.Қарағанды, ул.С.Ерубаева, 16/6
Академия «Bolashaq»,
тел.(8-7212)42-04-25, 42-04-26;
Факс (8-7212)420-421.
e-mail: aps_bolashaq@mail.ru

**Address of the editorial
board of the journal:**
100008, the Republic of Kazakhstan,
Karaganda, S. Erubaev str., 16/6
«Bolashaq» Academy,
Telephone (8-7212)42-04-25, 42-04-26;
Fax (8-7212)420-421.
e-mail: aps_bolashaq@mail.ru

Төлем реквизиттері:
«Bolashaq» академиясы,
Қарағанды қ., С.Ерубаев көшесі, 16/6
ЖСК KZ376010191000066207
БЖЖ HSBKZKX БИН 950640001690
«Қазақстан Халық банкі» АҚ

Реквизиты для оплаты
Академия «Bolashaq»,
г.Қарағанды, ул.С.Ерубаева, 16/6
ИИК KZ376010191000066207
БИК HSBKZKX БИН 950640001690
АО «Народный банк Казахстана»

Payment details
«Bolashaq» Academy,
Karaganda, S. Erubaev str., 16/6
TRN KZ376010191000066207
IC HSBKZKX BIC 950640001690
«Halyk Bank of Kazakhstan» JSC